

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sagar Press,

23 Kolbhat Lane Bombay

Published by Shree Goswami Gokulnathji Maharaj, Badamandir Bhuleshwar,
3rd Bhowmads, Bombay

॥ श्रीहरिः ॥
श्रीबालकृष्णो जयति ।

लीलाप्रविष्टगोस्वामिश्रीगोकुलोत्सवात्मजगोस्वामिश्रीमजीवनेशैर्विरचिता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

प्रणम्य श्रीमदानार्यान्सप्तत्रान्विद्वलेधरान् ।
पितृपादाम्बुजातञ्च गुरुन्गोवर्द्धनामिषान् ॥ १ ॥
विवृतिं ब्रह्मसूत्राणामणुभाष्यानुसारिणीम् ।
करोमि सरलां सूक्ष्मामक्षरोत्तमबोधिकाम् ॥ २ ॥

अथ । अतः । ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दोपिकाराऽर्थकः । अत एतस्मै प्रयोजनाय ।
सार्वविमक्तिस्तसित् । परमपुरुषार्थसावकब्रह्मज्ञानेच्छापूर्णाया । ब्रह्मणो जिज्ञासा । ब्रह्मण इति शेषे
पठ्यते । तेन ब्रह्मसम्बन्धि सर्वं ब्रह्मपदेन संगृह्यते । जिज्ञासापदं विचारार्थकम् । तेन ब्रह्मज्ञानेच्छा-
पूर्णाया ब्रह्मसम्बन्धिसर्वविचारोऽधिक्रियत इति सूत्रार्थः । अत्र ब्रह्मजिज्ञासापदात्रैवर्णिकोऽधिकारी ।
न हि वेदाऽनधिकारी ब्रह्मविचारोऽर्थः । सपरिकरं ब्रह्मैव विषयः । विचार्यविचारकभावः सम्बन्धः ।
अथ विचार्यम् । वेदान्तशास्त्रं विचारकम् । अतःपदाब्रह्मज्ञानं प्रयोजनम् । एतेन ब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञा-
करणेनाऽनुबन्धचतुष्टयमपि स्फुटीकृतं व्यासचरणैरित्येकसूत्रात्मकं ग्रथं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अधिकरणलक्षणं तु—विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिक-
रणं स्मृतम् । विशयः संशयः । तेनाऽत्र विषयो वेदान्तानां विचारः । स आरम्भणीयो नवेति संशयः ।
साङ्ख्यवेदाऽध्ययनमात्रादर्थप्रतीतेनाऽऽरम्भणीय एवेति पूर्वपक्षः । प्रातिशाख्यवत्संदेहवारकत्वादारम्भ-
णीय एवेत्युत्तरम् । सिद्धान्त इत्यर्थः । उपोद्घातरूपा सङ्गतिः ॥ १ ॥

ननु जिज्ञासं ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

जन्मादि । अस्य । यतः । शास्त्रयोनित्वात् । अस्य पुरोवर्तिप्रपञ्चस्य । जन्मोत्पत्तिः । आदि-
पदास्तिप्रत्ययस्योऽभिप्रेतः । यतो यस्मात्सकाशम् । तद्वत्त्वर्थोदायाति । तत्र हेतुः—शास्त्र-
योनित्वात् । शास्त्रं वेदाख्यम् । शास्तीति शास्त्रम् । पूर्वोत्तरकाण्डरूपम् । तस्मिन्योनिः कारणम् ।
तस्य भावस्तस्मात् । श्रुत्युक्तकारणत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्तु तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त' इत्यादिरूपा । अथवा जन्माऽऽद्यस्य यतः । आद्यस्य व्याप्यपक्षयाऽऽदौ भव-

स्याऽऽकाशस्य यतः सकाशाज्जन्म प्रादुर्भाव इति सूत्रार्थः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यानन्दवलीश्रुतेः । इदमप्येकसूत्रात्मकं द्वितीयं लक्षणप्रमाणाऽधिकरणम् । अत्र ब्रह्म विषयः । तत्कर्तृ आहोस्विदकर्तृ इति संदेहः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिभिर्वृहदारण्यकादिश्रुतिभिस्तदकर्तृ इति पूर्वपक्षः । 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिश्रुतिषु लौकिककर्तृत्वनिषेधः । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि'मित्यादिषु मुण्डकादिषु श्रुतिष्वलौकिककर्तृत्वप्रतिपादनम् । तेनाऽलौकिककर्तृ तदिति सिद्धान्तः । सामान्यविशेषरूपा संगतिः ॥ २ ॥

ननु पूर्वस्मिन्पक्षे सर्ववेदप्रतिपाद्यं ब्रह्मणः सामान्यतः कारणत्वं सिद्धम् । तेन सर्वप्रकारकं कारणत्वं सिद्धमिति । तत्र 'यतो वा इमानि भूतानि' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यादिवाक्येषु पृथगीश्रवणान्निमित्तत्वे तु न सन्देहः । पर समवायिकारणत्वे नूयान्सन्देहः । सत्त्वयवत्वनिकृतत्वाऽनर्थरूपस्वपारतन्त्र्यादिदोषप्रसक्तेः । इति चेत्तत्राऽऽहुः—

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

तत् । तु । समन्वयात् । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तत्समवायिकारणम् । प्रकरणवशाद्ब्रह्मैव । कुतः । समन्वयात् । अस्मिन्प्रपञ्चेऽस्तिमातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणः समन्वयात् । सम्यगनुवर्तनादिति सूत्रार्थः । नामरूपयोरनागन्तुकत्वाऽभावात्प्रथममध्यपातित्वाच्च न पृथङ्ङिरूपणम् । तारतम्याऽप्रियत्वादिकं त्वज्ञानकृतम् । घटपट्यादिव्यक्तिभेदो भगवदिच्छाकृतः । खपुण्यादीनां तु वाचनिक्येव सत्ता । प्रकृतेरपि सत्त्वादिगुणानां परस्पररोपमर्दकत्वादिमात्मप्रभृतिषु व्यभिचाराच्च न समन्वयः । किन्तु ब्रह्मांशत्वेन सः तस्मात्तदात्मात्मानश्स्वयमकुस्ते'त्यादिब्रह्मप्रपाठकादिवाक्यैर्निःसंदिग्धं ब्रह्मैव समवायीति सिद्धम् । इदमप्येकसूत्रात्मकं तृतीयं समन्वयाधिकरणम् । अत्र ब्रह्मैव विषयः । तत्समवायि न वेति सन्देहः । सूत्राधारण्यं भवेदिति न ब्रह्म समवायि किन्तु निमित्तमेवेति पूर्वपक्षः । 'तदात्मानश्स्वयमकुस्ते'त्यादिभिः श्रुतिभिर्निःसंदिग्धप्रतिपादनाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च ब्रह्मैव समवायीति सिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणेनाऽस्य निर्वाहकत्वरूपा संगतिः ॥ ३ ॥

॥ श्रीहरिः ॥

दर्शनानि तत्प्रतिपाद्यं च ।

दर्शनं हि नामाऽपरोक्षं ज्ञानं साक्षात्कारो वा । शब्दस्य तत्रैव शक्तिरिति । परोक्षज्ञाने तु साक्षात्कारसा-
दृशमाप्तानुरोधोपचारिक एव प्रयोगोऽयम् । परोक्षज्ञानकारणेनैव श्राव्ये कार्यकारणव्ययमनुसृत्य दर्शनपद-
व्यवहार इति औपचारिकत्वं स्पष्टम् । शब्दो हि परोक्षमेव ज्ञानं कारयति नाऽपरोक्षम् । मधुरां दिग्भुयंदि तत्प्रति-
कृतिं तत्स्वरूपप्रतिपादकं पुस्तकं वा गृहीत्वा 'एष विश्रान्तपटः, एषा यमुना, एतद्द्वारकापीनमन्दिरं, इत्यादि विषय-
स्येव तेन मधुरासाक्षात्कारः स्यात् । पुष्पपुष्पंदि क्षीरलङ्घकादियोज्यमीमांसां शतमप्यावर्तयेन्मन्ये न तेन तस्य तत्त्व-
दार्थसाक्षात्कारः स्यात् । तस्मात् ये 'दशमस्त्वमसी'त्यादि दृष्टान्तीकृत्य 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्यजातैस्तत्त्वसाक्षा-
त्कारं साधयितुं चेष्टन्ते ते हि फाल्गुनयालका इव परिहासपाश्रमाजम् । उक्तं च केनापि तत्तत्प्रविदा 'कलौ वेदा-
न्तिनो भान्ति फाल्गुने घालका इवे'ति । साक्षात्कारस्तु पदार्थानां तदसाधारणसाधनभंगवदनुग्रहेण योगादि-
मिर्वेति मन्यामहे । तस्माद्देवन्तविचारमात्रेण पदार्थानां तत्त्वस्य च साक्षात्कारं ये केचन मन्यन्ते तेषामपि श्राव्ये
दर्शनव्यवहार औपचारिक एव । विचारसाधनानां तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयतां दर्शनानामपि द्वेषा भेदः । नास्तिक-
दीमि अस्तित्वादीमि चेति । नास्तिकस्यास्तित्वस्य चतुर्मुखं विद्वांसोऽपि बहुलं विवदन्ते । नास्ति परलोक इति यादी-
त्येके । वेदमार्गमननुरन्धान इत्यपरे । नास्ति जगत्कर्ता कश्चनेति केचित् । अलौकिकशब्दद्वयमाप्यवचन इति
मिश्राः । मिथ्यावादीति केचन । एवं नास्तिकस्ये घट इव विकल्पाः प्रचरन्ति लोके विद्वांसु च । तत्र किमिह
प्रतिपत्तव्यमिति चेदुच्यते—'मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकते'त्येव कीदृशदृष्टिर्नैकमिति मन्यामहे । अर्थात्—यः खलु लोका-
नभिगतायैगन्तुशब्दे वेदादां मिथ्यादृष्टिः—कथमप्यग्रामाप्यवदादी—तदादी चेति स एव नास्तिकः । अत्रैव सर्वैकिकरा-
मानन्तर्ग्राह्यः । उक्तं च श्रीमनुना—

योऽवमन्येत ते मूले हेतुसाक्षाध्यायिजः । स साधुमिर्वैहिष्कार्यो नास्तिको वेदिन्द्रक इति ॥

अत्र हेतुसाक्षाध्यायिजस्य 'लोके इदं दृष्टं तस्मादिदं साधु, इदं न दृश्यत इत्यसाधु' इति—हेतुमिर्वैदृष्ट्या-
र्थमिच्छन्ति शार्ङ्गं तदाध्यायिजस्यो ज्ञेयः । यथैव कोपस्य टीकाकृताऽर्थः कृतः स तु नास्तिकतायैकदेशो विचारप्र-
स्तुत्येति नादरणीयः । मनुकिविरोधाच्च । तस्मात् कथमपि वेदाऽग्रामाप्यवदादी नास्तिक इत्येव साधु । ताकृतं शार्ङ्गं
दर्शनं वा नास्तिकदर्शनम् ।

तत्र लोकायतिकाः—नास्ति परलोकः । तत्त्वसाधनेषु मुखा न परिश्रान्तव्यम् । तत्त्वमार्गं च प्रत्यक्षमेव
न शब्दादि । पञ्चभूतपरमाणूनां यथार्थतः संग्रहो वेह एवाऽऽयमा । न काश्चित्त्वशेतनः । स चाऽऽत्रैव भस्मीभवति
नान्यत्र 'गच्छच्छपत्' इति श्रवणम् । जतोऽपि नास्ति परलोक इत्याहुः ।

तथा च तदुक्तिसंक्षेपः—

न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां किञ्चाश्च फलदायिकाः ॥

प्रयो वेदस्य कर्तारो भूतजगद्विनाशराः । जर्जरितुर्नैतत्तादि षण्डितानां वचः कथम् ॥ इत्यादि ।

एतेन 'सर्वलोकेषु कामाचरो भवति' 'विज्ञानं यन्नं तनुते' 'स्वर्गकामो यजेत' 'निःश्वसितमस्य
यद्वेदः' इत्याद्यलौकिकशब्दोक्तकार्यमप्रमाणीकुर्वतां लोकायतिकानां दर्शनं तत्त्वसाक्षात्काराभावात्सदुक्तनास्तिकल-
क्षणे समन्ययाच्च दर्शनाभासे नास्तिकं च ।

वेदमार्गमननुरन्धानाश्च शूद्राः । तत्र तेषां मुख्यशक्त्यारो भेदाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्य-
निकाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकौ तावदाद्यमर्थनातमस्तीति मन्येते । किन्तु क्षणिकम् । तयोर्मते बुद्धिरेव नीलपीताया-
काराऽऽयमा । बुद्धेर्नीलपीतायाकारेभ्य एव बाह्यमर्थजातमलीत्यनुमीयते । स्वप्नवक्षणाभूतमिति मिथ्या च । बहिः
प्रतीयत इति बाह्यम् । आन्तरसत्तयैः केवलं क्षणिकं विज्ञानमेव । तच्च मोक्षोऽपि नाऽपेक्षितम् । प्रत्युत मोक्षे विज्ञानं
तत्त्वदाकारानुभवनं तांश्च विमुच्य विमुच्यं भवति । विज्ञानस्य सनासनं बाह्यकारपरित्यागः शून्यतयाऽवस्थानमेव
मोक्षः ।

विज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि तस्य समानमन्तानामां घातनादिकथेन यद्वापि उच्यते 'सोऽयं दीप'-
इतिवशित्वायश्चम एकावाचप्राधानं च न निरुद्धम् । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वे कर्षण-रसोऽयः स्मृतिनियमश्च कथं
निर्मुक्तः स्यात् । भोक्तुरनुभवकर्तुश्च विज्ञानस्य नष्टत्वात् । उच्यते । पूर्वपूर्वविज्ञानमुत्तरस्मिन्नास्मिन्नात्मनो परित्यज्य
नश्यतीति सर्वं मुख्यम् । ननु वासना हि नाम संस्कारसिद्धिः । स चाऽनुभवमन्तरा नोत्पद्यते । अनुभवश्च पदार्थ-
पूर्वभाविप्रत्यक्षेति । तमेतः पूर्वस्य तु पदार्थस्याऽप्राप्त्यात्मन्यनुभवस्तत्संस्कारश्चेति चेन्न पदोपः । क्षणिकत्वाऽपि स्वमे
पदार्थस्याऽनुभवात् । वासनाप्रतिपक्षत्वाऽपि संभवदनुभवकावात् । तेन च वासनासंभवात् । धीनाहुरप्युक्तानामां
तद्विषयदार्थस्यापि चाऽनादित्वाच्च पूर्वोपरमापत्ताऽपि । इत्येवमाहुतः ।

योगाचारान्न—सर्वे विज्ञानमस्तीत्येव साधु । अन्यथा प्रपञ्चाप्रपत्तिः स्वीकृता स्यात् । तत्र बुद्धाऽहमह-
मिति घातावाहिनीं बुद्धिरेवेति पर्यवस्यति । सा च स्वयमात्मप्रकाशितं मदीयपदितुमुक्तम् । बाह्येभ्यस्तु प्राणीनिको-
ऽनुमानमप्य एव न स्यात् । यश्च ब्राह्मणप्रादिकर्षोर्भेदः सोऽपि द्विवन्द्वावयस इव प्राणीतिक एव । तद्वन्ने चानाद्यपि-
च्छिन्नवासात्मनान्तरमेव हेतुः । वासनासन्तानं च 'तदिदं सर्वं दुःखमिति चिरमात्रनयाऽपेति सेव मुक्तिरित्याहुः ।
यद्यप्येते त्रयोऽपि पर्यवसाने मुख्यवार्तिन एव तथापि स्पष्टं न भवति । माग्नमिकास्तु स्पष्टमेवाभिदधति 'सर्वं शून्य'-
मिति । एकस्यैव सुगतस्वोपदेशोऽप्युपदेशान्तःकरणवैषम्याद्युक्तं प्रक्रियान्तरेण विनिर्वाह्यते इत्येव पर्यवस्यति ।'

माग्नमिकास्त्याय । पक्षमादिकर्मर्षनातमनुमेयमिति सदितुष्यते परैरङ्गं परमाणवत्तत्तुहो वा ?
परमाणव इति तु न वक्तुं शक्यते । तथा सति 'ह्युलोऽयं सत्यम्' इति ज्ञानं न स्यात् । परमाणुनामतिमुह्यत्वादेन-
कत्वाच्च । समुद्रस्तु परमाणुनन्तरा गवेपितोऽपि न मिलति तदसदेव यावार्थमात्मम् । विज्ञानेऽपि समानेव युक्तिः ।
विज्ञानं सदसद्रा । सद्योक्तुः सुपुष्पं न स्फुरति । ननु तदा तदभावे नास्ति जागरितः सुपुष्पायं कारतीति ।
नेदमपि तथा । विषयविज्ञानयोः सद्योपलम्भतिपरमात्मपुष्पं । विषयमायागन्तव्यभावात् । यत्तु सुपुष्परगमिति प्रकल्प्यते
तदपि तत्र । सुषुप्तोऽप्योच्छ्वासीमभावात्सुषुप्तोऽप्योच्छ्वासीमभावात् विज्ञानं चाऽस्तु । नचाऽस्त्येवेति युक्तम् । अस्त्योऽभावात् ।
न भोमयमेव मन्त्रवत् । सदसतोर्विस्तृतत्वादेकशऽन्यस्थितेः । अनुभवरूपमित्यपि न । एकस्य त्रिपेक्षोऽन्यस्य विधि
ज्ञापयति विधिश्च त्रिपेक्षम् । तस्मात्पुण्यं विज्ञानमपि । या प्रमात्राद्विषयपदं परकरितता साऽपि दासविषयान् ।
विचारानुह्यात् । तथाहि—यस्तु प्रमाता न स प्रत्यक्षेण गृहीतुं शक्यते । 'अद'मिति प्रत्यक्षस्तु गीरोऽहं कृतोऽहनि-
त्यादिदेहिप्रत्यक्षप्रत्यक्षमितिचरति । अनुमानमपि प्रमातरे न प्रमाणम् । तदर्थमितिचिद्विद्वत्त्वात् । एतेन
प्रमाणान्तरं स्मारयाम् । तस्मात्तेषां प्रमाता । पूर्वोक्तार्थेयंवाऽप्योच्छ्वासीमभावात् सापि त एव । विषयस्य प्रत्यक्षत्वाऽभावेन
प्रमाणमपि प्रमाणवद्गीतो माहुरेव । तस्माद्विचारस्तत्त्वादनित्यवर्तीयावास्तव्यं शून्यमिति कथमिति । क्वचरोऽप्येते
प्रतीत्यस्तुप्राप्तोपरमप्रत्यक्षमात्रं 'कार्यं स्वयं भवतीति' क्वां कश्चन बाह्योऽपि यदस्ति । विज्ञानस्य निर्वाणस्य
नोद्यम् ।

सदेव बौद्धमतसंक्षेपः—

यस्यैव हि सन्तानं आदिता कर्मवासना । कलं तत्रैव सन्त्यसे कर्मासं रजता यथा ॥
सद्योपरमभियमादभेदे नीलवद्विषयोः । सेदश्च त्रय्यविज्ञानेऽप्येतेन्द्रादिवाह्ये ॥
इदं वस्तुयलापतं यद्वदन्ति निषक्षितः । यथा यथाऽर्थमिच्छन्ते तत्रोच्यते तथा तथा ॥
यथा यथा विचार्यन्ते तत्रोच्यन्ते तथा तथा । यदेतत्स्वयमेवमेव रोचते तत्र के वचम् ॥
इति ।

'सदेव सोम्येदम्—' 'यतो वा इमानि—' 'ब्रह्मविदोऽप्येति परम्' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
त्यादिश्रुतिमहच्चरित्यन्तर्गमनमन्त्रानामां योगतानामपिदं ब्रह्म न सिन्ध्यादित्यत्र 'असन्नेव स भवति असत्
अस्तेति वेद चेत्' इति निराध्वप्याह दर्शनाभासं नानिक्कत । एतेनाहंतमपि ब्रह्म न व्याख्यातम् ।

चर्कसेवाऽयमाहपि प्रमाणं किं च वेदोऽपि न तस्य इत्यस्तुपुनश्च्यते रूपान्तरेण वेदाप्रामाण्यवचना वैदो-
यिका आक्षेपादाश्च, त्वानां द्रव्यं द्रव्यं स्वरूपाभिगमान्तोऽहं पृथिव्यादित्यत्रप्राधानं स्वस्वरूपेण सत्तामालोकि-
शब्दार्थोर्वेदस्यानित्यताग्राह्येति चेऽपि नास्तिका एव । 'एकमेवाद्वितीयं' 'तस्माद्वा एतस्मात्' 'वाचा विरु-
पतित्यया' इत्याहुषमप्रमाणकुर्वन्तीति । साक्षात्कारमपि न सम्पन्ने । सम्पन्ने चोपदार्थानां तथापि 'एकविज्ञानेन
सर्वं विज्ञातं स्या'दिति श्रुत्युक्तप्रमाणविज्ञानेन पदार्थान्तरविज्ञानमिच्छासु दशा नेच्छन्तीति दर्शनाभासोऽप्येत-

हानम् । यद्यप्येतैः कर्तृव्येनैवोऽनुमानेन साध्यते तथापि सिद्ध्यन्त्यसौ जीवविशेष एव सिध्यति । ननु 'अपाजि-
पादो जवनो—' 'सर्वतःपाणि—' इत्यादिधृतिप्रतिपादितप्राकृतविलक्षणसकलधर्मवानानन्दस्वरूप ईश्वरकृतोऽपि
तथा । यत्तेतेषामास्तिकायेन प्रवादः स तु स्थूलरश्म्या वेदोक्तपरलोकेऽश्वरादिपदार्थाभिमानविधासेन चेति त्वमन-
यम् । यद्येतेषां वेदस्य पौरुषेयत्वस्यापत्तं तत्तु त्रिगुणमनुमानागमैः प्रक्षिप्यापौरुषेयमेवाऽस्यापि विस्तृतमिति-
रिति विस्तारस्तत्र द्रष्टव्यः ।

'नास्ति कश्चिज्जगत्कर्तृति' निर्वचनं भुवाण्य मीमांसकाः । गृते हि 'जगत्कर्तारं स्वीकृते स्वीकृतं सत्यति *
वेदानां पौरुषेयत्वमिति मिया कंचनेश्वरं प्राणीकुर्यन्ति । एतन्मतसंशेषस्तु—कर्मवैश्वरः । नान्यश्चेतनरूपः । स्वर्गः
परमपुरुषार्थः । मन्त्रमयी तत्सूचितमग्निहोदिदेवता यज्ञशेषा । अर्थवादश्च स्वार्थे न प्रमाणम् । वेदः स्वतःप्रमाणम-
पौरुषेयश्च । प्रवाहत्यायेनाऽनादितो जगत्स्वरूपमेवं प्रचलतीत्यसौ ।

अत्रापि प्रसक्तगुणवत्कलदागूवादप्रतिपादकानां देवतोपासनादिप्रतिपादकानां धृतिवाक्यानां च विरोधा-
स्तत्त्वाऽस्तिकतत्त्वप्रतिपक्षत्वेत्यस्य चाऽभवत्वादास्तिकत्वमेव । किं च जैमिनिः 'अतदर्धानां चाऽनर्थक्यं' प्रतिज्ञातीति ।
एवं चेत्सर्वस्यापि परमाण्वस्तोपनिषद्वागस्य सिद्धपदार्थमिषाधित्वादेव लक्षणमामाण्यं स्फुटमापसीति जैमिनि-
रपि तथा । किं च अर्थवादानां प्रमादपठितत्वं 'तुल्यं च सांप्रदायिकं' मित्यादिना निराकृत्य तत्र वेदत्वं स्थिरी-
कृत्यापि सान्त्वयिष्यमाणं वदतीत्यसौ किकदावैकदेशाऽग्रामाण्यकथनलक्षणं नास्तिकत्वमप्येतस्य । अत्र मीमांसकेषु
द्वेषा मतभेदः । शांखायक 'औपथेयं पितृ शिष्टा ते वर्द्धिष्यत' इत्यादिलौकिकवाक्येष्वेव 'गावो यै सत्र-
मास्त' इत्याद्यर्थवानयेष्वपि 'असज्जावाऽदृष्टश्चैन' केवलविधेयसूक्तिपरत्वम् । न तु स्वार्थमाणाण्यमपि । तथाच
'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्' इति न्यायेनाऽप्येषां 'वायुर्धैर्येपिष्टे'त्याद्यर्थवादानामपि न स्वार्थमाणाण्यम् ।
किन्तु जहत्स्वार्थलक्षणया केवलविधेयत्वावकत्वमात्रम् । एवमुपनिषदां सिद्धपदार्थप्रतिपादिनीनामपीति संनि-
रुते । नवीनास्तु चार्तिविकृतमभ्युत्तयः सर्वव्यप्यर्थवादवाक्येष्ववयवार्थांश्चित्कमेवैषाऽनहत्स्वार्थलक्षणया प्रादास्त्वप-
त्यम् । 'आदित्यो यूप' इत्यादावपि, ऊर्ण्यवादिगुणयोगेयत्वं यवार्थस्य सात्यात्त्वायमाणाण्यमपि । 'प्रजापतिरा-
त्मनो घषामुदसिदत्' इत्यादीं सर्गादीं परमेश्वर एव स्वमहिम्ना पशुरूपमेकं कृत्वा तद्वर्णोक्ततेन कर्म प्रापुञ्ज-
त्येवंप्रकरणेन सर्वत्र सत्यत्वमुभेयम् ।

वस्तुतस्तु 'वेदेऽश्वरमात्रस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाभावा'दित्युक्तिदिशा कवेदिपि वेदेऽग्रामाण्यगम्योऽपि
नास्ति । सर्वस्याऽपि स्वतःप्रामाण्यस्वीकारात् । अर्थावधारितार्थगन्तृत्वे सति स्वबुद्धिकार्येण कादचित्काऽभ्योप-
ताज्ञानाऽनपनोयमाणाण्यस्वीकारात् । तथा च मद्भेदेण्यलौकिकार्थवेदेकेण्ययोग्यवाङ्मयं तच्चापुद्गोपादेव ननु वेदो-
क्तपदार्थेषु तदस्ति । एकत्र तदनागोऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । यथा सेतुमन्वाद्यौ प्राण्ये हननम् । भवेयं प्रलक्षादिक-
मुत्पत्त्याऽन्यथा कल्पनीयमिति परमास्तिकानां सुदृढः सिद्धान्तः ।

किंच 'विद्याया वा करोति' इति श्रुत्या श्रुत्यैव कर्म कर्तव्यमिति सिद्धेऽर्थवादाः कर्मजन्तं पदार्थज्ञानमु
पदिशन्तीति न किमिदमुपपन्नम् ।

ननु 'अग्निर्हिमस्य मेघज'मित्यादीनां कथमलौकिकार्थाऽप्येदकत्वमवान्तायम् । नैव होयः । 'अमरेष्वम-
रत्ववदनादित्येऽपि जगतः प्रागस्तिके चट्टिप्रारम्भे 'वेदस्यैव्य गुवाद्यौ घृष्वसंस्थाश्च निर्गम' इत्याद्युक्तेः प्रजापति-
गवानलौकिकत्वेनात्मत्वेन स्थितस्य सकलस्यापि जगत्सदृशमभ्युत्ति वेदवाचा लौकिकार्थं क्रोडापि निवमितवान् ।
तत्तत्प्राचीनीनामासाकं दृष्ट्वा वेदस्य क्वचित् लौकिकार्थवेदकत्वमपि न तथा । किन्तु तदृष्ट्याऽलौकिकार्थवेदकत्व-
मेवेत्यलं पश्येन । तदेवं जैमिनीयं दूषनमर्थजस्तीयम् । केनापिदुःकस्या नास्तिकत्वमस्मदुक्त्या त्वास्तिकत्वमिति ।
तथापि 'तमेव विदित्वाऽनिरुपगमेति' इत्यादिदेवितसाक्षात्कारदिशा साक्षात्काराभावाद्दोषानामास्तत्वं तु न मुच्यते ।

आत्ममेवं प्रकृतिपरिणामं च सांख्या मन्यन्ते । द्वेषा हि सांख्यं, निरीश्वरं सेश्वरं च । निरीश्वरात्पदार्थ-
'त्रिगुणसांख्यावस्था प्रकृतिदाव्यामिषेयं जडं प्रधानं महद्वादिविशेषपण्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण पुरूपोप-
भोगाय परिणमतीति' । सेश्वरवादेऽप्येवम् । इषांस्तु विशेषः—यथाहि संस्तुतेऽनमभिष्टाय तत्सपत्नं चेशादीजमं कु-
रादिकमेव महान्तं दूषमारभव पुनं क्लेशमंविषाकाश्वरपरामृष्टं पुरपत्तिरेवमाश्रित्य प्रकृतिजगद्भवते । पुरषा
भोक्तारश्चेतनाः । प्रकृतिरेका कर्त्री भोग्या च ।

योगोऽन्यभविष्यः, सात्त्विकयोः निरात्म्यमन्त्रः । अन्त्यसर्वं प्रायः सात्त्विकमात्रमन्त्रः । विस्तरस्येतदाकरे
दृष्टव्यः । एतयोरेषि 'ब्रह्मकर्तृत्वं तदेष्ययावदर्थितोष' इति तदेव नास्ति कालमात्रम् । किन्तु प्रतिक्षितमुत्प
किंवा 'यथा यथोपासते तत्तदेव भवति' इति विशेषं परिहृत्याऽऽस्तिकत्वम् । भेददेवेनार्थजस्तीपायनमत्रापि ।

अवशिष्ट इदानीं 'निष्पद्यादादी नास्तिक' इति विवरणः । तत्राद्वैतितो मायावादिनो मिथ्यावादित्वमङ्गीकु-
र्वन्ति । अद्वैतसिद्धादितु संपादनीनाम् । मिथ्यात्वं च सदसज्जामनिर्वचनीयत्वमिति भाष्यते । नृपहि वे—'संविद्मेकां
केवलं विहाय सर्वमन्यन्मिथ्या । अनाद्यनन्ता संविच्च स्वभावेन धर्माकारक्रियाऽत्यन्ताभायवती ।
निर्धर्मकं ज्ञानमिति यावत् । तदेव शुद्धं ब्रह्म । तच्चाधिष्ठानमस्य नामरूपस्यानिर्वचनीयस्याविद्या-
(अज्ञान) कारणस्य मिथ्याभूतस्य कार्यजातस्य । तल्लिङ्गमायायुक्तं ज्ञानं शब्दं ब्रह्म । घनमायायुक्तं
तदेव जीवः । घनत्वं चाऽत्र तमोऽभिभूतत्वम् । स च कर्ता शुल्लङ्घ्यभोक्ता च । अनाद्यनिर्वचनीय-
मज्ञानमेव मायाऽविद्येति शुद्धाशुद्धसत्त्वेन भेदेन द्विधा भिन्नम् । भेदश्च सर्वोपास्येपामनादिरयः ।
अवस्थाद्वयं च—व्यवहारावस्था, वास्तविकी च । व्यवहारावस्थायां 'व्यवहारे वयं भाट्टाः' इति
प्रतिज्ञा वेदः, तत्त्वानामप्यं, तदुत्पत्ताधनकल्पितं, सर्वं सत्त्वं । वास्तवं तु न वेदो न तत्त्वामाण्यं नेध्वरो न
साधनफलानि न किमपीति सर्वं मिथ्येत्याहुः । तयाऽऽपि मते यदेध्वरादिव्यवहार एव न बालवमि-
थ्यात्मिकत्वेन भासिकात्वेन चाऽर्थजहृदयमेव । यस्तुस्तु साध्यमिकाः सांख्यसिद्धेताद्वैताद्विनो न परस्परं विरोधभेद-
मिथाः । तथा हि 'सर्वं शून्यमिति' भाष्यमिकाः । 'संविदेव निर्विशेषोऽविषया केवलं सतीति अहं-
तिनः' । तत्र तस्या अविवक्षितानिर्विशेषत्वाच्च सर्वप्रमाणामोचरतया शून्यमेव भाष्यति । न च निषेधमुखेन
'नेतिनेति' इत्यादिभूतयो लक्षणया पारिदोष्यास्तृतिपाद्वन्त्येव तद्वत्ति सेति' बाध्यम् । अमरुजसत्त्वात् । नृपे
प्रतिपादनं प्रयोगं भवति । नृपे घटे सत्येव 'अस्मिन्पदस्ति तद्वयं कथमपि निर्वेष्टुं न शक्नुमः' इत्युक्ते कथ-
मस्मिन्लोके घट इति ज्ञायताम् । नेतिनेति व्यावर्तितेऽपि पदार्थान्तरे घटज्ञानं हुत्तमेव । घट इत्येत्याऽपि विदो-
षत्वाच्च । तस्मात्निर्विशेषे परोक्षे संविद्धे ब्रह्मणि ज्ञातव्ये पारिदोष्यमप्यप्रयोजकमेव । 'ब्रह्म ज्ञानं संविद्' इत्य-
स्यापि विशेषविशेषत्वाच्च । यत्र हि पदार्थः प्रत्यक्षविषयस्तत्र तु विशेष्यविषयमिति निर्दिष्टमज्ञापयति । व्यावर्तने पारि-
दोष्यात् 'अस्ती'ति ज्ञानं संभवति । यत्र पुनरविषयत्वमेव यस्तुतत्र पारिदोष्यमपि गृह्यमेव । ननु 'जानामी',
त्यनुपपत्त्यापामानसिकप्रत्यक्षत्वालोकादिभेदे संविद् । तर्हि यतमविषयत्वमपि पदार्थः । अत्रैकिकता च गते
यतिता । किंच लक्षणा हि शक्यसम्बन्धे भवति । निर्विशेषे तु तस्याऽसंभवाच्च लक्षणसंभवोऽपि । न च कालप्रेतः
संबन्धोऽस्तीति न शोचः । तस्य तेनवाप्यत्वात् । मरुमरीचिकायां कालनैकैव संबन्धेन बुद्धितत्तामसत्त्वं निश्चयात् ।
न च मरुमरीचिकाज्ञानमभिर्वचनीयमेवास्ति नाऽस्तु । लोके तथाऽप्रसिद्धे । प्रत्युताऽस्तत्वेन निश्चयः । लोकाजुला-
विर्णो हि कल्पना भवति । तस्मादभ्युतः शून्यमेवापवति । तया न बालवचनम् । 'विचारास्तद्वत्त्वेन पदार्थानां
तत्त्वम्' । किंच 'विचारास्तद्वत्त्वमनिर्वचनीयत्वं'मिति इयमपि वृत्त्यस्य विचारश्च समागमेव । 'इदं न
चक्रं शक्यते इदमपि न चक्रं शक्यते' इत्यनिर्वचनीयत्वं नाम । विचारास्तद्वत्त्वमपि तदेवेति । पदार्थान्तरं च
तत्तत्तद्वत्त्वमिति तस्मात्तद्वत्त्वः परीक्ष्य ज्ञानान् बुद्धिर्ज्ञातः । तिसरत्वाप्रेह सन्त्यते । तस्माद्वत्त्वमपि तद्वत्त्वमिति
मायावादिसिद्धिः 'सर्वं शून्य' इति पारिदोष्यास्तृत्यते ।

किं च 'मृदुतैतावत्त्व' सूत्रे 'वाद्मनस्योचितमविषयान्तं पाति प्रत्यक्षममूर्तं नित्यशुद्धदुद्धमुक्तसंभवं
मतेति केचिद्विद्याचार्याणां वचनम् । तत्रेदं मिथ्यात्वे मरुणो नित्यशुद्धादित्वभावः केन प्रमाणेन ज्ञातः । वेदाद्वैति
वेदाद्मनसातीतत्वमविषयत्वं चाऽप्येति । न केनाऽपि ज्ञातं चेच्छून्यत्वम् । न च पारिदोष्येन ज्ञातमिति वा-
च्यम् । विवरणसहत्वात् । किमिदं पारिदोष्यं प्रमाणमप्रमाणं वा । मरुणो चेत्तद्विषयत्वादविषयत्वं नष्टमन्यथा प्रमा-
णमावाक्यत्वमेव । तत्रैव च 'न चाऽन्य'मित्यादिना किंचिदान्तरं परिहारे 'नेदं शास्त्रं' प्रतिपादयित्वा ब्रह्मणो
रूपद्वयं निर्दिष्टं लोकप्रसिद्धं विद् रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति' इति तद्वचनम् । तत्रापि अत्रः किमिदं
रूपद्वयं स्वयं कल्पितं स्वयमेव वेदेनोच्यत उत लोककल्पितमनूयते । वेदकल्पितं चेदेवे विषयवादित्वातोपादमा-
प्यवादित्वम् । लोककल्पितमिति चेदेदं सृष्ट्यादिमन्त्रवत्त्वेन यत्कं शक्यं 'तत्तत्तद्वत्त्वमनूयते'ति परामृशतीति वा ।
'तस्मान्मूर्तमिति पादनेऽमूर्तस्य तद्वत्त्वमिति तस्य विरोधादुभयविरोधादप्येक' इति व्याख्यातृत्वमेव । यत्र
तु विरुद्धमोभयं मत्त सन्त्यते तदुक्तत्वादित्युक्तः ।

किंच 'दर्शनाशे' इत्यादि श्रुतवाददोष इति चेत् एकस्यानेकसमावयानुपपत्तेरिति तद्वचनम् । तत्रापि वेदाप्रामाण्यवादित्वं स्थिरीभवति । तथा हि—श्रुत्युक्ते चेदुभयलक्षणं यत् तर्हि श्रुतिप्रामाण्यवादिना तथैव मन्तव्यम् । तत्र केयं विभीषिका 'एकस्यानेकसमावयानुपपत्तिर्नाम' । एकस्यानेकसमावयता हि लोके विरुद्धा । लोकस्य नालौकिकदृशां भ्रान्तश्च भवति । वेदसु प्रमाणमूर्धन्य इति नैकमश्वरमप्यन्यथा ब्रूते । तद्वैकान्तुरोपेयं श्रुत्युक्तार्थ-
खण्डनं नाम वेदाप्रामाण्यवादित्वं न निर्वहति किम् ? । तस्मात् विचारवेद्ययां शांकराद्वैतवादिनोऽपि तथा । तत्राप्य-
र्थजरतीयं च ।

अवशिष्टाः साम्प्रदायिकास्तु सर्वतत्त्वव्यादिनो लोकमगनुत्पन्ना वेदाक्षरमात्रमपि निरपेक्षप्रमाणं मन्य-
माना भासिका एव ।

तत्र वाचस्पतीरामानुजाचार्याः—अप्राकृतहेयप्रत्यमीकसकलकल्याणगुणाकरशिदानन्दसत्त्वप्रवृद्धादिशब्दवाच्यः परात्परं यस्तु व्यापको भगवान् श्रीपुरुषोत्तमः । स च सविशेष एव । विभागानर्हं चिदचिनी तद्विग्रहः । तयोः परिणामभेदं विभागार्हं नामरूपं स्थूलं जगत् । अपुनं व्यापको जीवकर्माविषोऽपि भगवतो दासः । परमपुरुषार्थ-
त्वेन भगवति ज्ञाते ज्ञातव्यवसानम् । मत्स्या च साक्षात्कारः । सत्ताः प्रमाणं वेदाः । तदनुकूलानि ध्यायन्ति
प्राजाणि । भगवन्माहात्म्याऽनपहृष्टिष्यत्तु कथयः । 'दुःखापहारपूर्वकानन्दप्राप्तिश्च मोक्षः ।' अमेदवादिन्यः श्रुतयः
शरीरशरीरिणोऽस्मिन्सन्वयाः । एकाकिनं देवदत्तमानयेत्युक्ते शरीरे देवदत्त आनीयते । तत्राभेदस्योः । निर्दि-
शोपवादिन्यश्च ततः प्राकृतेतरास्तस्य धर्मानन्दन्तीति निराकांक्षा इत्याहुः । तदर्थं तेषां मतसंक्षेपः ।

ईश्वरत्रिदिविधैव पदार्थद्वितयं हरिः । ईश्वरत्रित इत्युक्तो जीवोऽव्ययविपुलः ॥

द्रव्यादव्ययभेदाग्निमतमुभयविधं तद्विदस्तावमाहु-

द्वैतं द्वैधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमन्यत्राहौ ।

अन्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवितभेदा-

धिया भूतिर्मेतिश्रेष्ठपरमिह जडानादिनां केचिदाहुः ॥

यद्वदमप्यन्तरगोचरं च यद्वैततत्त्वोपाधिरिति यानि च ।

गुणाः प्रधानं मुख्यः परं परं परस्परं ब्रह्म च ते विभूतयः ॥ ३६ ।

श्रीमत्पाचार्याः श्रीसिम्बार्काचार्याश्च आर्यो जीवेश्वरादिविषये श्रीरामानुजसमानसिद्धान्ताः । केवलं तु भग-
वच्छरीरविषये विमतः । ते हि समष्टिजीवरूपं त्रिपदादिभूतिं ब्रह्मैव भगवद्विग्रह इति मन्यन्ते । अमेदवादिभिर्वाच्यः
श्रुतयस्तु नियमनियामकभावं वा विसृज्य वाऽऽमनन्तीति स्वीकुर्वन्ति ।

श्रीमद्ब्रह्मपाचार्याश्च—न खलु जीव इव भगवति शरीरशरीरिविभागः संभवति । किन्तु सर्वकारणं
स हि धराधरावीतः सचिदानन्दः प्राकृतेतरसकलधर्मवान्मधुरमूर्तिर्मेगवान्दीकृष्णस्यविध एव । यथाधिकारं यथा-
नाममेक एव विविधतया गृह्यते । तस्मात्साक्षात्तत्त्वतिराकृतत्वादयः सर्वेपि धर्मास्तिसिद्धान्तिक उपपद्यन्ते । सर्व-
श्रुतीनां प्रामाण्यं च तथैवाऽनपेक्षितं भवति । इदमप्राकृतम्—प्राधान्येन विविधा जीवाः । तत्र तामसैरसमप्र-
हिमिर्निर्दिशेयं ब्रह्म, तन्निजं मिथ्याप्रत्ययश्च जगदिति गृह्यते । मध्यमेः किंचिदप्राहिनिः सधर्मकः परमात्मा, तद्वत्
तद्विभक्तिं च जगदिति । 'वचसैस्तु सावित्रैः सकलहेयैतरत्वरूपाभिन्नपूर्णगुणविग्रहः केचलातदो भगवान् स एव
च अप्रक्ष इति गृह्यते । यदुक्तं समाधिभाष्ये भगवता श्रीव्यासेन 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शङ्क्यते'
'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यस्मिन्नवस्थाननिरोधसंभयाः' । जीवश्वाराप्रमाद्यदिद्वयस्थितोऽस्मिन्मन्दः ।
सदृक्च जगत् । अमेदश्च वास्तवः श्रुतिवाक्यास्यवादिताप्य, भेदस्तु भगवद्विच्छाकृतः स्फुटरतो दुर्निवारः । न चैवं
भेदाभेद एव प्रतिपक्षो भवति नाऽभेद इति वाच्यम् । भेदस्याभेदधर्मीत्यतः । घृतस्य द्रवत्ववत् । स्वर्गसाऽऽकार-
वत् । धर्मधर्मिणोश्चाभेदात् । शुक्तिरजतादी तु 'अन्यस्यातिरेक' । तथा हि—भगवान् हि शौक्तिकं रजतं, स्वादि-
कांश्च पदार्थान् मोहयित्वा मायाशक्त्या सृजतीति । इदं च 'वैद्य रथपथः सृजती'त्यादिश्रुतिगु 'सृजती'त्यादि-
शब्देष्वो शातं भवति ।

१-तथाविपत्त्यमत्र कतिपयतद्दर्शनवत्त्वम् । २-अमेदे । ३-इदं हि विश्वं, भगवानिति । इदं हि विश्वं भगवानिव
वतरः । इदं हि विश्वं वतरः भगवान् इति पञ्चममन्त्र ।

प्रमाणसूत्रं न्यग्रसमो भगवान् वेदः । प्रमाण्यं च लोकाऽनधिगतायां भगवति सति स्वबुद्धिकादर्थ-
हेतुकादाधिकाऽभ्योप्यतज्ज्ञानाऽनयोपमायो नाम । भगवद्गीता, व्याससूत्राणि, समाधिभाषा श्रीमद्भागवतं
चेति त्रिकं वेदेहवारक्येन वेदाध्वनिर्गोचरमिति प्रमाणम् । तदुक्तुं ह्यन्यन्यानि शास्त्राण्यपि । अनुमानं
तु युक्त्यपरपरीयो ब्रह्मणि न प्रमाणम् । केचन तु पादे नाक्षिप्रतरागये' कतिष्ठति कारिध्वजे घोषयुज्यत इति
लोक एव प्रमाणम् । न च 'यस्तैकैषानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर' इति वाक्येन किंचिच्छेद्यम् । तत्र तर्को
मीमांसाऽपरपरीयो नतु प्रतिबन्धन्यायस्त्वल्लङ्घ्यः । तत्परस्य तु श्रुतिस्मृतिषु निन्दयेत्यलं पक्षाभ्रयेण ।

भक्तिश्च साधनम् । तदुत्तरार्द्धे प्रेमासत्तयादयः फलमिच्छाहुः । अद्यपि केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते 'यदेवा भगव-
न्मार्गमूलभूता भक्तिर्वेदे साति' इति । तद्विषयेऽपि किंचिद्विज्ञातः । वेदे भक्तिराज्ञोऽपेक्षते तदुत्तरदायो
वा ? आद्ये तु वेदाश्रयतरोपनिषदि 'यद्वा मा भक्तिज्ञानयोगादवेहि' इति । अन्यत्र च 'यस्य देवे परा भक्तिः' इति
स्पष्टमेव भक्तिशब्दः । अर्वादायं वेदः 'भक्तिर्न विधा साधनरूपः, फलरूपः च वेदात्मिका । उभे अपि वेदे सः ।
यथा 'भक्तियोगः' १ क्र. सं. ४ । 'सुप्रतिसीरयामि' क्र. सं. २ । 'स्वामसत्त्वा साध्यः' क्र. सं. १ । 'मर्गो देवस्य
धीमहि' क्र. सं. १ । 'त नः पितेव सूनवे' क्र. सं. १ । 'अस्य प्रियासः सरये स्वाय' क्र. सं. ४ । अलं किञ्चिदपि
भक्तिविषयेऽन्यदा वक्ष्यामः । तदयमेतेषां वचनामृतसंक्षेपः ।

'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत्' 'वियाविद्ये हरेः शक्तौ' 'कदाचित्सर्वमात्मैव'
'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सवेतोऽक्षिफः केहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चाऽन्यथा'
'जीवस्वयाराप्रमात्रो हि गन्धयद्व्यतिरेकवान्' 'सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म ध्यापकमध्यमम्'
सर्वेशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वेषां गुणयुजितम्' 'दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं मतम्'
'धर्मः सम्पद्यते पद्भिरधर्मा हान्यथा भवेत्' 'मिथ्यामलोभनं वेदे न कश्चित् कर्हिचिच्छेदेत्'
'धीरूपं पूजयेद्भक्त्या यथाऽल्लभ्योपचारकेः' यथा सुन्दरतां याति पक्षैराभरणैरपि'

'हृणो सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभाषना'

'वेदमार्गिरोधेन येषां करणमण्यपि, ते हि पाण्डिणो वेद्याः शास्त्रार्थत्वेन वेदिणः'

असिन्नगुभाष्ये त्रिसूत्र्यां तु श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याणामयमाशयः ।

इह जगति सर्वत्रापि बुद्धिमयो जनस्य तु सननादेयमादेयं च सुखं भवति । तु कामावाय मुखप्राप्तये च
निद्रिह्यान्पि साधनादि लौकिकालौकिकानि । अलौकिकं साधनं नायवेदोक्तो धर्मः । अर्थस्य पशुपुत्रपनादिर्धर्मसाधनम् ।
एव च तु कामावो मोक्षः, सुखप्राप्तिर्निरतिशयानन्दपरयत्नप्राप्तिः, तत्साधनं धर्मः, तत्साधि साधनमर्थ इति त्रयस्योपि
पदार्थाः फलत्वेन साधनत्वेन च अनेकाविधया इति साक्ष्यपरंपरामेदेन पुरुषार्थो उच्यते । ज्ञानमपि मोक्षसाधन-
मिति धर्मं पदार्थमिति । नामसाक्षात्कारो हि तु कामावरूपो मोक्षो भवति । परमकाव्यभगवत्साक्षात्कारो च निरति-
शयाणन्दप्राप्तिर्भवतीति विवेकः । पुनं वेत्तु । ज्ञानमसद्व्यवसायपरमात्मनस्तु तद्विशिष्टात् । यद्यपि आत्मशब्दो वेदे
परमात्मभगवदादिशब्दाव्यये परब्रह्मण्येव सुपयस्ययापि तद्व्यवसायविशेषे जीवेरपि न विद्यते । न च निरवयवे ब्रह्मणि
निर्माणोपनिर्माणोपनिर्माणः इति वाच्यम् । भगवद्विशिष्टकाव्येदोक्तवाङ्मयविद्वज्जात्राः 'परं नुयोगानर्हत्वात् । वेद-
साक्षात्कारिवात्सल्यः प्रामाण्यः । अत एव भगवता व्यासेन निरवयवत्वशब्दमन्योपमाशब्दः 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'
इति समाहितम् । यद्युत्तरत्र सूत्रमात्रे कैश्चित्पूर्वं सूत्रानुसारं व्याख्यायान्ते सर्वे स्वीकृतुपजीवोक्तं च, लण्डयित्वा
निर्गुलया स्वरूपकाः समाहितमिव तत्तु स्वबुद्धिकैश्चलं वा वैद्व्यशिक्षकायं वेति न जानीमः । तत्र प्रामाण्यपेदेवादि-
नासिद्धमनुचिततममिति तु जानीमः । अस्तु प्रकृतमनुसारा । एव च तु कामावरूपको निरतिशयाणन्दानन्दपदार्थः
परमपदार्थः । तत्साधनं च ज्ञानपूर्वको वेदोक्तो धर्म इति सिद्धम् । अत्रापिदपि विदितस्यादर्श एव । तत्रात्र
तत्त्वज्ञानात्म्यज्ञानभगवत्ज्ञानापूर्वेण यथादिगीतकर्मविश्रवणात्तेन धर्मेण प्रभुषेहोदकेण निरतिशयाणन्दानन्दपु-
योत्तमप्राप्तिरिति मण्डितम् ।

एवं पं तादनात्मनः परब्रह्मणश्च स्वरूपज्ञाने, 'सर्वे पदो'ति सर्वस्य मूलवशात्वे च सति, माहात्म्यज्ञानेन
भगवति भक्तिर्देहि । वेदान्ताश्च तत्पारममूलरूपं सर्वस्य ब्रह्मत्वं च निरूपयन्तीति पुरोचत्तमप्राप्तिकामेन पुरोच-
तेऽत्रापि ज्ञातव्यामद्विषयः सपरिवरं ब्रह्म चेति भगवान्वेदव्यास उभयं युगपदाह—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति ।

अज्ञातानि कर्माणि मुख्यफलं न ददति ज्ञातायेव तु ददतीति कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरार्थसाधकमित्यत आशङ्क्यार्थः ।
 ब्रह्मणो भगवतः परमपुरश्चर्य, वेदान्तानां च विज्ञास्य विचारोऽधिक्रियते इत्यर्थः । विज्ञासाशङ्को हि विचारे कूटः । तेन
 ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यास्य समाधिपश्यन्तं ब्रह्मविचारविषय इति कलितोऽर्थः । ब्रह्मण इति शेषपरीक्षाब्रह्मसम्बन्धि
 सर्वमेव ब्रह्मगुणतत्त्वाधानविरोधनिराकरणादिकं विषय इत्यपि योदयन् । ननु शेषपरीक्षामिदं ब्रह्मणोऽविचार्यत्वं
 गौणत्वं वा स्यात् । नैष दोषः । ब्रह्मणः सर्ववेदान्तमतिपाद्यत्वात्सर्वप्रसिद्धत्वादात्मत्वाच्च तन्मात्रे कस्याप्यात्मिकस्य
 न सम्बेदेहेतोर्गौणीयतया निज्ञास्यत्वेपि न कश्चिदोपदेष्टाः । निज्ञास्यसम्बन्धित्वेन ब्रह्मणो विज्ञास्यत्वमपि पारिशेष्या-
 दागतमेव । न चैवं सम्बन्धित्वेन विचार्यत्वे ब्रह्मणो गौणता सांदिग्धिं वाच्यम् । शब्दे गौणत्वेष्वपि मुख्यत्वमेव । 'शब्दः
 सैषक' इत्युक्ते तच्चेन शब्दो गौणत्वे भासमानेऽप्यर्थतो मुत्पत्यमेव । निराधाराणां गुणार्थानां वर्णनात्मन्नादिचारा-
 समन्याब्रह्मविचार एवेति च गृह्यते ।

ननु 'यतो वाच' इति श्रुत्या ब्रह्मणोऽविषयत्वोक्तं 'यों यो विषयः सोऽंती जड' इति व्यासश्च कथमुच्यते ब्रह्म
 विचारविषय इति । उच्यते—ब्रह्मणोऽविषयत्वोऽपि स्वप्रकाशत्वेऽपि चाख्यवहार्थत्वेपि श्वेच्छया 'युकोहं बहुसा' 'तदेक्षत'
 'स आत्मानं स्वयमकुरुते' इत्यादिब्रामाण्यात् आख्यवहार्थत्वमपि । स्वातन्त्र्येण परप्रकाशत्वमपि । वेदवाचां विषयत्वमपि ।
 न चैष दोषः । श्वेच्छायाः स्वातन्त्र्यस्य वेदानां स्वरूपान्तःपातित्वत्वात्स्वप्रकाशित्वस्याऽप्यव्याघातात् । सर्वथाऽविषयत्वे
 तु 'ब्रह्मविदमोति परं' 'ब्रह्म वेदै ब्रह्मैव भवति' 'सर्वं वेदा यत्प्रदमामनन्ति' 'कश्चिद्दीरः प्रसगात्मानमेक्षत्' 'यमेवैष
 शृणुते तेन उच्यते' इत्यादिसहस्रश्रुतीनामविषयत्वापत्तिः स्यात् । तस्मादविषयो विषयश्च ब्रह्मेति नन्तव्यम् ।

वा तु विषयत्वेन जडत्वेन ध्यातिरुच्यते भासतीतिवन्धे सा तु स्वकपोलकल्पितेय । अविचारनिष्यन्ता । च ।
 तथाहि—विषयत्वेन जडत्वेन ध्यातिं मनवान् वृच्छयते, आत्मा कश्चित्पदार्थोऽस्ति न वा । नास्ति चेदुद्धितमाम्नि-
 कत्वेन । अस्ति चेत्तत्सत्तायां किं नाम प्रमाणम् । कस्मिंश्चिदपि प्रमाणे स्वीकृते प्रमाणविषयतयाऽऽत्मनो भट्टत्वापत्ति-
 र्नुवांसा । ननु नामा वेदानां पदसत्त्वविषयः किन्तु 'नेतिनेति' इति पारिशेष्यादस्तीति सूच्यते । अतो आत्मकत्वं
 भवतः । तन्नामि वृच्छयते । पारिशेष्यमिदं सूचया येयं प्रमाणं न वा । प्रमाणं चेत्तद्विषयत्वमेव । ब्रह्मविचि-
 त्वेद्यत्वं चारम्भतः सर्वतत्त्वप्रतिज्ञमेवेति कृतं साहसिकारम्भ । जडत्वेन विषयत्वेन तु ध्यातिरनेव तु नाम न तदा काचि-
 द्वातिरसाकम् ।

* किंच ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीत्ये स्वीकृते सर्ववेदान्तनामानन्यकत्वा स्यात् । वेदान्ता ब्रह्ममतिपादनं कुर्वन्ति,
 कुर्वन्तु नाम । ब्रह्मणः सर्वव्यवहाराविषयत्वात्किमस्माकं कार्यं सेतव्यतीति सर्ववेदान्तायां निरर्थकमतिपादकत्वा स्यात् ।
 'समदीपा यस्तुती' 'राजसी गच्छती'तिवत् । ननु 'रज्जुरियं नायं सर्प' इति पशुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनसिद्धिर्भयति-
 नुतिरिति ब्रह्मस्वरूपरा वेदान्ताः केवलं सांसारिककर्मोन्निमित्ततायां भवन्त्येति । तस्मात्तद्वा प्रवृत्तिविषयम् ।
 नैवतकिञ्चित् । न हि 'नायं सर्प' इत्युक्तिसमन्वयमेव भवतिरितिर्भवति । किन्तु नेत्रमनोव्यापाराभन्तरं रज्जुसंज्ञात्कारे
 सति । समाप्त्यायं सर्प इति वाक्यं नेत्रमनोव्यापारादौ प्रवर्तयति न स्वयं भयं निवर्तयति । तस्मात्तद्वा ब्रह्मणः सर्वथा
 प्रवृत्तिविषयत्वं सर्वव्यवहारातीत्ये वा । नचैवं स्वयंप्रकाशताहानिः । स्वस्य स्वविषयतायां स्वप्रकाशताहानिरभावात् ।

तस्माद्वैषम्येतिदाधिकारिर्मन्त्रसम्बन्धिनां तद्वर्मादीनां, ब्रह्मणो वेदान्तानां च विचारोऽवश्यं कर्तव्यः ॥१॥
 ब्रह्माशङ्को ह्यनेकार्थकः । तदांश्च किंलक्षणकस्य किंप्रमाणकस्य च ब्रह्मणो विचारः प्रस्तुत इति भवति प्रश्नः ।

तदुत्तरे स्वयमाह सूत्रकारः—'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोर्निवृत्तात्' । अस्य अनेककोटिमहापण्डितमकर
 चेतनाचेतनोभयाद्भुताविधिधरचक्षुः महामहतः प्रपञ्चस्य यतो यस्मात्सर्वज्ञत्वसर्वज्ञः अकृत्वगुणरत्नसंग्रहेतितादुपा-
 दानभूताहिमिमांसा अन्मस्थितभङ्गा भवन्ति तत् ब्रह्मेति सुप्रार्थः । ननु ब्रह्मेवास्य निमित्तसुपादानं च कारणमित्यत्र
 किंप्रमाणमित्याशङ्क्य मृगकदेशेमाह—'शास्त्रयोर्निवृत्तात्' । आद्ये योतिः कारणं प्रतिपाद्यं । तस्य भावसत्त्वं तस्मात्-
 शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । अत्येतीदमा रूपनामप्रपञ्चोद्भवोरपि ब्रह्मणः । प्रपञ्चत्वात् । तेन येऽत्र रूपविभागं
 कुर्वन्ति स तेषां निरर्थको निःप्रमाणकश्चेति स्पष्टम् । न च सर्वज्ञत्वसामान्याय सूत्रमेदं आधारक इति वाच्यम् । प्रप-
 ञ्चकर्तृत्वेन, 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्य स्वतःसिद्धत्वात् । जगत्कर्तृत्वेनैव रूपनामकर्तृत्वस्य
 तेनैव च सर्वव्यवहाराय च सिद्धेः प्रार्थपुण्याय प्रयासः । निश्चासत्वाद्बुद्धिपूर्वकत्वात्सामंशान्तिश्चेत् । एतन्नाप्यदीकार्थं
 सांख्यत्वसाविचकत्वस्वीकारात्प्रमृता प्रयासेन साधितस्य तस्य इदतरापर्यत्वसिद्धेः । सधर्मकत्वाऽनस्तुतो ब्रह्मणः
 साधितमपि सावैवं निष्फलं च ।

कारणं त्रिविधं भवति । निमित्तं कर्तुं समर्थोऽपि च । उपादानमेव समवायि । तत्र प्रमाणः किञ्चिदा कारणता । यदि निमित्तमेव जातो ब्रह्म, तर्हि दृग्दण्डवद्वयेतवतापचिन्तनशोभेनिरतिशयतामन्नो वा । यदि बुद्ध्याख्याकृतमात्रं तर्हि सर्वज्ञाहानिभिरतिशयतामन्नो वा । अनादिकायताप्राप्तिश्च । यदि च गृह्यसमवायित्वं, तद्वन्नेतारं विकृतत्वं चाप्येत । तस्मात्किञ्चिद् प्रमाणो जगत्कारणत्वमिति प्रश्ने सूत्रकार आह—‘तत्तु समन्वयात्’ । सर्वविधकारणत्वेऽपि न कश्चन दोषलेतोऽपीति तोरणः । ब्रह्म जगतः समवायिकारणम् । उपलक्षणविधया सर्वविधकारणं च । सर्वत्र जगति भविमतीसुखात्मना मल्लैव समन्वित इत्यतः—इति हेतोरेत्येव सूत्रार्थः । ‘आनन्दाद्वादेव सत्त्विमानि भूतानि’ ‘सत्त्वं विज्ञानमानन्दं मल्लै’त्यादि श्रुतिश्रित्येव सात्त्विकरूपविज्ञानस्वरूपानन्दस्वरूपस्वीकारात् । त्रयाणामपि धर्मि-
रूपत्वादमैरूपत्वायैक्यम् । धर्मधर्मिणोन्मादाद्यस्यसंयन्धस्वीकारात् । तादात्म्यस्य च भेदसहिष्णुत्वे सत्त्वभिन्न-
त्वम् । न च सत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपात्मकत्वेनैव न तदभेदं, न वा परपरभिन्नत्वं किन्तु चिद्विषयाद्वैषयमेवेति
ब्रह्मण्यत् । विकल्पासहस्रात् । तथाहि—एकत्वेनाभिमतानामेषां कश्चिदपि भेदोऽस्ति न वा ? । अन्ति चेद्विषयनाशत-
हातिः । सर्वथा भेदो नास्ति चेन्नयाणां संपर्धैकरूप्यार्थोपांतरस्यापत्तिः । सचिदानन्दानामेवेनापि कार्यसिद्धेः ।
त्रयाणामेकतमस्य सार्वकल्पाद्यन्येभ्योऽपि निष्कल्पयेनानयैकव्युत्पत्तापत्तिर्विदे स्यात् । अनर्थकव्युत्पत्ताप्यप्रामाण्यं न परित्य-
जति । किञ्च सर्वथा भेदराहित्ये सामानाधिकरण्यामपि न स्यात्, । ननु तादात्म्यस्वीकरी प्रमाणः सधर्मकत्वं
सगुणत्वं च स्यात् । न स्यात् । अप्राकृते त्रिगुणे ब्रह्मणि प्राकृतानां गुणानां धर्मिणां च वेदेनैव निषिद्धत्वात् ।
अप्राकृतानां तेषां तेषां च तेनैव विहितत्वात् । अचिन्त्यब्रह्मणि सर्वभवनसमर्थं प्रमाणे इत्यमागानां विरोधानामकि-
ञ्चित्करत्वात् । सौकरिकयुक्तीनां तत्राश्रयेणात् प्रमाणोऽनतिप्रभयवस्वीकारात् ।

तस्मात् त्रिविधमपि ब्रह्म एकमेव । धर्माणां तदुपत्त्वात् । एकमपि त्रिगुणमपि निधर्ममपि स्वरूपात्मकनिर्दोषा-
नन्दप्रभुगुणसदृशं ब्रह्म क्षेत्रज्ञा त्रिविधप्रकारमनेकं जगद्वेषेण भवति । अत एवाह भगवती श्रुतिः—‘एकोहं बहुलां
प्रजायेन’ ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘स सप्त भवति’ ‘स आत्मावस्थममजुतः’ इति ।

सात्त्विकं जडाः । विश्वरूपं जीवानाम् । आनन्दस्वरूपमन्तर्गमिणः । सात्त्विकं जडत्वभावं तु जीवस्य
स्वावितया । प्रमाणो निर्दोषत्वात् । त्रिविधं ब्रह्मणो विद्यमानत्वाद्वैतं न हीयते । त्रयाणामपि कार्यत्वेन भेदेऽपि
स्वरूपत्वेनाभेदात् । ब्रह्मस्वरूपात् ।

कटककुण्डलादीनां कार्यत्वेन भेदेऽपि सुवर्णरूपस्वरूपेणाभेदात् । न च भेद एव कुतो नैवशास्त्रम् । सुवर्णग्राहिणा
कार्याणां कुण्डलादीनां सुवर्णत्वेनैव गृह्यमाणत्वात् । भेदे तु तानि तेन न गृह्येरन् । सुवर्णान्वत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणो
जगद्वेषेण विविधं परिणतरूपेण शुद्धमद्वैतमेव । शुद्धमद्वैतमेव वेदान्तात्तां वेदानां च सातपर्यवधिषयः । ये पुनर्मांसी-
तिवन्धे नेदाभेदलघने विकल्पाः ‘कः पुनरर्थं नेदो नामे’ति षड्विभारभ्य कुलाः, ते तु परमतमज्ञानेव स्वविवक्षणा-
मेव खण्डनाय कृता न परस्त्रीकृतानामिति न्यमहे । तथाहि—यदि भेदभेदवादिनो वेदात्मिकः कार्यस्य कारणस्य च
परस्परं परासमानावरूपं भेदं, नेदाभावरूपं चाभेदं स्वीकृत्य भेदाभेदं साधयन्ति, येन विकल्पस्य सखिज्जो भवेत् ।
किन्तु ते ‘नामात्वं भेदः, एकात्वं चाभेदः’ इति भेदाभेदं गृहीत्वा कार्यकारणयोर्ब्रह्मजगतोर्भेदाभेदं साधयन्ति । दृष्टान्ते
कटककुण्डलादिषु भावात्वं, सुवर्णं वैकल्यम् । हेमकुण्डलकटकप्रियेयकानीत्यत्र हेमत्वेन सर्वप्रथममेवः कुण्डलात्कटक-
त्वादिना च भेद इति को नाम नेदाभेदयोर्विरोधः । एवं प्रकल्पेन कार्यस्य अभेदः, कार्यत्वेन च भेदः । नानात्वमेव
कार्यम् । तच्च जगत्स्थितिप्रलयसमयेषु तदमैत्वेन ब्रह्मणि वर्तते । श्रुतइत्यवयवम् । न च क्षीतोष्णवपस्परविरुद्धयो-
र्भेदाभेदयोः कथमेकजायस्वतमिति शङ्काम् । अननुकूलतर्कत्वात् । तथाहि—क्षीतत्वं भिन्नाधारवर्ति, उष्णत्वं च
भिन्नाधारवर्ति । तयोरेकप्रानवस्थितौ सत्त्वामपि न सहृष्टान्तेनात्र विरोधः कर्तुं शक्यः । इषोरप्येकाधारवर्तितायात् ।
हेमत्वं कारणत्वं, कुण्डलत्वं कार्यत्वम् । सुवर्णं हेमकुण्डलप्रियद्वयं वर्तते । प्रकृते च नात्मात्वं कार्यम् । तच्च त्रिविधं
कालेषु ब्रह्मण्यद्वैते वर्तत इति को नाम विरोधः । प्रमाणमग्र सहस्रस्य श्रुतयः । यः पुनरर्थं ‘यदि हाटकादिभिः कटकः,
कथमयं कुण्डलादिषु नातुवर्तते’ इत्यादिकल्पः शोभं दृष्टान्तिकल्पः । तथाहि—कटकादिषु सुवर्णमनुवर्तमानं
सर्वेरेवासुवर्तितेनैव प्रत्यक्षमेव दृश्यते । तत्र कथमर्थं ब्रह्म ‘कथं वातुवर्तते’ इति । वातुवर्तते चेत्कथं हाटकवर्तिता
कुण्डलादीनि सुवर्णत्वेन गृह्यन्ते । हाटकमनुवर्तते हाटकवर्तिना न तानि गृह्येरन् । न चैषम् । तस्मात्सुवर्णप्रत्यक्षमैवायं
विकल्पः । यथाय एकास्तप्रवृत्तेन तदपि सिद्धविषयकमेव । इह तु वस्तुतो ज्ञातव्यं यद्ब्रह्मत्वेन सर्वस्वाभेदः ।
कार्यत्वेन च तर्कस्य भेद एव । तस्मात्सर्वस्य ब्रह्मस्यत्वाद्युद्वादितामन्नाहृतमेव ।

प्रकृतिपुरषोर्महोत्सावाद्याद्वैतहानिः । 'परमाणूनां स्वयान्तराण्यस्वीकारात् महणः नारण्यव्याहतिः । समन्ययो नामाभ्यामनुकानारोपितरूपेणाभितप्यम् । तैनास्तीकावतादी रजतसत्ताया भारोपितव्यासत्ताया एवाभावात् तस्याः सत्प्रपञ्चत्वम् । ननु शुद्धपदमदैवे कुतोऽस्मिन्निवेद्यते । केवलाद्वैतमेव कुतो नाङ्गीक्रियते । उच्यते—मायासम्यन्धराहित्योपाश्रय शुद्धत्वम् । केचिद् ब्रह्मकाण्ठतायां मायासम्बन्धं स्वाज्ञानसम्बन्धं वा कारयन्मतिः । ब्रह्म निर्धर्मकं निर्विदोषं मन्यन्ते । तथा न परिणमति । माययैव परिणतमिव दृश्यत इति वदन्ति । तेन तन्मत-अमोऽसन्मते मा भूदिति शुद्धपदं निषेद्यते । अस्मन्मते केवलं ब्रह्मैवास्त जगत्ः परिणामुपादानम् । न च तद्विकृतं भवति । अलौकिकत्वाच्चिन्त्यतादिकात्वाच्च ।

न च समवायुपादानं वा कारणं सर्वत्र विकृतमेव दृष्टं यथा मृदादि कथं पुनर्ग्रहं समवायि न विकृतं चेत्युच्यत इति शङ्क्यम् । शुक्या तथासिद्धेः । वेदेनैव तथासिद्धेः । तथाहि—स्वरूपान्तरापत्तिर्हि विकारः सा च मृदो न दृष्टा । स्वर्णस्य वा । सिद्धेऽपि घटे कृष्णवर्णमुद्रावादिमती सा तावापेन हन्यत इति । संख्यानविशेषस्तु तस्या एव धर्मः । स च तदप एव । शृणुमस्मिन् समवाय्यप्यविकृतमेव । अन्यथा शुद्धसुवर्णप्राप्ते शुद्धसुवर्ण-शुद्धं तन्मुद्रिकाफलवादिर्कं वा न गृह्णीयात् । तद्व्याख्यात् । गृह्णीति तु । तस्मात्सुवर्णमुपादानमप्यविकृतमेव । 'गुप्यन्तु' न्यायेन हन्येत वा क्वचित्कोकं समवायि विकृतम् । न तेन दृष्टान्तेन प्रमाणं विकार भाषादमितुं शक्यः । 'स सर्वं भवती'तिश्रुत्या तस्योपादानत्वेऽपि 'अपहृतपाप्मे'त्यादिश्रुतिमिर्विकाराद्वैतत्वमतिपादनात् । न च लोकविरुद्धं वेदोपि कथं प्रतिपादयेद्व्यासाद्वैतम् । महणो न्यायकत्वमिवाविकृतत्वमपि लोकविरुद्धं समानमिति गृह्णाम ।

यस्तुवस्तु ब्रह्मणोऽलौकिकत्वादचिन्त्यैकवर्त्यत्वादुपविष्यन्मात्रप्रवेशावाद्य विशेषतो लोकयुक्तोनां तत्राऽप्रवेश एवेत्युक्तम् । तस्माच्छुद्धं ब्रह्मैव जगदुपादानमिति सिद्धम् ।

केचिद्ब्र 'साधयेदन्तित्वा'दिति सूत्रमुद्रि विराक्तुकामाः वेदान्तानां महणि समन्यप इह प्रतिपाद्यत इति वदन्ति, पूर्वपक्षे च 'आज्ञावस्य क्रियापरत्वादि'त्यादिसूत्रस्याज्ञाप्यस्य क्रियापरत्वमिति जैमिनीयाशयं परिकल्प्य सर्वस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

तेषां मते समन्यप एव न सिध्यति । सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वाभावात् । पूर्वकाण्डमात्रस्य क्रियापरत्वात् । सर्ववेदस्य क्रियापरत्वे ब्रह्मजिज्ञासाया निरर्थकत्वापत्तेः । सिद्धे महणि साध्यत्वाभावाजिज्ञासामष्टसरेवासाध्यत्वात् । किञ्च सर्ववेदान्तानां निर्धर्मके महणि समन्यप एवाशयवतमः ।

नस्तुतस्तु वेदान्ताः पूर्वकाण्डत्रयोभ्यस्येकशास्त्रमेव । परब्रह्मप्रतिपादकत्वादेति जिज्ञासासूत्रं पूर्वाचार्येणोक्तम् । कर्मज्ञानरूपस्य ब्रह्मण एव प्रतिपादनं वेदे दृश्यते । पूर्वकाण्डे क्रियारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनम् । उत्तरकाण्डे च ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनम् । ननु क्रियायाः क्रियापरत्वं च लौकिकत्वात्कर्मलौकिकमश्वरूपत्वम् । 'यज्ञेन यज्ञमयवन्त देवा' इत्यादिश्रुतिभिर्'महार्पणं' मित्यादिभिः स्मृतिभिश्च कर्मणोऽलौकिकत्वस्वीकारात् । 'यज्ञ दुःखेन संमिभं' अथ ब्रह्ममन्तर'मिति चाप्यशेषेण स्वर्गादेः क्रियाफलत्वात्पञ्चैकिकत्वाच्च ।

तस्मात्पूर्वकाण्डत्रयोरन्योन्योपकारित्वादुभयोश्च परब्रह्मप्रतिपादकत्वादौकशास्त्रम् । ब्रह्मरूपेण ज्ञातव्येव कर्माणि फले दृष्टिं भाशातानीति पूर्वकाण्डस्योचरोपिबन्धम् । न साधनमन्तरा ज्ञानसाधनेन फलं भवतीत्युक्तकाण्डस्य पूर्वरोपिबन्धम् । शेषत्वमहत्त्वमुपकारिवमिति यावत् । इहापूर्वकाण्डस्य जगत्पञ्चकालस्वीकारे तु ब्रह्मणोपि परित्याज्यत्वनापास्यति । 'एवं वेदं प्रतिष्ठितं' 'अन्नवानन्नादो भवति महान् भवति प्रजया पशुमिन्द्रावर्षसेन महान् क्षीर्ये'ति श्रुतिसिद्धेस्तद्व्यापकत्वापि लौकिकत्वमवगात् । इदं हि कर्म, यस्यामपूर्वकं कृतं तदाभिदैविकं भवति । अस्मिन्नेवाभिदैविकयज्ञस्वरूपिणो भगवतो नारायणसन्निर्माणः । यथा प्रथमचेतःप्रभृतीनां यत्ने । न च कर्मकरणे देहाप्यासस्य कारणत्वादात्मनश्च देहादिन्यतिरिक्तब्रह्मखुतः कर्मावश्यकता । तदुपावश्यकतायां च अर्थमेव साधित-सप्यैकाश्वमिति चेत् । न । 'महार्पणं ब्रह्मवि'दित्यादिदिशामन्यहीरपि तैः कर्मकरणसंभवात् । अत एवोपास्यता-मेव ब्रह्मविदिः कृतं कर्म श्रूयते । अत एव वाहं श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति अद्वयोपतिपदा वा तदेव वीर्यवत्तं भवति' । वेदवाचकेन ज्ञानेनाऽऽक्षिपयुवा स्वरूपविषयकहृत्त्वज्ञानेन च एकमे कृतं सदेव वीर्यवत्तरमनश्च ब्रह्मासात्जनकं भवतीति सुख्यम् ।

ननु द्वयोः काण्ठयोरन्योन्योपकारित्वेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति । न स्यात् । एकत्र ज्ञानं शाब्दमनन्तरं कर्मकर-
णेऽपरोक्षमिति मान्योन्याश्रयः । साधनफलकम् श्रीसुबोधिन्स्यो श्रीमदाचार्यचरणा यथाऽऽहुः—‘तच्च साक्षात्कार इति
पर्यवसितम् । तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्सं शाब्दज्ञानं भवति तथाप्यन्तःकरणदोषात् साक्षात्कारः
सिक्कति । तदर्थं प्रथमं धर्मः । ततोऽन्तःकरणमुद्धां वेदादिसत्प्रमाणे श्रद्धा । ततल्लक्ष्यस्य मननम् । ततो निदिध्या-
सनेन साक्षात्कार इव ज्ञानम् ।’ इत्यादि ।

तस्मात् द्व्यदेवतामन्त्रवचमानहविरादीनां महात्मकज्ञानेन कर्मकरणे न कश्चिदोप इति द्वयोः काण्ठयोरन्यो-
न्योपकारित्वमैकतादयं च । न चात्ममात्रमेव महोत्सवत्र विचारः । तस्मात् प्रपञ्चस्याभिज्ञानमिच्छोपादानकारणं व्यापक-
त्वादित्यस्वप्नात्मकसर्वगुणशोभि प्राकृतत्वादिदोषास्पृष्टं वेदैकवेत्तं श्रीकृष्णपुरोत्तमादिपदवाच्यं सपरिकरं ब्रह्म,
तच्छुद्धादितं च, वेदानां वेदान्तानां सूत्रादिप्राधान्यामस चाणुभाष्यस्य प्रतिपाद्यो विषय इति सिद्धम् ।

एतच्चासेऽधिकरणादिलक्षणं तु श्रीसत्यविष्टुंम्यहंमुह्यन्दिद्राधिपतिशिषिद्विष्टकाण्डैः कविकुलमौलिमा-
लाललितपदराविन्दैर्गोस्वामिश्रीजीवनेशमहाराजचरणैः स्वरूतवहसुप्रवृत्तावेव निरूपितमिति सा वृत्तिरपि त्रिस्-
व्याख्येण वैदुष्यावेक्षणार्थेणभाषा निवेदिता ततोऽप्येवम् ।

वेदान्तसूत्राणि श्रीमता वेदव्यासमहर्षिण कदा निमित्तानीति भूतवृत्तावाधयापि निश्चयेन न वक्तुं शक्यते,
तथापि तु श्रीमद्भगवत्प्रत्यक्षस्वरूपपञ्चानेन ज्ञायते श्रीमद्भगवत्तन्निर्माणतः किञ्चिदप्येवैवचित्तानीति ।
श्रीमद्भगवते च भगवतः श्रीकृष्णस्य लील। विषयः । भगवाच्छ्रीकृष्णस्मितः पञ्चसहस्राब्दपूर्वतमे काल आसीदिति
श्रीवेदव्यासमहर्षेरपि स एव काल इत्यनुमीयते ।

इदं पञ्चमीकृतमलंकृतं चाणुभाष्यं श्रीमद्देवानरापराजतारश्रीमद्ब्रह्मभाष्यैः प्रकटीकृतमित्यनरोक्षमिदानीं
प्रेक्षावन्नाम् । ते च वैक्रमे पंचमिशोत्तरपंचदशतत्के चैपरण्ये सैकद्वयेत्युनादिचिद्वेत्तादत्तसत्सकसत्सोमपागपतिप्रि-
तस्यमा श्रीलङ्गमणभस्य पञ्चवा अक्षुभाभावाः कुतः प्रादुरासप्रति सम्प्रति मित्रिलभारतीयजनकणपरंपराभागत-
मेव । श्रीमदाचार्यचरणैर्दिव्यमद्भुताचार्यगोपदारीकृतं त्रिणुस्वामिपरंपरागतमाचार्यपदं स्वीकृत्य, स्वयं च विजयनगरं
श्रीकृष्णदेवराजः सभायां विवदमानांवादिगगान्विजित्य राज्ञा सर्वैश्च विद्वद्भिः सहर्षमुपदारीकृतं शुद्धादितपुष्टि-
मार्गाचार्यपदं चोरीकृत्य भगवता श्रीपुरोत्तमेनाज्ञतं मध्वराजद्वयं च शिरसा संयुज्य द्विविधमण्डलं त्रिशर्षकामि ।
परिभ्रमणसमय एव महासुप्राणां भाष्यं, जैमिनीयसूत्रभाष्यं, श्रीमद्भगवत्तत्तत्तत्तत्, तत्तदोपनिषदः सम्प्रकाशः,
प्रकरणप्रज्ञाश्वेतं बहुशो वादसमा रहस्यदकालिने अग्न्या च्यव्यन्त । श्रीमदाचार्यचरणानां श्रीमद्भगवत्तत्तत्तत्तत्
सर्वत्र बहुप्यादिगुणेष्वामनः प्रतिविम्बिताविति दीक्षितश्रीमतेषीमाधचरणाः दीक्षितश्रीविद्वत्समसुचरणाश्चेति
द्वौ सुतावभूताम् । उभयाम्नामभ्यामाविर्माविता बहुद एव शुद्धादितपुष्टिमागोविपयका साधनदीपिकाविद्वम्भन्ना-
दयो प्रत्यमणयः सम्प्रति विराजन्त इति न तिरोहितमिदानीम् ।

एतयोर्दीक्षितश्रीविद्वत्नामप्रभुचरणानां वंशः सम्प्रति परंपरां लभमानः शोभतेतमाम् । अत्र सर्वेपि
गोस्वामिचरणाः सकलदासैषु पञ्चस्थानः पण्डितमण्डलपण्डल पुष्पासज्जित रागनादतितमिषता एतत्कृता ग्रन्था एव
निपुणमनसाप्ययति विदुषो जनान् । सत्र पञ्चसु दीपाकृत्यु प्रथमतो गोस्वामिश्रीसुरलीधरचरणा आसन् ।

अपरे विवरणकारा गोस्वामिश्रीमिनिचरणाः काश्चो गोपालमन्दिरे श्रीमन्मुकुन्दरायप्रभोश्चरणत-
लिनलालनकृतायां वैक्रम पुनोर्विद्ध एव दासकेऽष्टादशशतकान्ये पाठ्यवसिति साम्प्रदायिका अवगाध्यन्त्येव । तृतीये
वेदान्तचन्द्रिकासिंहातारोऽपि चैत्रनासायं चरणा एव । किन्तु पुस्तकहितवेधेपि तत्तानिर्देशाभावाद्दिशेपतस्यान्पति-
चापतिष्ठुमश्रमोसि । सम्प्रदायतत्त्वसु त्रिस्त्रुजनजीवातेवः कारुणिका श्रीबालकृष्णमहोदयः (लाहुरमहजी)
श्रीपुरोत्तमचरणसामयिका इत्यस्मात्तयोर्द्वयव्यसुक्रमेव । पञ्चमा भगवदीयद्वयराजमश्रमोऽणः प्रदीपकतारः । एते-
भाष्याशराणि पर्यायशब्दप्रदानेन संप्रदायान्तरातिनामपि सरकारीव कृतानि ।

उपकारस्मरणम् ।

भगवतो 'पशोदोसद्विहरणीलस श्रीयालकृष्णभोः परमोभयनुग्रहो यदहं प्रयूहसतैरनुपलं प्रतिह-
न्यमानोपि परमगहनस्याऽस्यापुभाप्यहिमनिरनुसवन्तं त्रिनयगामिव त्रिसूत्रोमपि शोधनकर्मणाऽवातरम् । सैषा
पुनः संप्रदायस्य परमासुप्रतिमाकाहुमाणानां विपश्चिदपश्चिमसंसेधितसन्निधानानामात्मना च विद्वद्दयांयामस्यसर्वस्व-
भूतानां गोस्वामिकुलकौस्तुभश्रीगोकुलनपचरणानामसीमोत्साहीदायांनुग्रहफलमिति तदनुग्रहः सर्वैर्यासदादिभिः
साम्प्रदायिकैः सम्मान्यः । अपरंच, महाराजचरणैर्यदाहं पुस्तकस्यास्य शोधन आज्ञसप्तदा मत्सर्विधं श्रीमद्वाल्क्यपुस्तका-
लपस्यमेकं गोस्वामिश्रीमद्विरिधरपावरचितं शुद्धप्रायं विवरणपुस्तकं विहाय नासीदीकान्तरम् । तत्समयेऽस्यसुहृद्भि-
र्विविधोपपदालंकृतविद्वद्दयैर्भट्टश्रीयलभद्रतर्मभिः श्रीमृत्लीधरचितैका शुद्धाऽपरा च श्रीलालभट्टरचिता शुद्धभूयिष्ठेति
टीकाद्वयं प्रथमतः प्रदत्तमिति तेषु शतशो धन्यवादानुपहरामः । तदुपकार च विराप न विस्मरिष्यामः । सुम्बर्देस्य-
श्रीयलदेवमन्दिराधिपतिभिर्विधोतेजनाशयैर्गोस्वामिश्रीद्वारकेशलालमहाराजैर्वेदान्तचन्द्रिकानाम्नी टीका प्रदत्ता ।
अतन्नाचरणयोर्न्यन्वादानपयन्त उपकारं स्मरामः । प्रदीपपुस्तकं तु श्रीमद्वाल्क्यपुस्तकालपस्यमसीत् । किन्तु तद्-
शुद्धिभूयिष्ठमिति पंडितवर्यश्रीमप्रलालाणपतिरामदासिसुद्धपतिं प्रदीपं, यद्यपि तन्मुद्रितमपि बहुतरमशुद्धं तथापि
प्रेसप्रतिफलकस्थाने बहुस्रो व्यवाहरमिति तेषामप्युपकारः । किन्तु नैकैकपुस्तकेन भाष्यटीकासदृशो ग्रन्थाः शोधितुं
शक्या इति भारतमातृश्रीमद्वाल्क्यपुस्तकालयव्यवस्थापकः सम्प्रदायग्रन्थसंशोधनप्रकाशनपरमोत्साहो श्री. ए.
बकीलाधुपपदधारी मूलचन्द्रतुलसीदासगुप्तोऽन्यटीकाप्रतिफलकदान उक्तः । स च तत्पुस्तकालयादात्मनश्च सकाशा-
च्छ्रीसुरलीधरव्याख्याद्वयं श्रीविरिधरचितं च विवरणं शुद्धिभूयिष्ठमदात् । तत्तत्रास्मै धन्यवादेः । तत्र च वं-
श्रीमद्वाल्क्यपुस्तकालयादेसंस्थानसर्वाधिकारिभिर्धर्माग्रहिभिर्माननीयश्रेष्ठिभुवनदासवरसीवतदासमहाशयैरपि
पुस्तकप्रदानाशपनैरपकृतमिति तेषु धन्यवादाहोः । निर्णयस्ताराराश्रितानां पगशीकरोपाहुश्रीवासुदेवशास्त्रिणामस्व-
स्तुहृदामुपकारातिशयमपि स्मरामि । यैर्दृष्टिदोषावशिष्टा वस्तुदीर्घदृष्टपूर्वाः श्रुतीश्च संशोध्य सयि महदुपकृतम् ।

एतत्पुस्तकमस्मन्महाराजचरणैः संगृहीतेन संघट्टयेय लब्धावधारम् । अन्ततस्तु—

गच्छतः स्वतलनं कापि भयेदेव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति विद्वत्सु विज्ञापयन्विरामाणि पठवात् ।

विदुषां प्रणयवशंवदो

देवपिभट्टश्रीरमानाथशास्त्री

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितं ब्रह्मसूत्राणां अणुभाष्यम् ।

पञ्चभिष्टीकाभिः संवलितम् ।

तत्र प्रथमं जिज्ञासाधिवरणम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

गोस्वामिभीमनुरलीधरविरचिता श्रीमदणुभाष्यव्याख्या ।

योऽनन्तोऽनन्तरूपः सृजति जगदिदं पाति हन्ति स्रशक्त्या

तद्रूपोऽपि द्विरूपः सकलगुणनिधिर्निर्गुणो वश्यमायः ।

संयद्ब्रह्मो गृहीता करपदरहितो बामनो विद्यतः पात्-

सौज्यं मे वाचि भूयान्निजपदनलिनासक्तमक्तानुकम्पी ॥ १ ॥

धीगिरिपारी तनोतु बुधालयि ।

श्रीबालकृष्णोपनामभीलाख्यभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

फलं वेदान्तानां भवति परमेतत्सुखमयं विनिर्णीतं गीताशुक्लवचनसरोऽपि तदिदम् ।

इदं जीवातुः श्रीव्रजवरवधूनां गिरिधर ! तदीयं लावण्यं नयनयुगले मे विलसतु ॥ १ ॥

श्रीहरिः ।

वैश्विद्विरचिता वेदान्तपरिद्धिका ।

नमामि गोषिकाधीशं नन्दसुतं कृपानिधिम् । गोवर्धनपरे श्रीमत्कृष्णं मत्प्राणवल्लभम् ॥ १ ॥

अधीशं सर्वविद्यानां स्वाचार्यं कृष्णवाक्प्रभुम् । श्रीमद्ब्रह्म इत्याख्यं प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीहरिः ।

गोस्वामिभीमश्रितिधरविरचितं विचाराणम् ।

श्रीश्रीनाथमुकुन्दरायरसिकस्थानन्दशेपोज्ज्वलश्रीमद्ब्रह्मविठ्ठलेशमुमगश्रीशैलराजास्सदा ।

अत्राऽऽगत्य मदीयमूर्ध्नि कृपावश्या मुदा स्वासते टीलारासपरास्तदीयचरणाम्भोजे नमाम्यर्धदे ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भगवदीयधीमद्विष्णुरात्ममणीतः प्रदीपः ।

श्रीब्रह्मकृपामिन्यो श्रीविठ्ठलदयानिधे ।

श्रीगोपालगुरो सुप्पत्कृपालेशोऽस्तु मे सदा ॥ १ ॥

गोस्वामिश्रीगुरुदीपविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रूपप्रपञ्चासक्तानुवासेन शक्तमन्यम् । शश्वतं वेदकल्पद्रुमाश्रये तापतापितः ॥ २ ॥

यद्वेदान्तरहस्यमेव निखिलं सूत्रेषु संसूचितं

नानामान्तिगतमः कणाटपिहितं ज्ञातुं न शक्यं जनैः ।

तच्छ्रीमन्मुखनिर्गनाक्षरपदैः संक्षेपितैः सूरिभि-

र्विज्ञातं भवति ध्रुवं मगयतो वक्राम्बुजं तं स्तुमः ॥ ३ ॥

कृत्वा चतुर्धा शब्दार्थं ब्रह्म वेदं तु ज्ञापिनम् । यश्चक्रे तमजं कृष्णद्वैपायनमहं भजे ॥ ४ ॥

जीना दुष्टसमासास्तव पदनलिनासक्तिमान्नात्सकीयं

तन्मत्वा दुष्टसमाभिं सपदि गुणगणैस्त्वत्सदाब्जं भजन्ते ।

यद्वाचश्चाप्यवधास्तव वदनवचःसङ्गमात्रेण दोषं

संत्यज्य स्वं महात्मंस्त्वव गुणकवने सातुरागा भवन्तु ॥ ५ ॥

श्रीलालमदकृता गूढार्थदीपिका ।

वेदयोधितशृङ्गारस्यायिमाशालकं महः । सुखाकारं परं ब्रह्म बालकृष्णामिधं भजे ॥ २ ॥

श्रुतिगीताग्रसूत्रश्रीमद्भागवतसितम् । तत्त्वार्थं योऽवदद्वाक्ये तं श्रीवल्लभमाश्रये ॥ ३ ॥

श्रुत्यादीनि प्रमाणानि चत्वारि विरधारिणम् । गायन्तीत्यवदद्वाक्ये तं वन्दे विठ्ठलेश्वरम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्राणि जीवानां कृष्णमेवाममद्वये । कथयामास तं कृष्णद्वैपायनमुनिं स्तुमः ॥ ५ ॥

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वन्दे श्रीकृष्णवागीशसुतं श्रीविठ्ठलेश्वरम् । यत्कृपातोऽणुमाध्वीयसिद्धान्तो ह्यादि भासते ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणाम्भोजमकरन्दतरं सदा । तातं श्रीरघुनाथाख्यं वन्देऽहं कृष्णरागदम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्रघुकुले रत्नं गुह्यं श्रीवल्लभामिधम् । नत्वाऽणुभाष्यविवृतिं प्रमां विस्तारयाम्यहम् ॥ ५ ॥

गोस्वामिश्रीनङ्गिरिधरविरचितं विवरणम् ।

श्रीश्रीनार्थं नमामि श्रीनवनीतप्रियं तथा । नौमि श्रीमधुरेशं श्रीविठ्ठलेशं दयार्णवम् ॥ २ ॥

नौमि श्रीद्वारिकाधीशं सर्वकामार्थदायकम् । श्रीमद्रोकुलनाथं च नौमि कारुण्यविग्रहम् ॥ ३ ॥

तथा नमामि तं शश्वतः श्रीनोकुलचन्द्रमाः । श्रीमन्मुकुन्दरायाख्यं नौमि भक्तार्थपूरकम् ॥ ४ ॥

नमामि लीलाललितं श्रीमन्मदनमोहनम् । नमामि श्रीबालकृष्णं श्रीमन्नटवरं तथा ॥ ५ ॥

यः स्वीयान्तातसाधनान्गणयन्नापराधान्पराधनेकैव कृपासुधाजलधरासारेण ससिञ्चति ।

श्यामत्वं निजशोभयाऽपरवपुर्ध्यानेन यद्गौरतां, तं रायोत्तरशब्दमुद्धतनिजं श्रीमन्मुकुन्दं भजे ॥ ६ ॥

श्रीमन्मुकुन्दराय त्वचरणसरोजे हि मग्नमो गृह्णः । वासं करोतु सततमति(?)स्त्वां पतिं प्रभु नौमि ॥ ७ ॥

मग्नवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतं प्रदीपः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

अथ खलु मगवान्देदव्यासकर्ता वादरायणनामा महासुनिस्तत्त्वज्ञानमन्तराऽऽत्मस्वरूपाऽज्ञा-
नाऽन्यथाज्ञानाभ्यामिष्टनिवृत्त्यनिष्टप्राप्तिरूपाभ्यां सिध्यमानान् जीवान्निरीक्ष्य कृपाभिः परीतस्तत्रास्ति-
शिवृत्त्युपायं विचार्य 'स्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' 'तरति
शोकमात्मवित्' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमि'त्यादि-
श्रुतिभिरात्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनत्वेनावगत्स तस्य पुरुषतत्त्वस्याऽविधेयत्वादात्मा वा रे द्रष्टव्य' इ-
त्यात्मदर्शनमनूय तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोप-
कार्यज्ञाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गि विधीयत इति कश्चित् । वस्तुतस्तु—शब्दादपरोक्षज्ञानसाधने निराक-
रिष्यमाणत्वाच्छ्रवणादीनां पूर्वपूर्वस्रोतरोत्तरसाधकत्वात्स्यतत्रा एवैते विधय—इति-मन्तव्यम् । तथा-च
सिद्धे—निदिध्यासने-ततो-द्रष्टव्य इत्यनेन गानसीक्रियारूपमुपासनमेव-विधीयते, न त्वात्मदर्शनमनूयते ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा । १ । उँकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं
भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुभाविति वाक्यादथशब्दप्रयोगेन ब्रह्मलमाचरितुं निखि-
लाचार्यवर्याः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः सूत्रमेवाऽऽदौ पठन्ति—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रार्थस्तु-
यतः कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेवाऽधिकमिष्टसाधनमतो ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारोऽयाऽधिक्रियेते प्रारभ्यत

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथ ब्रह्मसूत्रभाष्यचिकीर्षवः श्रीमत्स्वीयशिक्षार्थमाचार्यप्रसुचरणाः सर्वमङ्गलरूपत्वात्सूत्रो-
पन्यासेनैव ब्रह्मलमाचरन्ति । 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रलक्षणं तु 'लघूनि सू-
चितार्थानि स्वरूपाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनी-
षिण' इति । 'स्वरूपाक्षरमसंदिग्धं सारबद्धिश्चततोमुखम् । अस्तोभमनवचं च

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

श्रीमद्गोपालराजं मृगमदविलसद्बालमात्रं कृतस्व-

सामिन्या सुसितासं ललितगलितसन्मालगोपालबालम् ।

वेणौ विन्यस्तहस्तं रतिपतिमदहस्तसर्गगात्रं सुनेत्रं

रासक्रीडादिलोलं सुललितवसनं राधिकेशं नमामि ॥ ८ ॥

आनन्दरूपिणं देवं विश्वाविर्मावकारणम् । श्रीगोपालमहं वन्दे श्रीगोपीजनवल्लभम् ॥ ९ ॥

नानामतेषु प्रन्निवेककारि श्रीपुष्टिमार्गप्रवहप्रदक्षि ।

श्रीवल्लभाचार्यपदारविन्दं सुपश्यदीभूतमना नतोऽसि ॥ १० ॥

सुखेनैव परावसि साधिकायाश्च पद्धतेः । बोधकौ श्रीमदाचार्यचरणौ प्रणतोऽस्म्यदहम् ॥ ११ ॥

मगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

चक्षुष्मतां प्रकाशाय भाष्यार्थस्य विना यमम् ।

इच्छारामः कृतोतीमं दीपं दिव्यं सुरावहम् ॥ ४ ॥

अथशब्देन ब्रह्मलमाचरन्तो अन्यारम्भमाहुः । अपेक्षादि । अथशब्दोऽर्थेचतुष्टये वर्तते । मङ्गलेऽपि यतो
आनन्तर्ये अर्थान्तरोपक्रमे च । 'ओझारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ मगवान्' इति

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता भट्टभाष्यव्याख्या ।

‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितमि’त्यत्र हि दर्शनानन्तरं सर्व-
विज्ञानोक्तः । ततः पञ्चाङ्गविद्यासम्पत्तौ ब्रह्मपरोक्षानुभव इति सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्याऽन्या-
यत्वात् । अत एव समासेनेति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावाऽनन्तरं भक्तौ सत्यां भगवज्ज्ञानमित्युक्तम् । तत्र
कश्चित्पुण्यपुञ्जपरिपाकवशाच्चिरतिशयपुरुषार्थप्रेप्सायां तदुपायं वेदेऽन्विष्यमाण ‘आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्या’दि पश्यन्नात्मशेषतयैवाऽस्य सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरात्मज्ञानमेव, ‘तरति शोक-
मात्मविदित्वे’कवाक्यतायां तदुपाय इति निश्चिनोति । आत्मव्यतिरिक्तं सर्वमेवाऽसदिति बुद्ध्या,
तस्मात्सर्वस्मादेव विरक्तोऽधिकारीति च ।

तत्र अचरणं नामोपकमादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखाच्छक्तितत्पर्यनिर्णयः । मननं
नाम वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनम् । निदिध्यासनं च श्रवणे मनने चेतारानुसन्धानराहित्येन तत्र मनो-
कप्रतिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सूत्रं सूत्रविदो विदु’रिति च । ‘सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु’रिति भाष्यलक्षणम् । अत्र वार्तिकेऽति-
प्रसङ्गवाराण्य सूत्रानुसारिभिरिति वाक्यविशेषणम् । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलार्थवर्जनस्याऽपि सत्त्वात् ।
वृत्तावतिव्याप्तिनिरासाय स्वपदानि च वर्ण्यन्त इति । अथ खलु भगवान्यासोऽस्याऽऽत्मसूत्र-
त्वादत्रैव जिज्ञासापदेनैतदधिकरणपञ्चाङ्गानि, वेदान्तशास्त्रानुबन्धचतुष्टयं चार्थतः प्रदर्शयन्नधिकर-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

रासादिलीलारसपूरिताङ्गं निजान्तरङ्गानुजराजहंसम् ।

मायीन्द्रकुम्भीन्द्रह्रीन्द्रमीशं श्रीविठ्ठलेशं प्रणमामि नित्यम् ॥ १२ ॥

श्रीहरेः प्रीतिनिष्ठानां सतां स्वान्ते नियोजकौ । श्रीविठ्ठलेशचरणौ प्रणमामि पुनः पुनः ॥ १३ ॥

वन्दे श्रीयदुनाथांश्च भाष्याथेस्याऽवबोधकां । सर्वेषामनुकम्पार्थं निजमार्गप्रदर्शकां ॥ १४ ॥

गुरोर्गोस्वामिनः श्रीमद्भारकानाथशर्मणः । पादारविन्ददुर्गलं प्रणमामि स्मरामि च ॥ १५ ॥

श्रीमद्वसुचरणत्नजगोस्वामीन्द्रो महाराजः । यत्कृपया मयि राजनि पुष्टिफलराज्यवरलक्ष्मीः ॥ १६ ॥

तत्सुतोर्मधुसूदनस्य चरणौ प्रधुस्रनामा विभु-

योऽमूत्तत्तनयस्तदीयचरणौ नौम्यर्थेदी सन्ततम् ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथनामतनयो योऽमृतु सर्वोद्दे-

स्तत्तादौ प्रणमामि तस्य तनयः प्रधुस्रनामा विभुः ॥ १७ ॥

तत्तादान्जयुगं नमामि तनयो यस्तस्य सेवार्थम्

श्रीमद्विठ्ठलनाथनामपुत्रस्तत्पादयुग्मे नतिः ।

तस्याऽऽसीतनयो मदीयजनको गोपालनामा विभु-

गोस्वामी कुलवारिधौ हिमकरस्तत्पादपद्मे नतिः ॥ १८ ॥

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीत प्रदीपः ।

लिकौ स्युता’वितिवाक्यान्वयवर्णनेवाऽयशब्दस्य माङ्गल्यसम्पादकत्वाद्भाष्यसचरणैर्मङ्गलार्थं तस्यैवादी
प्रयोगादय शब्दानुशासन’मित्यत्र महाभाष्यकारैरपि मङ्गलार्थमयशब्दस्यादौ निबन्धात्स्वयमपि भाष्य-

गोस्वामिश्रीमद्विचरधिरचित्ता अणुभाष्याख्या ।

निवेशनम् । तथा चोक्तशक्तितत्पर्यनिर्णयरूपस्य श्रवणस्य वेदान्तविचारपरपर्यायस्याऽसर्वज्ञेन कर्तुम-
शक्यत्वात्स्वयमेव जिज्ञासापदेन सन्देहप्रयोजने सूचयन् वेदान्तवाक्यविचारलक्षणां ब्रह्मजिज्ञासां प्रति-
जानीते—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’ति सूत्रेण । चुरादौ सूत्रशब्दो वेष्टनग्रन्थनविमोचनार्थः पठितं
इति, सूत्र्यते वेष्टयते ग्रथ्यते सन्देहादिमोच्यतेऽर्थोऽजनेति सूत्रम् । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः ।
भूयानर्थोल्पाक्षरैर्यत्र वेष्टयत आच्छाद्यते ग्रथ्यते, सन्देहादिमोच्यते वेति सूत्रमित्यर्थः पर्यवसति । अत
एव ‘लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यद्भुत-
नीपिण’ इति सूत्रलक्षणमपि सङ्गच्छते । ततश्च भाष्यकारः सूत्रकारसर्वज्ञतां ख्यापयितुं, जिज्ञासापद-
सूचिते सन्देहप्रयोजने च दृढीकर्तुमादौ तत्कृतं जिज्ञासापदवाच्यं विचारमेवाक्षिपति—‘इदमत्र
विचार्यत’ इत्याभ्य ‘पूर्वः पक्ष’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण । भाष्यलक्षणं तु ‘सूत्रार्थो वण्यते यत्र
वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु’रिति ।
यत्रार्थो वण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वं सातत्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति । पदवृत्तावति-
व्याप्तिवारणाय वाक्यैरिति । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रानुसारिभिरिति ।

गोस्वामिश्रीमद्विचरधिरचित्तं विवरणम् ।

कृष्णपादाम्बुजद्वन्द्वप्रेममूर्त्याः शिवोदयम् ।

श्रीमन्मातुः पादसुगं कृष्णावत्या नतोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णस्य कृपाप्राप्तसुखो गिरिधरः सुधीः ।

कुर्वे विवरणं श्रीमदणुभाष्ये ययामसि ॥ २० ॥

काहं मन्दगतिः केदमणुभाष्यार्थचिन्तनम् ।

अत्रार्थे श्रीमदाचार्यचरणौ शरणं मम ॥ २१ ॥

भाष्यसाक्षरगुम्फोऽयं न बुद्ध्या कलितुं क्षमः ।

तथापि श्रीमदाचार्यकृपयाऽत्र कृतिर्मम ॥ २२ ॥

अथ खलु परमकारुणिक भगवन्तो चादरायणा अनेकपरिवत्सरसमयादारभ्य भगवद्वियोग-
जनितानन्दतिरोभाषाजनपिगतसाद्गस्याध्यायान्नेक्षायुतांश्चैवर्णिकान्प्रसाहमार्गपतितान्समीक्ष्य केवलं
विचारमात्रेणैव तेषां मननादिद्वारा निवलीलायां परात्पररूपोत्तमप्राप्तिं निधातुं विचारशास्त्रं प्रारिप्सित-
वन्तः प्रथमं जिज्ञासाधिकरणं रचायामकुः—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दस्तु, श्रीमदाचा-
र्यचरणैर्माष्ये अभ्यवेत्तादिनाऽधिकार एव सिद्धान्तितः । व्याकरणभाष्ये त्वधेत्ययं शब्दोधि-
कारार्थः प्रयुज्यत इत्युक्तम् । तत्राधिकारः प्रस्तावो घोलत्वेनास्य प्रयोजनमिति कैयटः । तत्र
प्रस्तावः प्रारम्भ इति विवरणम् । एवं च अधेतिशब्दः प्रारम्भार्थे प्रयुज्यमानः स्वरूपतो महत्कार्यमपि

भगवदीयश्रीमद्विचरधिरचित्तं प्रदीप ।

काराः शिष्यशिष्याः महत्तमाचरन्तो महत्कार्यमप्यशब्दमुपनिबध्नन्तोऽप्यशब्दघटितस्वप्नेनादौ निषधन्ति—
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति । सूत्रलक्षणं तु ‘लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः-

गोस्तामिधीसुरदीपविरचिता अष्टभाष्यव्याख्या ।

वृत्तिव्यावृत्त्यर्थं स्वपदानौति । 'इदमि'ति । बुद्धिस्वमित्यर्थः । 'अत्रे'ति । व्यासकर्तृके वेदान्तविचार इत्यर्थः । बुद्धिस्थमेवोदाहृत्यन्ति । 'वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नवे'ति । व्यासेनेति शेषः । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षमुद्दिशन्ति - 'नारम्भणीय' इति । हेतुं पृच्छन्ति 'कुत' इति । तत्रोपप-

श्रीलाहभट्टकृपा गृह्यार्थदीपिका ।

इति । 'इदमत्रे'ति । विषयो विज्ञायश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रे-
ऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणादिपद्यादिपक्षकपटितं वाक्यमधिकरणमतोऽस्मिन् सूत्रे इदं वक्ष्यमाणमुपो-
दाततया चिन्त्यते । जन्मादिसूत्रप्रभृतिषु वेदान्तानां विचारणीयत्वात् । चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपो-
दातं विदुर्बुधा इति लक्षणात् । 'वेदान्तानां विचार' इत्यादि । वेदान्तानां विचारो विषयः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तार्थदीपिका ।

रणमिदं सूत्रं प्रणीतवान्न तु प्रत्यविचारप्रतिज्ञामात्रार्थमिदम् । ततस्तत्सर्वं प्रदर्शनीयमित्याशयेनाहुः-
'इदमि'ति । वक्ष्यमाणैतदधिकरणपञ्चाङ्गं शास्त्रानुबन्धचतुष्टयं वेति सर्वमिदमोऽर्थः । सर्वनाम्नो
बुद्धिस्पष्टतामर्थकत्वात् । 'अत्रे'ति । अस्मिन्नेव सूत्रे । विचार्यत इति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्ता एव
विचारणीया इत्युपोदातसङ्गत्या चिन्त्यत इत्यर्थः । अप्राऽस्यामिति शेषो ज्ञेयः । सा च प्रकृतिसिद्ध्य-
नुद्ध्यर्थेऽप्युच्यते । तादृशार्थनिरूपणेऽप्यविशेषो वा । प्रकृतिसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वं वा । तत्र 'विप-

गोस्तामिधीमद्विरचितं विवरणम् ।

भवति । सुदृङ्गध्वनिवत् । यथाऽन्यार्थं नीयमानस्य दध्यादेर्मङ्गलार्थत्वमपि । यद्यप्यधिकारो नाम
त्रिप्रकारक इति पट्टीस्थानेऽप्येवेति सूत्रे व्याकरणभाष्ये उक्तम् । तथाऽपि प्रकृतेऽथपद-
समभिव्याहारे प्रारम्भाऽपरपर्याय एवाधिकारो ह्यत्र गृह्यत इति । आरभ्यत इत्यत्रादुर्ध्वकरमधातो-
राद्यकृतिरर्थः । तस्य च विषयतासम्बन्धेन विचारार्थैकदेशे व्यापारेऽन्वयः । आयकृतिर्यं च स्वविषय-
कृतिष्वेसासमानकालीनस्वविषयककृतित्वम् । स्वं विचारस्तद्विषयिणी या कृतिस्तादृशकृतेर्ध्वसस्तु-
तीयादिक्षणे वर्तते । तदसमानकालिका या विचारविषयिणी कृतिः सा प्रथमद्वितीयक्षणे वर्तते इति
कृत्वा तत्राऽऽरभ्यत इति व्यवहारः । अत इति चतुर्थ्यन्तम् । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्यनेनै-
तच्छब्दात्सारविभक्तिकस्तसिः । एतदर्थमित्यर्थः । अज्ञानार्थं विचार इत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाहकत्वम् ।
इदं चानुपदमेव भाष्ये स्फुटीभविव्यति । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वं श्रीमदाचार्यचरणे-
र्भाष्ये एवाग्रे, श्रीपुरुषोत्तमैः प्रकाशेऽपि प्रतिपादितम् । अथ श्रीमदाचार्यचरणैर्विचारितं मन्दबुद्धीनां
तु सूत्रार्थं स्वल्पाक्षरपदवत्त्वेन दुरुहत्वादर्थज्ञानाऽभावाद्बुद्धारो न भविष्यतीत्यधिकरणानां पञ्चावयव-

भगवद्गीतामद्विरचितं विवरणम् ।

सारमूतानि सूत्राभ्याहुर्मनीषिण' इति । 'स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवचं च
सूत्रं सूत्रविदो विदुरि'ति च । भाष्यलक्षणे च 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि
च वर्ण्यन्ते भाष्ये भाष्यविदो विदुरि'ति । एतल्लक्षणस्य वाक्येतिव्याप्तिवारणाय सूत्रानुसारित्वमुक्तम् ।
वृत्तावतिव्याप्तिवारणाय स्वपदानि च वर्ण्यन्त इत्युक्तम् । अधिकरणभवतारयन्ति 'इदमत्रे'त्यादिना ।
नन्वधिकरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्पञ्चाङ्गत्वे च 'विषयो विज्ञायश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमित्यत्र विचाररूपविषयस्यानिर्णीतस्य सूत्रादुपस्थितावपीतराज्ञानां सूत्रा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मतमि'त्य-
धिकरणलक्षणादधिकरणशरीरघटकपञ्चाङ्गान्येवादावाहुः—'वेदान्तानामि'त्यारम्य 'बोधयन्ती'त्य-
न्तेन । आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धार्थो विषयः । तादृशश्चात्र वेदान्तविचार एव । वेदान्तशब्दवाच्या
उपनिषदः । तदर्थनिर्णायकानि ब्रह्मसूत्रतद्वाक्यादीनि च । विचारो नाम साधकवाधकप्रमाणादिभिन्त-
दर्थचिन्तनमननाऽपरपर्यायरूपः । तथा तदर्थसमर्थनं वा तत् । ननु सौमनस्यज्ञासामपलप्याऽसौम-
वेदान्तविज्ञासाविषयकाणि तान्युपन्यस्तुं कथं युक्तानीति चेत् । सत्यम् । शब्दतोऽर्थतो वा सन्दिग्धं
खलु विचार्यम् । वेदान्ताश्चार्थतस्तथेति तद्विचारविषयकाणि तानि युक्तान्येवेति न दोषः । नहि
ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति सन्देहः समुचितः । न च तद्विज्ञास्यं न वेतिरूपः स उचित इति वाच्यम् ।
'तद्विजिज्ञासस्वे'ति श्रुत्या तन्निश्चयनात् ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मविज्ञासेत्यत्र शेषपष्ठयैव ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिवेदान्तविचारोऽपि, प्रतिज्ञात-
स्तत्रैवेति नाऽसौमनस्यं ब्रह्मविचारस्य । विहितत्वेनाऽसन्दिग्धत्वात् । अग्रे च वेदान्तैरेव ब्रह्मविचारस्य
करिष्यमाणत्वात्तद्विचारविषेष्वाऽनुपलम्भेन सन्दिग्धत्वात्तद्विचारविषयकाण्येव तानि प्रदर्शयितुं युक्तानीति
न कश्चिदोपलेशः । न च ब्रह्मविचारः सौम्यो वेदान्तविचारस्तत्त्वार्थक्षिप्त एवेति व्यर्थं तद्विषयपरत्वप्रदर्शन-
मिति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावात् । राजदृष्टान्ताज्जित्देह्य । शेषपष्ठयन्तब्रह्मपदेनैव तस्याऽपि प्रति-
ज्ञातत्वादर्थक्षिप्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चेयं कर्मपट्टी । तदग्रे निराकरिष्यन्ति भाष्यकृत एव । न
च वेदान्तविचारस्याऽधैवल्यमिति शङ्काम् । पूर्वतत्र एवाऽध्यापनाऽदिविधिर्नैव विहितत्वस्य स्यामपित-
त्वात् । वेदान्तविचारविषयकसंशयादिप्रदर्शनरूपो विशयो वेदान्तविचारः कर्तव्यो न वेत्याकारकस्तमेवाहुः—

गोस्तामिधीमद्विरिधरविरचिं विवल्णम् ।

वर्णनद्वारा यावत्सुशार्थो भाष्यरीत्याऽस्त्यो वर्णितः । तत्र प्रथमसूत्रेऽधिकरणाद्विषयकविचारं कर्तुं प्रतिज्ञा-
माहुः—'इदमग्रे'ति । इदं बुद्धिस्थम् । अधिकरणाद्विषयकमिति शेषः । विशयो विज्ञायश्चैव पूर्व-
पक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणात् । अत्र पञ्चाङ्ग-
तात्पर्यकैऽस्मिन् सूत्रे । अथ सूत्रस्य स्वत्पाक्षरूपदवत्वात् कथं तेन पञ्चाङ्गावयवरूपमधिकरणं बोद्धव्य-
मिति चेत् । मैवम् । विचारे प्रसक्ते कर्तव्याकर्तव्यसंशयस्यापि प्रसक्तिः । एवंरीत्या पूर्वपक्षादीनां
प्रसक्तौ पञ्चकतात्पर्येण बोधकत्वं सूत्रस्य बोध्यम् । विचार्यते । उपोद्घातमन्तलेति शेषः । एतेन पञ्चा-
वयवमध्ये चरमा सङ्गतिर्दिशिता । अथ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य संशयजनकत्वाद्विचाररूपधर्मिज्ञानं निना
संशयो न भविष्यतीति विचाररूपविषयं यत्प्रथममङ्गं तदाहुः—'वेदान्तानामि'ति । विषयमाहुः—

मगदीषभीमदिच्छारामप्रणोतः प्रदीपः ।

दनुपस्थितत्वात्कथमिदमधिकरणात्मकं सूत्रमित्याकाङ्क्षायां, सौमनस्येव सर्वाण्यज्ञानीति बोधयितुं बुद्धि-
स्थसकलपदार्थबोधकमिदं पदभट्टितं वाच्यमाहुः—'इदमग्रे विचार्यते' इति । इदं पदप्रयोगेणापि कथं
तानदधिकरणाङ्गानां लाभ इति चेदित्यम् । तथाहि—निर्गुणं ब्रह्म सधर्मकं निर्धर्मकं चेति संशये निर्गुणं
ब्रह्म निर्धर्मकमेवेति पूर्वपक्षे प्राप्तं, तादृशं ब्रह्म सधर्मरूपेणेति निर्णयो यतो व्यापामीमांसतिरिक्तशब्देन
भवत्यतो ब्रह्मविचारो ब्रह्मविज्ञानापदबोध्योऽप्यशब्देनाधिकाराधर्मेनाविक्रियते आरम्यते इति । सूत्रार्थे

किं तावत्प्राप्तम् ? नारम्भणीय इति । कुतः ?

साङ्गोऽध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थंश्च लोकयत् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

तिमाहुः—‘साङ्गोऽध्येय’ इति । विचारस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे तदारम्भो युक्तो न चात्र किञ्चिदपि तद्भूयते । तथाहि । अस्ति तावत्साध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः । तस्यप्रत्ययस्य विधौ विधानात् । सोऽपि नित्य एव । काम्यत्वे त्वर्थबोधे, कामनायां पटुपेततदध्ययने प्रवृत्तसार्थान्वोध इत्यन्योन्याश्रयः प्रसज्येत ।

तथाच विधिविषयीभूतसाध्ययनस्य धर्मत्वम् । वेदे हि प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म-
शब्देनोच्यत इत्यत्रापि धात्वर्थभावनायां किं केन कथमित्यन्यत्रयोपेतायां, ‘दृष्टे सम्भवत्यष्टकल्पनाया
धीलादसद्वृत्ता गूढार्थेर्दक्षिका ।

आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धोऽर्थो विषय इति लक्षणात् । ‘आरम्भणीयो नवे’ति । विज्ञयः
संशयः । ‘नारम्भणीय’ इति पूर्वपक्षः । ‘आरम्भणीय’ इति उत्तरः पक्षः । सिद्धान्त इति बोध्यम् ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘वेदान्तानामिति’ । प्रतिवादिमतं पूर्वपक्षस्तमाहुः—‘नारम्भणीय’ इति । अनारम्भे हेतुं प्रदर्शय-
न्ति—‘साङ्ग’ इत्यादिना । ‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिर्निस्तुतिरिति पञ्च-
ज्ञानि । गुरुमुखोच्चारणानुच्चारण त्वध्ययनम् । अक्षरग्रहणे गुरुचारितानामेव शब्दानामनुच्चारणम् ।
अर्थग्रहणे तु वाक्यान्तेरेणापि वाक्यार्थानुच्चारण ज्ञेयम् । साङ्गाध्ययने हि ‘साध्यायो ध्येतव्यः’
‘साङ्गो वेदोऽध्येय’ इत्यादिविधिर्ज्ञेयः । सर्वाक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी । न च तावत्वेनाऽर्थज्ञानं वि-
नाऽवृत्तार्थता भन्तव्याऽनर्थज्ञस्य स्वाणुरयमिति विन्दाश्रवणात् । ‘ज्ञेयश्चेत्यर्थज्ञानविधानाच्चा-
र्थज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याह—‘ज्ञेय’ इति । एतेनाऽर्थज्ञानसममिव्याहारादध्ययनस्य विनियोगो वाक्यार्थ-
इति प्रदर्शितम् । यथा श्रवणादिविधिसन्निहितो दर्शनादिविधिदर्शनफलकत्वात् श्रवणादिविधीनां ज्ञाप-
यति तथा साङ्गाध्ययनविधिसन्निहितोऽर्थज्ञानविधिः साङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यवसायित्वं प्रत्या-
ययतीत्यर्थज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । तथा च साङ्गाध्ययनसामर्थ्यादेवाथेज्ञानसम्पत्ते-
र्विचारस्याऽनुपयुक्तत्वाद्नारम्भणीय एव ।

गोस्वामिधीमद्विरचिता विवरणम् ।

‘नवे’ति । पूर्वपक्षमाहुः—‘नाऽऽरम्भणीय’ इति । वेदान्तविचारस्य श्रुत्यर्थबोधे कारणत्वं,
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थ इति श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशयेन प्रच्छति—‘कुत’ इति । कारिकाया
भगवदीयश्रीमद्विचाराम्रणीय-प्रदीप ।

क्रियमाणे विचारकर्तव्यताप्रतिज्ञानात् ‘सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तत’ इतिन्यायात्, विचाररूपविषये
विचारः कर्तव्यो न वेति संशये प्राप्ते, निरुद्धयुक्तिमिरं कर्तव्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तन्निरासेन वेदा-
नुकूलयुक्तिमिर्विचारकर्तव्यतानिर्द्धारणमेव सौनविचारकर्तव्यताप्रतिज्ञाया लभ्यत इति सूत्रविचारकर्त-
व्यताप्रतिज्ञाप्रलादेव पञ्चाङ्गानां लाभ इति बोध्यमिति न कापि पक्षोक्तानुपपत्तिरिति । अग्रिमसूत्रेषु
वेदान्तविचारस्य कर्तव्यत्वाद्विचारे उपोद्घातसङ्घतिरपि लभ्यते । तथाहि—‘चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थानु-

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः, तस्य च ब्रह्मरूपत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति

गोस्तामिध्रीमुरलीचरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

अन्याम्यत्वादुपस्थितत्वाबाध्यनविषयीभूतस्याप्यार्यज्ञानमेव किमित्यसौ योजनीयम् । तत्तदंशस्य फलत्वेन तत्कारणजिज्ञासायां धात्वर्थरूपमध्ययनमेव तत्त्वेन वक्तुमुचितम् । एकपदोपात्तत्वात् । तस्य तु विषयं विनात्मलामाऽसम्भवात्केवलतद्विषयकस्य तत्र कारणत्वाऽसम्भवाद्यादृशेन तदुपपत्तिर्भवति तादृश एव तत्र विषयत्वेन निवेशनीय इत्यङ्गसहित एव तत्त्वेन निवेशनीयः । गुरुपसत्यादिकं चेतिकर्तव्यतात्वेनेति । तदेतत्सर्वमनुसन्धाय भाष्यकारैः साङ्गोऽध्यय इत्युक्तम् । अन्यथा विधिवाक्ये केवलस्यैव स्वाध्यायस्य तद्विषयत्वोक्तेरत्र तत्साहित्यकथनमप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेवं सति प्रकृते किमायातमित्यत आहुः—‘अर्थ-ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीय’ इति । तथा च तेनैव तत्तिद्धौ विचारस्याऽन्यथासिद्धत्वादनारम्भ-
गोस्तामिध्रीमुरलीचरविरचितः विवरणम् ।

पूर्वपक्षं समर्थयति—‘साङ्गे’ति । वेद इति पूर्वान्वयी । व्याकृतेः व्याकरणात् । कारिकार्थमाहुः—‘अर्थ’ति । तस्य च वेदार्थस्य च । ‘तज्ज्ञान’ इति । ब्रह्मज्ञाने सतीत्यर्थः । ‘पुरुषार्थ’ इति । ‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुतिप्रतिपाद्यो मोक्षो भवतीति हेतोर्ब्रह्म न मन्तव्यं न विचार्यमित्यर्थः ।

कैभिरिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथवा साङ्गमधीत्याऽपि गुरोरेवार्थज्ञानमपि सम्पादनीयं न तु विचारसहकृतादध्ययनवलादि-
त्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । गुरुमुखादेव ज्ञातार्यो वेदः पुरुषार्थाय भवति नाऽन्यथेति नियमविधिरयम् । ननु तथाऽप्यध्ययनकालाऽन्यदापि सन्दिग्धार्थस्वाच्छब्दानां विचारं विना कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘ज्ञान्दाश्चे’ति । निःसन्दिग्धमिति क्रियाविशेषणम् । नन्वेवमपि ‘सर्वं सर्वार्थवाचका’ इति वा-
क्यादनिश्चितसङ्केतानां तेषां विचारमन्तराऽप्यर्थेवार्थो नान्य इति कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘तद-
र्थश्चे’ति । श्लोक्तकारिकार्यविशेषणोपनाय स्वयमेव प्रदर्शयन्ति—‘अर्थज्ञानार्थमि’ति । ननु ‘वेदो-
ऽखिलो धर्ममूल’ ‘आध्यायस्य क्रियार्थत्वा’दितिवाक्यादुर्गत्वेन वेदार्थो ज्ञात एवेति न तदर्थ-
विचारापेक्षेत्यत आहुः—‘तस्य चे’ति । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ ‘सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिश्रुतिसृतिवाक्येभ्यः सर्ववेदप्रतिपाद्य-
त्वाद् ब्रह्मरूप एव सर्ववेदार्थ इति । ‘तज्ज्ञाने’ ब्रह्मरूपवेदार्थज्ञाने । पुरुषार्थो ‘ब्रह्मविदामोति
परमि’ति श्रुत्या पर्याप्तिरूपो भवतीति तादृशार्थज्ञानाय विचार आवश्यक इत्यभिप्रायः । तमिदं निषे-

श्रीलालमुद्रकवा गृह्यार्थदीपिका ।

‘अर्थज्ञानार्थमि’ति । वेदान्तार्थज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य चेति । वेदान्तार्थस्य ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ।

अथगदीयश्रीमदिच्छारासप्रणीतः प्रदीपः ।

पोद्घातं विदुर्बुधा’ इत्यभियुक्तानां वाक्याद्वेदान्तार्थः कथं मिथ्येदितिप्रकृतवेदान्तार्थसिद्धेरनुकूलत्वं
विचारोऽस्तीति उपोद्घातसंगतिलाभात् । इदंशब्देनैतावानर्थो बुद्धिसः प्रतिपाद्यत इति तमेव सर्वमर्थं
प्रकटीकुर्वन्ति—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न चेत्यादिना । किं तावत्प्राप्तम् ? ।
कोटिद्वयमप्ये किं सिद्धम् ? ।

वाद्यभिप्रेतां पूर्वपक्षकोटिमाहुः—नारम्भणीय इत्यादिना । तत्राऽनारम्भणे हेतुप्रश्नः—कुन

न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । न चार्थज्ञानमविहितमविचारि-
ताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

गोस्वामिर्धर्मसूत्रपरिवारिता श्रुतमप्यव्याख्या ।

णीयत्वमित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेनाऽर्थो ब्रह्मरूप एवेति तज्ज्ञानं कर्मज्ञानापेक्षया-
प्यतिदुरूहमप्यहितं चामृतत्वसाधकत्वेनेति न पदुपेततदध्ययनमात्रात्तत्सिद्धिः, किन्तु विचारसहकृते-
नेति विचारेण तज्ज्ञाने तत्साधनत्वाद्विचारोऽपि पुरुषार्थरूपो भवतीति तस्य कर्तव्यत्वमावश्यकमेवेत्या-
क्षेपमिष्टावस्तमिमं निषेधति—‘न मन्तव्यमि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विचारं विनाऽपी’ति । न हि
शब्दं-ज्ञानममृतत्वसाधकं किन्त्वपरोक्षमेव । अन्यथा-मनननिदिध्यासनादिविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
तथा च शब्दमर्थज्ञानमात्रं तु पूर्वकाण्डार्थज्ञानसाधारणमिति तत्प्रमानयोगक्षेपमत्वादुक्तेर्नवाऽध्ययनेन
तदुपपत्तिर्भविष्यतीति विचारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । पुनः किमिदं शब्दं समापते—‘न चार्थ-
ज्ञानमि’ति । अर्थज्ञानस्य फलत्वेनान्वयादविहितत्वं कारणान्तपानपेक्षत्वं चेति वेदान्तवाक्यस्थानामेव
शब्दानां तत्र कारणत्वम् । उपस्थितत्वा‘चान्तर्बोधिनिषेधं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेस्तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वाच्च । तथा चोक्तोध्ययनेनाऽऽपतततदर्थबोधोऽपि विचारोऽभावेऽविचारितैस्तैर्न निश्चयात्मकं
ज्ञानमुत्पत्स्यत इति तदर्थं विचार आवश्यक इत्याशङ्कां निराकर्तुमाहुः—‘न च वाच्यमि’ति ।
तत्र हेतुमाहुः—‘ज्ञेयश्चेति विधानादि’ति । अध्ययनानन्तरं हि ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तत्र-मननमे-

गोस्वामिर्धर्मसूत्रपरिवारितं विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनं न तु ब्रह्मविचारः । तसु साद्वेदाध्ययने सति व्याकरणादेव भविष्यतीति मायः ।
साध्यापोऽध्येतव्य इति विधिर्नाऽध्ययनमेव विहितं नार्थज्ञानम् । केवलं व्याकरणेन विना शब्दा

कैश्चिद्विचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

धन्ति—‘न मन्तव्यमि’ति । न सिद्धान्तयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—‘विचारमि’ति । अत्राऽपी-
तादिति शेषः ।

ननु साङ्गाऽध्ययनभावनया फलत्वेनाऽन्वयादध्ययनवदविधानाच्चार्थज्ञानस्याऽविहितत्वेनतं
विचारं नार्थनिश्चय इति स आवश्यक इत्यत आहुः—‘न चार्थज्ञानमि’ति । तत्र हेतुः—‘ज्ञेय’श्चे-

भगवदर्थश्रीमद्विजयारामप्रणीतः प्रदीपः ।

इति । तत्र विनैव विचारं वेदार्थनिर्णयसम्भवरूपं हेतुमाहुः—साङ्गोऽध्येय इत्यादिना ।
शब्दाश्च बोधकाः । वैदिकशब्दाः स्वार्थबोधकताप्रसहिताः विचाररूपव्याख्यामीमांसां विनैव
स्वार्थबोधका इत्यर्थः । वैदिकशब्दानां शक्तिग्राहकं प्रमाणमुपन्यस्यन्ति—‘निःसन्दिग्ध’मित्या-
दिना । लोकचत् घातुप्रकृतिप्रत्ययादिशब्दानामिवेत्यर्थः । व्याकृतेः व्याकरणात् । स्फुटाः
तत्तद्भाष्यविच्छन्नशक्तिप्रहविषयाः । एवं निषण्डनिरुक्तादितोऽपि बोध्याः । उक्तकारिकार्थं स्फुटीकुर्वन्ति-
‘अर्थज्ञानार्थ’मित्यादिना । तस्य च । वेदार्थस्य चेत्यर्थः । तज्ज्ञाने ब्रह्मज्ञाने । वेदादेव
साङ्गात् । अथीतादिति शेषः । अविहितं, केन सम्पादनीयं कथं संपादनीयं, किमर्थं संपादनीय-
मित्यत्रयविशिष्टभावनविषयीकृतं न भवतीत्यर्थः । अविचारिताः मीमांसातर्कैर्न निर्णीताः । ‘अक्ताः
शर्करा उपदधानि’ ‘सक्तून् जुहोती’तिवदित्यर्थः । तत्रार्थज्ञानविधिमाहुः—ज्ञेयश्चेत्यनेन ।

गीती श्रीमी शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ॥

इति बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवच सन्दिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च व्याक-

गोम्यामित्रीमुरलीधरमिरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

येति तेनैव तद्विशये विचारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न च ज्ञेयश्चेत्यत्र मननोक्तौ किं विनिगमकमिति वाच्यम् । पठन्नो वेदोऽध्येय इत्युक्त्याऽनुपदमेव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तत्र ज्ञेयत्वं न ज्ञानमेव तन्न्यम् । पठुपेताध्ययनविधियलादेव तैस्तिद्धैः, तथा चेतदुत्तयन्यथानुपपत्तित्वैतस्य मननपरत्वं गमयतीति विनिगमनायाः सत्त्वात् । ननु-मननस्यन्यादशीत्यनुरूपत्वेन विचारेणाऽभेदात्कथं तद्विचारकरणमिति चेन्न वयं सर्वथैव-विचारं व्योसोषामः, किन्तु शब्दशेषत्वमेव । वेदान्तानामित्युक्तेः । पुनस्तत्रैव साधकान्तरमाहुः—‘गीती’ति । अथमत्वेऽर्थज्ञानाभावमात्रमेव-प्रयोजकं-न तु निश्चयाभाव इत्यर्थज्ञानदशायां पठुपेतस्येवाऽपेक्षितत्वाच्च कारणान्तराऽपेक्षास्तीति नाम विचारस्यात्वकाश्च इति सिद्धम् । द्वितीयो हेतुर्विपक्षबाधकत्वेन भाष्यकारैरुपन्यस्त इति ज्ञेयम् । अस्ति तावद्भाष्यकरणेति कर्तव्यतालक्षणांशत्रयोपेता भावना । किं केन कथमित्यत्र प्रवृत्तिरिति भावनेति भट्टाचार्यैरुक्तत्वात् । सा च द्विविधा । अर्थभावनया, शब्दभावनेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनया । पुरुषप्रवर्तनसामर्थ्यलक्षणा शब्दभावनेति । उभयोरपि प्रत्येकमंशत्रयविशिष्टत्वम् । तथा-यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्ययगम्याया अर्थभावनया धात्वर्थ एव भाष्यत्वेन वाच्यः । एकपदोपात्तत्वेन सन्निहितत्वात् । स च क्लेशात्मकोऽतोर्थभावनयाः पुरुषार्थविषयत्वाऽन्यथानुपपत्त्या धात्वर्थ विहायाऽन्यपदोपात्तमप्यधिकारिविशेषणं स्वार्थ भाष्यत्वेन कल्पनीयम् । तथा च स्वार्थादिकं भाष्यं, धात्वर्थः करणं, प्रवाजादय इतिकर्तव्यत्वेत्येवमंशत्रयमर्थभावनयाः सम्पद्यते । तस्यां भाष्यस्वरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायागम्यभावनयां पुरुषं प्रेरयन्ती शब्दभावना चोदनेत्युच्यते । शुद्ध मेरुण गोस्तामित्रीमुरलीधरमिरचितं विवरणम् ।

अपि नार्थबोधका भविष्यन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—‘न चे’ति । ‘बाधोपलब्धिरिति । अधमे-विधिर्न प्रवर्तत इत्यध्ययनविधिबाधोपलब्धिरित्यर्थः । ‘न सन्दिग्धार्थप्रतिपादक’ इति । द्वाद्वाष्टे कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तीति । किञ्चाऽनर्थत्वे बोधकमप्यस्तीत्याहुः—‘गीती’ति । तथा च गुरुमुखादेवार्थज्ञानं संपादयामिति बाधवाक्याशयाद्विचारो व्यर्थ एवेति सिद्धम् । अन्यथा साक्षाऽध्येतुर्विचारेण सर्वस्याऽप्यर्थज्ञानसिद्धेरवर्मत्वेन क्षुण्णा निरवकाशैव स्यात् । ननु निर्दोषाणामेव प्रमाणानां प्रमाणकत्वात्सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन सदोपत्वाच्च शब्दानां कथं तेन्योऽर्थनिश्चयस्तद्वत् इत्यत आहुः—‘शब्द’ इति । न हि

सगवदीयश्रीमद्विच्छरामप्रणीतः प्रदीपः ।

तथा च पदार्थज्ञानकरणिका गुरुपसत्यादीतिकर्तव्यताका इष्टफलिका भावना । तयाऽर्थज्ञानस्य लब्धेर्विज्ञानविनिसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्तिप्रसूतापत्त्या सप्तमश्रीकर्मज्ञानसम्पादनमाहुः—‘गीती’त्यादिना । बाधोपलब्धिः अर्थज्ञानं विना—वेदाध्ययनेऽधमत्वापत्तेरर्थज्ञानं—विनाऽध्ययनस्यैवाऽसम्भवादध्ययनविधेर्बाधापत्तिरतोऽर्थज्ञानमर्थीक्षिप्तमिति बोध्यम् । न च ज्ञानस्य संशयात्मकस्यापि सम्भवाद्विरुद्धकोट्यपसारणाय विचार आवश्यक इति वाच्यमिति वदन्ति-शब्देत्यादिना । न सन्दिग्धार्थ-

रणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकचावये । तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् ? ।
अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्वैदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

गोखामिश्रीशूरलीयरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इत्यस्माद्गतोऽश्वेदनाशब्दव्युत्पत्तेः । तदेवमर्थभावनैव भाष्यम् । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेव
करणम् । स्तुतिनिन्दार्थवादादिज्ञानमिति कृतव्यतेत्यत्रयं शब्दभावनाया अपि सम्पद्यते ।

ननु (?) शब्दभावनाया वाचकाभावात्कथं प्रतीतिः । लिङादिप्रत्ययान्तस्य त्वाख्यातत्वसामान्या-
ऽऽकारेणाऽर्थोभिधायित्वादिति वाच्यम् । पार्ययेन वाचकाऽभावेऽपि तस्यैव लिङादिरूपविशेषाऽऽकारेण
शब्दभावनाभिधायित्वस्याऽप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थालभावनान्वया सर्वोख्यातेषु गम्यते ॥

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः । नन्वेवं साङ्गाध्ययनपलादेव शब्दैरापात-
तोऽर्थज्ञानसिद्धावपि न निःसंदिग्धं तत्सिद्धिः । इन्द्रियाणां हि चक्षुरादीनां दोषरहितानामेव
निःसन्दिग्धार्थप्रकाशकत्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वाच्छब्दानामपि केवलानां कथं निःसन्दिग्धार्थप्र-
तिपादकत्वमित्यत आह—‘शब्द’ इति । न हि चक्षुरादिवच्छब्दानां सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
केनाऽपि वक्तुं शक्यम् । चक्षुरादीनामिन्द्रियत्वाद्धर्मप्रमादादिदोषाणां तत्र सम्भवात्तदभाषोऽपि तत्र
प्रतिबन्धकभावत्वेन कारणमस्तु । न चेह तथा । शब्दानामिन्द्रियाविषयत्वेनाऽतीन्द्रियत्वात्तदो-
षाणामत्राऽसम्भवात् । अन्यथा निर्दुष्टैरीन्द्रियैः प्रमातुस्ततिः स्यात् । ननु शब्दानामर्थप्रत्यायकत्वे-
ऽग्रहीतसङ्केतानामपि शब्दानां श्रवणादर्थप्रतीतिः स्यादत आह—‘तदर्थ’ इति । न हि शब्दः

गोखामिश्रीशूरलीयरविरचितं विवरणम् ।

उच्चैस्त्वविशिष्टे ‘अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वे’ति सन्देहे केनचिदपेक्षेनाऽयं पुरुष इति शब्दप्रयोगे क्रियमाणे
‘अयं पुरुष’ इति निश्चय एव जायत इति भावः । तद्विरुद्धं व्याकरणविरुद्धम् ।

वैश्वविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गौरित्युक्ते सत्वान्तपोषः सम्भवति । यद्य ततो नाऽर्थप्रत्ययः स तु प्रमात्रादिदोषादेव । ननु
शब्दानामेव तथार्थप्रत्यायकत्वे विनैव विचारमज्ञातशक्तिकेभ्योऽपि वैदिकेभ्यस्तेभ्योऽर्थप्रत्ययः स्यादि-
त्यत आहुः—‘तदर्थश्चे’ति । वैदिकशब्दानां मुख्यवृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थः । दृष्टान्तेन तदेव द्रष्टव्यं—
‘यथे’ति । आदिशब्देन वैदिकव्यवहारपारम्पर्यपरिग्रहः । एतेनैव वैदिकलौकिकशब्दयोर्मैदोऽपि
ध्वनितः । व्याकरणाद्यनुरूपस्याऽनुसन्ध्य च लौकिकव्यवहारं, लोके कचिद्विचारेणैवाऽर्थनिश्चयस्तथा
वेदेऽप्यस्त्वित्यत आहुः—न चेति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अत्रैकदेशिमतेन समादधते—

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

प्रतिपादकः परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति सिद्धान्ताच्च सन्दिग्धार्थप्रतिपादक इत्यर्थः । तदर्थश्च
वैदिकशब्दार्थश्च । आदिशब्देन निबण्डनिरुक्तादि आह्वयम् । तद्विरुद्धं व्याकरणादिविरुद्धम् ।
निर्णेतव्यं विचारेण निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् तादृशनिर्णयस्याप्रामाणिकत्व-
प्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य चाऽऽत्मरूपत्वा-

गोस्वामिधीनमुरलीधरविरचिता श्रीमदणुभाष्यव्याख्या ।

स्वरूपेणैवोच्यमानोऽर्थप्रत्यायको भवति । शक्तिग्रहस्यापि तत्र सहकारित्वात् । तद्वद्वस्तु व्याकरणा-
दिसाध्यः । तद्यथा भ्वादिशब्दानां सत्तादिवाचकत्वं व्याकरणादेर्नैवाऽवगम्यते । न हि लोके वेदे
वा शब्दानां तत्तदर्थवाचकत्वं व्याकरणादेरन्यतः सिद्धं भवति । तदुक्तं 'शक्तिग्रहं व्याकर-
णोपमानकोशासवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शोपाद्विद्वतेर्वदन्ति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धा' इति । एतेषामुदाहरणानि ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्यानि । विस्तरमयान्नाऽत्र लिख्यन्ते ।
ननु व्याकरणादेर्भ्वादिशब्दार्थप्रत्यायकत्वेऽपि न तन्निश्चायकत्वमस्तीति चेत् । न । न हि व्याकरणेन
पदानां सन्दिग्धार्थः प्रतिपाद्यते । तथा सति महता प्रयासेन तत्करणं व्यर्थमेव सात् । किञ्च ।
व्याकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां 'रक्षोहाममलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमि'ति भाष्यकारै-
र्निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च । एवमेवोपमानादीनामपि निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वे
विपक्षबाधकत्वेन तर्काः स्वयम्भूताः । नन्वस्तु नाम व्याकरणादीनां निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
तथापि लौकिकानामेव तेषां तदस्तु नाऽलौकिकानामित्यत आह—'यथे'ति । न ह्यथशब्दानुशासनमि-
त्यत्र लौकिका एव शब्दा अधिक्रियन्ते नाऽलौकिका इत्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति शब्दसामान्यग्रहस्य
लौकिकवैदिकोभयसाधारणत्वात् ।

किञ्च । 'अथ शब्दानुशासनमि'ति शब्दानुशासनमधिकृत्य लौकिकानां वैदिकानां चेति
स्वयमेवाग्रे भाष्यकारैर्गूढाभिसन्धेयवृत्तादितत्वाच्च । किञ्च 'मयद्वैतयोर्भाषायां' 'ह्यचछन्दसि'
'सर्वत्र विभाषा गोरि'त्यादिसूत्रेषु लौकिकवैदिकशब्दविषेचनस्य स्वयमेव कृतत्वाच्च । तस्मा-
द्यथा लौकिकवाक्ये व्याकरणादिभिरर्थनिर्णयस्तथा वैदिकेऽपीति सिद्धम् । ननु व्याकरणादेर्निःसन्दि-
ग्धार्थप्रत्यायकत्वेऽपि विचारस्य तद्विलक्षणाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्तदर्थं विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कानिरासा-
याऽऽह—'न च तद्विरुद्धमि'ति । सङ्केतवैलक्षण्येन बोधजननेऽप्रामाणिकत्वमन्यथा तन्न्यथा-
सिद्धत्वमिति हृदयम् । उक्तमर्थमुपसहरन्ति—'तस्मादि'ति । तस्माद्विचारस्य केनाप्यशेनाऽनन्यथा-
सिद्धत्वायोगान्नास्मरणीय एव विचार इति सिद्धम् ।

अत्रैकदेशी किञ्चित्समाधत्ते—'स्यादेतदि'ति । यदुक्तमर्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीय इति

गोस्वामिधीनमुरलीधरविरचित विवरणम् ।

अत्रैकदेशी स्वमतेन सिद्धान्तं वक्ति—'स्यादेतदि'ति । एतत् अग्रिमरीत्या विचारकर्तव्यत्वं
सात्तर्हि उपपद्यताम् । तस्य ब्रह्मणः । विशेषणस्य तच्छब्देन परामर्शः । पटोलपत्रं पित्तघ्नं
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

'स्यादेतदि'ति । वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽऽरम्भणीयत्वं सादित्यर्थः । तदाहुः—'न चेदार्थे'ति । किं ताव-
तेत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तस्य चे'ति । ब्रह्मणः । 'पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे'त्यादौ

भगवदीयश्रीमद्विष्णुराममणौतः प्रदीपः ।

एकदेशी स्वमतेन व्याससूत्रात्मकविचारस्य कर्तव्यतामुपपादयति—'स्यादेतदिति । एतत् वक्ष्य-
माणम् । स्यात् विचारप्रयोजकं सात् । वेदार्थज्ञानमात्राय वेदघटकपदानामर्थज्ञानमानायेत्यर्थः ।

तस्य चाऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाच्च वेदमात्रा-

गोसामिश्रीमूर्तपरमरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

तनु स्यादेव । ननु क तदा विचारस्योपयोगस्तत्राऽऽह—‘न वेदार्थज्ञानमात्राग्रे’ति । न हि वेदार्थज्ञानमात्राय विचार आरभ्यते येन सूत्रकारः पर्यनुयोगार्हः स्यात्किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तथा हि—बृहत्वाद्वृहणत्वाद्वा ब्रह्मैव खल्पाऽऽत्मशब्देन सर्वत्र वेदान्तेषु गीयते । तज्ज्ञानस्य ‘चाऽऽत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते विज्ञातमिदं सर्वं विदितमि’त्युपक्रम्यैतावदरे ग्यल्वमृतत्वमि’-त्युपसंहारेण परमपुरुषार्थभूताऽऽमृतत्वसाधनत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य पुरुषतत्त्वसाधिविधेयत्वात्तदुपायत्वेन ‘ह्यात्मा चारे श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य-ज्ञाभ्यां सह विधीयते श्रवणम् । तच्च वेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखादुपक्रमदालिजैः शक्तितत्त्वपर्याव्या-रणम् । तच्च विचारं विना न सम्भवतीति विचारस्य श्रवणादिद्वारा ब्रह्मज्ञानसाधकत्वात्तत्प्रतिज्ञोचितेति चेत् । न । य एवाऽऽत्मा सर्वत्र वेदान्तेष्वाम्यशब्देन गीयते स एवायमाकीटपतङ्गेभ्य आच देवर्षिभ्यः प्राणिभूमात्रस्येदंकारविषयेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विविक्ततयाऽहमित्यसन्निर्घाऽपर्यस्ताऽपरो-क्षानुभवसिद्ध इति न तत्साधनत्वेन वेदान्तवाक्यानि विचारणीयानि । न हि जातु कश्चिदत्र सन्दिग्धे-ऽहमनहं वेति । नापि विषयेत्यति नाहमेवेति । नहि संप्रतीतिकप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तराऽपेक्षा लोके कचिदुपचरी ।

नन्दहं प्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात्कथं विविक्ततद्विषयत्वमिति चेत् । न । तद्विषयत्वे तु ‘य एवाऽहं कौमारे पितरावग्वभूवं स एष यादकं पौत्रादीननुभवामी’ति प्रतिसन्धानं न भवेत् । चालस्यविरशरीरयोः परिणामभेदेन भिन्नत्वात् । न चाऽययवोपचयाऽपचयजन्यपरिणामभेदेन चालस्य-विरशरीरयोर्भिन्नत्वेऽपि न यस्तुतो भेदोऽस्तीति न विविक्ततद्विषयत्वमिति वाच्यम् । सप्तदशार्था हि य एव दिव्यं शरीरमास्याय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एवाऽहं भोक्ताऽहं कर्ते’ति मन्यते स एव

गोसामिश्रीमद्विधिरविरचिते श्रवणम् ।

नाडी तस्य कक्षापहेत्यत्र दर्शयत् । तस्य आत्मनः । अथ नाय—एकदेशिनोच्यते यदि विचारो न क्रियते चेद्देहाजीवात्मस्वरूपत्वं ब्रह्मण इति ज्ञानं भविष्यति । जीवात्मनस्तन्निद्यावच्छिन्न-कश्चिद्विरक्तिः वेदान्तचन्द्रिका ।

विशेषणमात्रस्याऽपि तत्त्वदेन ग्रहणात् । ‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे’त्यादिश्रुतेरात्मत्वम् । ‘तस्य चे’ति आत्मनः । ‘अविचे’ति । देहाद्यभ्यासलक्षणाऽविद्यायुक्तत्वात् । अप्यासो नाम पूर्व-वृत्तस्य पराऽवभासः । ‘वेहे’ति । देहाद्यात्मत्वस्य दृढज्ञाना यदहमिति प्रतीतिरप्यस्तासकलदेहादि-धर्मोपेतुतामविषयत्वेनाऽविद्यासम्बन्धवद्विशुद्धात्मस्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः (?) ।

श्रीनन्दभट्टना गृह्यवेदविकार ।

‘तस्य चाऽऽत्मरूपत्वादिति । तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वादित्यर्थः । तच्छब्देन ब्रह्मज्ञानशब्दा-न्तर्गतब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्म परामुद्यते । ‘पटोलपत्रं पिच्छं नाडी तस्य कक्षापहे’त्यत्र तच्छब्देन पटोलपत्रशब्दान्तर्गतपटोलशब्दवाच्यपटोलवत् । ‘देहात्मभावदृढप्रतीतेरिति । देहात्मप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वाच्च, वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमुपपद्यते । अतो ब्रह्मज्ञानाय

दसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुख्यते । प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतेः श्रुतेरुप-
चरितार्थत्वं स्तुतिर्यं वा कल्पयिष्यतीति, नैवम् ।

गोस्वामिधर्मसुरक्षीयरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वप्नान्ते प्रतिबुद्धा 'नाहं देवः किन्तु मनुष्य एव'ति निश्चिनोति । तत्रोभयोरपि शरीरयोः सर्वथा
भेदेऽप्यहमिति प्रत्ययस्याऽवाध्यमानत्वाच्च देहात्म्यनोऽयं प्रत्यय इति । बुद्धिमनसोश्च करणत्वेन
नाहमितिकर्तृप्रतिभासविषयत्वम् । विषयेभ्यस्तु स्ववीयानेव विवेकः । नन्वेवं कुशोऽहं स्थूलोऽहमण्डो-
ऽहमित्यादयः प्रयोगाः कथमिति चेन्मन्त्राः कोशन्तीत्यादिवदौषचारिका एवेति बुद्धवत् । तस्मादिदं-
कारविषयेभ्यो देहेन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यतिरिक्तः स्फुटतरमहमित्यनुभवसिद्ध एवाऽऽत्मेति न तस्य
जिज्ञासात्वमिति चेत् । उच्यते । नहि य एवाऽऽत्मा सर्वेषु वेदान्तेषु सर्वेषु च स्मृतीतिहासपुराणेषु
समस्तोपाधिरहितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन गीयते स एवाऽहमिति प्रतीतेर्विषयो भवति । तस्या-
ऽध्यस्तसकलदेहेन्द्रियादिभावापन्नप्रादेशिकानेकविशेषकदुःखादिप्रपञ्चोपहृतात्मविषयत्वेन विविक्त-

गोस्वामिधर्मसुरक्षीयरविरचितं विवरणम् ।

त्वेन मनुष्योऽहमित्यहंप्रत्ययेन, देह एवाऽऽत्मप्रतीतिर्दृढा भविष्यति । ततश्चाऽहं ससवितस्त्रिकार्यो-
ऽल्पः परममहत्परिमाणवदचिन्त्यगुणगणवदेतादृशं ब्रह्म न भवामीत्यसम्भावना, देह एवाऽऽत्मेति-
विपरीतभावना, च निवृत्ता न भविष्यति । देहाद्विलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्मा इत्याद्यर्थप्र-
तिपादकानां श्रुतीनामारोपितार्थकत्वरूपौषचारिकत्वं स्तुत्यर्थत्वं वा कल्पयिष्यतीति विचारे क्रियमाणे
निश्चयात्मकं ज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यकः । दूषयति—'मैवमि'ति । पूर्वपक्षी विचाराकर्तृभ्यतां

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावन्निष्ठत्वादेहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकतया न साक्षाध्ययनमात्रेण
विविक्तशरीराऽऽत्मज्ञानमुत्पाद्यतां, ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति 'नाहंप्रतीतेर्विषयः—'स्तं
त्वौपनिषदं पुरुषमि'ति च श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वेन साक्षाध्ययनमात्रेणैव तदवगतेः सत्त्वाद्विचा-
रोऽजगत्सत्तनप्राप्य एवेत्यत आहुः—'तदतिरिक्तस्ये'ति । अहमितिप्रतीतिविषयशरीरात्यनोऽति-

श्रीलालप्रभुका मूढापदेशिका ।

विचारः कर्तव्य इति भावः । ननु देह आत्मबुद्धौ तु न जीवज्ञानं यथास्थितं भवेत् । ब्रह्मज्ञाने तु
देहात्मबुद्धेरतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादिति । यद्यप्यविकं तु भेदनिर्देशादिति सुदेन जीवात्मनोऽधिकतमं
ब्रह्मास्ति । तथापि मतान्तरे जीवस्याऽऽत्मज्ञानं ब्रह्मेति स्वीकारादेहात्मबुद्धेरब्रह्मज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकत्वा-
च्च वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुख्यते इति तादृशज्ञानोत्पत्त्यर्थं विचारः कार्य इति
भावः । 'देहात्मभावदृढप्रतीतेरिति । देहेऽहन्तामुद्धा देह आत्मेति दृढप्रत्ययादित्यर्थः । ननु
देह आत्मबुद्धिः शास्त्रश्रवणनिवर्त्येति तन्निवृत्तौ वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुख्य-
त्वेन इत्याशङ्क्याऽहं—'श्रुतेरुपचरितार्थत्वमिति' । वेदे ब्रह्मलनः प्रशंसा—'सर्वस्य वशी

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरात्ममयीतः प्रदीपः ।

तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वात् जीवात्मनरूपत्वात् । तस्य जीवात्मनः । देहात्मभावदृढप्रतीतेः
देह एवात्मा इति दृढप्रतीतेरित्यर्थः । तदतिरिक्तस्य देहातिरिक्तस्य । अभावात् विचारशून्यानां
ज्ञानाभावात् । वेदमात्रात् वेदपत्रकप्रत्येकपदार्थज्ञानाभावात् । असम्भावना 'न तस्य कार्यं करणं

गोत्रानिधीनुत्तरादिपरिविष्टा अनुमानस्याप्या ।

द्विपत्रत्वस्याऽसम्भवात् । तथा च प्रत्यक्षसिद्धः सर्वोऽपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार उपपद्यते । स च पूर्वपूर्वमिन्द्रियाज्ञानोपदर्शितबुद्धीन्द्रियप्रतीत्यव्याप्तमन्तरेणादुपपद्यमानः स्वकारणमध्यासलक्षणमविद्या-
मात्रमिति । ननु कोऽयमध्यासो नामेति चेत् । उच्यते । पक्ष पूर्वदृष्टस्यासन्निरहितस्य प्रतीत्य-
न्तरावहितोऽवभासः । तथा चाऽऽरोपनीयमनन्ददेवो तस्य दर्शनमात्रमत्रोपयुज्यते न वस्तुमतेति ।
अविद्यातं तु परमार्थमदेव । अवभासस्तत्सन्निरहितविषय एव ग्राह्यः । वक्ष्यमा कास्यां दृष्टस्य देवदत्तस्य
परत्वाऽवन्त्यादाववभासः प्रत्ययान्तरावहित एव स्यात् । नीलस्याऽवभासः पीनस्याऽवभास इत्यादौ
समीचीनेऽपि प्रत्ययेऽवभासपदप्रयोगदर्शनाच्च ।

ननु सर्वोऽपि पुरोवस्थितविषय एव विषयान्तमेवमस्ति । परमात्मनस्तु पराश्च स्वानीत्यादि-
श्रुतिमिरविपरत्वात्कल्पमत्र पूर्वदृष्टस्य प्रतीतिरिति चेत् । उच्यते । न हि सर्वात्मनाऽऽत्मनोऽविषयत्वम् ।
वक्ष्यस्तत्तत्कलेहेन्द्रियादिमावाऽऽपन्नविषयदुःखोपभुक्ताविषयिण्यां कृशोऽहं स्यूतोऽहमन्योऽहमित्या-
दिप्रतीतिवत्त्वमेति विषयत्वात् । किञ्च नाप्ययं निपनोक्ति पुरोवस्थितविषय एव विषयान्तमेवम-
स्तित्वम् । अत्रत्यज्ञेऽपि हि विन्यदादाव्यापनस्या च पण्डितं मलिनमिदमिति प्रतीतेरुपपन्नसिद्धत्वात् ।
तथा च प्रत्ययात्मन्यपीदंकारविषयानां देहेन्द्रियाणामन्याससिद्धिवैक्यऽहमिति च न उपपद्यते । कृशोऽहं
स्यूतोऽहमन्योऽहमित्यादिप्रतीतिं तादिवैक्यऽहस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदवभासन उच्छिन्नमाऽध्यास-
रूपाऽविद्याऽवच्छिन्नत्वाच्च पुरश्चैव सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः । सर्वाणि च ग्राह्यानि
केचिद्विचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रित्तस्य । अद्वैतश्रुतिविरोधस्तत्र हेतुत्वेन ज्ञेयः । साक्षात्प्रतीतिरपि वेदादनेत्येवैव विचारं शरीर एवाऽ-
यमात्मा न पर इति चक्षुषादीन्द्रियद्वयान्, तत्र 'सर्वकर्मा' 'असङ्गो ह्ययं मुख्यः' 'न तस्य कार्यं
करणं' चेति श्रुत्याद्युक्तार्थसम्भावनां, सुखदुःखादिमागेवाऽवभासात्मा न तद्रहित इति, 'नाऽहं कर्ता
नाऽहं भोक्ते' इति श्रुत्याद्युक्तार्थविपरीतभावनाय न निवर्तयितुं शक्नुयात् । प्रत्युत शब्दाऽपेक्षया
प्रत्यक्षमागेन प्रत्यक्षेन देहात्मभावद्वयप्रतीत्या विविक्तशुद्धात्मस्वरूपनोविकायाः श्रुतः कल्पनोपदे-
शवचोपचरितार्थत्वमुपपन्नमाशेषतया स्थावकत्वं सर्वप्रमाणमूयन्त्ये वेदे उपचरितार्थत्वं स्थावकत्वं वा
श्रीकाण्ठचन्द्रिका गृह्यार्थेन्द्रिका ।

सर्वस्येशान' इत्यादिरूपां श्रुत्या, देह आत्मभावस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य प्राक्त्याऽगोपावर्गसर्वसाय-
नानां देहावर्गान्तया तद्वर्गमात्मभावाद्य देहेऽपि सर्ववशित्वं सर्वेशानत्वमुपचरत इति सर्वस्य वरी-
त्यादीनामुपचरितार्थत्वं कल्पयिष्यति । प्रत्यक्षप्रमाणेन सर्वेशानत्वस्य मुख्यतया कल्पयितुमशक्त्वत्वेन
वाप्यात् । प्रत्यक्षाऽपेक्षया उच्छेद्य निर्मलत्वात् । 'सुनिर्त्वं वे'त्यादि । आरोपितोक्तार्थावयवकुणव-

नगवशेषधीनद्विष्टात्मनः चैतः सर्वेषः ।

च विचये' एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । 'संवायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी
चिन्मस्य चारिणी' 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'समो नागेन समो मदाकेन'
इत्यादिविरुद्धधर्माणां प्रवृत्तिं सम्मानितत्वज्ञानरूपासम्भावना । विपरीतभावना सर्ववेदान्तानामेक-
याक्यतया श्रानाम्यसिद्ध्यर्थं ज्ञाप्य जादरेणे चेति नेतीत्यनेनावादावर्धमव्याप्तेर, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म

गोस्वामिधर्मनुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । तद्यथा—देहेन्द्रियादिव्यहंमनाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्तिः सम्भवति । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन्द्रियादिना कश्चिद्व्याप्रियते । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि—तथा शास्त्राण्यपि तथाभूतात्मविज्ञानात्प्राग्प्रवर्तमानान्यविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते । 'ब्राह्मणो यजेतेत्या'दीनि हि शास्त्राणि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमात्मन्याधित्य प्रवर्तन्ते । तथा च व्यवहाराणां शास्त्राणां चोक्तस्थाध्यासपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वाद्याध्ययनमात्रेणोक्तपतञ्जानसिद्धिरिति तदर्थं विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहादावात्मभावस्य दृढत्वेनाहमिति प्रतीतेरध्यस्तसकलदेहादिधर्मोपप्लुतजीवात्मविषयत्वेन न पडुपेतस्याध्यासाध्ययनमात्रेणाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं शास्त्रीरात्मज्ञानमुत्पद्यतां, देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धसुक्तसमावृत्तिनाहमितिप्रतीतिर्विषयीभवितुमर्हतीति 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेस्तस्य श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन पडुपेताध्ययनमात्रादेव तदवगतौ किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—'तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादि'ति । न हि सर्वत्र वेदान्तेष्व्यात्मब्रह्मशब्दाभ्यां यदुच्यते तदतिरिक्तः कश्चिदहंप्रत्ययविषय आत्येति वक्तुं शक्यम् । अद्वैतश्रुतेस्तदतिरिक्तस्य सतोऽभावात् । तथा च य एव श्रुतौ शुद्धबुद्धमुक्तसमावृत्तेन प्रतिपाद्यते स एवाहमितिप्रतीतेरपि विषयो भवतीति देहात्मभावप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वेन न साक्षाऽधीतवेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । असम्भावना तु 'अस्थूलं' 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' 'समो मन्त्राकेन समो नागेने'त्यादिश्रुतिभिः । एकस्मिन्नेवात्मन्यणुत्वव्यापकत्वेदेहेन्द्रियादिराहित्यसर्वसमत्वादितिप्रतिपादनेनाऽविद्यात्मकदोषसिद्धितस्याऽऽत्मन्यसम्भावना निष्प्रत्यूहोवेति । न ह्येतादृश आत्मा कदाचिदपि दृश्यत उपपद्यते चेति । ततो वेदस्य सर्वप्रमाणपक्षेऽन्यद्वैतत्वेनैकवाक्यतासिद्धाधम्यारोपापवादस्वीकारो विपरीतभावेनेति । किञ्च न हि साक्षाऽधीतवेदमात्राद्विषयकाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानं कदाचिदपि भवितुमर्हति । किन्तु सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यो वेदः कथं विरुद्धधर्मवत्त्वं प्रतिपादयतीति तस्य यथाकथञ्चित्प्रामाण्यार्थं श्रोतार्यस्य बाधादीपचारिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं कल्पयिष्यति ।

तस्माच्छ्रान्तो दान्त' इत्यादिश्रुतौ विधिं परिकल्प्य तच्छेषत्वेन वेदान्तानां स्तुतौ वा तात्पर्यं कल्पयिष्यति । न ह्येतादृश तत्प्रतिपादितार्थस्य कदाचिदपि श्रौतत्वं सम्भवति । कृते तु विचारे सर्वप्रमाणमूर्द्धन्ये वेद उपचरितार्थत्वं कथं भविष्यति कथं वा स्तावकत्वमिति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमत्सलौकिकार्थस्य सर्वस्वोपपत्तेर्न मुख्यार्थस्यान्यथकल्पनमिति तस्मात्तार्थज्ञानमात्राय विचारः कल्पिते किन्तु ब्रह्मज्ञानार्थेति तस्याऽऽत्मन्यधीनत्वं सिद्धमिति स्थिते पुनः पूर्वपक्षी समाधत्ते—'मैवमि'ति । यदुक्तं ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्यो, न वेदार्थज्ञानमात्रायित्येवं न वक्तव्यं भवति ।

यमवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतं प्रज्ञप. ।

तत्रलानि'त्याद्यध्यारोपो विपरीतभावनाशब्देनोच्यते । तस्या विपरीतभावनायास्तत्त्वज्ञानदशायामग्रे बाधनात् । देहात्मभावदृढप्रतीतिः । अहं ब्राह्मणः काणः सुषी भुवि इत्यादिरूपाया देहादीनामात्मत्वेन दृढप्रतीतिः । श्रुतेः । 'नित्यशुद्धबुद्धसुक्तसमावृत्ति' इतिवादिश्रुतेः । उपचरितार्थत्वं मिथ्या-

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥

गोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्रोपपत्तिमाह—‘अलौकिके’ति । भगवानधिष्ठानादिप्रभालको रूपप्रपञ्चं विचित्रं कृतवान् । जीवास्तु तदंशा आराग्रपरिमाणा अल्पाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येवेति रूपप्रपञ्चासक्तानां तेषामासक्ति-निवारणार्थमात्मरूपमेव वेदं कृतवान् । ‘वेदो नारायणः साक्षादि’त्यादिवाक्यात् । तदर्थस्तु भगवानेवेति सर्वोऽपि वेद एकमेव वाक्यम् । एकार्थप्रतिपादकत्वात् । तदुक्तम्—‘अर्थैक्यादेवेकं वाक्यं साक्षात् चेद्विभागे स्यादिति’ । ननु वेदे सर्वत्राप्यन्यार्थप्रतिपादनस्य स्फुटतरं दृष्ट्वा-ल्लक्ष्यमेकार्थप्रतिपादकत्वमिति चेत् । न । ‘एकमेवाऽद्वयं’ ‘सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः’ ‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’त्यादिश्रुतिभिरेकत्वेन पृथग्वत्त्वेनेत्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मातिरिक्तस्य पदार्थस्याऽऽभावद्वल्लक्षण एव तत्त्वज्ञेन ‘बहु स्पामि’तीच्छया ग्राह्यभावात् । तथा च वेदवेदार्थयो-रुभयोरप्यलौकिकत्वेन न स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य विचारेण लौकिकसुक्तिरूपेण तन्निर्द्धारः कर्तुं

गोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

कारिकया साधयति—‘अलौकिके’ति । लौकिकेऽर्थे युक्त्यादिप्रसरः । अलौकिकेऽर्थे तपसादीनाम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कथं सम्भवेदिति निर्वक्तव्यप्रमाणं बाधित्वाऽसम्भावनां विपरीतभावनाश्च सन्निवृत्त्या कल्पयिष्यतीति । कृते तु विचारे वाऽध्यासोपापवादाभ्यां शुद्धात्मस्वरूपं ज्ञास्यतीति तदर्थं विचारो नाऽजागलस्तनप्राप्य इत्येवं श्रौते समादधते पूर्वपक्षिणतेन—‘मैवमिति’ । ‘अलौकिक’ इति । ‘वेदो नारायणः साक्षादि’ति वाक्याद्देवसाऽलौकिकत्वम् । ‘चेद्वैश्वं सर्वैरहमेव वेद्यं’ इत्यादिवाक्याच्च वेदार्थैस्त्वयोरप्यलौकिकत्वम् । हि हेतोः । तथा चाऽलौकिकवेदप्रतिपादार्थस्य यतो न लौकिकत्वमतो न लौकिकविचारा-धीलात्मद्रुता गृह्यार्थेदोषिका ।

पूर्णं स्तुतिरिति लक्षणादात्मोपासनसिद्धय आत्मन्यविद्यमानानपि धर्मानारोप्य स्तुतिः कियते, न त्वात्मा वस्तुतस्तत्त्व इति रीत्या स्तुतिर्त्वं वाक्यानां कल्पयिष्यति । एवं श्रुतिबोधितानां धर्माणामात्मन्यसम्भावना दुर्निवारोति विचारशाल्यमसम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यै कर्तव्यमिति हृदयम् । एवं जिज्ञासा-शास्त्रकरणस्याऽऽवश्यकत्वं शृण्वज्ञसहमानो भूते—‘मैवमिति’त्यादिना । तपस एवोपदेश इति । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्यादिना ब्रह्मबोधार्थं तपस एवोपदेश इत्यर्थः । ननु तप आलोचन इति

भगवद्वर्षधर्मसिद्धारामप्रणीतः प्रदीपः ।

र्थप्रतिपादकत्वम् । स्तुतिरपि सकलपदार्थानां ब्रह्मत्वेन प्रतीकोपासनाया वेदोक्तत्वेन तस्यास्तत्त्वज्ञानफलकत्वेन चोपासनार्थं ‘वाचं धेनुमुपासीत’ ‘धन्वज्जिव प्रपासी’त्यादिश्रुतीनामिव ‘तत्त्वमस्या’दि-वाक्यानामपि स्तुतिर्त्वं वा शुक्त्यधिकारी कल्पयिष्यतीत्यर्थः । इति हेतोः । प्रमाणमूधेयवेदार्थस्य व्याससूत्रानुसारेण विचारे कृतेऽध्यासोपापवादाभ्यां सर्वस्य मित्यात्वेऽवगते ‘तत्त्वमस्या’दिवाक्यैस्तत्त्वज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यक इति भावः ।

एकदेशमितं दूषयन्ति ‘मैवमिति’त्यादिना । अलौकिकः, अलौकिकसाधनगम्यः । युक्त्या

१ वेदार्थस्याऽशीति पदं कदाचित्वात् ।

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः । ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमद्विष्णुसहस्रनामविचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शून्यवचनः । लौकिकं हि लौकिकयुक्त्याऽवगन्तुं शक्यं, ब्रह्म तु वैदिकमित्यलौकिकेनैव तपसेत्यादिनोक्तेन साधनत्रयेण । तत्र तपः पूर्वज्ञम् । वेदयुक्तिः सहकारिणी । भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् । एतन्नित्यसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । अन्यथा 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यादौ कथमुपदेशमात्रेणैव बोधः । कथं वेदान्तीन्तनानामबोध इति ।

नन्विदानीन्तनानामपि बोधो भवतीति चेत् । न । यदि तेषां बोधः स्यात्तदा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजश्च तत्कार्यं स्यादेव । कारणे सति कार्योत्पादस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च ब्रह्म यादृशं वेदान्तेषु गोस्वामिश्रीमद्विष्णुसहस्रनामविचितं विवरणम् ।

कारिकार्थमाहुः—न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्येति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति । अस्थूलमनषियत्युपनिषदाक्यं निर्विशेषवत्प्रतिपादकम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्युपनिषदाक्यं सविशेषवत्प्रतिपादकम् । एवं चोभयोरैकवाक्यतासिद्धयर्थं किञ्चित्कल्पनीयमिति स्वबुद्धिः । तथा परिकल्प्यो यो वेदार्थः । अध्यारोपापवादौ स्वीकृत्य विरोधपरिहाररूपोऽर्थः । तं परिकल्प्य तदर्थं विचारो न कर्तव्यः । अध्यारोपापवादयोः खण्डितत्वात् । इदं च श्रीमत्प्रभुचरणैः केद्विद्विषिता वेदान्तपरिष्कारः ।

परपर्याययुक्तिविषयत्वम् । नन्वेवं ज्ञातुमशक्यत्वे 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति' श्रवणादिविधीनामानर्थक्यं स्यादित्यत आहुः—'तपसे'त्यादि । एतन्नित्यसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । नाऽन्यथेत्यर्थः । नन्वेवमपि श्रवणादिविध्याऽऽनर्थक्यम् । तपआदिभिरेव तत्प्रतिपत्तेः सम्भवादिति चेत् । न । तपआदीनां श्रवणादिकर्तुर्योग्यताऽऽपादकत्वात् । कारिकोक्तमर्थं स्पष्टहृते—'न ही'त्यादि । 'वेदार्थमिति । अहंप्रत्ययविषय आत्मैव ब्रह्म, न ततोऽतिरिक्तमिति रूपम् । 'तदर्थ' इति । कल्पितवेदार्थस्य विचारो । 'वेदविदेव चाहमि'त्यादिवाक्यैर्भगवदेकमेवत्वत्वाद्देवस्य विचारवैयर्थ्यात् । लोकयुक्तिगोचरत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तेश्च । तदर्थमिति पाठो कल्पितवेदार्थदाढ्याय । तज्ज्ञानार्थमित्यर्थः । ननु ब्रह्माऽतिरिक्तो नात्मा, नात्मातिरिक्तं हि ब्रह्मेत्याक्षरं तु ज्ञानं श्रेयः साधनीमृतं, नाऽनपेक्ष्यैव विचारं भवतीति न वैयर्थ्यम् । नाऽपि तादृशविचारविषयत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वमिति चेन्नैसाहुः—'ब्रह्म पुनरिति । यादृशं जडजीवात्मकं सर्वप्रपञ्चरूपम् । ततोऽन्यधिकश्च । वेदान्तेषु 'सन्मूलाः' 'सर्वं खल्विदं तज्जलान्' 'एतावानस्य महिमा' 'अतो ज्यायाश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिवाक्येषु । ननु 'तरति शोकमात्मवित्' । 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इत्यादि-

भगवद्गीषधीमद्विष्णुसहस्रनाममणीतः प्रदीपः ।

लौकिकयुक्त्या । प्रतिपद्यते ज्ञातुं शक्यते । वेदार्थज्ञानालौकिकसाधनान्याहुः—'तपसे'त्यादिना । तपसा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञाससे'त्युक्ततपसेत्यर्थः । युक्त्या 'न्यग्रोधफलमाहरे'त्याहुक्तवैदिकयुक्त्येत्यर्थः । प्रसादात् 'भक्त्या तुतोप भगवान् गजयूथपाये'त्याहुक्तप्रसादादित्यर्थः । खोक्तकारिकार्थं स्पष्टीकुर्वन्ति—'नही'त्यादिना । स्वबुद्ध्या वेदाप्रतिज्ञायाम् । वेदार्थं परिकल्प्य सर्ववेदानामे-

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

‘नैषा तर्केण मतिरापनये’ति श्रुतेऽथ ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तद्विचारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेन-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतिपाद्यते तादृशमेव मन्तव्यं, युक्त्यगोचरत्वादित्याशयेनाऽऽह-‘ब्रह्म पुनरिति’ति । ननु लौकिकयुक्ते-
रनिष्टप्रसन्नरूपत्वेन तद्विरुद्धार्थकल्पनेऽनिष्टप्रसक्तिरेव स्यादतो लौकिकयुक्तियुक्तमेव मन्तव्यं तदिति
चेत्तत्राऽऽह-‘अणुमात्रे’ति । न हि लौकिकयुक्त्या तत्राऽनिष्टप्रसन्नः कर्तुं शक्यः । तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वात् । ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाकल्पने दोषः स्यात् । तत्र प्रमाणमाह-‘योऽन्यथे’त्यादिना ‘श्रुते-
श्चे’त्यन्तेन । ननु वेदे सर्वत्र ‘तदेजति तदेजति’ ‘तद्दे तदन्तिके’ ‘स वा एष महानज
आत्मा’ ‘एषोऽणुरात्मा चेत्तस्मा चेदित्यन्य’ इत्यादिश्रुतिषु परस्परं विरोधश्रवणात्तत्संहारार्थं
विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कयामाह-‘न चे’ति । तत्र हेतुमाह-‘उभयोरपी’ति । न हि विचारणे-
कतरपक्षस्य निर्धारः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैकतरनिराकरणस्यासम्भवात् ।

गोस्वामिश्रीनद्विरधरविरचिता विवरणम् ।

बिंद्वन्मण्डने विस्तरेणोक्तमित्यत्रोपरम्यते । विरुद्धयोर्वान्ययोरेक एवार्थो मन्तव्य इत्याहुः-‘ब्रह्मे’ति ।
‘अणुमात्रे’ति । स्वल्पमानेत्यर्थः । दोषः स्यात् । श्रोतुर्वस्तुरपीति शेषः । श्रोतुर्दोषमाहुः-‘योऽन्य-
थे’ति । वक्तुर्दोषमाहुः-‘नैषे’ति । मतिरपनयेत्यपवादः । मतिरापनयेत्येव पाठः । अर्थस्त्वैव एव ।
वेदत्वात्पाठ एव मुख्यः । विचारेण निदर्शिते न भविष्यतीत्याहुः-‘उभयोरपी’ति । ननु

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रुतिवाक्यादात्मज्ञानमात्रप्रयोजनं शास्त्रमिति, येनैव विचारेणाऽत्मज्ञानं सिद्धेत्स एव सिद्धान्त इ-
त्यत आहुः-‘अणुमात्रे’ति । तत्र प्रमाणं ‘योऽन्यथे’ति वाक्यद्वयम् । ननु परस्परविरुद्धार्थवा-
क्यानां श्रवणात्सदेहाग्निराकरणपूर्वकमर्थं निश्चेतुं विचार इत्यत आहुः-‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः-
‘उभयोरपी’ति । विचारेणाऽर्थनिश्चये द्वेकस्य बाधः कार्यस्तत्र चोभयोरपि वाक्ययोः समयलत्वेनैक-

श्रीलालब्रह्मद्वक्ता शूदायदीपिका ।

धातो रूपमिदमिति तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्वेत्याऽऽलोचनेन विचारेण ब्रह्मविजिज्ञासस्वेत्येवं तपःशब्देन

अगवदीपश्रीमद्विज्ञानरामप्रणीत प्रदीपः ।

कवाक्यतत्सिद्धयर्थं वेदतात्पर्यविषयीभूतावधारोपापवादौ वेदार्थे इति परिकल्प्येत्यर्थः । तदर्थं तयो-
रधारोपापवादयोर्निर्वाहार्थम् । विचारः स्वकल्पितनिर्वाहार्थं सूत्रात्मनो विचार इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणि
पूर्वोक्तरीत्याऽसम्भावनाविपरीतभावनानां सम्मवाद्ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थमेवाधारोपापवादपूर्वको विचारः
कर्तव्य इत्यत आहुः । ‘ब्रह्म पुनरिति’त्यादि । यादृशं ‘अणोरपीयानि’त्याहुक्तनानाप्रकारकैकधर्मि-
विशेष्यकज्ञानविषयीभूतं, तादृशमेवेत्येवकारेणान्यादृशाङ्गीकारव्यवच्छेदः । अन्यथाकल्पने वेदो-
क्तादन्यथाकल्पने । दोषनोषिकां श्रुतिमाहुः ‘योऽन्यथे’त्यादिना । एषा श्रुतिवाक्येभ्यः सम्पन्ना ।

तद्विचारार्थं विरुद्धवाक्यानामर्थनिर्वाहार्थम् । उभयोरपि ‘आसीनो दूरं व्रजति श्रयानो

कतरनिर्धारस्याऽशक्यत्वात् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधा-
भावाच्च । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाऽभावे औपाधिकबोधे च तपस एवो-
पदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिकात्तप एव ।

गोस्वामिभ्रीमुरलीधरविरचिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

हेत्वन्तरमप्याह—‘अचिन्त्ये’ति । न हि तदेजतीत्यादिभिर्विरुद्धार्थप्रतिपादनं कियत इति वक्तुं
शक्यम् । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः । ब्रह्म तु वैदिकमिति वेदेनोभयोरपि तत्र प्रतिपादितत्वेन
सहाऽनवस्थानलक्षणविरोधाऽभावात् । तत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—‘अचिन्त्यानन्तशक्तिमति
सर्वभवनसमर्थे’ इति । ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृ-
श्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’त्यादिभिरचिन्त्या
मनसाप्याकलयितुमशक्या अनन्ताः परिच्छेदरहिता नित्याश्च शक्तयो यत्र । सर्वभवनसमर्थं
च तत् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘सच त्वचाभवत्’ ‘निरुक्तं
‘चानिरुक्तं च निलयनं चाऽनिलयनं च विज्ञातं चाविज्ञातं च’ ‘सत्यं चानृतं च स-
त्यमभवद्यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षत’ ‘एकोऽहं बहु स्यामि’त्यादिभिस्तत्त्वैव । सर्व-
रूपलोके । न द्वैकस्याऽनेकरूपत्वेन भवनं तादृक्सामर्थ्यं विना सम्भवति ।

गोस्वामिभ्रीमद्विभरविरचितं विवरणम् ।

विरोधपरिहारस्याऽशक्यत्वेऽपि ‘धावदाशङ्कं तर्कानुसरणादि’ति न्यायाद्विरोधपरिहारार्थं विचारः
कर्तव्य इत्यत आहुः—‘अचिन्त्ये’ति । ननु मास्तु परमब्रह्मणि विरोधः, परन्तु मन्दबुद्धीनामेक-
धर्मिविशेष्यकं विरुद्धोपपत्तिकारकं ब्रह्मज्ञानं, मिथ्यात्मकं विचारं विना कथं भविष्यतीति चेत् । न ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तत्तार्थनिश्चयः । कर्तुमशक्य एवेत्यर्थः । ननु नैकस्यापि बाधोऽभिप्रेतः किन्तु सहानवस्थानलक्षणो वि-
रोधः समाधेयो व्यवस्थयेत्यत आहुर्हेत्वन्तरं—‘अचिन्त्ये’ति । ‘अत एवे’ति । विचारस्याऽकिञ्चि-

शीलालम्बकतया गृह्यार्थदीपिका ।

विचारः कुतो न ग्राह्य इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’त्यारभ्य ‘तप एवे’त्यन्तेन । तस्य पूर्वानाधिका-
दिति । यदि तपःशब्देन विचारो ग्राह्यत्वादा विचारेण प्रमेयप्रतिपत्तेः सर्वज्ञानविषयत्वेनाऽपूर्वस्याऽभा-
वेन पूर्वानाधिकादुपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तथा च सिद्धमाहुः—‘तप एवे’ति । विचारस्य पूर्वोऽनाधि-
क्यादपूर्वत्वाऽभावात्तप एव । ‘वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशव’ इत्यादिवैष्णवत-

भगवद्दीवभ्रीमद्विच्छराममणीयः प्रदीपः ।

याति सर्वश’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितयोर्विरुद्धत्वेन प्रतीतिगोचरयोर्दोषव्यर्थयोरित्यर्थः । एकतर
उभयोर्मध्ये एकमात्ररूप इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोरेकधर्मिभूतित्वाद्गोचरो गोत्वात्त्वयोरपि तथात्वापात
इत्यत आहुः । ‘अचिन्त्ये’त्यादि । तथा च यतोऽचिन्त्यानन्तशक्तिकमानतः सर्वभवनसमर्थः । यतः सर्व-
भवनसमर्थोऽतो विरोधाभाव इत्यर्थः । गवाश्यादिस्तु नैवमिष इति तत्र विरोध एवेतिभावः । अत
एव वेदार्थब्रह्मणो लौकिकसुख्या निर्णयाऽसम्भवादेव । तत्तदुपाख्यानं इत्यादि । भृगुवरुणसंवादे
भृगोर्बोधाभावे वरुणेन ‘तपसा ब्रह्म विविज्ञातस्त्वैतत्तम् । एवं छन्दोये इन्द्रप्रजापतिसंवादे इन्द्र-

गोस्वामिश्रीगुरुलीपारमिचित्रा भगुभाष्यग्राह्या ।

तस्माच्च कुत्रापि तदेजतीत्यादौ विरोधसम्भावनाप्यस्तीति न तत्परिहारार्थं विचारः कर्तव्यः किन्तु पूर्वोक्तमेव साधनप्रयत्नमित्यभिप्रायेणाऽऽह—‘अत एवे’ति । यतोऽलौकिकमेव ब्रह्म, तच्च वेदार्थ इति न साक्षाज्ज्यनेन विचारादिना चाऽलौकिकेन साधनेनाऽवगन्तुमशक्यम् । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तदज्ञानाऽन्यथाज्ञानसम्भावनायां तर्पःप्रभृतीनां चोपदेशः श्रूयते । भाष्ये एवकारो बोधाभाव औपाधिकबोधे चेत्यनेन योजनीयः । तपःशब्दोऽपि तदतिरिक्तसाधनानामुपलक्षको ज्ञेयः । तद्यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि हि ‘भृगुर्वै बारुणिरित्यात्म्यं ‘सैषा भार्गवी बारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते’त्यन्तेन सन्दर्भेण ब्रह्मज्ञानाभावे पुनः पुनर्वैरुणान्तिके गमनं, तत्र च प्रतिगमनं, ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्यत्रमथाद्यानन्दमयान्तबोधे वेदान्तकूलमीमांसातत्परोरेवोपदेशः । तथा तत्रैव ‘अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्मि जन्तोः । तमक्रतुं पदयति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि’त्यादौ धातुः प्रसादात्पश्यतीत्युक्तेर्भगवत्प्रसादस्यापि स्फुटतर-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विपण्यम् ।

तपसैव सर्वकार्यसिद्धेः । ननु सर्वान्तर्गतं ब्रह्मज्ञानमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत्र आहुः—‘अत एवे’ति । उपनिषत्सु तैत्तिरीयछान्दोग्यादिषु । तैत्तिरीये भृगोर्वोपाभावे, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति वरुणेन कृतः । छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिके देहे एवाऽऽत्मेति विपरीतबोधे जाते तपस एवोपदेशः कृतः । अत्र पूर्वपक्षी तप आलोचनेत्यनेन तपःपदस्य विचारार्थकत्वं स्वीकृत्याऽऽग्नेयेण शङ्कते—‘न चे’ति । तप आलोचन इत्यत्र सर्वधातुग्योऽसुन् इत्यनेन, तप इत्यस्मादसुन् । उक्त-

कैत्रिहिरचिता वेदन्तचन्द्रिका ।

त्तरत्वादेव । तैत्तिरीये भृगूपाख्याने भृगोर्वोपाभावे, छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिकबोधे च, वरुणेन प्रजापतिना च साधनान्तरस्य तपस एवोपदेशः कृतः । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’ति ‘वस द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिति च । ननु तप आलोचन इत्यस्माद्वातोर्निष्पन्नेन

श्रीलालभट्टहस्ता गुढार्थदीपिका ।

धोक्त्यायाः पञ्चपर्वीमिकाया विद्यायाः पर्वरूपं तप एव तपःशब्देनोच्यत इति भावः । ननु ‘भृगुर्वै बारुणि’रिति तैत्तिरीयोपनिषत्सु भृगूपाख्याने ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्युक्त्वा । तत्तदुपाख्यानानां स्वार्थे ग्रामाण्याऽनह्नीकारात्तत्रोक्त तपोऽभ्योजनमेवेत्याशङ्क्य स्वार्थे ग्रामाण्यमह्नीकृत्येतदह्नीकारं दूषयति—

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसाराभरणतः प्रदीप ।

स्यौपाधिकबोधे प्रजापतिना ‘वस द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमिति तपस एवोपदेशः कृतो न तु लौकिकयुक्तेरित्यर्थः ।

ननु ‘तप आलोचने’ इति धर्माग्निनिष्पन्नत्वापःशब्दोऽपि विचारार्थक एवेत्यत्र आहुः । ‘न च तप’ इत्यादि । तस्य यौगिकतपःशब्दार्थविचारस्य । पूर्वानाधिक्यात् लौकिकयुक्तिरूपपूर्वोक्तापेक्षयातिरिक्तसाधनत्वादित्यर्थः । तप एव रूप्या वृत्त्या तपःशब्देन बोधितोर्थो विचारातिरिक्ततयो-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

मेव कारणत्वेऽक्तेः । तथा बृहदारण्यके प्रश्नोपनिषदपि 'सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशिल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भी कबन्धी काल्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मिष्ठाः परं ब्रह्मान्येषमाणा एष ह स वैतत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नास्तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि विज्ञास्याम' इत्यारभ्य 'स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवती'त्यन्तेन सन्दर्भेण काल्यायनादीनां ब्रह्मज्ञानार्थं पाणौ समिदुपहारं गृहीत्वा पिप्पलादसमीपे गमनम् । ततः स ऋषिः पूर्वं तपःप्रभृतीनि साधनान्येवोपदिष्टवांस्ततः प्रश्नोत्तराणीति तत्रापि पूर्वं तपः प्रभृतीनामेवोपदेशः श्रूयते । उपसंह्रियते च तैरेवेति । एवमन्यत्रापि तदुपदेशस्तदुपाख्यानेषु द्रष्टव्यः ।

ननु तप आलोचन इत्युक्तेस्तपःशब्देन विचार एवोच्यत इत्याशङ्क्य नेत्याह—'न चे'ति । तत्र हेतुमाह—'तस्ये'ति । यदि तपःशब्देनालोचनरूपो विचार एवोच्येत तदा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति स तपोतप्स्यत स तपस्तप्त्वे'त्यादिना पुनःपुनस्तदुक्तिर्वर्धा स्यात् । तस्य पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् । तस्मादुपनिषत्सु तपःशब्देनैकाग्रतया स्थितिरिवोच्यत इति सर्व-सुखम् । वेदे सर्वत्रोपाख्यानेषु तत्तत्संवादानां दृष्टत्वात्वावतो भागस्य ब्रह्ममाग्रप्रतिपादकत्वाऽभावात्प्रामाण्यं माऽस्ति-

गोस्वामिधीमद्विधिरुचिरविरचित विवरणम् ।

रनकारयोलोपः । रत्नचिसर्गौ । तप इति सिद्धम् । तस्य तपःशब्दस्य । 'पूर्वनाधिक्यादि'ति । अर्थ-भावः—ब्रह्मणि परस्परविरुद्धानामर्थानामुपनिषद्भान्यात्प्रतिमानं भवतीति कृत्वा विचारेणाऽप्यारोपापनादेन परमते, स्वमते तु ब्रह्मणः सामर्थ्यप्रदर्शनेन वा निरोधपरिहारं कृत्वा वाक्यार्थः सम्पादनीयः । स च पूर्वमेव साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं मन्त्रिष्यति । मुख्यमीशगमनानन्तरं गुरुणा विचारार्थकतप उपदेशे कृते पूर्वोक्तमेवोक्तं गुरुणा, नाधिकं किञ्चिदुक्तमित्युपेक्षणीयत्वं स्यादित्ययमर्थो पूर्वोनाधिक्यादित्यनेन बोध्यत इति । 'तप एवे'ति । छान्दोग्य इन्द्रस्य द्वादशशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यर्थकतपःशब्दस्य उपदेशात्तप एवोच्यते । एवकारेण विचारव्यवच्छेदः ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विचारापरपर्यायभूताऽलोचनार्थकतपःशब्देन विचार एवोपदिष्टः साधनतयेत्यत आहुः—'न चे'ति । उपदिष्टतपःशब्देन । तत्र हेतुः 'तस्ये'ति । उपदिष्टविचारसा पूर्वतनीनाद्विचाराद्विशेषाऽभावात् । तस्य शिष्यस्य वा—पूर्वाऽधिकाराद्विशेषाभावात् । तपःशब्देन भगवत्सत्तया चित्तैकाग्र्येण स्थितिरूपं तप एवेत्यर्थः ।

भगवदीयधीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

क्तरूप एव आह इत्यर्थः । तप एवेत्येवकारेण निर्धारणार्थकत्वं तपःशब्दे बोधितम् । तेन छान्दोग्ये 'वस द्वाविंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यस्य विचारार्थकता न सम्भवतीत्यपि बोध्यम् । एवं चैकन ब्रह्म-बोधे तपोहेतुत्वसिद्धौ तपःशब्दप्रयोगस्येलेपि तदेव आद्यं न तु विचार इत्यर्थः ।

नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेत् । विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो, यथा लोके । तस्माद्देवदक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याऽभावात् । वेदिकानां न सन्देहोऽपि, किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।

गोत्यामिध्रीमद्विद्विषाधिरचितं भणुमाप्यव्याख्या ।

त्यत आह—“न चे”ति । उपाख्यानानि हि वेदमध्यपातीनि न तदतिरिक्तानि । तथा च तेषां मिथ्यात्वे सर्वत्रैव मिथ्यात्वं को वा निवारयेत् । न ह्यनासक्तोक्ते विधौ उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिद्विद्वद्विषाधिरचितं विश्वासः सम्भवति । यथा लोके भ्रमप्रमादादिदोषसहितानां पुरुषाणां वाच्ये कस्यचिदपि विश्वासो न भवति । तत्रायेनाऽत्रापि तथा । उक्तदोषाणामत्रापि सम्भवेनाऽनातत्वात् ।

उक्तमर्थमुपसंहरति—“तस्मादि”ति । यस्माद्देवस्य सर्वस्यापि भगवद्रूपत्वेन ‘स यथा सैन्धव

गोत्यामिध्रीमद्विद्विषाधिरचितं विवरणम् ।

ननु उपाख्यानार्थवादरूपत्वेन स्तानकत्वात्कचिदविद्यमानार्थबोधकत्वेनाऽप्रामाण्यम् । इति कुतः ? विद्यमानगुणानुवादोऽविद्यमानगुणानुरूपो बोधयोरपि स्तुतित्यादित्यत आहुः—“न चे”ति । न हीत्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—“तथा सती”ति । वेदकदेवस्याऽप्रामाणिकत्वे सर्वत्र विश्वासो गच्छतीत्याहुः—“न ही”ति । विश्वास इत्यनेनान्वितोऽप्रामाणिकोक्त इति । उपाख्यानरूपे किञ्चिद्वेदोऽप्रामाणिको बो वेदस्तदुक्त इत्यर्थः । इदं च विशेषणविध्यादिनेयसन्वितम् । ‘यथा लोक’ इति । प्रामाणिकपुरुषस्य किञ्चिद्वेदोऽप्रामाण्यापगमे सर्वत्रैव गच्छतीत्यर्थः । विद्यास्तु वेदाह्नयिषासु । अन्यथा सीमासायाश्चतुर्द-

क्षेत्रिद्विद्विषाधिरचितं वेदान्तचिन्ता ।

ननु उपाख्यानानि ‘वायुचै’ क्षेत्रेपि दैवतेत्याद्यर्थवादवदन्यत्र निषाद्युक्तमानानि प्रामाण्यं न प्राप्नुवन्तीति निरर्थकत्वाऽपरपर्याय मिथ्यात्वं स्वात्मनि साधयन्तीति तत्प्रतीताऽर्थज्ञानसाधनक्रममनुरूप्य तपःश्रुतीनां न ज्ञानहेतुत्वसुरीकार्यमिति दूषयन्ति—“न चोपाख्यानानामिति”ति । तत्र हेतुमाहुः—“तथा सती”ति । मिथ्यात्वे मति । ‘सर्वत्रै’ति । श्रेयहेतुउपाख्याने, त्रिवृत्करणदौ च बाधितार्थत्व स्यात् । भृगुउपाख्यानाद्विशेषनिरहात् । तथा सति सर्वोऽपि वेदान्तो उच्छिद्येत्याशयेनाऽऽहुः—“न ही”ति । अत्रापि तथा स्यादिति शेषः । उपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति । एतौ वेदविदो वेदे विश्वस्य वेदोक्तसाध-

भगवदीयश्रीमद्विद्विषाधिरचितं प्रदीप ।

ननु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमुच्यते परमुपाख्यानेष्वुच्यते, न तु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनताबोधकः कश्चिद्विरसि । उपाख्यानानां तु विद्यास्वावकत्वेनार्थवादतया स्वार्थे प्रामाण्याभावान्मिथ्याव्यतिपादकत्वमेवेति तपसो ब्रह्मज्ञानासम्भवाद्देवार्थब्रह्मज्ञानाय व्यासविचार आवश्यक इत्यत आहुः । ‘न चोपाख्यानानां’मिथ्यादि । तथा सति, उपाख्यानानामवास्तवार्थप्रतिपादकत्वरूपमिथ्यात्वाङ्गीकोरे सति । सर्वत्रैव वेदवाच्यमात्र इत्यर्थः । विशेषाभावात् ब्रह्ममूलकत्वातिरिक्तस्य वेदे प्रामाण्यप्रयोजकस्याभावात् । तस्य चोपाख्यानेष्वप्यविशिष्टत्वादिति मारः । विधौ ‘श्रोतव्यो नन्तव्य’ इत्यादिरूपे । उपाख्याने श्रेयहेतुउपाख्यानस्य त्रिवृत्करणनिरूपणादौ । ब्रह्मस्वरूपे ‘सत्य ज्ञानमनन्त नमः’ ‘निष्कल शान्तमनवय’मित्यादिवाक्यप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपे । लोके एकदाऽप्रामाणिकशब्दप्रयो-

विद्यासु च तदश्नुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यादङ्गत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपाद-

गोत्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्य-धारया ।

घन' इति न्यायेनैकरूपत्व तस्मात्तन्नाक्षरमानस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाभावाद्भेदिकानां तदुक्तेऽर्थे विश्वास एवैतदुक्त सर्वथासत्यमित्येकरूपो भवति, न सन्देहोऽपि । विरुद्धार्थकल्पना तु दूरे सुतराम् । तस्माच्च वेदार्थरूपब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अत्र विनिगमकान्तरमप्याह—'विद्यासु चे'ति । तदेव विशदयति—'यदि वेदार्थज्ञान' इति । विद्या हि द्विविधा । अह्नभाव प्राप्ता, स्वतन्त्रा चेति । तत्र वेदार्थज्ञानेऽह्नत्वेन यदि विचार उपयुज्येत तदा तस्य व्याकरणवद्भेदाह्नत्वेन विद्यासु श्रवणं स्यात् ।

गोत्वामिश्रीमद्विरचित विवरणम् ।

शसु विद्यासु पाठात्तदश्नुतेरित्यसङ्गतम् । तदश्नुतेः विचाराऽश्नुते । तदेवाऽऽह—'यदी'ति । ननु माऽस्त्वह्नत्वेनोपयोग, पार्थक्येन तु चतुर्दशविद्यासु श्रवणादुपयोगोऽस्तित्यस्त आहु—'स्वातन्त्र्ये' इति । 'प्रकारभेदे'नेति । उपनिषद्विद्याधुरूपबोधकप्रकारभिन्नप्रकारेणैव । ननु प्रका-

वैधिरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

नानि विधाय पशुपुनस्वर्गापवर्गरूपफलानि लभन्ते, तस्मात् । प्रकारान्तरेणाऽपि विचाराऽनर्थक्यं दर्शयन्ति—'विद्यासु चे'ति । चरणव्यूहादौ 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति, षडङ्गविद्यासु श्रवणाभावात् । एतदेव विशदयन्ति—'यदी'ति । नन्वह्नभावाऽभावेऽपि 'पुराणन्यायमीमांसे'ति स्वतन्त्रविद्यासु पाठात्स्वातन्त्र्येणैवाऽऽरम्भणीयो विचार इत्याहु—'स्वातन्त्र्ये चे'ति । मीमांसाया पुराणादिवत्स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानसाधनत्वे पुराणादिवदेव वेदान्तप्रकाराऽतिरिक्तप्रकारेण ब्रह्म-

श्रीलाल्लभट्टकृता गूढायदीपिका ।

'न धोपाख्यानानां मिथ्यात्वमि'तीत्यादिना । 'विद्यासु च तदश्नुतेरिति । तस्य विचारस्य विद्यासु श्रुतेरश्रवणं । शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमित्यत्र षडङ्गोक्तिरिव न जिज्ञासोक्तिरिति भावः । तदेव विमज्जति—'यदि वेदार्थे'त्यादिना । ननु जिज्ञासाशास्त्रस्य पुराणादि-

भगवदीयश्रीमद्विरचितसामप्रणीत प्रदीपः ।

कृत्वेन निर्णीतपुरुषप्रयुक्तशब्दे । वैदिकानां वैदिकशब्दमात्रे ग्रामाण्यवादिनाम् । सन्देहोऽपि वेदे अग्रामाण्यसन्देहोऽपीत्यर्थः । विरुद्धार्थकल्पना उपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वकल्पना ।

विचारस्याऽकर्तव्यतायां हेतुन्तरमाहु—'विद्यासु च तदश्नुतेरिति । विद्यासु चतुर्दशविद्यान्तः प्राति-मुख्यवेदाङ्गेषु पञ्चस्यर्थः । श्रवणं स्यात् 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गान्युक्त्वा 'तस्मात्स्वाह्नमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' इतिवद्भासस्यैव रूपविचारस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेनाऽह्नरूपविद्यासु श्रवणं स्यादित्यर्थः ।

स्वातन्त्र्ये च उपनिषदतिरिक्तपुराणादिप्रकारेण व्यासविचारस्य ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वे चेत्यर्थः । प्रकारभेदेन अनौपनिषजज्ञानसाधनत्वेन । प्रतिपादकत्वं व्याससूत्राणां ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । तुश-

कत्वं स्यात् । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्नारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽभ्याक्षिप्त एव । न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिभूमिपुरटीपरविरचित अमुषाप्यव्याख्या ।

इत्यतन्त्ये च पुराणादिवक्ष्यकारभेदेनापि ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । एवमस्त्विति चेन्नेत्याहुः—'तं त्वौपनिषदमिति । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यत्र ह्युपनिषन्मात्रवेद्यस्यैव पुरुषस्य पृष्टत्वात्-दतिरिक्तानां प्रकाराणां निषेध इति, ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाज्ञानं न 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्याहुः-पनिषदुक्तं फलं समर्पयेत् । अधुना पूर्वोक्तं सर्वमेवोपसहरति-तस्मादिति । नारम्भणीय इत्यारभ्य समर्पयतीत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रतिपादितत्कारणकृत्यापाद्ब्रह्मविचारो व्यासेन नारम्भणीय एवेति ।

ननु यथा जैमिनिना 'अथातो धर्मविज्ञासे'ति धर्मविज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणोऽयं धर्म इत्याकाङ्क्षायां 'वेदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य धर्मविज्ञासा कृता । न हीयं धर्मविज्ञासा निष्प्रयोजना । शिष्टाचारविषयत्वेन तस्याः सफलत्वे सिद्ध आवश्यकत्वात्प्राप्त्याः पूर्वकाण्डार्थरूपधर्मज्ञानमेव तस्य फल-

गोस्वामिभूमिपुरटीपरविरचित विवरणम् ।

रभेदे को दोष इत्यत आहुः—'तं त्विति । ब्रह्मविचारः उत्तरमीमांसेत्यर्थः । अनेन, 'स तृतीयमत-प्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यदि'त्यादौ तपस एवोपदेशेनेत्यर्थः । गुरोर्मतनिराकर्तुः शिष्यमतनिराकरणे सद्बोचो नास्तीत्यतिभार इत्यनेन सूचितम् । व्याससूत्रात्पूर्वगङ्गैरेव-सन्देहनिवृत्तिर्यथा तथेदानीमपि भविष्यतीति पूर्वपक्षिरहस्यम् । सिद्धान्तमाहुः 'सिद्धान्त' इत्यादि । ननु घटमानयेत्युक्ते लोके सयोऽपि

केशिद्विरागता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्वरूपप्रतिपादकत्वं स्यात् । तदुपपत्तिरिति । तुः पूर्वपक्षव्युदासे । तेषां पुराणादीनां ब्रह्मज्ञानसाधनतया निषेधः । तत्र हेतुः—'अन्यथे'ति । वेदान्तप्रकारातिरिक्तप्रकारकवद्वस्वरूपज्ञानं, 'ब्रह्म-

श्रीलालमुद्रकृत गुरुचर्यादिविज्ञ ।

वत्प्रतयतया प्रतिपादकत्वमस्तु को दोष इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेध' इति । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतावौपनिषदमिति विशेषणा-त्तेषां स्वतन्त्रतया प्रतिपादकानां स्वापेक्षानिषयतया निषेधः । 'नीलोत्पलमि'त्यादौ विशेषणे ध्यावर्त-कतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं निषेध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'अन्यथाज्ञानमिति'त्यादि । उपनिषदुक्त-प्रकारकत्वानादन्वयाज्ञानमुपनिषदुक्तं गुणातीतं फलं न प्रपच्छतीत्यर्थः । 'अनेन धर्मविचारोऽप्या-

मगनदीवश्रीमद्विष्णुसारात्मनीत प्रदीप ।

वदेन 'तं तु' इति तुशब्देन । तेषां उपनिषद्ब्रह्मः सोपस्कारम्योऽतिरिक्तसाधनानाम् । निषेधः ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वनिषेधः । अन्यथाज्ञानं उपनिषदतिरिक्तयोगसाङ्ख्यपुराणादिसाधनजन्यं ज्ञानम् । फलं परमानन्दानित्यरूपं फलम् । तस्मात् साङ्ख्यवेदाध्ययनेन वेदार्थब्रह्मज्ञानस्य सम्भवात् । ब्रह्मविचारः व्याससूत्ररूपो ब्रह्मविचारः ।

अनेन साङ्ख्यवेदाध्ययनादेव कर्मावसानस्याऽपि सम्भवेन । एतत् उत्तरमीमांसाशास्त्रम् । सः पूर्वमीमांसानिराकरणरूपः ।

गोसाग्निध्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यात् ।

मिति निश्चीयते । तथाऽपि तत्राध्यायेन ब्रह्मविज्ञासाया अपि व्यासकर्तृकत्वाच्छिष्टाचारविषयत्वेन सफ-
लत्वे सिद्ध उत्तरकाण्डार्थरूपब्रह्मज्ञानमेव फलत्वेन कल्प्यतामित्याशङ्क्यामोह—‘अनेने’ति । अनेन ब्रह्म-
विचाराक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ज्ञातव्यः । तथा च तत्राध्यायेनैतत्सिद्धिः कथं स्यादिति भावः ।
ब्रह्मविचाराक्षेपेण धर्मविचाराक्षेपो यथायथं स्वयमूहः । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते । धर्मविचारो
जैमिनिना कर्तव्यो न वेति सन्देहे, न कर्तव्य इति प्राप्तम् । कुतः । अर्थज्ञानार्थं हि विचार आरम्भणीयः
स्यात्तस्य च योदाविहितपुरुषरूपत्वेन तज्ज्ञाने सत्याधानादिक्रियाद्वारा तदभिव्यक्तौ पुरुषार्थो
भयतीति मन्तव्यम् । तत्र सम्भवति । विचारं विनापि पडुपेतनित्यत्वाध्यायाध्ययनबलादेवार्थज्ञान-
सिद्धौ न तज्ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । न चार्थज्ञानस्याऽविषेयत्वेनांशव्यवविशिष्टभावनाऽविषय-
त्वात्तदंशत्वेन विचारस्याऽप्राप्तत्वात्कथमविचारितैः शब्दैरर्थप्रतीतिरिति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।
अनर्थज्ञत्वेऽधमत्वोक्तेः । न च शब्दसेन्द्रियवत्सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वम् । अतीन्द्रियत्वात् । सद्दे-
तग्रहस्तु व्याकरणादिना लौकिकशब्देष्विव वैदिकेष्वपि गृहीतुं शक्यते । न च व्याकरणादिविरुद्धोऽर्थो
विचारेण प्रतिपत्तुं शक्यः । अप्रामाणिकत्वात् । तस्मान्नार्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः ।

ननु नार्थज्ञानमाशय विचार आरभ्यते किन्तु कर्मज्ञानाय । कर्म क्षमिहोत्रादिपञ्चात्मकम् ।
न क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ‘यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेस्तस्य भगवद्रूपत्वे तदन्यथाज्ञाने योदाविहिताभि-
व्यक्त्यभावात्त्रोक्तं फलं भवेत्तथा च सर्वनाश एव स्यादतो विचारणैव सर्वोपपत्तेस्तर्कतत्त्वत्वं सिद्धमिति
चेत् । न । शास्त्राणि हविषावद्विषयाणि । आत्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वात् । तथा च वेद्वारमभावच्छ्रुतप्रतीतिः
सिद्धत्वेन न पडुपेताध्ययनमात्रापूर्वोक्तार्थस्य सिद्धिः । न केवलमर्थसिद्धमात्रं, किन्तु यज्ञो वै विष्णु-
रित्यादिश्रुतीनामुपचरितार्थत्वं स्थापकत्वं वा कल्पयिष्यति । तस्माद्विचार आरम्भणीय एवेति सिद्धमिति
चेत् । न । वेदार्थो ह्यलौकिको नाविद्यावद्विचारमात्रेण प्रतिपत्तुं शक्यः किन्तु तपःप्रभृतिसाधनव्यस-
म्पत्तावेव । तथा च कर्म यादृशं ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘योदा विहितः पुरुष’ इत्यादि श्रुतिष्ववगतं
तादृशमेव मन्तव्यम् । न दृष्टानुसारेण क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ततोऽणुभाष्येणाप्यन्यथा कल्पने दोषः
प्रसज्येत ।

‘केन्द्रियविरचिता येदमन्तव्यमिदम् ।

विदामोति परमि’त्यादिश्रुत्युक्तं फलं न फलेदिति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । वेदार्थज्ञाने
ब्रह्मज्ञाने च विचारस्याऽनुपयोगिद्विदार्थं ब्रह्मविचारो नारम्भणीयः ।

ननु धर्मविचारवदोपाऽभावाद्ब्रह्मविचारोऽप्यारम्भणीय एवेत्यत आहुः—‘अनेने’ति । वेदार्था-
ज्वगतौ हि विचारः प्रत्याक्षिप्त इत्यविरोधाद्ब्रह्मविचाराऽक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एवेति ज्ञातव्यम् ।
तत्रास्तु कदपणसुक्तीनां सत्त्वात् । ननु सर्वोपयोगित्वादर्थस्य तद्विचारो नाऽऽक्षेपमर्थ इत्यत आहुः—
‘न ही’ति । ब्रह्मविचारनिराकर्तुर्धर्मविचाराऽऽक्षेपो नाऽतिगरीयानिति केवलवैदिकानां पूर्वपक्षः ।

धीकालमद्वैता गुरुपदीयिका ।

क्षिप्त एवे’ति । अनेन साहचर्येणाध्यायनादेवार्थज्ञानं भविष्यतीति प्रतिपादनेन धर्मविचारः पूर्वकाण्ड-
सिद्धस्य धर्मस्य जिज्ञासाप्राप्तिरिव । न कर्तव्यैवेत्युक्तमित्यर्थः । ननु धर्मविचाराऽऽक्षेपो दुष्करोऽपूर्व-
पादिनां प्रनल्लादित्याशङ्काऽऽह—‘न एतन्निराकर्तुर्’त्यादि । एतस्य ब्रह्मविचारस्य निराकर्तुः

सिद्धान्तस्तु—

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाऽशास्त्रनिश्चयः ॥

श्रीत्वामिधीमन्मुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु यथा 'यज्ञो वै विष्णु' रित्यादिवाक्यैर्यज्ञानां भगवत्त्वं प्रतीयते तथा यजेतेत्यादिभिः क्रियारूपत्वमप्यवगम्यत इति तद्विर्णयार्थं विचार इति चेत् । न । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्द्धारणाऽशक्यत्वात् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे भगवति सर्वोपपत्तेर्धरोपाऽनवकाशाच्च । अत एव कर्मस्वरूपाज्ञानेऽन्यथाज्ञाने च तपःप्रमृतीनामेवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वत्वादविशिष्टत्वात् । न चापिदोषाद्युपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैवाऽनाश्वासप्रसङ्गोऽविशेषात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधातृवाक्याने कर्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो भवति । यथा लोके । तस्माद्वेदस्य सर्वस्याप्यलौकिकत्वेनोत्तमाधिकारिणां वैदिकानां सन्देह एव नोदेति । किं पुनर्विरुद्धा-
र्थक्यपत्ता । किञ्च । यदि वेदार्थज्ञाने निचारस्याऽद्वत्त्वेनोपयोगः स्यात्तदा व्याकरणवद्विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये तु पुराणादिवन्मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्व स्यात् । तथा च 'एव विद्वान्नि'त्याद्यु-
क्तज्ञानानन्तरभाविकलाभावप्रसङ्गः स्यात् । तस्माच्च धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इत्याक्षिप्ते धर्मविचारो, न तदप्रायेण ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वं सिद्धतीति सिद्धम् । गन्धाक्षिप्तेऽपि ब्रह्मविचारो तदप्रायेण किमर्थं धर्मविचार आक्षिप्यते । न हि धर्मविचारो न कर्तव्य इत्याक्षेपो मुञ्चत इत्याशङ्क्याह—'न ह्येतन्निरा-
कर्तुरिति' । ब्रह्मविचारनिराकर्तृधर्मविचाराक्षेपो न भाररूपस्ततोऽपि गरिष्ठस्य ब्रह्मविचारस्याक्षिप्तत्वा-
दिति भावः ।

एव स्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्तो मुख्यं सिद्धान्तमाह—सिद्धान्तस्त्विति । न हि वेदार्थज्ञानाय प्रज्ञानानाय वा विचार आरभ्यते येन पूर्वोक्तन्यायेन सूत्रकारः पर्यनुयोक्तव्यः स्यात् । न चैवम् । सन्देहनिरासार्थत्वात्तस्य । शास्त्रं हि शास्त्रेऽजनेति व्युत्पत्त्या सन्देहवारकम् । यद्यप्यनेकजन्मसञ्चित-
मुकृतप्राप्तोर्भगवद्वद्व्यग्रहभाजनस्य ब्राह्मस्य कस्यचिन्मुख्याधिकारिणो वेदार्थं संशय एव नोदेति । तस्य परम्परया साङ्गस्याभ्यासाऽन्ययनपूर्वकं गुरुमुखादर्थश्रवणेनैव निर्विचिकित्साधीनगतेः सुलभत्वात् । त-
थापि मन्दमध्यमयोस्तु परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि सन्देहो भवेदेव । बुद्धिदोषाणां

श्रीत्वामिधीमन्मुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

घटानयनं करोति, न तु पटानयनमेव वेदेऽपि सन्देहो न भविष्यतीत्यत आहुः—'बुद्धी'ति । बुद्धिदोषाद-
नेकशास्त्रेषु बुद्धिप्रसारात् । नन्दङ्गैर्निर्णयो भविष्यतीत्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । न्यायमीमांसादिमेतान् ।

कैशिकविरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

एवस्थिते पूर्वपक्षे मुख्यसिद्धान्तं संगृह्णन्ति—'सिद्धान्तस्त्विति' । तुशब्दः पूर्वशङ्का-
निरासे । 'सन्देहे'ति । आरम्भमाणं खलु वेदान्तमीमांसाशास्त्रं न ब्रह्मवेदार्थज्ञानप्रयोजनमपि तु
वेदार्थसन्देहनिरासैकप्रयोजनम् । ननु गुरुमुखादेवाऽऽगतार्थानि वेदान्तवाक्यानि सन्देहमेव कथमादधु-
रित्याऽऽहुः—'बुद्धी'ति । ननु पाणिनीयादीन्यहानि वेदवेदार्थरक्षैकप्रयोजनानीति सन्देह पराभाष्य
कुतो नाऽर्थ निश्चयीरन्वित्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । विरुद्धशास्त्राणि काणादाऽऽक्षपादीयमायावाद-

भगवदीयश्रीमद्विच्छात्रात्मप्रणीतं प्रदीपः ।

शास्त्रं मीमांसारूपं शास्त्रम् । बुद्धिदोषात्तद्वैदिकशास्त्रसिद्धान्तावगाहित्वरूपबुद्धिदोषात् । त-

तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा श्रूयते स्वार्थान्मध्यमश्च तर्थाऽऽदिमः ॥

परम्परया पाठचदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दमध्यमयोः सन्देहो भवेत् ।

गोस्वामिश्रीगुरुक्षीपरिचित्ता अणुभाष्यव्याख्या ।

अग्रप्रमादादीनां भगवदनुग्रहावभावेन तत्र सम्भवात् । ननु मन्दमध्यमयोरपि मुख्याधिकारिण इय निर्विचिकित्सार्थवगतिरस्तु किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याऽह—‘विरुद्धशास्त्रसम्भेदादि’ति । शास्त्राणि हि काणादन्यायमायावादिरूपाणि परस्परविरुद्धानि । तेषां घुद्धौ सम्पर्कान्न व्याकरणाद्यङ्गैरप्यर्थनिर्णयो भवति । प्रत्युत तेषां परस्परविरुद्धत्वात्समानयोगक्षेपत्वेन विनिगमनाभावाद्दुर्लभ एव संशयो भवेत्कुतस्तर्तां तन्निवृत्तिः । तथा च सर्वज्ञः सूत्रकारश्चिन्विधानामप्यधिकारिणाममृतत्वप्राप्तिसिद्धयर्थं तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणाद्युपायभूतां ब्रह्मजिज्ञासां प्रथमसूत्रे प्रतिज्ञातवानिति त्रिविधानामपि तेषां-सूत्रानुसारेणैव शुद्धिदोषजन्यसंग्रथनिवृत्त्यर्थं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां निर्णय उचित इति सिद्धम् । अन्यथा विरुद्धशास्त्रानुरोधेनैव तस्मिन्कृते यथार्थज्ञानाऽसम्भवात्स्वार्थादमृतत्वप्राप्तेर्नश्येत् मध्यमस्तथादिमो मन्दश्च । ननु विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैः सन्देहनिवृत्त्यभावेऽपि परम्परया गुरुमुखादर्थश्रवणेन तन्निवृत्तिः कथं न स्यादित्याह्वायामाह—‘परम्परये’ति । यथा ‘देवास्तः कर्णेभिरिति’त्यादौ एतादृशा एव शब्दास्तत्र तत्र प्रयोक्तव्या अन्यथा वेत्याकारकः संशयस्तु न-भवेदेव । परम्परया तत्प्रकारकस्यैव पाठस्तत्र निश्चितत्वात् । अर्थश्रवणे तु न तथा । कथमित्याह्वायामाह—

गोस्वामिश्रीगुरुक्षीपरिचितं विवरणम् ।

‘निर्णय’ इति । पूर्वोत्तरकाण्डानिर्णय इत्यर्थः । मध्यमः किञ्चिदुद्धिमान् । तदादिमः मन्द इत्यर्थः ।

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रभृतीनि । तेषां सम्भेदः सम्पर्कः । तस्मात् अङ्गैः पाणिनीयादिभिः कर्तुमशक्यो निश्चयो यस्य । एतादृशो वेदार्थो जात इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । अङ्गैरशक्यार्थनिश्चयत्वाद्देदस्य । ‘सूत्रे’ति । ‘अथातो जिज्ञासे’त्यादि ब्रह्ममीमांसासूत्रानुसारेण सर्ववेदान्तनिर्णयः कर्तव्यः ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । मन्दाधिकारिणां वेदविरुद्धशास्त्राऽवलोकनजनितबुद्धिभ्रंशमालोक्य महाकाश-
णिकः सर्वज्ञोऽपि भगवान्देव्यासस्तेषां वेदार्थनिर्णयप्रकारशिक्षणार्थममृतत्वप्राप्तये तत्साधनत्वेनाऽव-
गताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणादेः साधनीभूत-‘मथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादिषूत्रसमुदायात्मकं ब्रह्ममी-
मांसाशास्त्रं प्रणीतवानिति तादृशाधिकारिणः प्रत्येवेदं वचनमिति स्वस्य शास्त्रकरणे प्रयोजनाऽभावात् ।
शास्त्रपदव्युत्पत्त्या तथैवार्थसिद्धेः । तस्मान्न कोऽपि शङ्काऽवकाशः । अतोऽर्थनिर्णयार्थं ब्रह्मसूत्राण्येवानु-
सर्त्तव्यानि । अननुसृत्य तु सूत्राणि पूर्वमीमांसापर्वणुयोगेऽपीयमेव समापिसरगिरवसेया । स्वयमेव
निर्णयार्थं प्रवृत्तः स्वार्थाङ्गद्वयेतेत्याहुः—‘अन्यथे’ति । आदिमो मन्दः । जनवक्षितपदार्थप्रतिपा-
दकप्रक्रियाऽङ्गः । ननु खबुद्ध्याऽऽश्रयनिश्चयत्वेऽपि गुरुमुखश्रुतार्थाऽनुसन्धानेनैव सोऽनसेव इत्यत

भगवद्गीताधीमरिण्डारण्यप्रणीतः प्रदीपः ।

बुद्धयः सन्देहोद्भवः । सम्भेदात् पदार्थनिर्णये साङ्ख्यात् । सर्वनिर्णयः साधनकलाधिकारिसम्प-
त्येत्वनुबन्धयतुष्ट्यादिनिर्णयः । अन्यथा सूत्रानुसारिविचाराऽकरणेन । मध्यमः मध्यमाधिकारी । आ-

समानधर्मदर्शनात् । पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव भीमांसाया जपि ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘समानधर्मदर्शनादि’ति । धर्माः पदानामाकाङ्क्षादयस्तेषां तत्तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनादिनिगमकाभावेनैकतरनिश्चयस्याऽशक्यत्वात् । अत्र दृष्टान्तमाह—‘पदादिपाठवदि’ति । परम्परया ‘देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहे’त्यादि संहितापाठे संदेहाऽभावेऽपि पदादिकाले ‘देवायत इति देवयते यजमानाय शीकायत इति शीकयते स्वाहे’ति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहे ‘अथादावुतरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘सीसं य मे त्रपुश्च मे’ ‘सत्यधर्मा मिथुश्चरन्त’ ‘सुश्चन्द्र दम’ इत्यादौ पदकाले श्रुं घमे मिथु चरन्त सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे ‘अणुमिश्रपूर्वः शकारश्चकारः सुपूर्वश्च चन्द्रपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘उत स्वानासौ

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

कारिकार्यमाहुः—‘परम्परये’ति । ‘समाने’ति । साधारणधर्मदर्शनादित्यर्थः । ‘यथा लक्षणानामि’ति । प्रातिशाख्यादीनमित्यर्थः । तत्र हि वेदे तैत्तिरीयशाखायां तृतीयाष्टके पठ्यते ‘देवायते यजमानाय धामे’ति संहितायां वक्तो दीर्घः पठ्यते । पदपाठकाले ‘देवयत’ इत्यन वक्तो ह्रस्वः पठ्यते । अत्र सन्देहे प्रातिशाख्यसूत्रं ‘अथादावुतरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर’ इत्यधिकारसूत्रम् । अत्र भाष्यम् । आदौ पदादौ उत्तरे पदान्ते च वर्तमानसंहितायां यो दीर्घोऽसौ पदविभागे पदसमये व्यञ्जनपरः सन् ह्रस्वत्वमापद्यते । व्यञ्जनपरत्वं यथासंहितास्यं ज्ञेयम् । व्यञ्जनमस्मात्परमिति व्यञ्जनपर इति । अपरमुदाहरणसूत्रं ‘देवाशीकासुज्ञाश्चर्त्तावच्छ्रुता हृदयाकाशाद्वा’ । अत्र भाष्यम् । देवाशीकेत्यादिषु ग्रहणे अवग्रहेषु अन्यत्रो विभागे ह्रस्वत्वमापद्यते । यथा देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेति संहितायाम् । पदपाठे तु देवयते शीकयते स्वाहेति । इदं

वैधित्तिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आहुः—‘परम्परये’ति । तत्र हेतुः—‘समाने’ति । यथा गौरतुषण्य इत्यादौ गोपदार्थे, गच्छतीति गौरिति गमनकर्तृत्वरूपधर्मस्याऽऽगमि साम्यात्सन्देहः । यथा ‘अक्ताः शर्करा उपदधती’त्यद्याऽञ्जनकणस्य घृततैलवसादित्यु समानत्वासन्देहः । अथवा धर्मा आकाङ्क्षादयः । तेषां तत्तच्छास्त्रा-

श्रीलालमहोपाध्यायविरचिता ।

पूर्वकाण्डविचारनिराकरणमतिभारो दुर्निर्वाहो नास्तीत्यर्थः । ‘समानधर्मदर्शनादि’ति । पदानां धर्मा आकाङ्क्षादयस्तेषां तत्तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु समानतादर्शनात् । त्रिनिगमकाभावेनैकतरनिश्चयस्याऽशक्यत्वात् । दृष्टान्तमाहुः—‘पदादिपाठवदि’ति । संहितापाठवत्सरे परम्परयैव ‘देवायते यज-

भगवद्गीतापरिचरितं अर्द्धप ।

दिमः हीनाधिकारी । सन्देहो भवेत् वेदार्थे च सन्देहो भवेत् । समानधर्मदर्शनात् पाठे परम्परारूपसमानधर्मदर्शनात् । अर्धे तु ‘अक्ताः शर्करा उपदधती’त्यन-घृततैलवसाञ्जनसाधनत्वरूपसमानधर्मदर्शनादिति बोध्यम् । पदादिपाठवदिति । तथाहि ‘देवायते यजमानाय शीकायते

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दिविषन्तु' 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' 'शुचिपद्मसुरि' लादौ पदकाले, उत खानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्थाः । शुचिपदिति शुचिसदित्वादौ सन्देहे खानासो दिव्यापो ह्ययमि-
त्यादीनां प्रातिशब्दोक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां सूत्राणां सन्देहनिवृत्तावुपयोग एवं बुद्धिदोषजन्य-
सन्देहवारणे मीमांसाया अपीति सिद्धम् ।

ननु मन्दमध्यमान्प्रति मीमांसायाः सफलत्वेऽप्युत्तमान्प्रति कथं सफलत्वमित्याशङ्कायां तत्रापि
सफलत्वमस्तीति ग्रन्थान्तरे स्पष्टतरमेव मयोक्तमिलाह—'तदुक्तमि'ति । श्रीभागवततत्त्वार्थदीप इति

गोस्वामिधीमद्विरधरविरचितं त्रिपरणम् ।

सप्तमाष्टके । एवं सुज्ञायन्तो हवामह इत्यादिषु लक्षणानां यथोपयोगस्तथा मीमांसाया अपि ।
यथा आकाशपदस्य भूताकाशपरत्वं वा चिदाकाशपरत्वं वेति सन्देहे 'आकाशस्तद्विद्वादि'ति सूत्रा-
च्चिदाकाशपरत्वं निर्णायते । यथा वा विरुद्धवाक्यैः कर्तृत्वकर्तृत्वाऽभावसमानाधिकरणं ब्रह्मत्वम् ।
ब्रह्मेति शाब्दशोधनान्तरं कर्तृत्वाऽकर्तृत्वविषयकसन्देहे, सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि त्रिरूपाऽभावप्रतिपादनेन

कैश्चिद्विरचित्त वेदान्तचन्द्रिका ।

तुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनाद्विनिगमकाऽभावेनैकतरनिश्चयस्य कर्तृमशक्यत्वासन्देहोत्पत्तौ पृष्ठान्तः ।
'पदादी'ति । संहितापाठकाले 'देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेत्या'दौ सन्देहाऽभा-
वेऽपि पदपाठकाले तु देवयते शीकयते इति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहः । 'तत्रे'ति पदपाठकालीनह्रस्वश्रुत्या
ह्रस्वसन्देहे, 'अथादायुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर' इत्यादिलक्षणानां प्रातिशब्दसूत्राणामुपयोग
एवमेव ब्रह्ममीमांसाया अपि जगत्कारणत्वेऽपि ब्रह्मण उपादानत्वमभ्युत निमित्तमात्रत्वमिति । एव-
'माकाशादेव समुत्पद्यन्त' इत्यत्र भूताकाश आकाशशब्दाच्च उत ब्रह्मादि सन्देहे तदपक-

शीलालङ्कारकृता गृध्रावेदोपि ।

मानाय शीकायते स्वाहे'त्यादौ संदेहाभावेऽपि पदादिकाले देवायते इति देवयते यजमानाय
शीकायते इति शीकयते स्वाहेति ह्रस्वश्रवणात्सन्देहे, अथादायुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर इत्या-
दीनामुपयोगः । यथा वा सीसं च मे त्रपुश्च मे सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं सुञ्चन्द्र दम इत्यादौ
पदकाले त्रपु च मे मिथुश्चरन्तं सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे त्रपुमिथुपूर्वः शकारश्चकारः सुपूर्व-
ञ्चन्द्रपर इत्यादीनामुपयोगः । यथा वा उत खानासो दिविषन्तु आपो हिष्ठामयो भुवः
शुचिपद्मसुरि'त्यादौ पदकाले उत खानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्थाः । शुचि सदिति । शुचिस
दित्वादौ सन्देहे, खानासो दिव्यापो ह्ययमि'त्यादीनां प्रातिशब्दोक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां

मगरादीन्धीमद्विरधरविरचितः प्रदीपः ।

स्वाहा' इति संहितापरम्परापाठः । 'देवयते शीकयते' इति पदपरम्परापाठः । एवमत्र ह्रस्व-
दीर्घत्वयोर्थेया सन्देहस्तथोपनिषत्सुपि 'अपाणिपादो ववनो ब्रह्मेति' त्यादिनिरुद्धधर्मदर्शनस्यैव ब्रह्मस-
म्बन्धित्वरूपसमानधर्मदर्शनादेवंविधमेवविधं वा ब्रह्मेति सन्देहो भवेत् । तत्र संहितापदपाठनिश्चयस्यैव
केनाक्ताः शक्तिर इत्यत्र च । लक्षणानां शाखाव्याकरणादीनां जैमिनिसूत्राणां चेत्यर्थः । एवमेव
व्याकरणादिप्रकारेण जैमिनिमीमांसाप्रकारेण चेत्यर्थः । मीमांसायाः व्यासमीमांसायाः सूत्रात्मकवि-

तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेःस्तु ततो द्वयमिति ॥

तथा च निर्णये येनकेनचिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । व्यासोक्त्यादपि कर्तव्यता ।

गोस्वामिप्रीतुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शेषः । एतदर्थस्तु । प्राज्ञे मुख्यधिकारिणि । असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे मीमांसानिर्णयो दार्ढ्यमापादयती-
तीमं प्रतीदयेवैकं प्रयोजनम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः । 'स्थूणाखननचदि'ति । यथा स्थूणा नि-
खातापि तदाढ्याय पुनरुद्धृत्य निखात्यते तद्वदित्यर्थः । दुर्बुद्धेर्मन्दस्य मध्यमस्य च सन्देहाभावो दार्ढ्यं
चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ननु सन्देहनिवारणार्थं निर्णयस्याऽऽवश्यकत्वे व्यासव्यतिरिक्तेन येनकेनचि-
दपि कथं न कृत इत्याशङ्क्याऽह—'तथा चे'ति । यद्यप्यन्ये ऋषयो महान्तोऽलौकिकदृष्टारस्तैरपि

गोस्वामिप्रीतुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

निर्णय इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिं दर्शयन्ति—'तदुक्तमिति' । 'असन्दिग्धोपी'ति । इदं वाक्यं
श्रीमदाचार्यचरणैः सर्वनिर्णयनिष्पन्न उक्तम् । टीकायां च व्याख्यातं तैरेव । पाठदशायां यद्यपि न
सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः ।
स्थूणाखननचदिति । स्थूणा निखातापि पुनरुद्धृत्य निखात्यते, तथा निरसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य
दार्ढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकौः । इदमुक्तं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान्प्रति
तु द्वयमिति । सन्देहाभावो दार्ढ्यं च । स्वार्थमाहुः—'तथा चे'ति । विचारस्याऽऽवश्यकत्वे चेत्यर्थः ।

कैश्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रणावोपयोगः । अत्र प्राचां संमतिमाहुः—'तदुक्तमिति' । 'असन्दिग्ध' इति । प्राज्ञे स्थूणाखनन-
वदर्थज्ञानदार्ढ्यहेतुः । दुर्बुद्धेर्मन्दादेः सन्देहनिवृत्तिरुक्ततारार्थनिश्चयश्चेति फलद्वयमित्यर्थः । एतेन
शास्त्रारम्भसमर्थनाद्वतया शास्त्रप्रयोजनमुक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेनाऽधिकरणसद्विस्तृष्टातरूपा
सूचिता । अतः परमेतदधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसंचन्धित्वरूपशास्त्रसङ्गतं बोधयन्ति । एवं सूत्रं
व्याजुर्वेन्ताः प्रयमतो वाक्यार्थमाहुः—'तथा चे'ति निर्णयस्य कर्तव्यत्वे सिद्धेऽन्येपादृशीणां सार्वज्ञ्या-

श्रीलालभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

सूत्राणां सन्देहनिवृत्तावुपयोगः । एवं बुद्धिदोषहेतुकसन्देहनिवृत्तौ ब्रह्मविचारस्यावुपयोगः । तत्र
यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि । 'असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे' इत्यादि । मीमांसा-
निर्णयः प्राज्ञ उक्तमाधिकारिणि स्थूणाखननवन्मतः दार्ढ्यार्थं मतः । दुर्बुद्धेर्मध्यमस्य मन्दस्य च
द्वयं सन्देहाभावो दार्ढ्यं चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ततो नाम मीमांसानिर्णयाद्वयं भवतीत्यर्थः ।

तथा च पदादिपाठवत्सन्देहनिवारण उपयोगादुत्तमाधिकारिणः सन्देहाभावेऽपि दार्ढ्यार्थमुप-

अणुभाष्यव्याख्यामयीत. प्रदीपः ।

चाररूपायाः । तदुक्तं वेदान्तार्थसन्देहनिवारणहेतुत्वमुक्तम् । मतः इति प्राज्ञेऽन्येति । मीमां-
सानिर्णयः व्याससूत्रात्मको निर्णयसम्पादकः शुद्धसमुदायः । दुर्बुद्धेः हीनाधिकारिणो मध्यमाधि-
कारिणश्च । ततः व्यासमीमांसातः । अयं वेदान्तार्थे सन्देहनिवृत्तिः वेदान्तार्थनिश्चयश्चेत्यर्थः ।

गोत्रामिथ्रीमुरलीधरविरचिता ऋगुभाष्यव्याख्या ।

कृते निर्णये यथाकथञ्चित्तदनुसारेण श्रवणसिद्धावपि न तेन श्रौतामृतत्वप्राप्तिस्तेषामृषित्वेनालौकि-
कदृष्टत्वेऽप्यसार्वज्ञात्तत्कृतेन निर्णयेनोपनिषद्ग्रहणस्याऽप्रत्ययात्तज्ज्ञानस्योपनिषदुक्तब्रह्मज्ञानत्वाऽस-
म्भवेनाश्रौतामृतत्वप्राप्त्यभावजदुःखनिवृत्त्यभावात्कृतमपि श्रवणाद्यकृतमेव भवेदतेः सर्वज्ञकृतस्यैव
निर्णयस्य सन्देहनिवृत्तिद्वारा श्रौतामृतत्वप्राप्तिसाधनीभूतात्मज्ञानसम्पादकत्वम् । तथा च 'यः
सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्भगवदतिरिक्ते सार्वज्ञाभावात्स्वरूप स्वप्रकाशितमेव सर्वेषां प्रकाशितं भवतीति भगवानेव
स्वयं विचारं चिकीर्षुर्व्यासरूपेणाऽऽवतीर्य नामरूपभगवद्विस्तारत्वात्तत्त्वेनैव प्रसिद्धः स्वकीय सर्वदुःख-
हर्तृत्वं श्रौतश्रवणादिसिद्धयुत्तरकालीनाऽमृतत्वप्राप्त्या सर्वैर्व्यधिकारिणु प्रेकटीकरिष्यन् प्रथमसूत्रेण विचा-
रस्य प्रथमतः स्वस्य, ततोऽन्येषां च कर्तव्यतां बोधयति—'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः स्वार्थमेव कर्तव्यत्वं बोधयतु, न परार्थम् । तत्कर्तव्यत्वस्य 'यद्यदाचर-
ती'ति न्यायेन स्वत एव सिद्धेस्तदुक्तिर्व्यर्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'व्यासोक्तत्वादपी'ति ।

गोत्रामिथ्रीमद्विरचिरचित विवरणम् ।

इदं महत्कार्यं केन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षापामाहुः—'हरिरिति' । 'व्यासोक्तत्वादि'ति । जैमिन्युक्तधर्म-
विचार इवेत्यपिकारार्थः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदं नास्ति, दोषादध्याहारः कर्तुं न शक्यत इत्याकाङ्क्षापामाहुः—

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भावमालोच्य व्यासरूपेणाऽवतीर्णः स्वयमेव हरिर्वेदान्तविचारचिकीर्षुर्वेदान्तविचारकर्तव्यतां बोधयति—
'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । ननु ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे कथं वेदान्तविचारकर्तव्यतासिद्धि-
रिति चेत् । ब्रह्मण इति शेषपष्ठयैव ब्रह्मज्ञानोपयोगिवेदान्तविचारस्य कर्तव्यतासिद्धिरित्यवेदि । विचारं
ब्रह्मविचारम् । तत्कर्तव्यतां ब्रह्मविचारकर्तव्यतामिति वार्थः । ब्रह्मविचारस्य वेदान्तविचारेणैव कर्तव्य-
त्वात् । ननु सन्देहनिवारणैकप्रयोजनाया मीमांसायाः सन्देहहरितान्त्रयि तु कर्तव्यता न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—'व्यासे'ति । अपिशब्दः, सन्देहनिरासाय न्यायप्राप्तकर्तव्यतासमुच्चायकः । तथा च सशय-
निवृत्त्यर्थं मन्दाद्यधिकारिकर्तव्यता । व्यासोक्तत्वात् दाढ्यार्थं आज्ञाकर्तव्यतेत्यर्थः । ननु कर्तव्यपदम-

श्रीकालामृतकृत्य मूढार्थदीपिका ।

योगात् । मन्दमध्यमयोः सन्देहनिवृत्तिदार्ढ्ययोः सयोगाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थः । अनेन ब्रह्मजिज्ञासाया
युक्तत्वं बोधितम् । 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । कर्तव्यपदमध्याहार्यमित्यर्थः । 'व्यासोक्तत्वा-
दपि कर्तव्यते'ति । यद्यपि पूर्वोक्तीत्या युक्तत्वात्कर्तव्यता सिद्धा तथापि व्यासवाक्यस्य परम-
प्रमाणत्वाद्वैधत्वमपि ब्रह्मजिज्ञासायाः सिद्धमतोऽपि सर्वैः कर्तव्येत्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तं युगेषु तप-
भगवद्भिरश्रीमद्विच्छारात्मप्रणीतं ब्रह्मण ।

निर्णये वेदान्तार्थनिर्णये । तत्कर्तव्यतां विचारकर्तव्यताम् । कर्तव्यता निर्णतिवेदान्त-
ार्थस्यापि सन्ध्यावन्दनवद्विचारकर्तव्यताऽऽवश्यकीत्यर्थः । एतेनाग्रे कर्तव्यवेदान्तविचारे प्रथमाधि-
करणस्योपेक्षातसङ्गतिः प्रदर्शिता । हरिपदोपादानेन च तपःप्रभृतिसाधनानां कालभावादेतद्विचारा-
देवोद्धारोऽपि सूचितः ।

कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा 'अथ योगानुशासन'मितिवत्स्व-

शोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचिता अणुनाट्यध्याख्या ।

यद्यपि पूर्वोक्तन्यायेन तत्कृतेः 'स्वतः' सिद्धत्वं, तथापि कदाचिद्ब्रह्मजिज्ञासातिरिक्तयोगादिजिज्ञासाया अपि तत्फलसाधकत्वं ब्रमेण पक्षे कर्तव्यत्वं स्यादिति 'पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय' इति न्यायेन तस्मिन्नपि पक्षे तस्या एव कर्तव्यत्वं नान्यस्या इति नियमविधेरेवात्र परार्थकर्तव्यत्ववोधनेन प्रतिपाद्यत इति, न तदुक्तिर्व्यर्थेति । अत एवपीतिशब्द उक्तः । तनु सृष्टे कर्तव्यपदाभावात्कथं नियमविधिः । अध्याहृतेन कर्तव्यपदेनेति चेदध्याहारे किं विनिगमकमित्याकाङ्क्षायामाह—'कर्तव्यपदाध्याहार' इति । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायास्तत्समभिव्याहारद्विषेयत्वेनेष्टसाधनत्वाऽवगतौ तत्किमित्याकाङ्क्षायां 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं, प्रियं भवती'त्यादिमिरात्मन एव सर्वपेक्षयाभ्यर्हितत्वेन तस्यापेरेवेष्टत्वं निश्चिनोति । तथा च तस्याः साक्षात्तदिष्टसाधनत्वस्य 'नान्यः पन्था विद्यते-ऽयनाये'त्यादिना बाधितत्वात्तत्साधनीभूत्वेदान्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वेन शब्दशेषत्वात्सा-तन्त्र्यं न भवेत् । तथा च कर्तव्यपदाध्याहारस्यावश्यकत्वमिति भावः । विपक्षे चापक्वमाहुः—'अन्यथे'ति । कर्तव्यपदाध्याहारभावे जिज्ञासायाः वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावेन श्रवणादिस्वरूप-सिद्धतिरिक्तफलसाधकत्वे स्वातन्त्र्यं भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—'अथ योगे'ति । यथा 'अथ योगानुशासनमि'त्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणातिरिक्तातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानादिसाध-शोस्वामिधर्मद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

'कर्तव्यपदे'त्यादि 'भवेदि'त्यन्तरम् । अयं भावः—कर्तव्यपदाध्याहारे तद्व्यप्रत्ययस्य विधित्वादि-ष्टसाधनतावोधकत्वं । इष्टं चौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्युपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मज्ञानम् । तनु भीमांसाप्रति-पाद्यं न भवतीति परम्परया साधनत्वं भीमांसायाः । अस्वातन्त्र्यं गुणः । स्वातन्त्र्ये च चित्तवृत्तिनिरो-धबोधकयोगवद्ब्रह्मान्यबोधकत्वादोषः । एतत्परिहारार्थमेव कर्तव्यपदाध्याहारः । अस्मिन्पक्षे यद्व्य-केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ध्याहृत्य व्याख्यानं को हेतुः सदोपत्वाद्ध्यहारपक्षसेतत आह—'कर्तव्ये'ति । अत्राऽयमाशयः । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायाः कर्तव्यपदसमभिव्याहारद्विषेयत्वेनेष्टसाधनत्वेऽवगते, तत्किमिती-ष्टविशेषाकाङ्क्षायामौपनिषदुरूपज्ञानमेव साध्यत्वेनान्वेति । तत्र विचरोपपन्नैरुपनिषद्वाक्यैरेवेति वेदा-न्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वान्भीमांसायास्तच्छेपत्वं सिध्यति । न तु वेदान्तवाक्यानेपेक्षत्वरूपं स्वातन्त्र्यमिति । विपक्षे सद्यस्तं बाधकमाहुः—'अन्यथे'ति । अध्याहारोऽभावे स्वतन्त्रता स्यात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'अथ योगे'ति । योगशास्त्रं हि न वेदान्तश्रवणाऽनुकूलम् । किन्त्वतीन्द्रियादि-

श्रीलालब्रह्मकृता गूढार्थदीपिका ।

आदीनां साधनानां सुकरत्वेन तैर्लक्ष्यवोधसिद्धेरधुना कलौ तु तपआदीनामभावात्तत्केवलं व्यास-विरचितब्रह्मजिज्ञासयैव ब्रह्मबोधसिद्धिरिति भावः । ननु कर्तव्यपदाध्याहारस्य किं प्रयोजनमित्याका-ङ्क्षायामाहुः—'कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवती'ति । अध्याहृतकर्तव्यपदसमभिव्याहारा-

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

यथाश्रुतसूत्रादिचारकर्तव्यता न प्रतीयत इति केपाचिदभिप्रेतं सृष्टे कर्तव्यपदाध्याहारमुप-पादयन्ति—'कर्तव्यपदे'त्यादिना । स्वातन्त्र्यं न भवतीति । तथा चाध्याहारदोषसत्त्वेऽपि विव्यर्थकर्त-

तन्त्रता स्यात् । तथा च ज्ञानानुपयोगः । तथाहि—‘तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति केवलौपनिषदेद्यं ब्रह्म । न शास्त्रान्तरवेद्यम् । तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात्तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कत्वेन स्वातन्त्र्यमस्ति, न श्रौतश्रवणादिशेषत्वं तथानापि स्यादिति भावः । नन्वेवमेवास्तु केनो हानिरिति चेत्तत्र बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । स्वातन्त्र्ये सति जिज्ञासायाः श्रवणादिजन्येऽमृतत्वसाधके ज्ञाने साक्षात्परम्परया वाऽनुपयोगः स्यादित्यर्थः । यद्वा, पूर्वोक्ताशङ्कायामेव बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । जिज्ञासाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावे तद्व्यातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानस्यामृतत्वप्राप्तावनुपयोगः सा ‘ज्ञान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाये’त्यादिश्रुतिभिरिति भावः । अयमेवार्थः स्फुटीकृतस्तथाहीत्यारम्भ भवेदित्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितो ज्ञेयः । तत्रार्थान्तरोपक्रमस्य चानन्तर्यार्थव्यतिरेकादानन्तर्यमेव तस्यार्थ इति पर्यवसति । तस्य तु

कैमिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सर्वपदार्थविषयकज्ञानसाधकमिति तस्य स्वातन्त्र्यं भवति । ननु स्वतन्त्रतायां को दोष इत्यत आहुः—‘तथा चे’ति । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘तद्यदी’ति । तत्तत्सादृश्येण उपनिषदेकवेद्यत्वात् । ‘स्वतन्त्रे’ति । अनपेक्ष्यैव वेदान्तवाक्यानि यदि मीमांसा प्रवृत्ता स्यात् । ‘न भवेदि’ति । औपनिषदत्वाभावात् । बहुवादिसम्मतत्वादानन्तर्यार्थक एवाऽस्मिन् पक्षेऽथशब्दो धोष्यः । आनन्तर्यश्च वेदाध्ययनस्य । वेदार्थधर्माऽवयोधस्य वा ग्राह्यम् ।

श्रीशाल्यभट्टकृत गृह्यवेदीपिका ।

द्विधेयत्वे सिद्ध इष्टसाधनत्वाऽवगतौ ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’ति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानस्यैवेष्टसाधनत्वात्तज्ज्ञानसाधनीनृत्वेदान्तवाक्यविचाररूपत्वाजिज्ञासाशास्त्रस्य वेदान्तशेषत्वमेव सात्तत् स्वतन्त्रता । स्वतन्त्रताया हि जिज्ञासाशास्त्र वेदान्तशास्त्रं न स्यात् । तथा सति ‘तन्त्वौपनिषदमि’ति श्रुतेः केवलौपनिषदेद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानाऽभावेन निर्गुणं मुक्तिर्न स्यात् । विषये बाधकमाहुः—‘अन्यथा अथ योगानुशासनमि’त्यादिना । अथ योगानुशासनमित्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणप्रभृतिफलतिरिक्तातीन्द्रियपदार्थविषयकज्ञानसाधकत्वात्स्वातन्त्र्यं भवति । तद्वज्जिज्ञासाशास्त्रस्यापि स्वातन्त्र्यं स्यात् । तत्त्वनिष्ठम् । वेदान्तश्रवणादिफलरूपमोक्षातिरिक्तफलसाधकत्वात् । स्वतन्त्रतायां दोषमाहुः—‘तथा च ज्ञानानुपयोग’ इत्याख्य ‘न ब्रह्मज्ञानं भवेदि’त्यन्तम् । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितोऽस्ति । तत्राऽर्थान्तरोपक्रमस्याऽनन्तर्यार्थभेदादानन्तर्यार्थ एव पर्यवसति । तत्रोपक्रमस्याऽनन्तर्यं यथोचितं सिद्धमेवास्तीति पक्षान्तरमाहुः—

भागवदीयधीमद्विन्दारामगणितः प्रदीप ।

व्यप्रत्ययपठितकर्तव्यपदाध्याहारे कृते विचारस्य वैधत्वं स्याद्वैद्यश्च विचारो वैदिक इति विचारस्योपनिषदुक्तफलसमर्पकता भविष्यति न तु योगपुष्टादीनानिवाचौपनिषत्फलसमर्पकतेत्यर्थः । अन्यथा कर्तव्यपदाध्याहाराभावे । तथा च स्वतन्त्रतासत्त्वे च । ज्ञानानुपयोगः औपनिषदज्ञानानुपयोगः । एतदेवोपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना ।

अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाऽथशब्द एवाऽधिकारे व्याख्येयः । वेदाऽध्ययनाऽऽन-
न्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनधीत एव विचारमर्हति । तत्रैतत्स्यात् स्वतन्त्रतेति । तत्र

गोस्वामिश्रीमद्भिरधिरचित्ता अशुभाप्यव्याख्या ।

स्वानगिनतत्वात्क्षान्तरमाह—‘अथवे’ति । अध्याहारो ह्यश्रुतस्य भवति । तथा च तदपेक्षयाऽथश-
ब्दोऽधिकार एव व्याख्येयः । अत्रैवकारोऽधिकार इत्यनेन संबध्यते । अयाधिक्रियते ब्रह्मजिज्ञासेति ।
अधिकारः प्रारम्भः । ननु ब्रह्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तरभावितादानन्तर्यार्थ एव भवेदित्याशङ्क्या-
ऽऽह—‘वेदाध्ययने’ति । ब्रह्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनं विनाऽसम्भवात्तदानन्तर्यस्याऽऽक्षेपलभ्यत्वात्
तद्वाचकपदापेक्षा युज्यते । अनन्यत्वं सैव हि शब्दार्थत्वमित्युभयवादि सिद्धत्वात् । तदेव विशदयन्ति—
‘न ह्यनधीत एवे’ति । नन्वध्याहारकरणापेक्षयाऽथशब्द एवाधिकारे व्याख्येय इति यदुक्तं, तत्र
युक्तम् । तथा सति कर्तव्यपदाध्याहारानावाङ्मवदुक्तीत्या जिज्ञासायाः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ षट्कुब्जां

गोस्वामिश्रीमद्भिरधिरचित्तं विवरणम् ।

माणदोषात्क्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अधिकारे प्रारम्भे । इदं पूर्वमेव व्याख्यातम् । आनन्तर्यार्थ-
कत्वं लण्डयन्ति—‘वेदे’ति । अधिकारपक्षे स्वातन्त्र्यदोषमनूय तं परिहरति—‘तत्रे’ति । तत्राऽधि-
कारपक्षे । एतदूषणम् । किं दूषणमित्यत आहुः—‘स्वतन्त्रते’ति । दूषणविधानस्य प्रतिविधानप्रतिज्ञा-

कैश्चिद्विरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथैतत्क्षस्य बहुदोषप्रसक्तत्वात्क्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अत्रैवकारोऽधिकारपदेन सम्ब-
ध्यते । यथाश्रुत एव वा तत्सम्बन्धः । आनन्तर्यार्थत्वे ह्यथशब्दस्याऽध्याहारपेक्षा । तस्याऽधिकार-
ार्थत्वे तु सा नेति । अधिकारः प्रारम्भः । नन्वधिकारार्थत्वे कर्तव्यपदाकाङ्क्षाभावाज्जिज्ञासाया
अवैपत्ये वैदिकाधिकार्यप्राप्त्याऽनधीतवेदाहः शूद्रोऽप्यधिकारी स्यादित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’-
ति । अग्रे वेदान्तवाक्यानामेव विचार्यत्वेन वेदाध्ययनस्याऽऽक्षेपलभ्यत्वात्तदानन्तर्यन्तु सिद्धमेवेति

श्रीलालमहर्षता मुद्रायं दीपिका ।

‘अथवाऽध्याहारे’त्यादिना । ननु कदेवं जिज्ञासा कार्येत्वाकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदाध्ययनान-
न्तर्यं’त्वित्यादि । वेदाध्ययनानन्तर्यस्य सिद्धत्वात्तदर्थमथशब्दो न प्रयोक्तव्य इति भावः । कथं
वेदाध्ययनं सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न ह्यनधीत एवे’ति । न अधीतो येन स अनधीतः । अन-
धीतवेदो वेदार्थजिज्ञासायामनधिकारीत्यर्थः । ‘तत्रैतत्स्यादे’त्यादि । तत्र अधिकारार्थकथने

मगधदीपधर्मविष्णोराममण्योतः मदीयः ।

अथाध्याहारपक्षे दोषाद्विचारस्य सौत्राक्षरेव कर्तव्यतामुपपादयितुमाहुः—‘अथवे’त्यादि ।
अधिकारेऽधिकर्तव्य इत्यस्मिन्नर्थे । नन्वथशब्दस्याधिकारार्थत्वे वेदाध्ययनानन्तर्यरूपायथशब्दार्थ-
स्यालभादनधीतवेदः शूद्रादिभिरपि वेदान्तविचारः कर्तव्यो भवेदित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’-
त्यादि । अत्राथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षेऽपि कर्तव्यतारूपविधर्षस्य लभेऽपि स्वातन्त्र्यतादोषः परिहृत
एव । अत एव ‘अथशब्दानुशासनं’मित्यस्याऽथशब्दस्य प्रस्तावरूपाधिकारपदवाच्यकर्तव्यतारूपार्थकथनेऽपि
व्याकरणात् न वैदिकार्योपयोगित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यम् । तथा ‘अपातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यत्रापि न स्वातन्त्र्य-

प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् । व्याख्यानमिति ।

गोत्यामिधीमुरलीपरवित्तित अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रभातवृत्तान्तवत्पूर्वोक्तदूषणप्रसङ्गः सादित्याह—‘तत्रैतत्स्यादि’ति । अध्याहारोऽभावे एत-
द्व्यवहितपूर्वक्षणेऽपि दूषणं सादित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायां स्मारयति—‘स्वतन्त्रे’ति ।
तत्रोत्तरं वदाम इत्याहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । जिज्ञासालक्षणोक्तिमुपेन तदुत्तरमाहुः—
‘वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार’ इति । ब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इत्युक्ते ‘आकाशस्तद्विद्वा-
दि’त्यादावाकाशादिविचारस्योक्तत्वादव्याप्तिः सादतो ‘वेदार्थ’ इति । ब्रह्म हि ‘एकोऽहं बहु

गोत्यामिधीमुरलीपरवित्तित विचारणम् ।

माहुः—‘प्रतिविधास्याम’ इति । इदानीमेव दूषणपरिहारं करिष्यामः । परिहारप्रकारमाहुः—
‘वेदे’ति । वेदानुकूल इत्यनेन स्वतन्त्रतापरिहारः । ननु पक्षद्वये दूषणाऽभावार्थिकं युक्तमित्यत्र आहुः—

कैश्चिद्विरचितः वेदान्तचन्द्रिका ।

नाऽनधीतवेदस्य शूद्रस्याऽधिकारित्वशङ्कावसरः । ननु मास्तु शूद्रादेरधिकारित्वप्रसङ्गरूपो दोषः,
परं दूषणान्तरं तु सादेवेत्याहुः—‘तत्रे’ति । तत्राऽधिकारपक्षे । एतदनुपदमेव वक्ष्यमाणम् । किं
तदित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘स्वतन्त्रे’ति । तत्र समाधिं वदन्ति—‘तत्रे’ति । सातन्त्र्यदोषप्रसक्तौ । प्रति-
विधास्यामः स्वरूपकथनेन समाधिं करिष्यामः । किं तत्स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदार्थे’ति ।
वेदार्थत्वेनाऽपगतस्य ब्रह्मणो वेदोक्तब्रह्मप्रतिपादनप्रकाराद्भूतो विचारः । नाऽतः पाणिनीयकणादादि-
कृतविचारोऽतिप्रसङ्गः । नाऽप्ययं नियमो यस्यऽधिकारस्वतन्त्रमेव शास्त्रं, नाहमिति । अथ
शब्दानुशासनमित्यत्र व्यभिचारात् । अथाऽयशब्दस्व-सिद्धार्थोऽनुवादकस्य युक्तयुताऽधिकारा-
र्थत्वेन व्याख्यानं वेत्सुभयपक्षेऽप्यप्याहारस्वतन्त्ररूपदोषोऽस्त्युत्पत्त्यादिति कश्चित्सुकृततयाऽनुयुक्ते-
‘किमत्रे’ति । तत्र युक्तत्वात्सिद्धान्तत्वेनोत्तरपक्षमेवाऽऽहुः—‘व्याख्यानमि’ति । तत्र विनिगमक-

भीलाख्यमद्वैतः शूद्रार्थोऽपि ।

पूर्वोक्तरीत्या स्वतन्त्ररूपो दोषः सादित्यर्थः । ननु तर्हि कुतोऽधिकारार्थत्वं कल्प्यत इत्याशङ्का-
ऽऽहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । तदेव प्रतिविधानमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मण’ इत्यादिना ।
ब्रह्मजिज्ञासा-अविक्रियत इत्युक्तौ ब्रह्मणो वेदार्थत्वात्तदनुकूल एव विचारो भवतीति विचाररूपजि-
ज्ञासाया-वेदान्तश्रेयस्य सिद्धमेवेति तदर्थं न कर्तव्यपदाप्याहारः । तथा-चाऽयशब्दस्याऽधिकारपरत्वेन
व्याख्या-युक्तैवेत्यर्थः । एवं प्रतिविधायाऽऽहुः—‘किमत्र युक्तमि’ति । अत्र कर्तव्यपदाप्याहारा-
ऽयशब्दाधिकारव्याख्यानयोर्मध्ये किं-युक्तम् । उभयोः सम्भवदुक्तित्वादित्यर्थः । उभयोर्मध्ये
यद्युक्तं तदाहुः—‘व्याख्यानमि’तीति । अयशब्दस्याऽधिकारार्थपक्षव्याख्यानमेव युक्तम् । न तु

अथर्वदीवधीमद्वैतारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सम्भावना । तथापि ‘तुष्यतु दुर्जन’ इतिन्यायेनाऽनुपगमवादेनाशङ्कामाहुः—‘तत्रे’त्यादि । तत्र
कर्तव्यपदाप्याहारामावपक्षे । एतत् वक्ष्यमाणं स्वतन्त्ररूपं दूषणम् । तत्र दूषणनिमित्तम् । प्रतिवि-
धास्यामः समाधानं करिष्यामः । समाधानमेवाहुः—‘वेदार्थे’त्यादिना । वेदार्थब्रह्मणः सम्बन्धी
ज्ञापको वेदानुकूलविचारो वेदार्थज्ञानोपयोगिभावत्कारणोपजीव्यो वास्तववेदार्थब्रह्मनिर्णायको विचार

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्यामि'ति रमणेच्छया सर्वरूपत्वेनाविर्भूतमिति यावन्तः शब्दास्ते सर्वेऽपि तद्वाचका एवेति । अत एवेकं 'सर्वं सर्वार्थवाचका' इति । अत एवाऽऽकाशादिशब्दानां प्रथमाध्याये समन्वयः प्रतिपादित इति वेदार्थरूपत्वं तस्य । वेदार्थब्रह्मणो विचार इत्युक्ते नैयायिकादिकृतसोऽर्थविचारस्याऽऽपि ब्रह्मविचारत्वप्रसक्तिः स्यात्प्रकारान्तरेण वेदार्थरूपस्य ब्रह्मण एव तद्विचारविषयत्वादतः समुदितमुपात्तम् । तथा च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः केवलेपनिषद्व्यवसायिज्ञासायां वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वेन वेदानुसूत्यात्तत्फलाऽतिरिक्तफलासाधकत्वेन पूर्वोक्तदूषणानवकाश इति भावः ।

नन्वेवमथशब्दस्यानेकार्थत्वेनाधिकारवाचकत्वेऽप्यत्र तदर्थकत्वे किं विनिगमकमित्याहुः—
'किमत्र युक्तमि'ति । अत्र सूत्रनिष्ठाऽयशब्दस्य तदर्थकत्वे किं विनिगमकत्वेन युक्तमित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्दिग्विधरविरचितं विवरणम् ।

'व्याख्यानमि'ति । अथशब्दार्थपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । 'कुत' इत्यत आहुः—'व्याख्यानत' इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् । इयं, प्राचीननैयायिकरणतथे वाचनिका, पाणिनितथे ज्ञापकसिद्धा परिभाषा । अस्यार्थः विशेषस्य अन्यतरापथरूपस्य व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयः । हि यतः सन्देहात् शास्त्रे अलक्षणे अननुष्ठापकम् । तथा न-नोचेत् सूत्रं व्यर्थं स्यात् । शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादिति । अत्रोदाहरणं 'अपुदित्सपणस चाप्रत्ययः' । इदं सूत्रं, अत्रापरेण गकारेण पूर्वेण वेति सन्देहे । सूत्रं व्यर्थं स्यात् । अतः शिष्टैर्व्याख्यातं परेण गकारेणेति । एवमत्राप्यथशब्दः पाणिनिमाप्यकारैरधिकारे व्याख्यात इति आरम्भार्थकत्वमेवायशब्दस्येति दिक् । ऋग्वेदे यजुर्वेदे च कर्मप्रतिपादके कल्पसूत्रे । उदाहरणार्थं व्याख्यानं दर्शयन्ति—यथेति । प्रथमतः ऋग्वेदसूत्रे उदाहरणं दर्शयन्ति—'कर्मणि दर्श' इति । यथा ऋतुशब्देन पशुलोमादीनां पूर्वनिरूपणस्य

केन्द्रविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—'व्याख्यानत' इति । विशेषेण प्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रयोजनं विचारप्रस्तावज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथे'ति । कर्मणि दर्शपूर्णमासादिषु यथा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिस्तथा श्रीराहुभट्टकृता गृह्यसूत्रव्याख्या ।

कर्तव्यपदाव्याहार इत्यर्थः । व्याख्याने फलमाहुः—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि'ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तरेर्विषयस्वपक्षपाथकसाधकतर्गोपन्यासपूर्वकं तदर्थक्यनम् । तादृशप्राप्त्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रमाणकनोधस-सम्भवदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथा

भगवद्गीताधर्मविस्तारमन्त्रोक्तः प्रदीपः ।

इति समुदितार्थः । इत्थं च वेदतद्विज्ञानमप्येतरेव विचारधिकार इत्यर्थस्य विचारपदव्याख्यानादेव लाभस्य स्वतन्त्रतादीपगन्धोऽपीति फलितम् । अत्र विचारस्य वैदिकत्वस्यापननिमित्तम् । किं युक्तम् कर्तव्यपदाव्याहारोऽयशब्दस्याधिकारार्थरूपव्याख्यानं वा इति निप्रतिपत्तिः । तत्र सिद्धान्तमाहुः—

गोस्तामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तथोत्तरमाहुः—‘व्याख्यानमि’ति । तस्य तत्त्वे हेतुमाहुः—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि’ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तैर्विपक्षस्वपक्षवाधकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च तादृशप्राप्तस्माद्विशेषेण प्रतिपत्तिविशेषप्रतिपत्तिः, सविनिगमकं ज्ञानं, तस्य सम्भवादित्यर्थः । तत्र वैदिकं दृष्टान्तमाहुः—‘यथा कर्मणी’ति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यत्र तयोः पश्चादपेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकारेणाऽध्यातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम’ इति सूत्रेऽथशब्दाऽतःशब्दान्यां विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तयावा-

गोस्तामिधीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

व्यवच्छेदः । अथशब्दस्याधिरार्थत्वात् व्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्प्राध्याहृतं तद्वदित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोः सर्वयागानां प्रकृतित्वात्प्रयमतत्त्वस्यैव विधानं वक्तुं पूर्वं व्याख्यास्याम इत्युक्तम् । व्याख्यानदृष्टान्तार्थं यजुर्वेदान्तर्गतापस्तम्बसूत्रमाहुः—‘अथात’ इति । नन्वध्याहारस्य स-

कैत्रिदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—‘अथात’ इति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तैर्विपक्षस्वपक्षवाधकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च व्याख्येयवाक्ये पश्चादपेक्षायास्तयोः पूर्वं व्याख्याने किं बीजमित्यपेक्षायां सूत्रकारेणाऽध्यातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति द्वितीयसूत्रं प्रणीतवान् । तत्र चाऽथातःशब्दान्यां तयोः पूर्वव्याख्याने विनिगमकोक्तया विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तयाऽत्रापि सविप्यतीत्यर्थः । व्याख्यानसूत्रार्थस्तु—यतो दर्शपूर्णमासौ पूर्वमेवाधिक्रियेत आरभ्येते । अतस्तावेव पूर्वं व्याख्यास्यामो निरूपयिष्यामः ।

शीलाक्षरपङ्कजता गुहार्थदीपिका ।

कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम’ इति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं ब्रह्ममीमांसायामपि । तत्र पूर्वं व्याख्येयवाक्यमाहुः—‘दर्शपूर्णमासौ त्वि’ति । व्याख्यानवाक्ये-व्याख्यास्याम इत्यत्र तयोः पश्चादपेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकृता अध्यातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति सूत्रे अथशब्देन, अतःशब्देन च विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टातयेहापीति भावः । एवं व्याख्यानेयशब्दसाधिकारणत्वे सिद्धे किं फलमिवाकाङ्क्षाया-

अणुभाष्यमीमाद्विच्छासामन्वितः प्रदीपः ।

व्याख्यानमिति । व्याख्यानपक्षे सम्मतिमाहुः—व्याख्यानत इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्नहि सन्देहादलक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘यथे’त्यादि । तथा च, ‘दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः’ इति व्याख्येयं निरूपितम् । तत्र तुशब्देन पशुसोमादीनां पूर्वनिरूपणस्य व्यवच्छेदः क्रियते । तत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां अध्यातःशब्दोऽप्याख्यानमित्यतोऽग्रे अध्यात इत्युक्तम् । व्याख्यानं तु यतो दर्शपूर्णमासावेव पूर्वमधिक्रियेतऽनुशीयेतऽतो हेतोः पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यथशब्दसाधिकारणत्वव्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्प्राध्याहृतमित्यर्थः । एवमत्राथ-यशब्दव्याख्यानादेवोपपत्तावध्याहारो निरर्थक इत्यर्थः । ‘दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम’ इति व्याख्याप्रतिज्ञा ।

(अथ वै तर्हीमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि अधिकाकाङ्क्षा न भवेत्, अध्याहारश्च, पुरुषार्थश्च सिध्येत्, उच्छेदश्च न भवेदिति । कथम् ? । अथशब्दोऽर्थचतुष्टये वर्तते, मङ्गले-

गोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचिता अमुमाप्यव्याख्या ।

पीति भावः । नन्वेवं व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिजनकत्वनियमेनाऽप्रत्याशब्दस्यापि व्याख्यानेनाधिकारार्थत्वे सिद्धेऽपि ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अथवे’ति । अथ विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् । तर्हि अधिकारार्थत्वे । वै निश्चयेन । इमानि अग्रे वक्तव्यत्वेन बुद्धिस्थानि चत्वारि प्रयोजनानि सिद्ध्यन्ति । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदित्याख्या’धिकारार्थ एव श्रेयानि’त्यन्तेन सन्दर्भेण । अधिकाकाङ्क्षामात्रोऽध्याहारभावः, पुरुषार्थसिद्धिः शास्त्रोच्छेदामात्रश्चेति चत्वारि प्रयोजनान्यधिकेसाभ्य भवेदित्यन्तेनोद्दिष्टानि । उपपत्तिपूर्वकं वक्तुं चोदयति—‘कथमिति । तान्येवोद्देशक्रमेणाऽऽहुः—‘अग्रे’त्यादिना । अथेत्याभ्य संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तो ग्रन्थ उपपत्तिपूर्वकमाकाङ्क्षामात्रप्रतिपादने विपक्षवाचकत्वरूपेणोपन्यस्त इति ज्ञेयम् ।

गोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

वैसम्मतत्वात् एव कुतो जाद्रियत इत्यतस्तत्र स्वमते भूषणानि परमते दूषणान्याहुः—‘अथवे’ति ।

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु सिद्धेऽप्यधिकारार्थत्वे ततः किं फलमित्यपेक्षायामाहुः—‘अथवा’ इति । अधिकारार्थत्वसिद्ध्यनन्तरम् । वै निश्चयेन । तर्हि व्याख्यानपक्षे । इमानि बुद्धिस्थान्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानि । दूषणान्तररूपार्थान्तरोपरुणार्थको वाऽयमथशब्दः । तर्हि अधिकारार्थत्वे । नाऽऽनन्तर्यपक्षे । तान्येव

श्रीलालबहृता शृङ्गायेंदीपिका ।

माहुः—‘अथ वै तर्हीमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि । अथ व्याख्यानेन विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् । वै निश्चयेन । तर्हीमानि प्रयोजनानि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदित्यादिना । ‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदिति । अधिकारार्थत्वाऽभाव आनन्तर्यार्थकथने कस्याऽऽनन्तर्यमित्यानन्तर्यप्रतियोगिनोऽधिकाकाङ्क्षा भवेत् । सा त्वधिकारार्थकत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । ‘अध्याहारश्चेति । कर्तव्यपदाध्याहारश्च न भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थश्च सिध्येदिति । अथशब्दसार्थचतुष्टयवाचकत्वेऽप्यथशब्दश्रुत्यैव मङ्गलसिद्धेर्न मङ्गलवाचकत्वम् । अर्थान्तरस्य पूर्वोक्तस्याऽत्राऽभावान्ताऽर्थान्तरोपक्रमोऽत्र । अतः परमानन्तर्यमधिकारस्याऽवशिष्टः । तत्राऽऽनन्तर्यवाचकत्वकथने कस्यानन्तर्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—

अथदीवधीमद्विधरमप्रणीतः प्रदीपः ।

इतः परं व्याख्यानपक्षे गुणसमूहमध्याहारपक्षे दोषसमूहं च वक्तुमाहुः—‘अथवे’त्यादि । एतर्हि अस्मिन् व्याख्यानपक्षे । इमानि वक्ष्यमाणानि । अधिकाकाङ्क्षा अथशब्दस्यानन्तर्यरूपेऽयं वाच्ये सति वेदार्थविचारे वेदाप्ययनानन्तर्यस्यान्ययानुपपत्तिप्रमाणैव लाभेऽनन्यदभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादपश्यन्नेन कस्यानन्तर्य बोधनीयमित्याकाङ्क्षेत्यर्थः । न भवेत् साऽधिकाकाङ्क्षाऽप्यथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । अध्याहारश्च कर्तव्यपदाध्याहाररूपदोषश्च न भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थः मोक्षरूपपुरुषार्थः । उच्छेदः अथशब्दस्यानन्तर्यरूपेऽयं वाच्ये यस्यानन्तर्य व्यासविचारे वक्तव्यं तस्यालाभे विचारोच्छेद इत्यर्थः । न भवेत् अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न

ऽधिकारे आनन्तर्ये अर्थान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याऽभावाच्च तत्कल्पनम् । अथाऽवशिष्येत आनन्तर्यं चाधिकारे चेति ।

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नन्वयशब्दस्य हि मङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थान्तरोपक्रमभेदेनार्थचतुष्टये शक्तत्वान्मङ्गलार्थोऽश्लो-
ऽयशब्दः कस्मान्न भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात्पलहं ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थः सम्पद्येतत् आह-
'तत्र श्रुतिमात्रेणे'ति । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, नाऽपदार्थः । स च वाक्यो लक्ष्यो
वा । न चेहायशब्दवाच्यं लक्ष्यं वा मङ्गलं, किन्तु सूदृढध्वनिवदयशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च
कार्यज्ञाप्योर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दे व्यवहारे कचिदपि दृष्टचर इति नाऽयशब्दवाच्यत्वं तस्य । नन्वेवं
'ओङ्कारश्चायशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्घातौ तस्मान्माङ्ग-
लिकायुभावि'ति स्मृतिव्याकोप इत्यत आहुः—'श्रुतिमात्रेणैव'ति । अधिकारार्थप्रयुक्त एव
अयशब्दः श्रुतिमात्रेणैव वेणुवीणाध्वनिवन्मङ्गलसाधको भवत्यन्यार्थानुपपन्नोदकुम्भवदिति न पूर्वोक्त-
स्मृतिव्याकोपः । नन्वेवं मङ्गलवाचकत्वाभावेऽप्यर्थान्तरवाचकत्वे किं बाधकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—
अर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावादि'ति । अर्थान्तरवाचकत्वे त्वयशब्दस्य पूर्वप्रवृत्तायपेक्षा
भवति । न चेह कथनार्थः पूर्व प्रकृतोऽस्ति । ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रथमतोऽधिकृतत्वात् । तस्माच्च

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

'अर्थचतुष्टये वर्तत' इति । अत्र सूत्रे सम्भावितो वर्तत इत्यर्थः । एतेन 'मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रश्नकात्स्न्ये'त्यथो अयेति । अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पा-
नन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चय' इति कोशोक्त्या न विरोधः । 'अध्याहारश्चे'ति । न भवेदिति
पूर्वोक्त्यान्वयः । 'अर्थान्तरस्ये'ति । एवं किञ्चिदुक्त्याऽप्येदमुच्यत इत्यर्थान्तरसेत्यर्थः । अधिका-

केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रकाशयन्त्यधिकेत्यादिना । अध्याहारश्चेति । अत्र न भवेदित्युपपन्नः । अत्र चोदयति—'कथमि'-
ति । विस्तरेणोक्तप्रयोजनसिद्धिप्रकारं वक्तुमुपक्रमन्ते—'अयशब्द' इति । तदेवाहुः—'मङ्गल'
इत्यादिना । 'तत्रे'ति । अर्थचतुष्टयमध्येऽयशब्दस्य श्रवणादेव मङ्गलसिद्धेरस्य च नात्रेत्यादिनाऽन्वयः ।
तथाच मङ्गलस्य वृत्त्याऽयशब्दार्थत्वाऽभावेन वाक्यार्थेनान्वयान्न मङ्गलार्थकत्वकल्पनं युक्तम् ।
किन्तु द्रुमुभिध्वनिवद्बुचिर्दिनमस्त्रिकायवचाऽयशब्दश्रवणं मङ्गलं जनयतीति तद्धेतुत्वमात्रं तथेति
भावः । अतएव स्मृतौ माङ्गलिकावित्येवोक्तम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमुपक्रान्तस्य कस्यचिद-
प्यर्थस्याऽभावादवाऽयशब्देऽर्थान्तरोपक्रमार्थत्वस्य च न कल्पनं युक्तमित्यर्थः । तत्र पूर्व मङ्गलार्थोऽ-
न्तरोपक्रमार्थत्वं निषिध्याऽवशिष्टमर्थद्वयमनुवदन्ति—'अथे'ति । पूर्वोक्ताऽर्थद्वयनिषेधाऽनन्तरमान-

मगदीयधीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवेदित्यर्थः । अयशब्दसाधारणार्थत्वपक्षे उक्तानि दूषणानि केन प्रकारेण न भवन्तीत्यत्र प्रकारं
पृच्छति—कथमिति । मङ्गले 'ओङ्कारश्चायशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनि-
र्घातौ तेन माङ्गलिकायुभावि'तिवाक्यान्मङ्गले । अथाधिकारे 'अयशब्दादयशस्य'त्यादौ । आन-
न्तर्ये—'सुक्त्वाऽय गमिष्यामी'त्यादौ । अर्थान्तरोपक्रमे—यथादौ किञ्चिदुक्त्याऽप्येदमुच्यते इत्यादौ ।
श्रुतिमात्रेण अयशब्दश्रुतिमात्रेण । पूर्वोक्तस्याभावात् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र पूर्वोक्तार्थान्त-

तथाहि न तावद्धर्मविचारान्तर्त्यम् । विपर्ययसम्भवात् । न च पाठतो नियमः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

अध्ययनातिरिक्तधर्मविचारात्मकविषयस्य लाभादित्याशङ्क्य तदभावप्रकारमाहुः—‘तथाही’ति । ‘न तावदि’ति । न हि धर्मविचारान्तर्त्यमत्र वक्तुं शक्यम् । धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमप्यधीतस्वाध्यायेन ब्रह्मविचारस्य कर्तुं शक्यत्वेनाऽऽनन्तर्यविपर्ययस्याप्यत्र सम्भवात् । न‘न्वासुसोरासृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये’त्यादिवाच्यैर्विचारस्य सर्वदेव कर्तव्यत्वमापतति । तच्च शुद्धेन्तःकरणे भवति । सा च निष्कामकर्मानुष्ठानेनेति तदर्थं धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमपेक्षितत्वेन कथं धर्मजिज्ञासां विना ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तिः । अत एव ‘गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रज्जेदि’ति जावालश्रुतिर्गाहस्येन धर्मानुष्ठानं सूचयति । स्मृतिरपि ‘अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

कस्याप्यधिकस्याऽभावात् । तदेवोपपादयन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । ‘विपर्ययसम्भवादि’ति । ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’ति पूर्वतन्मसूत्रादशब्दस्याप्यानन्तर्यत्वेन ब्रह्मविचारानन्तरं धर्मविचार इत्यस्यापि सम्भवादित्यर्थः । ‘पाठत’ इति । पूर्वं वेदैर्धर्मः पठ्यतेऽनन्तरं ब्रह्मेति तदेवाशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकमित्यर्थः । तत्रापि पाठेऽपि । तथा अनियमः । तत्रापि आचारेऽपि । ‘प्रत्यवाये’ति । विभ्युक्तक्रमभङ्गे प्रत्यवायः । यथा पष्ठाष्टके तृतीये प्रपाठने पशुप्रकरणेऽवदानक्रमो विहितः । तथाहि हृदयस्फाग्रेऽववत्यथ जिह्वाय^१ अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वा वदति यज्जिह्वा वदति तदुरसोधिनिर्घट्येतद्वै पशोर्वथा पूर्वमिति । अत्र भाष्यम्—लोके पथमं हृदयेन यन्निधिनोति तत्पश्चाज्जिह्वा वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतपलेन वदति । तस्माद्दृष्ट्यादीनां त्रयाणामशक्रमेणावधेत् । एतदेव क्रमावदानं पशोर्द्वेषु यथा पूर्वं भवति । यथा लोकेभिरादनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवतीति । अत्र तु तदभावाद्विहितक्रमाकरणमिति प्रत्यवायाभावादिति भावः । नन्वाचारस्य श्रुतिस्मृतिमूलकत्वेन प्राप्ताप्यात्मचिच्छ्रुतौ कर्मब्रह्मविचारयोः क्रमो विहितः स्यादिति

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रदर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । अथिकाऽऽकाङ्क्षाएकतया धर्मविचारानन्तर्यस्य बहुवादिसम्मतत्वात्तदेवादी निषेधन्ति । ‘न तावदि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विपर्यये’ति । हृदयावदानक्रमवदिह क्रमबोधकप्रमाणाऽभावादधर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु ‘गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रज्जेदि’त्यादिश्रुत्या, ‘अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदि’त्यादिस्मृत्या च, बोधिताश्रमधर्मक्रमेणैव धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः सिद्धशेषोष्वादिभावेनोभयोः क्रमस्याऽपि सिद्ध्या कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । सत्यम् । यदि चैतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेयदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि-

नगवदीयधीमदिच्छात्माप्रणीतं मदीयम् ।

अधिकारमात्रार्थत्वस्यापनार्थगम्यार्थतां दूरीकुर्वन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । धर्मविचारानन्तर्यं कर्मविचारानन्तर्यमशब्दार्थ इत्यर्थः । विपर्ययसम्भवात् ब्रह्मविचारानन्तरं कर्मविचार इत्यपि सम्भवात् । ‘अथ हृदयस्फाग्रे अववति अथ वक्षस’ इतिवत् क्रमनियामकवाच्यस्याभावादित्यर्थः । पाठतः पूर्वं वेदे धर्मः पठ्यतेऽनन्तरं ब्रह्मेति तदेवाशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकवि-

तत्रापि तथा । न चाचाराद्व्यवस्था । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वम् । अध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अनुगम्यभारता ।

यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदिति । निन्दति च कर्मानुष्ठानं विना मोक्षे मनोनिवेशनम् । अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजस्वध इति । तच्च धर्मानुष्ठानं धर्मज्ञानापेक्षम् । तच्च धर्मेनिज्ञासां विना न सम्भवति । अर्थक्रमस्याप्यत्र सम्भवात्कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा हृदयस्याग्रेऽव्ययति अथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्याऽथाऽग्रशब्दाभ्यां क्रमो विवक्षितो, न तथेह जायालक्ष्यतेः क्रमविवक्षा । यदि चेतस्त्रया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्वा वनादेति श्रुत्यन्तरेण कर्मानुष्ठानक्रमाभावप्रदर्शनमुखेन वैराग्यस्यैव तत्कारणत्वेन प्रदर्शितत्वात् । अत एव 'यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतिः । निन्दावचनं चाशुद्धसत्त्वगुरुभाषिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि पुरुषो मोक्षमिच्छन्तदशुद्धा तदुपायेऽन्यवर्तमानः गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमकुर्वन्प्रत्यहं वर्धमानकल्मषोऽधो गच्छतीत्यर्थः । तथा चाविशुद्धसत्त्वस्य नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन पापनिवृत्तावपावरणे प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारसाऽनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यहमवबुद्ध्याऽस्मिन्ननभिरतिसंज्ञैराग्यद्वारा जिह्वातोपावर्तते । तत्तत्तद्वानुपायनपरोपमाण, आत्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनमित्यवगत्य तत्कारणाकाङ्क्षायां 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेन श्रवणादीनां तत्कारणत्वमवबुद्ध्या उपक्रमादिमिस्त्रिस्त्रिंशन्तु कूलमनोव्यापाररूपं विचार चिकीर्षुत्वतिष्ठते । यस्तु पुनः प्राग्भवीयकर्मवशाद्विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शननिष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्यजनकेन । प्राग्भवीयकर्मनुष्ठानादेव वैराग्यस्य सिद्धत्वात् । इममेवाधिकारिणमधिकृत्य यदि चेतस्त्रया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतिः प्रवृत्ते । 'विधिदिपन्ती'त्यादिका त्वविशुद्धसत्त्व प्रतीतिर्न श्रुतीनां विरोध इत्यर्थः । तथा चाऽयं शब्दस्यानन्तर्यायित्वे यत्पूर्ववृत्तं नियमेनोपपेक्ष्यते तदानन्तर्यस्य यत्तुमुचितत्वादधर्मजिज्ञासायाश्च नियमेन पूर्ववर्तित्वाभावाच्च तयाप्याकाङ्क्षापूराणमिति प्रतिनन्धकसत्त्वे ब्रह्मजिज्ञासाया असम्भवात्प्रतिज्ञासुप्तमसङ्गतमेव भवेदित्यर्थः । ननु धर्मेविचारस्य नियतपूर्ववर्तित्वं पाठक्रमेण भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—'न च पाठत' इति । अध्ययनविधिना हि स्वाध्यायमात्रस्य क्रमाक्रमोदासीन्येन विषयीकृतत्वेनाऽक्रमेणापि तत्साधे विधिवोधितफलोपपत्तेः । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमनियामकत्वाऽभावेऽपि शिष्टाचारस्य तन्निियामकत्वं कस्माच्च भवेती-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितविरचितं विवरणम् ।

निहितानुरणरूपप्रत्यवायः सम्भवेदित्यत आहुः—'सम्भवेऽपीति । 'न वक्तव्यत्वमिति । अथ शब्देन न बोद्धव्यत्वमित्यर्थः । 'अध्ययनवदिति । अन्यथातुपपत्त्या कर्मविचारस्यापि पूर्वत्व-
कैमिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्यादिश्रुतिमिराश्रमधर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियततयोपनात्र पूर्वोत्तरमीमांसयोरङ्गाद्विस्मिद्विरिति न विपर्ययो प्राप्येत । नन्वेव नियतवद्वैराग्याऽनन्तर्यमेवाऽस्त्विति चेत् न । एतत्सङ्गं स्वयमेव निराकारिष्यन्त भगवद्वाक्यकारा इति ।

श्रीकालमहर्षिता गुरार्यदीपिका ।

मिद्वेदिति भावः । 'सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवदिति । धर्मेविचारानन्तर्यनियमस्य सम्भवेऽपि धर्मेविचारानन्तर्यस्य न वक्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अध्ययनवत् । यथा वेदाध्ययनस्य

गोस्वामिध्रीमुखीघरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

त्याशङ्क्य नेत्याह—‘न चाऽऽचारादि’ति । तत्रोपपत्तिमाह—‘तत्रापी’ति । नहि सर्वैरवशिष्टैः क्रमेणाध्ययन विधीयत इत्यत्र प्रमाणमस्ति । केषांचिदध्ययने क्रमाभावस्यापि दृष्टत्वात् । नन्वेवं सर्वेषामध्ययनस्यैकरूपत्वाभावे किं नियामकमित्यत आह—‘प्रत्यवायाश्रवणादि’ति । व्युत्क्रमेणाध्ययने प्रत्यवायश्रवणे शिष्टानां तन्निवृत्तिः स्यात् चात्र तच्छ्रवणमस्ति । तेन शिष्टानां क्रमेणाऽक्रमेण वा पाठस्य सम्भवात् तदाचाराव्यवस्थां कर्तुं शक्येति भावः । ननु ‘क्रचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽध्वर्वणां मुण्डमुण्डं नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरदिच्छत्वाऽसौ कुरुते कथन्ध’मित्यादिश्रुतौ वेदाध्ययनानन्तरुपनिषदात्मन्ययने बाधकस्योक्तेः शिष्टेषां तथैवाऽऽचारस्य सम्भवात्तन्नियामकत्वं कस्मात् भवतीत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । वस्तुतस्त्वस्यां श्रुतौ पूर्वकाण्डमात्राध्ययने बाधकस्योक्तेः काण्डद्वयाध्ययनस्य प्राप्तावपि क्रमोपस्थितेरभावात्तास्याः श्रुतेः क्रमविशिष्टतदाचारनियामकत्वम् । अत—एवापिशब्द उक्तः । यथाकथञ्चित्त्रिया-मकत्वोपगमे तु नाऽयशब्दवाच्यत्वं तस्य सम्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—‘अध्ययनवदि’ति ।

गोस्वामिध्रीमन्त्रिघरविरचित विवरणम् ।

बोधादित्यर्थः । पूर्वोक्तदूषणमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘आकाङ्क्षा भवेदि’ति । अधिकाकाङ्क्षा भवेदित्यर्थः । ननु भाऽस्तु कर्मविचारानन्तर्यम् । वैराग्यादिसम्पन्नानामेव वेदान्तविचारोऽधिकारात्तदा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु कर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वेऽपि नियतवेदेदान्तपाठक्रमादेव धर्मविचारानन्तर्यनियमो-
ऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । ‘तत्रे’ति । क्रमपक्षेऽपि जिज्ञास्यफलभेदेनैवाङ्गाऽह्नित्यासम्भवेन तथाविपर्ययसम्भवात् । तत्र पूर्वोत्तरकाण्डपाठ इतिवार्थः । शेष पूर्ववत् । अध्ययनविधिना हि क्रमाक्रमो-
दासीत्येनैव स्नाध्यायाध्ययनमात्रस्य विपर्ययकृत्त्वात् । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमाऽप्राप्तावपि शिष्टा-
चारात्तथाऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । तत्र हेतुः—‘तत्रापी’ति । शिष्टाचारेऽपि व्युत्क्रमाध्य-
यनस्याऽपि दृष्टत्वात् । ननु व्युत्क्रमाध्ययने हि कथं शिष्टत्वमित्यत आहुः—‘प्रत्यवाये’ति । ननु
प्रत्यविचारस्य धर्ममीमांसोपनिषच्छास्त्रप्रक्रिययैव करिष्यमाणत्वात्कथं न तदानन्तर्यसम्भवं इत्यत आहुः—
‘सम्भवेऽपी’ति । धर्मविचारानन्तर्यसम्भवेऽपि नाऽयशब्दार्थत्वेन निरूप्यत्वम् । खत-सिद्धत्वात् ।
तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘अध्ययने’ति । स्नाध्यायाध्ययनानन्तर्यवदित्यर्थः । ‘ततोऽपी’ति । धर्मविचा-

भगवद्देशध्रीमन्त्रिघरामण्येत मणीप ।

त्यर्थः । तत्रापि पाठेपि तथा । विपर्यये बाधकाभावादित्यर्थः । ननु पाठक्रमे नियामकाभावादस्तु
तथा । तथापि निचारस्तु शिष्टाचारद्वयानो धर्मनिचारानन्तरमेव भविष्यतीत्याहुः—‘न चे’त्यादि ।
तत्रापि निचारेपि । प्रत्यवायाश्रवणात् निषीतविचारे प्रत्यवायनोपक्रमास्मान्मात्रादित्यर्थः । ननु
धर्मविचारे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानममाख्यानानां श्रुतिस्मृतिदामाण्यप्रमत्तदुर्वलभावानां विधिमग्नार्थ-
वादानां निरूपणात्, निरूप्यमाणानां तेषां चोत्तरमीमांसायामुपयोगात्, धर्मनिचारानन्तर्यमयशब्दार्थः
कृतो न स्यादत आहुः—‘सम्भवेऽपी’त्यादि । अध्ययनवत् अन्यवानुपपत्त्यै पूर्वं धर्मेनिरूपण-
मनन्तरं प्रथमनिरूपणमितिलाभात् । अनन्यलम्पस्यैव शब्दार्थत्वात् । अयशब्दवाच्यत्वं तादृशानन्तर्यं न

नच वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः । तेपामेवाऽभावात् । नच यदैव सम्भवस्तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः । तथाहि—ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तज्ज्ञा-

गोस्वामिधर्मिगुरुटीभरविरचिता वृत्तभाष्यव्याख्या ।

यथाध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वं, तथा शिष्टाचारलब्धपाठकमायत्तधर्मविचारस्यापि स्वतएव सिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वम् । तथा च ततोऽप्यधिकसान्यस्याऽऽकाङ्क्षा भवेदित्याह—‘तथा चे’ति । ननु वैराग्यशमदमादिनित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वादिसाधनानन्तर्यमेवाऽयथशब्दार्थः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—‘न चे’ति । वैराग्यादिसाधनानां कदाचित् ब्रह्म-विचारार्थमसत्त्वे कथं तदानन्तर्यमत्र वक्तुं शक्यम् । ननु यदैव तेषां सम्भवस्तदैव विचारः कर्तव्य इति चेत्तेत्याह—तदसम्भवापत्तेरिति । तेषां वैराग्यादीनामसम्भव एवास्ति । कुतः कादा-

गोस्वामिधर्मिगुरुटीभरविरचितं विवरणम् ।

नन्तर्यमथशब्देन बोद्धव्यमित्याशङ्कते—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । ‘तेपामिति । पराश्रित्यानी-
रूपनिपेदेन्द्रियाणां बहिर्मुखता प्रतिपादिता । तेव चेहामुवभोगार्थं सामान्यतः पुरुषः प्रवर्तते ।
अतो नित्यानित्यवस्तुविषयका-नन्तर्याविचारं विना वैराग्यादीनामसम्भवादित्यर्थः । वेदान्तविचारं
विनैव यस्य कस्यचित्युरूपस्य यागादिना चित्तशुद्धौ यदैव वैराग्यादीनां सम्भवस्तदैव कर्तव्यमित्याह—
‘न चेति । तद्विरूपणम् । ‘तदसम्भवापत्तेरिति । अन्योन्याश्रयदोषेणेत्यादि । तयोर्विचारवैरा-
ग्ययोः असम्भवापत्तेरित्यर्थः । अन्योन्याश्रयमेवाऽऽहुः—‘तथाही’त्यादिना । ‘ज्ञात’ इति । वेदान्त-

कञ्जिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽगन्तव्यतः । अपिरध्ययनाऽऽनन्तर्यसमुदायकः । ‘आकाङ्क्षे’ति । किमनन्तरं जिज्ञासेति । ननु
वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमेवाऽयथशब्दार्थ इत्यादिप्रियतामिति चेत् । नेत्याहुः—‘नचे’ति ।
आदिशब्देन नित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वे संश्लेषेते । पूर्वसिद्धः । स्थाव्यावाऽध्ययनवशितपूर्व-
वर्ती । तत्र हेतुमाहुः—‘तेपामिति । अतिदुर्लभतया यस्य ‘कस्यचिदेकस्य साधनस्य-सिद्धावपि
समुद्दितानां तेषां संपत्त्यभावात् । ननु नियमविधिरेवायं तत्संपत्तावेव सा कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽहुः—
‘न चे’ति । तत्रोपपत्तिः—‘नदि’ति । तयोर्वैराग्यादिविचारयोस्तत्सम्भवाऽपत्तेः । कथमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—‘तथाही’त्यादि । ‘ब्रह्मण’ इति । सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । यथेह कर्मचितो-

श्रीबालमहर्ष्या गृहार्थेक्षपिका ।

नियतपूर्ववर्तित्वान्नाऽऽकाङ्क्षापरकत्वं तथा धर्मविचारस्याऽपीत्यर्थः । अधिकारार्थत्वं दृढीकर्तुं वैराग्य-
शमदमाद्यानन्तर्यमन्योन्याश्रयप्रदर्शनेन दूषयन्ति—‘ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते’ इत्यादि ।
ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानं, ब्रह्मज्ञानस्य भोक्तृसाधनत्वज्ञानं, यागादीनां ब्रह्मज्ञानशेषत्वज्ञानं, तत्सद-
नन्तरं ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थं कर्माणि नित्यान्यविहोत्रादीनि यदा करोति तदा चित्तशुद्धिस्ततो वैराग्यशम-

मगवर्षीयधर्मिदण्डारामधर्मत. प्रदीपः ।

वक्तव्यमित्यर्थः । ततोऽपि धर्मविचारानन्तर्यस्य ब्रह्मविचारे सत्तेऽपि । अधिकाकाङ्क्षा कस्यानन्त-
र्यमथशब्दार्थे इत्यपिकाकाङ्क्षा । ननु वैराग्यशमदममुमुक्षादिमत एव वेदान्तविचाराधिकारात् वैराग्या-
द्यानन्तर्यमेवायथशब्दार्थोक्तिवस्तु आहुः । न च ‘वैराग्ये’त्यादि । तेषां वैराग्यादीनां । अभावात्
अमिद्वलात् । सम्भवः वैराग्यादीनां सम्भवः । कर्तव्यम् सम्भवोत्तरमेव वेदान्तनिरूपणं कर्त-

नस्यैव साधनत्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव ।

गोत्राभिधीमुत्सीपरविरचिता अणुभाष्यस्यास्य ।

चित्कमपि तयानन्तर्यं वक्तुं शक्यमिति भावः । कुतस्तदसम्भन इत्याकाङ्क्षायां तमेवोपपादयन्ति—‘तथा-
ही’ति । वैराग्यादीनि हि शुद्धेन्तःकरणे भवति । शुद्धिश्चाऽऽत्मलाभाच्च परं विद्यते’ ‘तरति
श्लोकमात्मचिदि’त्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनाऽऽत्मलाभस्यैव सर्वपुरुषार्थपेक्षायाम्यहितत्वं तज्ज्ञा-
नस्यैव हि तत्साधकत्वं, ज्ञात्वा तत्साधनापेक्षायामग्रिहोत्रादिसाधनानां तच्छेषत्वं ‘विचिदिपन्ती’
त्यादिपर्यालोचनेनाऽवबुद्ध्वा तदर्थकर्मकरणे भवति । एतच्च वेदान्तविचारानन्तरभासीत्यन्योन्याश्रयस्त-

गोत्राभिधीमद्विदिपरविरचित नियोज्यम् ।

वाक्यादिति शेषः । तच्छेषत्वे ब्रह्मज्ञानाद्भूत्वे । ‘अन्योन्याश्रय’ इति । अयं चक्रकसाऽप्युपलक्षकः ।
ननु गुरुमुखात् पठनसमय एव वेदान्तार्थनिर्द्धारे जाते वैराग्यादि, तदा नान्योन्याश्रय इत्यत आहुः—
‘निर्द्धारिते’ति । निर्द्धारिते तु निश्चिते तु । वेदान्तार्थ इति शेषः । निश्चयस्य सशयोच्छेदकत्वा-
विशये सशय एव नोदेतीति विचारो व्यर्थ इति भावः ।

विचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

लोकः क्षीयत एवमेवाऽमुद्य पुण्यजितो लोकः क्षीयते । को ह्येवान्यात् । एष ह्येवा-
नन्दयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राद्युपजीवन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यः
परमपुरुषार्थत्वेऽवगते, ‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ ‘ज्ञानादेव तु कैयल्यं, ब्रह्मविदा-
मोति परमि’त्यादिश्रुतिभ्यस्तज्ज्ञानस्यैव तत्प्राप्तिज्ञानाऽनुकूलसाधनत्वेऽवगते, ‘तमेतं वेदान्त-
पचनेन ब्राह्मणा विचिदिपन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यो निष्कामकर्मणां ज्ञानानुकूलसत्त्वशुद्धिसम्पादक-
तया ज्ञानशेषत्वेऽवगते, श्रुत्यर्थानुष्ठितैर्पागादिभिश्चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यशमादीनि भविष्यन्तीति ।
‘इदमि’ति । उक्तरीतिकं वैराग्यादिसाधनं वेदान्तविचारसाध्यम् । वेदान्तविचारश्च वैराग्यादिसाधन-
सम्पत्तिसम्पाद्य इति साऽवकाश एवेतरेतराश्रय इति नाऽयमपि पक्ष आदत्तु योग्य इति भावः ।

अध्यात्मप्रवृत्ता गृहार्थेदीपिका ।

दमादि । एवं सति पूर्वं ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानमपेक्षितम् । तद्विना न वैराग्यादि । अतो वैराग्यादे-
ब्रह्मज्ञानमाश्रयः । ब्रह्मज्ञानं च वेदान्तविचारसाधीनम् । वेदान्तविचारस्य वैराग्याद्यानन्तर्यमपेक्षितम्
ब्रह्मज्ञानस्य वैराग्यादिकमाश्रयः । एवमन्योन्याश्रयोपात्ताऽनन्तर्यमयशब्दार्थ इति हार्दम् ।

ननु वैराग्याद्युत्पादिकां चित्तशुद्धिं तीर्थनत्तादिना सम्पाद्य वैराग्याद्युत्पत्तौ ब्रह्मविचारः सुखे
कतंत्य इति कुतो नाऽनन्तर्यमगम्य इत्याशङ्कनाऽऽहुः—‘इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण’

भगवद्गीताधीमद्विदिपरविरचित प्रदीप ।

प्यमित्यर्थः । तदसम्भवापत्तेः वेदान्तार्थनिर्णयात्पूर्वं वैराग्याद्यमगम्यरापत्तेरित्यर्थः । परमपुरुषा-
र्थत्वे परमफलरूपत्वे । तज्ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानस्य । साधनत्वे परमपुरुषार्थप्राप्तिमाधनत्वे । तच्छे-
पत्वे चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानमाधनत्वाङ्गीकारे । तदर्थकर्मकरणे निष्कामनया ब्रह्मज्ञानार्थं कर्म-
करणे । वैराग्यादि, भवतीति पूरणीयम् । इदं च पूर्वोक्तमेव वैराग्यादिनिष्पादनं च । अन्यो-

गोस्वामिधीगुरलीधरविरचिता भगुमाप्यव्याख्या ।

स्वेनोभयोरप्यसम्भवापत्तिरित्यर्थः । ननु साङ्गस्याध्यायाध्ययनविध्यापादिततदध्ययनमात्रेणैव तत्तात्पर्यस्य पूर्वगगतत्वेन ज्ञानशेषत्वेन कर्मकरणसम्भवापत्तेः सुवचत्वेन सदाकारान्ताःकरणे सर्वेहानिवृत्तिद्वारा वैराग्यादीनां सम्भवात्कृतस्तदानन्तर्याऽसम्भव इत्याशङ्क्य परिहृति—‘निर्द्धारिते त्वि’ति । यदि वेदान्तवाक्यविचारव्यतिरेकेणैव साङ्गध्ययनवशादेव तत्तात्पर्यावगमस्तदा ब्रह्मज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वेन साधनचतुष्टयानन्तरमकर्तव्यत्वात्सुधारस महता प्रयासेन करणं व्यर्थमेव भवेदित्यर्थः । ननु पटुपेताध्ययनविध्याऽऽपादिततदध्ययनमात्रेणैव तत्तात्पर्यावगमद्वारा वैराग्यादिसिद्धावपि न ब्रह्मज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वम् । साङ्गध्ययनेन हि तत्तात्पर्यावगमः शान्दः । अत्र तु तत्साक्षा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तप्रतिष्ठा ।

नन्वध्ययनसामाधिक्येनैदम्पर्यावधारणमन्तराऽऽपाततो विचारफलेनाऽखिलवेदार्थज्ञानेनोक्तप्रणाल्या हि वैराग्यादि, ततश्च सम्यक्विचारेण वेदान्तवाक्यानामेदम्पर्यावधारणरूपाऽखिलवेदान्तार्थनिश्चय इति विचारवैरूप्याज्ञान्योन्याश्रय इति चेत् । मैवम् । ‘ज्ञेयश्चे’ति विध्यगुरोपादध्ययनाऽनन्तर एव गुरुमुखादधिगतवेदार्थस्य पुंस ऐदम्पर्याऽवधारणरूपवेदार्थनिश्चयत्वान्मीमांसाया इति चेत् । न । सन्देहनिरासैकप्रयोजनत्वान्मीमांसायाः । ननु साङ्गऽध्ययनेन हि वाक्यतात्पर्यावगमः फलम् ।

धीलाहमहकृता गुदाधेदीपिका ।

त्यादि । पूर्वोक्तरीत्येपनिषज्ज्ञानकारणं वैराग्यादीत्यर्थः । यथा ‘तं त्वौपनिषदमि’तिश्रुतेः केवलोपनिषद्वैयं ब्रह्म । उपनिषदुक्तप्रकारकमेव ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधकम् । तथा उपनिषद्विरेष जाते ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञाने तदर्थकयागादिकरणे जातायां चित्तशुद्धौ यद्वैराग्यशमदमादि तदेवोपनिषदानामौपनिषदमोक्षवाचकमतो न व्रततीर्थजन्यचित्तशुद्धिहेतुकं वैराग्यादिकं पुरुषार्थसाधकमतो भवत्येव पूर्वोत्तरीत्याऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतावता वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमन्याऽनपेक्षकार्यत्वं, वेदैकसाध्यं साधनं फलं चेत्युक्तं भवति । यतो वेदप्रतिपाद्ये फले यत्साधनं चित्तशुद्ध्यादिकं, शमदमादिकं, तदपि वेदेनैवोदितेनाऽभिहोत्रादिना सिद्धवतीत्यन्यनैरपेक्ष्यं वेदस्य । अन्यस्य तु वेदसापेक्षत्वमस्येवेति प्रमाणगृह्यन्त्या श्रुतीनां सिद्धा ।

यदि पूर्वोत्तरीत्या ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वज्ञानं तदर्थं यागादिकर्तव्यताज्ञानं तत्तत्तथैवाऽनुष्ठानं ततश्चित्तशुद्धिरुत्तरो वैराग्यादि स्यात्तदा वेदान्तविचाराधिकारः । एवं कल्पने तु विचारस्य वैयर्थ्यमायातीत्याहुः—‘निर्द्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एवे’ति । विचारकार्यस्य ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वादिज्ञानस्य, पूर्वमेव जातत्वादित्यर्थः । ननु विचारस्य न वैयर्थ्यं ब्रह्म-

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः मन्वी ।

न्याश्रयः आदौ वेदान्तविचारो वैराग्यादि वेतिस्तितावन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु गुरुमुखादध्ययनकाले वेदान्तार्थनिर्धारे-कृते पश्चाद्वैराग्यादिसम्पत्त्युत्तरकालं वेदान्तविचारः कर्तव्य एव सत्यन्योऽन्याश्रयगम्योऽपि नेत्यत आहुः—‘निर्द्धारिते’त्यादि । ननु गुरुसन्निधाने वेदान्तार्थनिर्णयस्य जातस्य वैराग्यादावुपयोगः । वैराग्यानुत्तरवेदान्तार्थविचारस्य तु ब्रह्मसाक्षात्कारः फलमिति न विचारवैयर्थ्यमत

न च साक्षात्कारस्तत्फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
'दशमस्त्वमसी'त्यादौ प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात्त्वदेहमपि पश्यन् दश-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधिरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कारस्य-तत्फलत्वेन जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वात्कर्तव्यत्वोपपत्तौ कथं वैयर्थ्यमिलाशङ्क्य परिहरन्ति-
'न च साक्षात्कार' इति । तत्रोपपत्तिमाहुः—'तस्ये'ति । विचारस्य ह्युपक्रमादिभिलिङ्गैर्वेदा-
न्तवाक्यान्तर्गतशब्दतात्पर्याऽवधारणानुसूलमानसव्यापारविशेषत्वेन शब्दशेषत्वात्कथं साक्षात्कारफल-
कत्वं वक्तुं शक्यम् । शब्दस्य हि साक्षात्कारफलकत्वं प्रतिपन्नन्यायेन न कुनापि सिद्धमिति कुत-
स्तरां तच्छेषभूतस्य विचारस्य तत्सम्भवतीति भावः । ननु देवदत्तेन दशमस्त्वमसीत्युक्ते विष्णुमित्रो
दशमोऽहमिति मन्यते । तत्र देवदत्तवाक्यस्यैव दशमोऽहमित्याकारकसाक्षात्कारस्य फलकत्वस्य प्रत्य-
क्षतो दृष्टत्वेन शब्दस्य कथं न तत्फलकत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—'दशमस्त्वमसीत्यादावि'ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधिरविरचितः विवरणम् ।

ननु विचारस्यात्मसाक्षात्कारार्थत्वमेवास्त्वित्यत आह—'न चे'ति । तस्य विचारस्य । शब्दशेष-
त्वेन शब्दाहत्वेन । शब्दजन्यशब्दबोधोपयोगित्वेनेति यावत् । तथा च शब्दबोध एव भविष्यति
न साक्षात्कार इत्यर्थः । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ दशमोऽहमित्याकारक प्रत्यक्षं दृश्यत इत्यत आहुः-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मीमांसायास्तु तत्साक्षात्कार इति फलभेदाच्च वैयर्थ्यं जिज्ञासाया इत्यत आहुः—'न चे'ति । तत्रो-
पपत्तिः—'तस्ये'ति । विचारशास्त्रस्य संशयनिवारकतया वाक्याहत्वेन साक्षात्कारफलकत्वकल्पनायां
तथा । शब्दस्यैव यत्र न तत्फलत्वं कुतस्तरां तत्र तच्छेषभूतस्य तस्य तथात्वमिति भावः । ननु केनचिद-
शमस्त्वमसीत्युक्ते कश्चिद्दशमोहमिति प्रत्यक्षं मनुते । तत्र वक्तुर्वाक्यस्य दशमोहमित्याकारकप्रत्यक्ष-
फलकत्वं प्रत्यक्षत एव दृष्टमिति कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—'दशम' इति । 'प्रत्यक्षे'ति ।

श्रीलालसहकृता गृह्यार्थदीपिका ।

साक्षात्कारफलकत्वाद्विचारसेलाशङ्काऽऽहुः—'न च साक्षात्कारः फलमि'ति । मूलसाक्षात्कारो
विचारस्य न फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः—'तस्य शब्दशेषत्वेने'त्यादि । विचारस्य वेदान्तशब्दशेष-
त्वाच्छब्दस्य च परोक्षप्रमाणनकत्वेन साक्षात्काराऽनुत्पादकत्वात् । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दाद-
परोक्षस्यानुभूतत्वाद्नापि तथास्त्वित्याशङ्काऽऽहुः—'दशमस्त्वमसीत्यादावि'त्यादि । दशम-

भगवदीयश्रीमद्विरिधिरविरचितः प्रदीपः ।

आहुः—'नचे'त्यादि । तत्फलं विचारफलम् । तत्र नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः—'तस्ये'त्यादि ।
तस्य, पूर्वमीमांसीकपदप्रमाणानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधीनां चोचितानुचितत्वविचारेण वेदान्त-
वाक्यार्थशब्दबोधे निर्णेतव्ये विचारस्य शब्दबोधसामग्रीमध्यनिवेशेन शब्दबोध एवोपक्षीणत्व, न
तु शब्दसामग्र्या, ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वमपि । साक्षात्कारकारणत्वकल्पनायां प्रमाणामानादित्यर्थः ।
ननु शब्दादपरोक्षमपि 'दशमस्त्वमसी'त्यादौ सर्वजनानुभवमिदमिति 'तत्त्वमस्या'दिवेदान्तनासक्येभ्यो
विचाराज्जायमान साक्षात्काररूपमपि शुतो न स्यादित्यतो दृष्टान्तवैषम्यं शब्दादपरोक्ष च, द्वयं निषेद्धमाहुः-

मोऽहमिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चा-

गोत्वामिथीनमुरलीपरविरचिता अगुभाष्यव्याख्या ।

न हि तत्र शब्देन साक्षात्कारो ज्ञन्यते । किन्तु—प्रत्यक्षसामग्र्याः—शब्दाद्यपेक्षया, बलवत्त्वाच्छब्दस्य
संस्कारिकत्वमात्रम् । न तु साक्षात्तत्रनक्तव्यम् । नन्वेवमत्रोपि तत्रायेन विचारस्य ^{तत्त्व}संस्कारित्वेनैवो-
पयोगोऽस्त्वित्यादाह च वैषम्यप्रदर्शनेन तन्निषेधति—‘न तथा प्रकृतेऽपी’ति । दशमस्त्वमसीत्यादौ

गोत्वामिथीनमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

‘दशम’ इति । ‘बलवत्त्वादि’ति । समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादित्यर्थः । ‘पश्यन्मि’ति ।
चक्षुःसन्निकर्षरूपसामग्र्येत्यादिः । ‘मन्यत’ इति । दशमः क गत इति व्यामोहाक्रान्ते पुरुषे, दशम-
स्त्वमसीति परेण बोधिते सङ्गच्छते दशमत्वे, चक्षुःसयुक्तदेहसमवायरूपसन्निकर्षात्कृशोऽहमिति-
षदशमत्वविशिष्टोऽहमिति देहविषयकप्रत्यक्ष जायत इति भावः । ‘न तथा प्रकृत’ इति । प्रकृते
विचारे न तथा । वाक्यादेहवद्ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कारो न भवतीति दृष्टान्तवैषम्यम् । ब्रह्मत्वात्मनो(?)—

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आलोकेकसमनस्केन्द्रियार्थसन्निकर्षादेः सिद्धत्वात् । ‘दशमोऽहमि’ति । दशमस्त्वमसीति वाक्यार्था-
वगत्युत्तर दशमत्वसत्याविशिष्टं स्वात्मानं विपरीकरोति । न तु वाक्यश्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण इत्यर्थः ।
किञ्च दशमस्त्वमिति वाक्यार्थमवगत्य यदि दशमोऽहमिति प्रत्यक्षं, तदा तु दशमं मामसौ भूत इति
तद्वाक्यार्थविचारसहकृतया प्रत्यक्षसामग्र्यैव दशमत्वविशिष्टं स्वदेहं प्रत्यक्षीकरोतीति न शब्दस्य
तत्कारणत्वम् । अथाऽनवगत्यैव तदर्थः, तदा तु सुतां न तत्कारणत्वम् । तस्य ग्रहिलतया तत्कारणत्वे
तु घटोऽस्तीति वाक्यादपि दशमोऽहमिति साक्षात्कारावधिष्वेत्यवधेयम् । ‘न तथे’ति । प्रकृते विचा-

श्रीलालनट्टकृता शृङ्गावेदीयिका ।

स्त्वमसीत्यादौ न शब्दादपरोक्षज्ञानं, किन्तु प्रत्यक्षप्रमाणनकसामग्र्या देहात्मकविषयादिरूपया जनिता
चाक्षुषमेवेदं ज्ञानमिति तदाहुः—‘प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादि’ति । ‘देहादेः प्रत्यक्षत्वा-
दि’ति । देहादेश्चाक्षुषादिगम्यत्वादित्यर्थः । ‘स्वदेहमपि पश्यन्मि’ति । स्वदेहस्य चाक्षुषो-
प्यत्वात्स्वदेहमपि पश्यन्मित्यर्थः । तथा च यथा घटं पश्यन् घटोऽहमिति मन्यते । तदेव तत्राक्षुषं
ज्ञानम् । तथा दशमं स्वदेहं पश्यन् दशमोऽहमिति मन्यते । तदेतच्चाक्षुषज्ञानमित्यर्थः ।
दशमस्त्वमसीति शब्दश्रवणात् जायमानं ज्ञानं परोक्षमेव । त्वं दशमोऽसीत्याकारकम् । न तु
दशमोऽहमित्याकारकम् । शुष्मच्छब्दप्रयोगात् । असीति मध्यमपुरुषप्रयोगाच्च । न हि शुष्मच्छब्दोऽ-
सच्छब्दवाच्यमात्मानं बोधयितुं शक्नोति । किन्तु दशमस्त्वमसीति वाक्यश्रवणाजायमानं ज्ञानं दशमो-

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतं प्रदीपः ।

‘दशमस्त्वम’ित्यादि । बलवत्त्वात् शब्दप्रत्यक्षोभयसामग्रीसबलत्वे प्रत्यक्षसामग्र्याः कार्यस्य दृष्ट-
त्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीमुपपादयन्ति—‘देहादेः’ित्यादिना । मन्यते इति । तथा च पूर्वं देहचक्षुः-
सन्निकर्षदर्शनां दशमत्वविशेषणवापनिश्चयागावचिष्टा प्रत्यक्षसामग्र्येव न स्थिता वाक्यश्रवणानन्तरं
त्यथापि तद्दशमत्वविशेषणविशिष्टसंश्लेषज्ञाने जाते पश्चात्प्रत्यक्षसामग्र्या देहादेः लौकिकं दशमत्वविशेषो-
क्तं सुरमिचन्दनमिति वदशमोऽहमिति प्रत्यक्षमेव जायते न तु शब्दाभिन्नं प्रत्यक्षमपि । त्वमसीत्युक्त्वा-

धिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्ताऽसत्यव्यर्थे

गोस्वामिश्रीसुरसीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शब्दप्रत्यक्षसामग्र्योरुभयोरप्येककालावच्छेदेन सत्त्वेनैकस्य बलवत्त्वमपरस्य तत्सहकारित्वम् । न चात्र ब्रह्मजिज्ञासाकाले तत्साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सत्त्वमस्ति येन तद्व्याप्यैकस्य मुख्यत्वमपरस्य सहकारित्वं कथ्येत । तत्सत्त्वे बाधकमाहुः—‘मनने’ति । यदि जिज्ञासाकालेऽपि साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सम्भवस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव भवेत् । तत्फलस्य श्रवणाव्यवहितोत्तरक्षण एव सत्त्वादिति भावः । ननूतमाधिकारिणः श्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण एव साक्षात्कारसत्त्वेऽपि मन्दमध्यमयोस्तदसत्त्वान्मननादिविधीनामानर्थक्यं न । शब्दस्यार्थिकारिविशेष एवाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वस्याङ्गीकारादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘न चाधिकारिभेद’ इति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘शब्दज्ञान’ इति । तत्कल्पनायामधिकारिभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वकल्पनायाम् । कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अत्यन्ते’ति । यद्युक्तमाधिकारिणः शब्द-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरविरचितं विवरणम् ।

रुभयोरर्थान्तरत्वात् । बहिरिन्द्रियजन्यशब्दप्रमाणाऽग्राह्यत्वादिति भावः । ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति वाक्येन दर्शनीोत्तरं श्रवणविधानेन ग्राह्यत्वं स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘मनने’ति । ननूतमस्य साक्षात्कारो मन्दस्य मननमित्यधिकारिभेदेन व्यवस्था स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘शब्दज्ञान’ इति । शब्दबोधरूपे । ‘प्रमाणाभावादि’ति । अधिकारिभेदकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति । खण्ड्यं सुरभी-
कैश्विरचिता वेदान्तचरित्रका ।

रेण, तत्सद्वृत्तेन शब्देन वा, साक्षात्कारो जननीये तथासामग्री विनैव । प्रत्यक्षसामग्र्याः मनननिदिध्यासजन्यब्रह्माहमस्मीत्याकारिकाया मनोवृत्तिरूपायाः सत्त्वं नेत्यर्थः । तदाङ्गीकारो बाधकमाहुः—‘मनने’ति । फलस्य जातत्वात् ।

ननूतमाधिकारिणि शब्दो इष्टि साक्षात्कारं जनयति । निर्दोषनयनवत् । गौणाधिकारिणि तु मननादिद्वारा तादृग्वृत्तिसहकृत एवोपनेत्रसहकृतसदोषचक्षुरिविति नानर्थक्यं मननादिविधेरित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘शब्द’ इति । शब्देन ज्ञानं शब्दो प्रमितिः । तत्र अधिकारिभेदेन

श्रीलक्ष्मणहस्ता गूढार्थदीपिका ।

जहमित्याकारके ज्ञाने प्रयोजक भवति । अतो न शब्दादपरोक्षमिति भावः । ‘मनननिदिध्यासनविधीनामि’त्यादि । शब्दादेवाऽपरोक्षस्वीकारे मनननिदिध्यासनसाध्यफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्तद्विधीनां वैयर्थ्यमिति भावः । ननु मुख्याधिकारिणः शब्दादपरोक्षेऽपि मन्दमध्यमयोरपरोक्षज्ञानाऽभावात् मननादिविवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चाधिकारिभेद’ इति । ‘शब्दज्ञाने तत्क-

भगवद्गीतेश्रीमदिच्छासमर्थतः प्रवीरः ।

क्यादहमस्मीति शब्दं तु न । प्रवृत्तापि दुरुपपादत्वात् । न तथा प्रकृते । प्रकृते तत्त्वमस्यादिवाक्यविचारेण ब्रह्मबोधसत्ते । न तथा, याम्यजन्यशब्दबोधकाले न प्रत्यक्षजनकसामग्रीसत्ता । नन्वात्मा योरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इत्यादौ प्रत्यक्षार्थं श्रवणविधानादेव शब्दापरोक्षसिद्धिरत आहुः—‘मनने’त्यादि । आनर्थक्यप्रसङ्गात् श्रवणमानेणैव ब्रह्मप्रत्यक्षसम्भवे मनननिदिध्यासनयोरकारण-

शब्दस्य ज्ञानजननात् । प्रमाणसङ्करापत्तिश्च । मनसा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात्प्रथमं शा-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितपरिविचिता अशुभाप्यव्याख्या ।

दपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत्तदाऽत्यन्तासतोऽप्यर्थस्य शब्दादपरोक्षमेव स्यात् । न चैवम् । तस्मान्नाधिकारि-
भेदेन तत्कल्पनं युक्तमिति भावः । शब्दयोजना तु—शब्दस्यार्थेऽत्यन्तासत्यपि तेनैव शब्देन ज्ञानजन-
नात्परोक्षज्ञानजननादुत्तमाधिकारिणं प्रतीति शेषः । दूषणान्तरमाह—‘प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे’ति ।
यद्युत्तमाधिकारिणि शब्दोऽपरोक्षमेव ज्ञानं जनयेत्परोक्षं च गन्दे तदा मध्यमाधिकारिज्ञाने परोक्षत्वा-
परोक्षत्वयोरुभयोरपि सत्त्वेन तत्प्रमाणयोः शब्दबोधप्रत्यक्षयोः सङ्करः । साङ्ख्यं परस्परालम्बनाभावस-
मानाधिकरणयोरैकत्रसमावेशनम् । तस्यापत्तिः । प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु मध्यमाधिकारिण्यपि परो-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितपरिविचितं विवरणम् ।

त्यादावत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । अपरोक्षं तु न जायत इति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शब्दा-
ऽपरोक्षवादमेव दूषयन्ति—‘प्रमाणसङ्करे’ति । एकत्र शब्दत्वं साक्षात्कारत्वयोः सत्त्वादित्यादिः ।
ननु तत्तमस्यादिवाक्यान्मनसा तु द्रष्टव्य इति श्रुतिसङ्कृतात्मेवलात्मसाक्षात्कारो भविष्यतीत्य-
धिकारभेदो युक्त इति चेत्तदाऽऽहुः—‘मनसे’त्यादि । तज्जनने, साक्षात्कारजनने । तथा, मननादि-

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदश्रुत्यतिरिक्तसामग्र्यन्तरसापेक्षनिरपेक्षत्वकल्पनायाम् । ननु तारकापुनर्देशमात्रेणैव साक्षात्कारस्ये-
दानीन्तनेषु तु मननादिद्वारकस्य तस्य प्रमाणसिद्धत्वात्कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति ।
गगनप्रसूनं सुरभीत्यादिशब्दस्यात्यन्ताऽसदर्थं गगनप्रसूनसौरभादौ खड्गश्रुत्यतिरिक्तसामग्रीनैरेपेक्ष्येण
तेनैव शब्देन ज्ञानजननात्त्वदुक्तीत्या मननादिविधीनां नैरपेक्ष्यमेवेति भावः । शब्दादपरोक्षज्ञा-
नाऽभ्युपगमे दूषणान्तरमाहुः—‘प्रमाणे’ति । अत्र प्रमाणपदस्य भावकरणव्युत्पत्त्या स्वरूपफलयोर्ला-
भारत्वरूपसङ्करापत्तिः फलसङ्करापत्तिश्चेत्यर्थः । अन्यथाऽसत्यदं श्रुतिबोधितब्रह्मात्मैक्यरूपसदर्थस्य

श्रीलालबहकृता गूढार्थदीपिका ।

ल्पनायाम्’ति । शब्दज्ञानेऽधिकारिभेदकल्पनायामित्यर्थः । शब्द उत्तमाधिकारिण्यपरोक्षबोधं
जनयति मन्दमध्यमयोस्तु परोक्षज्ञानमिति भेदकल्पनायां प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । कुतोऽधिका-
रिभेदोऽनादरणीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे’ शब्दस्य ज्ञानजननादि’ति ।

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्वेन तयोः कारणताबोधकवेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु हीनाधिकारिणः श्रवणादित्रिकेण ब्रह्म-
साक्षात्कार उत्तमाधिकारिणस्तु श्रवणमात्रदेवेत्यत आहुः—‘नचाधिकारी’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—
‘शब्दज्ञाने’त्यादि । शब्दज्ञाने, शब्देन अन्यज्ञाने । तत्कल्पनायां, अधिकारविशेषस्य शब्दबोधे
कारणताकल्पने । प्रमाणाभावात्, आकाङ्क्षायोग्यतासंज्ञिषत्तिज्ञानादिद्वैतकारणैरेव कार्यसम्भवे-
ऽधिकारविशेषस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । अधिकारस्य शब्देहेतुतायां नियमाभावमाहुः—‘अत्यन्ते’-
त्यादिना । तथा च चाध्यामावदिष्टतत्त्वज्ञानसामग्रीसत्त्वे खपुष्पमरुमरीचिकादिशब्देभ्यः सर्वेषां शा-
ब्दबोधो जायते तादृशार्थबोधेऽधिकारविशेषस्य कारणताया वक्तुमशक्यत्वेन व्यभिचारादधिकारस्य न
कापि कारणतेत्यर्थः । किंचोत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षाङ्गीकारे खपुष्पादिशब्देभ्योऽप्यपरोक्षपत्तिरधि-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अधुनाप्यव्याख्या ।

क्षमेव शब्दात्तद्विविष्यतीति साङ्ख्योऽसम्भव इति चेत् । उच्यते । यदि मन्दाधिकारिणीव मध्यमेऽपि शब्दः परोक्षमेव ज्ञानं जनयेदुत्तमाधिकारिणीवापरोक्षं च तदा कथमिव तस्य मध्यमत्वं भवेत् । तदन्यथानुपपत्त्या परोक्षत्वापरोक्षत्वोभयवैशिष्ट्याद्दीक्षरे तु साङ्ख्ये सिद्धमेवेति, न शब्दादपरोक्षसाक्षात्कारो भवतीति सिद्धम् । ननु विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्षसाक्षात्कारसिद्धत्वावेऽपि तादृशशब्दसहकृतेन मनसैव तत्साक्षात्कारः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—“मनसे”ति । मनसा साक्षात्कारजननेऽपि तथा । पूर्वोक्तदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । न हि तादृशशब्दसहकृतं मनोमात्रमेव साक्षात्कारं जनयतीति वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यधिकारिणां वित्तं नोपपद्येत । एवं सत्युत्तमाधिकारिसंयन्त्येव मनस्तादृशशब्दसहकृतं तत्साक्षात्कारं जनयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । तथा च पूर्वोक्तन्यायेनोत्तमाधिकारिणोऽत्यन्तास्तोऽप्यर्थस्य तादृशशब्दसहकृतेन मनसाऽपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत् । मध्यमाधिकारिणि च प्रमाणसाङ्ख्ये सिद्धमेवेति नेदमपि वक्तुं शक्यमिति भावः । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति ।

कैश्वरिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कैमुत्येन धोपार्थम् । तारकाद्युपदेशस्थले तु मगवदनुग्रहादेव तद्वृत्तेरुदयात्साक्षात्कारः । स्वपृथक्तरिक्तसामग्र्यन्तरं विनैव शब्दैः शब्दजनितवृत्त्या वेति । स्वरूपसाङ्ख्येन तु शब्दप्रमितिकरणत्वप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वयोः परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोर्दशमस्त्वमसीत्येकस्मिन्त्वान्ये समावेशात् । एवं पदज्ञानजन्यत्वेन्द्रियजन्यत्वयोस्तादृशधर्मयोरेकत्र दशमोहमित्यादिज्ञाने समावेशात्कलसाङ्ख्येयमपि । नन्वस्तु साङ्ख्येयोपदेश इति चेत् । इदं प्रत्यक्षं प्रमाणमिदं शब्दप्रमाणमियं प्रत्यक्षप्रमितिरियं शब्दप्रमितिरित्यवहारानुपपत्तिरिति समादध्यः । ननु मास्तु शब्दादपरोक्षं विचारसहचरितशब्दसहकृतेन मनसा साक्षात्कारजनने न कोऽपि दोष इत्यत आहुः—“मनसे”ति । तथा, मननादिविविधवैयर्थ्यमेव । अधिकारिविशेषकल्पनायां तु तादृशसाधनसम्पन्नस्याऽधिकारिणः स्वत एव वाक्यार्थाऽवगतिसम्भवे ब्रह्मविचारशास्त्रमपि वैयर्थ्यमाप्नुयात् । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति । सर्वथा शब्दादपरो-

क्षीणलभ्यकृता शब्दावधिपिक्व ।

‘शब्दस्ये’ति । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविविधतायां पक्षमेवेति वैयाकरणराष्ट्रान्ताच्छब्देनेति तृतीयान्ताथो ज्ञातव्यः । तथा च शब्देन खपुष्यं शशशृङ्गमित्यादिरूपेण, अत्यन्ताऽसत्यपि खपुष्पादिरूपेऽर्थे ज्ञानजननात् । अत्यन्ताऽसद्विषयकज्ञानजननादित्यर्थः । यद्युत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षं स्वीक्रियते तदा खपुष्पादिशब्दादप्यपरोक्षं ज्ञानं स्यात्तु न्यासीति नाधिकारिमेदः कल्पनीय इति तात्पर्यम् । शब्दादपरोक्षस्वीकारे दूषणान्तरमाहुः—“प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे”ति । प्रमाणेन सङ्करापत्तिः प्रमाणसङ्करापत्तिः । शब्दरूपेण प्रमाणेन प्रत्यक्षत्वाऽपरोक्षत्वजायोः साङ्ख्ये स्यादित्यर्थः । इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वजाती ।

मगवदीपधीनविष्णुरात्मप्रणीतः प्रदीपः ।

कारसाविशिष्टत्वात् । अधिकारताखण्डनेन शब्दापरोक्षं खण्डयित्वा प्रकारान्तरेण शब्दापरोक्षं खण्डयितुमाहुः—“प्रमाणसङ्करे”त्यादि । तथा चात्र प्रमाणशब्देन व्युत्पत्तिभेदाद्यमाणप्रमेये बोध्ये । इत्थं च यत्र शब्दादपरोक्षात्मकशब्दं जायेत तादृशप्रमायां शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोः केवलशब्दबोधप्रत्य-

ब्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । अनुभवसिद्धत्वात् । इदानीन्तनानामपि शमादिरहितानां निर्विकल्बितसत्त्वैर्दार्ढ्यज्ञानोपलब्धेः । संज्ञाऽनुपपत्तिश्च ।

गोस्वामिप्रोक्तरीचरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

प्रथमं, शमादिसाधनेभ्यः प्रथमम् । शब्दमेव, परोक्षमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । शब्दादि परोक्षमेव ज्ञानमित्युपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तत्तच्छिष्याणामनुभवस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तेषां तथानुभवोऽस्तीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तमेव विशदयन्ति—‘इदानीन्तनानामिति । शब्दो हि सर्वदा साधारण्येनैव सर्वेषामर्थप्रसाधकः । अन्यथाघटशब्दा- गोस्वामिप्रोक्तरीचरविरचितं विवरणम् ।

विधिवैयर्थ्यम् । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । ‘मन्तव्यमिति । सर्वेषां भवतीति स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अनुभवमेवाऽऽहुः—‘इदानीमिति । अस्मिन् युग उत्पन्नानां त्रैवर्णिकानामपीत्यर्थः । ‘उपलब्धे- कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।’

क्षाऽसम्भवत्वात् । प्रथममपरोक्षज्ञानात्पूर्वम् । शब्दीप्रमितिरूपं धान्त्यार्थज्ञानमिति यावत् । एवकारः साक्षात्कारव्यावृत्तिप्रयोजनः । तनोपपत्तिः—‘अनुभवे’ति । लौकिकवैदिकाऽनुभवसिद्धत्वात् । तथा च विचारसाक्षात्कारफलकत्वाऽसम्भवेनाऽन्योन्याश्रयाऽपरिहारश्च शमापानन्तर्यं वक्तुं युक्तमिति सिद्धम् । ननु तथापि शमाद्यभावे मलिनसत्त्वानां कथं वेदार्थनिश्चय इति तदानन्तर्यं सूत्रपादमेवेत्याशयेनाऽहुः—‘इदानीन्तनानामपीति । अत्रैव विचारशास्त्रादेवेति शेषः । अपिशब्दः पूर्वकालीनानां

श्रीलालब्रह्मकृता गूढार्थदीपिका ।

तयोः परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं सादृश्यमस्त्वमसीत्यादिशब्दादपरोक्ष- स्वीकारे । अतो न शब्दादपरोक्षमित्यर्थः । ननु यद्यपि न विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्ष- तथापि वेदान्तविचारसहकृतेन मनसा साक्षात्कारः कृते न स्यात् । तथा सति विचारशास्त्रस्य साक्षात्कारजनकत्वाच्च वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽहुः—‘मनसा तज्जननेऽपि तथे’ति । तत्त्वमस्यादि- वाक्यविचारसहकृतेन मनसा यदि साक्षात्कारस्तदाऽपि तथा, मगनादिपिपीनां वैयर्थ्यम् । मन- नादिसाध्यफलस्य विचारशास्त्रेण जातत्वादित्यर्थः । सिद्धमाहुः—‘तस्मात्प्रथममिति’त्यादिना । दशमस्त्वमसीति शब्दाद्यज्ञानं जायते तत्प्रथमं ज्ञानम् । दशमोऽहमिति ज्ञानात्पूर्वं जातत्वात् । तत्प्र- थमं ज्ञानं शब्दमेव । न तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्र प्रमाणं पठन्ति—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । अनुभूयन्ते, वेदान्तविषयकज्ञानिनो हि परोक्षज्ञानवन्त एव । ननु ये शमादियुक्तास्तेषामेव निःसन्दि- ग्धवेदान्तविज्ञानम् । तच्चाऽपरोक्षमेव । ये तत्तादृशास्त्रेणां निःसन्दिग्धं ज्ञानं नास्त्येवेत्युक्तमाधिका- रिणां शब्दादपरोक्षमित्याशङ्क्याऽहुः—‘इदानीन्तनानामिति’त्यादि । शब्दमवैराग्यादियुक्तानामेव वेदान्तबोधस्वीकारे दूषणमाहुः—‘संन्यासानुपपत्तिश्चेति । अत्रायमाशयः । वेदान्तविज्ञानसु-

भगवद्गीतप्रोक्तरीचरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

क्षयोः परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकस्यां समावेशेन शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोर्जातित्वं न सादि- त्यर्थः । एतेनैव प्रमाणगतयोः शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरेव सादृश्यसम्भवाजातित्ववाच्य इत्यर्थः । ननु तत्त्वम- स्यादिवैयर्थ्यसहकृतेन मनसैव शब्दादपरोक्षमह्नीकार्यं ‘मनसैवानुदृष्टव्यं’मिति श्रुतिसाहाय्यादित्थं च शब्द- प्रमाणमादाय न जातिसङ्करोपचितः आहुः—‘मनसे’त्यादि । तज्जनने शब्दादपरोक्षजनने । तथा

गोस्वामिश्रीमन्नृलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कदाचित्सट्प्रत्ययः स्यात् । तथाचेदानीन्तनानामपि यदि शब्दात्परोक्षमेव जायते तदा तद्व्यायेन पूर्व-
पामपि तथैव वमूवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । शब्दादपरोक्षप्रत्ययाङ्गीकारे यावकात्तरमप्याहुः—‘संन्या-
से’ति । यदि शब्दादेवाऽपरोक्षप्रत्ययः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताः संन्यासयो-
गाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता परिसुच्यन्ति सर्व-
इत्यादिश्रुतौ वेदान्तविज्ञानेन पदार्थयाधात्म्यसूतीवपि संन्यासोक्तिर्विरुद्धेत । पदार्थयाधात्म्यसूतेरेवा-
ऽपरोक्षसाक्षात्काररूपत्वेन तत्प्राप्तौ संन्यासस्याऽनपेक्षणात् । एवमयंशब्दस्याऽनन्तर्यार्थकत्वं उद्दिष्टानां-

गोस्वामिश्रीमन्नृलीपरविरचितं विवरणम् ।

रि’ति । विचारेणेति शेषः । दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । उपनिषदि वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादिना वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासस्य प्रतिपादि-
कैश्चिरित्येता वेदान्तचन्द्रिका ।

संग्राहकः । प्रथमं शब्दाऽनङ्गीकारे यावकमप्याहुः—‘संन्यासे’ति । अपरोक्षसाक्षात्कारे सिद्धे
संन्यासस्याऽप्रेऽनपेक्षणात् । ननु सकार्यस्यैव वैराग्यस्य विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिस्तस्येति चेत् । न । जन-
कादियद्वहस्यानामनधिकारित्वापत्तेः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति विरोधाच्च । तत्र हि
वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासवचनात् । न चैव यदहरेवेति श्रुतिविरोधः । तस्याऽविविदिपासंन्या-

श्रीलालमुद्रकता गूढार्थदीपिका ।

थितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतेर्वेदान्तविज्ञाननिश्चयोत्तरत्वं संन्यासस्य,
निश्चयस्य च विचारधीनत्वाद्ब्रह्मविचारानन्तर्यं च संन्यासस्य वैराग्यादेव सिद्धम् । ततश्च जिज्ञासाशा-
स्त्रस्य भवदुक्तशमदमवैराग्यादिभ्यः पूर्वमपेक्षितत्वाच्च शमदमवैराग्याद्यानन्तर्यं सम्भवति ब्रह्मविचारस्य ।
अतः फलिकाया अयमर्थः । संन्यासस्याऽपि ब्रह्मविचारत्वंपूर्वमुपपत्तिरिति । अत उत्तरभाविनः संन्या-
सस्य ब्रह्मविचारान्न पूर्वत्वम् । अतो न संन्यासाऽऽनन्तर्यमपि जिज्ञासायाः । एवं न कस्याप्यानन्तर्य-
मप्रायशब्देन वक्तुं शक्यत इत्यनन्तर्यपक्षो दूषितः ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

पूर्ववेदेव मनःप्रेने आदाय सङ्गरापत्तिरित्यर्थः । सङ्गरापत्तिस्तु मनसि शब्दप्रत्यक्षयोः करणत्वात्प्रमाण-
सङ्गरापत्तिः प्रमितौ च शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्त्वात्प्रमितिमादाय सङ्गरापत्तिरितिरीत्या बोध्या । एव-
मुक्तमाधिकारिणः शब्दसहजदृष्टमनःसत्ताशास्त्रगुण्यादिशब्देभ्योपि शब्दात्परोक्षं स्यादित्यपि दूषणमवसेयम् ।
पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दिति । प्रथमं, वैराग्यशमादिभ्यः पूर्वम् । शब्दमेव वेदान्तविचारेण
वेदान्तवाक्येभ्यः शब्दमेव परोक्षरूपमित्यर्थः । अनुभवसिद्धत्वात्, उपनिषत्सु तत्तद्विषाणां तच्छि-
ष्याणां च संवादेन परोक्षरूपशब्दस्यैव सर्वप्रतीतिगोचरत्वादित्यर्थः । ‘इदानीं’मित्यादि । तथा च शमा-
दिशून्यानां विचारसमर्थानां यदि वेदान्तार्थनिर्णयो न स्यात्तदेदानीन्तनानां तादृशविचारकाणां निर्वि-
कल्पवेदार्थनिर्णयो न स्यात् । जायते इति सर्वानुभवसिद्धमिति न पूर्वोक्तं साध्वित्यर्थः । तत्रमस्यादि-
वाक्येभ्यो ब्रह्मापरोक्षबोधाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । यद्युपदेशमप्यादेव ब्रह्मापरोक्ष-
बोधः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परा-
न्तकाले परामृताः परिसुच्यन्ति सर्वे’ इतिश्रुतौ वेदान्तार्थनिर्णयोत्तरं संन्यासोक्तिर्विरुद्धा स्यादित्यर्थः ।

किञ्च अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदानाम् । यदि तत्त्वार्थः, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वशक्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यञ्च ।

गोस्वामिश्रीमद्वैश्वदेवसंहिता अष्टमाध्यायः ।

चतुर्णां दूषणानां मध्ये—प्रथममुक्त्वा—द्वितीयं तमाहुः—‘किञ्चे’त्यारम्भ्य ‘उक्तं न भवे’दित्यन्तेन । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहारः आवश्यकः । अयानन्तरं ब्रह्मविज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्थितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थनिष्पत्तेर्भावात् । एवं सति तदध्याहृतं पदं यदि स्वार्थं तदा तद्विनापि स्वकर्तव्यताया इष्टसाधनत्वज्ञानमात्रेणोपपत्तेस्तन्निष्प्रयोजनमेव स्यात् । ननु स्वार्थपदापेक्षामवेऽपि परेषां ब्रह्मविज्ञासाङ्गतेरिष्टसाधनत्वयोधनार्थं तदाकाङ्क्षा भवेत् । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति सर्वत्रैव प्रसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘परार्थत्व’ इति । यद्यपि परप्रबोधने हि शब्दाः

गोस्वामिश्रीमद्वैश्वदेवसंहिता विवरणम् ।

तत्त्वादिदान्तार्थं विचाराऽभावे संन्यासानुपपत्तिरित्यर्थः । ‘कर्तव्यादी’ति । आदिपदेन विधिवोधकपदानां सङ्ग्रहः । द्वितीयं दूषणमाहुः—‘तदि’ति । विचारकरणम् । ‘वाक्यमि’ति । मीमांसावाक्यमित्यर्थः । वाक्यप्रयोगाऽभावे स्वयमेव मनसि विचारः कर्तुं शक्य इति भावः । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यत्वमेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । तैः अन्यैः । ‘शक्यत’ इति । मीमांसाविचारस्यातिदुरूहत्वादिति

कैश्वदेवसंहिता वेदान्तसिद्धिका ।

संपत्त्यात् । द्वितीयं दूषणं निवृण्वन्ति—‘किञ्चे’त्यारम्भ्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । ‘कर्तव्य’ इति आनन्तर्यनिबन्धनत्वात्तस्या आकाङ्क्षेरथापकत्वादानन्तर्यस्य । ‘स चे’ति । अध्याहारः । आदिना कुर्वतेत्यादिपदसंग्रहः । ‘तदि’ति । अध्याहृतं पदम् । ‘व्यर्थमि’ति । तद्विनाऽपि स्वकर्तव्यतोपपत्तिः । ननु परेषां विज्ञासाङ्गतेरिष्टसाधनत्वयोधनार्थं स इति चेत्तेत्याहुः—‘परार्थत्वे’ति । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यप्रेरणमिदं वाक्यं स्यात् । तदेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । आसर्विक्यास्परेषां, सर्वश्रुतिसाध्यत्वात्तस्याः

श्रीलक्ष्मणकृता गृह्यसंहिता ।

आनन्तर्यार्थकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहारः आवश्यकः । अयानन्तरं ब्रह्मविज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्थितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थोदयाभावात् । नन्वस्त्वध्याहारः को दोष इत्याकाङ्क्षायां दोषं वदन्ति—‘यदि तत्त्वार्थ’मित्यारम्भ्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । स्वार्थपक्षे त्विष्टसाधनताज्ञानं स्वस्य वर्तते एवेतीष्टसाधनताऽबाधकं(?) कर्तव्यादिपदं व्यर्थमेव स्यात् । ननु शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देकारुण्येति सर्वतन्त्रसम्मतत्वात्परेषामिष्टसाधनतायोधनार्थं कर्तव्यपदाध्याहारः सार्थक इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘परार्थत्वे त्वशक्यमि’ति । परान् प्रति

भगवदीयश्रीमद्वैश्वदेवसंहिता प्रकीर्तः ।

अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्तम् । अधिकाकाङ्क्षा, अध्याहारमपत्तिः, गुरुषार्थोत्तिष्ठिः, विचारोच्छेदः इति । तेषां मध्ये प्रथमं निरूप्य द्वितीयमुपपादयितुमाहुः—‘किञ्चाध्याहार’ इति । कर्तव्य इति । अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वेऽनन्तरं विचारः एतत्तन्मात्रमुक्त्वा तूष्णीं स्थितौ वाक्यं निराकाङ्क्षं न स्यादितिकर्तव्यादिपदानामध्याहारः आवश्यकः । विचारकर्तृणामिष्टसाधनत्वग्रहसम्पादनेन विचारप्रवृत्त्यर्थमवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्, अध्याहृतं पदम् । स्वार्थं, स्वस्य विचारं प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वग्रहसम्पादनार्थं

असङ्गतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् । किञ्च, अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नानन्तर्यपक्ष उ-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अनुभाष्याख्या ।

ध्याहारसावश्यकत्वं, तथापि कृतिसाध्यत्वस्य विध्यंशप्रविष्टत्वेनाऽकृतिसाध्ये कर्तव्यादिपदाध्याहारोऽपि तदर्थोऽशक्य एव स्यादिति । ननु कथं परेषां तदशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—‘न ही’ति । तैः प्रसिद्धैरसर्वज्ञैर्विचारो वेदान्तानां कर्तुं शक्यः । ‘स्वयम्भूरेप भगवान्येदो गीतस्त्वया पुरे’त्यादिवाक्यैर्वेदस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽसर्वज्ञानां तत्र शक्त्यभावात् । दूषणान्तरमाहुः—‘स्वकृती’ति । यदि कर्तव्यपदाध्याहारः परार्थस्तदा ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यारभ्य व्यासकर्तृका ब्रह्मजिज्ञासाकृतिरनर्थिकैव स्यात् । फलितमाह—‘असङ्गतिरिति’ति । एवं च कर्तव्यपदाध्याहारस्य स्वार्थत्वे परार्थत्वे वाऽस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति । चकार एवकारार्थः । तृतीयं तमाहुः—‘किञ्चे’-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

शेषः । ‘स्वकृती’ति । अशक्यत्वात्पर्येवविचारो न क्रियते चेन्मीमांसाविपयिणी या स्वकृतिस्त्वया वैयर्थ्यमिति भावः । कैश्चिदुक्तमैवविचारः कर्तुं शक्यते चेत्तत्राऽऽह—‘असङ्गतिश्चे’ति । तथा च ब्रह्मजिज्ञासा परैः कर्तव्येति प्रतिज्ञा कृता । अग्रिमसूत्राणि तु स्वैव कृतानीति प्रतिज्ञाहानिरूपाऽसङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थसिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘पुरुषार्थ’ इति । विचारे कि-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तपरिष्काराः ।

दूषणान्तरमाहुः—‘असङ्गतिरिति’ति अध्याहृतकर्तव्यपदस्योभयधाप्यफलत्वेनाऽऽनन्तर्यपक्षेऽस्य प्रतिज्ञा-

भीलाहभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कर्तव्यतायौधनं त्वनुचितम् । जिज्ञासायाः भगवदवताररूपसर्वत्रकृष्णद्वैपायनसाध्यत्वात् । अन्येषामल्पज्ञतया जिज्ञासाया अशक्यत्वाच्च । ‘स्वकृतिवैयर्थ्यं चे’ति । यदि परान् प्रत्युपदेशस्तदा जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादित्यारभ्य कृतस्य ब्रह्मविचारस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ‘असङ्गतिश्चे’त्यादि । स्वार्थत्वे परार्थत्वे वा वैयर्थ्यस्योपपादितरतादस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्य सूत्रस्याऽसङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । ‘किञ्च, अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नाऽनन्तर्यपक्ष’ इति । अधिकारपक्षे पुरुषार्थसिद्ध्यावानन्त-

भगवदीयश्रीमद्विरचिताममयीतः प्रदीपः ।

व्यासामिप्रेतम् । ‘व्यर्थमेवे’त्यादि । वाक्यप्रयोगात्पूर्वमेव विचारकलेष्टसाधनतापीसत्त्वात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यमेव न वदेत् । इत्थं च सपूर्णं प्रतिज्ञावाक्यमेव व्यर्थं स्यादित्यर्थः । परार्थत्वे, परेषामिष्टसाधनतापीसम्पादनेन विचारे प्रवृत्त्यर्थत्वे । अशक्यत्वमेवोपपादयन्ति—‘न ही’त्यादि । तैः परैः । कर्तुं शक्यते, अन्येन केनचिदुक्तमिदं कर्मण्यमिति श्रवणमात्रेण सर्वेषां करणार्थं प्रवृत्तौ प्रमाणभावादित्यर्थः । ननु तादृशाज्ञाकारिणां परेषां प्रवृत्तिरपि स्यादेवेति न वैयर्थ्यमत आहुः—‘स्वकृती’ति । तथा च परस्य विचारकरणार्थं वाक्यप्रयोगः परेण तु न क्रियते स्वयं च क्रियते इति स्वकृतेः प्रतिज्ञाकृतेश्च वैयर्थ्यमित्यर्थः । फलितं दूषणमाहुः—‘असङ्गतिरिति’ति । तथा च स्वपरयोर्मध्ये कस्यापि प्रवृत्तावनुपयोगादसङ्गतिरेव सूत्रस्य फलितेत्यर्थः ।

आनन्तर्यपक्षे पुरुषार्थसिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमुपपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादिना । अधिकार-

क्तन्यायात् । किञ्च तादृशस्याऽधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनाऽसम्भवाच्छास्त्रोच्छेदः ।

शास्त्रविरोधश्च । साधनानामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचितविचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

त्यारन्यो 'क्तन्यायादि'त्यन्तेन । कथमानन्तर्यपक्षे पुरुषार्थसिद्धभाव इत्यत आह—'उक्तन्यायादि'ति । आनन्तर्यार्थत्वेऽयशब्दस्य कस्यानन्तर्यमत्र वक्तव्यमित्याकारकाऽऽह्वाया विपयलाभाभावेन निवृत्त्यभावे ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिबन्धे तद्व्यश्रवणादिजाऽमृतप्राप्तिरूपपुरुषार्थसिद्धभावान्नानन्तर्यार्थत्वमिति भावः । उक्तन्यायस्त्वानन्तर्यं त्वित्यारम्य संन्यासातुषपत्तिश्चेत्यन्तेन सन्दर्भेण स्फुटीकृतो ज्ञेयः । चतुर्थं तमाहुः—'किञ्चे'त्यारम्य 'वक्तव्यत्वादि'त्यन्तेन । यदि साधनचतुष्टयाऽनन्तर्यमत्र

गोस्वामिश्रीमद्विरचितविचिता विचारणम् ।

यमाणे मननद्वारा मोक्षः सिद्धतीत्यर्थः । 'उक्तन्यायादि'ति । अन्योन्याश्रयदोषाद्विचाराभावादित्यर्थः । चतुर्थं दूषणमाहुः—'किञ्चे'ति । साधनचतुष्टयसम्पन्नेन श्रवणं कृतं चेत्तेनैव कृतार्थत्वादध्यापनाभावाच्छास्त्रोच्छेद इति भावः । अग्रे तृतीयाध्याये । यौगिके जिज्ञासापदे दूषणमुद्धाव्य परिहरन्ति—'न चे'ति ।

कैकद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सूत्रस्य, शास्त्रेऽसद्वृत्तिरेव सात् । तृतीये विवृण्वन्ति—'किञ्चे'त्यादिना । 'उक्ते'ति । अधिकाकाह्वाया

श्रीलक्ष्मणद्वयं गृह्यार्थदीपिका ।

यपक्षे तदभावे हेतुमाहुः—'उक्तन्यायादि'ति । मङ्गलाऽर्थान्तरोपक्रमाऽऽनन्तर्येषु सदोपत्वादधिकारपक्षस्य निर्दोषत्वसमानाधिकरणगुणयुक्तत्वस्य पूर्वं प्रदर्शितत्वात्पुरुषार्थः सिद्धति । आनन्तर्यपक्षे कस्याऽप्यानन्तर्यस्याऽसम्भवादाकाह्वापूर्वभावेन जिज्ञासाया अभवात्पुरुषार्थो न सिद्धेदिति भावः । समादिसाधनाऽऽनन्तर्यं शब्दादपरोक्षे दूषणान्तरमाहुः—'किञ्च तादृशस्याऽधिकारिण' इत्यादिना । यदि साधनचतुष्टयानन्तर्यमत्र भवेत्तदा तत्सम्पत्तस्य वेदान्तश्रवणमात्रेण भवन्मते जातसाक्षात्कारस्य कृतार्थत्वासुनः प्रवचनाऽसम्भवः । फलस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् । ततश्च प्रवचनविधायकशास्त्रोच्छेद इत्यर्थः । न चाऽतादृशस्य फलसिद्धयर्थं प्रवचनविधिसार्थक्यमिति वाच्यम् । अतादृशस्य भवन्मते वेदान्ताऽनधिकारात् । वेदान्तविचारेणैवोपनिषदां सिद्धान्ते फलाङ्गीकारात् । श्रवणमात्रेण साक्षात्कारो दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । एवं व्याख्येयत्वेन जिज्ञासाशास्त्रेण विरोध इत्यर्थः । कथं

मनवदीयश्रीमद्विरचितविचारमन्त्रणीक प्रदीपः ।

पक्षे अयशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे । पुरुषार्थः मोक्षः । उक्तन्यायात् कस्यानन्तर्यं वाच्यमित्यत्रानन्तर्यनिरूपकस्यालाभेन तदाकाह्वाया अशान्तेर्मोक्षाकाह्वातुदयप्रसङ्गादित्यर्थः ।

उच्छेदश्च भवेदिति चतुर्थं दूषणमुपपादयन्ति—'किञ्च तादृशस्ये'त्यादिना । तादृशस्य, उत्तमस्य । प्रवचनासम्भवात्, समाधिब्याप्तत्वेन वेदान्तविचारस्य शिष्याणां पाठनस्य वाऽसम्भवादित्यर्थः ।

शास्त्रविरोधः, आदौ वेदान्तविचारमात्रेण तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ब्रह्मसाक्षात्काराङ्गीकारे,

न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात्

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यभाष्या ।

भवेत्तदा शमादिसाधनसम्पन्नस्याधिकारिणः फलसिद्धेः सत्त्वेन पूर्वमेव कृतार्थस्याऽत एव सम्पाधिनि-
रतस्य 'श्रोतव्य' इति विध्यनुरोधेन कृतश्रवणस्य लोकबुद्ध्या श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य प्रवचनादिसाध-
नानामसम्भवात्तत्प्रतिपादकशास्त्रोच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । साधनानामनपेक्षणीयत्वेन तत्प्रतिपादकशास्त्रा-
ध्ययनाद्यभावादुच्छेद इति भावः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । नहि साधनं विना पूर्वमेव
फलसिद्धिरिति कुत्रापि दृष्टमतः शास्त्रेऽसिद्धत्वादिरुद्धम् । तत्र हेतुमाहुः—'साधनानामि'ति । यदि
साधननैरपेक्षेणैव फलं भवेदित्याशयः । साधनप्रतिपादकानां शास्त्राणां तदाऽग्रे तृतीयाध्याये स्वय-
मेव सर्वज्ञेन व्यासेन कथं तानि प्रतिपादितानीत्यन्यथातुपपत्तिरिव तत्र प्रमाणमिति भावः । एवमान-
न्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्त्याऽन्येषामप्यतिदेशमुखेनाधिकारार्थत्वमेव द्रढयन्ति—'अत' इति ।
आपाततो हि दूषणचतुष्टयमुक्तं, वस्तुतस्त्यनेकदोषदुष्टत्वात्परामितसानन्तर्यार्थत्वस्याऽधिकारार्थ एवा-
ऽथशब्दः श्रेयान् । नन्वयशब्दस्याधिकारार्थत्वे 'ब्रह्मजिज्ञासा अथ अधिक्रियते' इति वाक्यार्थः
सम्पद्यते । अधिकारो हि प्रारम्भः । तथा च ब्रह्मजिज्ञासाया विषयविशेषपरतन्त्रत्वेनाऽकृतिसाध्यत्वा-
त्कथमधिकर्तुं शक्येत्याशङ्क्य समादधते—'नचे'ति । क्वमिति चेत्तत्राऽऽहुः—'जिज्ञासापदस्ये'

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

'शक्ये'ति । इच्छायाः प्रारम्भस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वे पूर्व-
मीमांसाभाष्यकारसम्मतिमाहुः—'अत एवे'ति । पुराविदां शावरणां भाष्यकृताम् । ननु विचार-
पदमेव कुतो भोक्तृमित्यत आह—'जिज्ञासापदेने'ति । इष्टे इच्छाविषयीभूतम् । तदिच्छा ब्रह्मज्ञान-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विषयाऽलभेनाऽनिवृत्त्या जिज्ञासाप्रतिषन्धे श्रवणत्वसिद्धेरनेको न्यायः । विषयालभस्तु 'तथाही'-
त्यारम्भ 'सङ्गग्रहानुपपत्तिरित्यनेन सन्दर्भेण प्रदर्शितः । चतुर्थं विशदयन्ति—'किञ्चे'ति । ताह-

श्रीलालमदकृता गुहार्थदीपिका ।

विरोध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'साधनानामग्रे' इत्यादिना । यदि भगवान्वादरायणः श्रवणमात्रेण
साक्षात्कारं स्वीकुर्यात्तदा तृतीयाध्याये स्वयमेव साधनानि न ब्रूयादित्यर्थः । 'अतोऽनेकदोष-
दुष्टत्वादि'त्यादि । आनन्तर्यस्य अनेकदोषदुष्टत्वान्निर्दोषोऽधिकारार्थ एव श्रेयानित्यर्थः । जिज्ञासा-

भगवद्दीपयथीसिद्धारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्यासशास्त्रवैफल्यमित्यर्थः । वैफल्यमेवोपपादयति—'साधनाना'मित्यादिना । तथा च पूर्वोक्तरीत्या
यदि कृतार्थतामभिप्रेयात्तदाऽग्रे तृतीयाध्याये व्यासः स्वयं साधनानि न वदेत् । न हि कारणं विना
कार्योत्पत्तिः कस्याप्यस्ति सम्मता । सम्मता चेत्सात्तदाग्रे साधनानि व्यासो न वदेदित्यन्यथातुपपत्त्या
साधनाभावे कार्याभाव इति सिद्धमित्यर्थः । आनन्तर्यपक्षे दूषणसमूहसुझाव्याऽयशब्दसाधिकारार्थ-
त्वपक्षः सर्वरूरीकर्तुं योग्य इत्युपपादयन्ति—'अत इत्या'दिना । अतः यतोऽधिकारार्थत्वपक्षो
निर्दुष्टोऽत इत्यर्थः । अनेकदोषदुष्टत्वात्, अथशब्दसान्त्वयित्वपक्षे दूषणचतुष्टयोद्भावनानन्तर-
मपि बहूनां दूषणानामुद्भावनादनेकदोषदुष्टत्वादित्युक्तम् । अधिकारार्थ एव, अथशब्दसाधिका-
ररूपार्थ एव । श्रेयान्, निर्दुष्टत्वात् सर्वेषामेव श्रेयानित्यर्थः ।

अत एव 'जिज्ञासितुमिच्छेदिति' पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतज्ज्ञापयति ब्रह्म-

गोत्राणिधर्मनुरदीचरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

ति । ननु ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेतीच्छार्थे 'धातोः कर्मण' इत्यनेन सता माव्यम् । तथाच जिज्ञासापदं तदाचकमिति कथं विचारार्थकत्वमिति चेत् । उच्यते । 'अधातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्र जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन-योगिकार्थव्यतिरेकेणैव-स्वातन्त्र्येण रूढ्यर्थवाचकत्वात् । उद्भिदादिपदवत् । तत्र ज्ञापकमाहुः—'अत एवे'ति । यतो जिज्ञासापदं यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढ्यर्थवाचकमत एव जिज्ञासितुमिच्छेदित्यादीनि वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । अन्यथा इच्छितुमिच्छेदिति वाक्यार्थः स्यात् । स चायोग्यत्वादसङ्गत एव भवेदित्यर्थः । नन्विच्छाया विषयविशेषतन्त्रत्वेनाऽकृतिसाध्यत्वाद्विच्छेदिति लिङ्गविभक्तिः कथं सगच्छते । विधेयैव तद्विधानादिति चेत् । न । 'अहं कृत्यन्तृचक्षे'त्यर्हार्थेऽपि लिङ्गस्मरणात् । अत एव तद्विज्ञासस्येत्यादौ लोटलृकारोऽपि सगच्छते । न च निमग्नपादिष्वयं प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रवर्तनात्सर्वानुस्यूतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव विध्यादियोगे प्रवर्तनाया लिङ् । चतुर्णां शृङ्गुपादानं प्रपञ्चार्थमिति शब्दतत्त्वविदः । नन्वन यदि जिज्ञासापदेन विचार-

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शस्य शमादिसर्वसाधनसम्पन्नस्य । प्रवचनं शास्त्राध्यापनम् । 'शास्त्रे'ति । साधनानां वैराग्यादि-साधनानाम् । अग्रे तृतीयाध्याये । तथाच वैराग्याधानन्तर्याधिकत्वेन यद्यप्यशब्दः प्रयुक्तः, स्याद्विधासेन, तदा सिद्धानां तेषां पुनः कथनाऽनर्हत्वात्तानि पुनरेव निरूपयेदेव । सूत्रकारस्याऽप्यनभिप्रेतोऽयमा-नन्तर्यपक्ष इति भावः । उपसहरति—अत इति ।

ननु जिज्ञासाया विषयपरतन्त्रतयाऽकृतिसाध्यत्वेनाऽव्यशब्दार्थत्वाऽधिकारेऽन्वयाऽसम्भवादधिकाररूपोऽर्थः कथं श्रेयानित्याशङ्क्य परिहरन्ति—'नचे'ति । अधिकृत्यमारब्धुन न शक्या न कृतिसाध्येति न वाच्यमित्यर्थः । ततोपपत्तिमाहुः—'जिज्ञासे'ति । योगविनैव स्वातन्त्र्येण रूढ्या विचारार्थकत्वात् । उद्भि-

श्रीलार्थनष्टकृता गुहादीपिका ।

दादिपदस्य विचारार्थकत्वे शास्त्रमाप्यसम्पत्तिमाहुः । 'अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति' पुराविदां वचनानि । तथा च जिज्ञासापदं यौगिकरूढम् । उद्भिदादिपदवत् । उद्भिच्छब्दो हि योगेन तुल्यतावृक्षादि वक्ति । रूढ्या उद्भिन्नमकं यागम् । तथा जिज्ञासाशब्दोऽपि योगेन ज्ञानेच्छां वक्ति । धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वेति सूत्रेण सप्रत्ययस्य इच्छाया जातत्वात् । रूढ्या च विचारमिति । अत एव श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्द एकदशोऽध्याये जिज्ञासापदं विचारपदपर्यायत्वेन भगवतोक्तम् । एवं जिज्ञासायापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगमिति । नह्यत्र ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति सम्भवति । ज्ञानेच्छाया भ्रमनिवर्तकत्वाऽभावात् । प्रकृतेऽपि विचारवाचकत्वमिति हार्दम् । नन्वेव सति श्लिष्ट जिज्ञासापदं विहाय स्फुटार्थकं विचारपदमेव कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'जिज्ञासापदेन चैतद्वि'त्यारम्भ'आरभ्यत इती'त्यन्तम् ।

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतं प्रदीपः ।

नन्वव्यशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे कर्तव्यत्वमेवार्थं पर्यवस्यति, जिज्ञासाशब्दस्य च ज्ञानगोचरेच्छार्थः, सा च कृत्यसाध्येति कथं कृत्यसाधनीयेत्याशङ्कते 'न चे'त्यादिना । ज्ञातुं ज्ञानगोचरं । नाधिकर्तुं न

ज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादित्यं तदिच्छापूर्णाया विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचरोऽधिक्रियत इत्यतःशब्दार्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विचरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

एव ग्राह्यस्तदा निःसन्दिग्धं विचारपदं विहाय छिष्टपदप्रयोगं कथं कृतवान्सूत्रकार इत्याकाङ्क्षाया-
माह—“जिज्ञासापदेने”ति । यदि जिज्ञासापदं विहाय विचारपदमेवेत्येतं स्यात्तदा स विचारः किमर्थं
इति तत्फलजिज्ञासा विषयलाभाऽभावात्तिष्ठेदेवेति निःशङ्काप्रवृत्तिनिःश्रेयसार्थिनो न स्यात् । तेन
छिष्टपदप्रयोगो योगार्थोऽपि तत्रोपस्थितो भवति । ब्रह्मज्ञानं, ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’
त्यादिश्रुतिभिः पुरुषार्थसाधनत्वादिति विषयीभूतम् । इच्छा च फले तदुपाये वा लोके दृष्टचरी । तथा
च तदिच्छाविषयीभूताऽमृतत्वप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानात्मकसाधनसाधनत्वयोतनेन निःश्रेयसार्थिनो
निःशङ्कप्रवृत्तिसाधनात्प्रयोगः कृत इत्यर्थः । एवमथशब्दार्थं निरूप्याऽतःशब्दार्थं निरूपयन्ति—
‘यस्मादि’ति । यस्मादेव एव ‘नयधेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवानुत्र पुण्यजितो
लोकः क्षीयत’ इत्यादिभिः कर्मणामपिहोनादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यैफलत्वप्रदर्शनेन ‘ब्रह्मवि-
गोस्वामिश्रीमद्विचरविरचितं विषयम् ।

विषयिणीच्छा । अधिकारपक्षे वाक्यार्थं वक्तुगतशब्दार्थमाहुः—‘यस्मादि’त्यादि । ननु सामान्यतो-
ऽतःशब्दस्य पूर्वावधौ प्रयोगदर्शनात्किं पूर्वमित्याकाङ्क्षायां, कर्मविचारस्य पूर्वत्वं वक्तव्यम् । तच्च न
सम्भवति । तस्य पूर्वत्वं पूर्वमेव खण्डितमत आह—‘अत’ इति । यथा “धर्मो यशःप्रदः सुखदश्चातः
करोमी”त्यादी दृष्टेऽप्यतःपदप्रयोगो दृश्यते, तथानापि ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनमते ब्रह्मज्ञानार्थं
विचार आरभ्यत’ इत्यतःशब्द इत्यर्थः । अत्र, यथैकं पदमेकस्मिन्नर्थे यौगिकमन्यस्मिन्नर्थे रूढ तथौ-

कैश्चिद्विरचिता पैदाशब्दचिन्ता ।

पदवत् । एतेन ज्ञानेच्छार्थाया जिज्ञासाया अर्थान्तरकल्पने निवृत्त्याऽभावे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गभूत-
यौगिजिज्ञासाकारणयोः संशयप्रयोजनयौगिज्ञासायाऽसूचनात्काकदन्तपरीक्षाचदिदमपि शास्त्रं स्या-
त्तदर्थं तत्सूचनी जिज्ञासैव प्राधान्येन विवक्षितव्या । विवक्षितायां च तस्यां तस्याः प्रत्यधिकरणमप्रति-
पादनादनधिकार्यत्वेन तत्सममिष्याहृतोऽथशब्दो नाधिकारार्थ इति परास्तम् । तथा जिज्ञासापदस्य मीमां-
सापरत्वेऽन्यार्थकल्पनादोषोपि तथा । किञ्च विचारार्थकत्वाऽभावे प्रत्यधिकरणं तदधिकरणादध्याहृत-
कर्तव्येतिपदनैरर्थव्यापत्तेः । इच्छाया विषयविशेषतत्त्वेन विधि [ज्ञेय] कर्तव्यपदं विनाऽपि स्वतः
भगवद्गीताधीमद्विचरविरचितं प्रदीपम् ।

कृत्या साधयितुं । विचारार्थत्वात् जिज्ञासापदस्य यौगिकरूपत्वेन स्वातन्त्र्येण रूप्या वृत्त्या विचारा-
र्थत्वसम्भवात् । यथोक्तपदं योगेन यमिन बोधयति केवलरूप्या च यमविशेषमिति तद्वदित्यर्थः । जिज्ञा-
सापदस्य विचारार्थत्वे उपपन्नमाहुः । अतएवेति । यत् इच्छाविषयकेच्छायाः असम्भवेन एतद्वा-
क्यस्याप्रामाण्यं स्यादत एवेत्यर्थः । जिज्ञासितुं विचारयितुमित्यर्थः । ननु जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे
विचारपदं त्यक्त्वा किमिति छिष्टजिज्ञासापदप्रयोगः कृत इत्यत आह—“जिज्ञासापदेने”त्यादि ।
जिज्ञासापदेन ज्ञानविषयकेच्छार्थकजिज्ञासापदेनेत्यर्थः । एतत् वक्ष्यमाणमित्यतम् । इष्टमिति ।
तथा च सुखस्यैव सुखसाधनेष्वपि दृष्टं शास्त्रकारिणां सम्मतम् । यथा यागादौ । अन्यथा तत्साधने प्रवृ-

अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव, न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्प-

गोत्राभिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दामोति परमि'त्यादिमिश्र ब्रह्मविज्ञानात्पुरुषार्थप्रदर्शनेन च कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं, तस्मात्तत्राप्यर्थं तदुपायमूला ब्रह्मविज्ञासा आरभ्यत इत्यर्थः । नन्वेवमथशब्दसाधिकाधिकार्यत्वे ब्रह्म-
विज्ञासाऽऽधिक्रियते अधिकारिणमुद्दिश्याऽऽरभ्यत इति वाच्यार्थः सम्पद्यते । तथा च को वाऽ-
त्राधिकारी यमुद्दिश्येयमारब्ध्वेत्याकाङ्क्षायामाह—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः शङ्कां वारयति ।

गोत्राभिधीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मिकरूढमित्युच्यते । यथा उद्दिदादिपद यावद्विशेषे रूढम् । वृक्षे यौगिकम् । तद्वान्नापि विज्ञासा-
पदस्य यौगिकरूढत्वम् । ज्ञानेच्छायां यौगिकम् । प्रकृते विचारे रूढिः स्वीक्रियते । एवं च, अथातो
ब्रह्मविज्ञासेत्यत्र ब्रह्मपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अतःपदस्य ज्ञानार्थं तात्पर्यप्राप्तकत्वम् । तथा च ब्रह्म-
विषयकज्ञानातुल्लो विचार आरभ्यत इति वाक्यार्थः ।

ननु ब्रह्मनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि वक्तव्यानि ।
तत्र विषयादीनामग्रे वक्तव्यत्वादधिकारिनिर्णयमाहुः—'अधिकारी'ति । ननु वेदार्थविचारे च त्रैव-

कैद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवोदयाच्च । स्वकृत्यसाध्यत्वाच्च । अग्रे च जन्माद्यस्त्येत्यादिविचारकरणादप्रतिज्ञातकरणप्रसङ्गाच्च । प्रतिज्ञा-
भङ्गापत्तेर्वा । विज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे सम्मतिमाहुः—'अत एवे'ति । विज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वा-
देव । विज्ञासितमधीनां चेत्यत्र श्रीभगवाचार्यविज्ञासापदस्य विचारार्थतयैव विवृतत्वाच्च । नन्वेवमस-
न्दिग्धं विचारपद विहाय छिष्ट प्रयोग कथं धृतवान् भगवान् सूत्रकार इत्याशङ्क्याहुः—'विज्ञासे'ति ।
'ज्ञापयती'ति । अत्र सूत्र इति शेषः । एतत्पदार्थमाहुः—'ब्रह्मे'ति । तथाच ब्रह्मविज्ञासापदेनाऽधि-
न्यानन्तश्चकिमद्वितीयं ब्रह्मैवैतच्छास्त्रविषयस्तत्सम्यग्धी चाऽयं विचार इति, शास्त्रविषययोः प्रतिपादक-
प्रतिपाद्यभावः सम्बन्धश्च दर्शितः ।

अतःपरं शास्त्रप्रयोजनं दर्शयन्त एताऽतःशब्दं निवृण्वन्ति—'यस्मादि'ति । अग्निहोत्रादीनि
नित्यकर्माणि । आदिना योगोपासनापरिग्रहः । 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव
परप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनमनतो हेतुर्ब्रह्मज्ञानाय किंलक्षणकमित्यादिरूपो विचारोऽधिक्रियत आरभ्यत
इति हेतुरूपोऽतःशब्दस्याऽर्थः । तथाच परप्राप्तिफलकब्रह्मज्ञानमेव परमप्रयोजनं दर्शितम् । सन्देह-
निवृत्तित्ववान्तर्द्वाररूपत्वेन । अवशिष्टमधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः पक्षान्तर-

शीलाद्व्याहृतता गृहार्थेऽपिक्ता ।

तथा च न केवलं विचारमात्रं विज्ञासापदेनोच्यते किन्तु पुरुषार्थसाधनज्ञानविषयकेच्छापूर्वको- विचार
इत्यर्थः । 'अधिकारी त्वि'त्यादि । अथ हि वेदार्थविचारे वेदवाक्यान्तर्गतशब्दशेषभूतस्त्वत्र हि यो

अणुभाष्यव्याख्या ।

तिर्न स्यादिति भावः । तद्विच्छापूर्वगण्य ब्रह्मज्ञानेच्छाविषयलभार्थमित्यर्थः । अथशब्दार्थमाहुः—
आरभ्यत इतीति । सूत्रार्थमाहुः—यस्मादित्यादि । ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमेव । तज्ज्ञानाय
ब्रह्मज्ञानाय । अतःशब्दार्थः अतःपदवर्तितसूत्रार्थः । अथ अधिक्रियते अधिकारिणमुद्दिश्य
ब्रह्मविज्ञासाऽऽरभ्यते ।

असाधिकार्याङ्गायामधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तथाच वैदिकवाक्याङ्गीकृतो यो

यितुम् । नहि मन्दमतेर्वेदो नायातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विचारो हि वैदिकवान्यान्तर्गतशब्दशेषमूतः । तथा च 'येऽङ्गिन्यधिकारिणस्ते तदङ्गेऽपी'ति त्रैवर्णिक एवाऽत्राऽप्यधिकारी ज्ञेयः । अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाहुः—'न ही'ति । मतिः कर्मोदित्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्याकारिका । ननु मतिमत्त्वं चेन्नाधिकारिविशेषणं तदा गृहाद्यासक्तस्यापि पुरु-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

णिं एवाधिकारीति सत्यम् । परन्तु वेदान्तार्थविचारे गृहानुरक्तस्य फलाभावाद्भिरक्तत्वमधिकारिविशेषणं देयम् । तथा च साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव विरक्तत्वान्मन्तप्रवेश इत्यत आहुः—'न ही'ति । कल्प्यत इत्यत्रान्वयः । मन्यते त्रैवर्णिक एवाधिकारी । अनुरक्तस्य तु फलाभावेनाथोदेवानधिकारित्वात् । व्यर्थं विरक्तत्वं विशेषणम् । यथा वेदाधिकारिणि मतिमत्त्वं, कर्माधिकारिण्यन्यपद्व्यादिमिद्वत्त्वं विशेषणं न कल्प्यते-तथाऽत्रापि समुदितार्थः । यथाऽन्धपक्ष्वादीनां फलाभावात्तथा प्रतिपादितं कल्पसूत्रे । तथा हि-दर्शपूर्णमासप्रकरणे यजनानस्य 'आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्वक्षमसी'त्यादिमन्त्रेणाऽऽध्याविक्षणं विहितम् । तत्राऽन्धविक्षणस्य लोपादङ्गवैकल्येन फलाभावः । एवं दर्शपूर्णमासेष्वप्यन्ते यजमानस्य, विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा दिवमनुविचक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषम इत्यादिमन्त्रेण गमनरूपं विष्णुकर्मणं विहितम् । तत्र पन्नोर्न सम्भवतीति फलंऽभाव इति । एवंहीत्या वेदान्तविचाररूपमीमांसाया आयदयकत्वमुक्तम् । विचारो च त्रैवर्णिकानामधिकार इत्यपि स्वीकृतम् । परन्तु तत्र कर्मण्यपि त्रैवर्णिकानामधिकारोऽस्तीति कर्ममीमांसया चरितार्थत्वमस्या कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शङ्कानिरासे । एवकारः शूद्रव्यवच्छेदकः । तद्युत्पादयन्ति—'नही'ति । ब्रह्मणो हि वेदार्थत्वेन तद्विचारस्य वेदवाक्यैरेव करिष्यमाणत्वादिति भावः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासापदेनैवाऽधिकारिलान्येऽपि दर्शितः । ननु 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधात्सङ्कोचस्याऽऽवश्यकतया शमादिसाधनसम्पन्न एव कुतो नाऽधिकारीति शङ्का दृष्टान्तेनैव निरसन्ति—'नही'ति । 'मन्दे'ति । अल्पबुद्धेः पुंसः । तथाच मतिमानेव पाठ्यो

श्रीलालभट्टवृत्तः । गृहार्थोदीपिका ।

वेदाधिकारी स एवाधिकारीति त्रैवर्णिक एवाधिकारीत्यर्थः । ननु विचारो नाम मननं तत्र त्रैवर्णिकानां सर्वेषामधिकारे प्राप्ते 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधात्परिचितः सङ्कोचार्थं शमदमायान्तर्गत्यमेव यत्तज्यं ततश्चाऽध्वशब्द आनन्तर्यार्थक एव व्याख्यातव्य इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'न हि मन्दमतेरि'त्यादि । तथा च तत्र यथा मतिमत्त्वसाऽर्थोप्यासिक्तयात्राऽप्युक्तस्याथोप्यासिर्न तु तदर्थं विशेषणमधिकारिणि देयमित्यर्थः । ननु तर्हि गृहासक्तस्याऽप्यधिकारे विषयवत्तस्यापि ब्रह्ममननादिसिद्धौ जिज्ञासाशास्त्रोक्तं मोक्षारम्भं फलं स्यात्तथा सति स्वक्तविषयस्योत्तमस्याऽस्तिहीने विषयिणि तौल्यं च तौल्यमापत्तौत्या-
भगवद्गीतधीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विचारः सः प्रधानाधिकार्यधिकारिक एव । दर्शपूर्णमासाधिकार्यधिकारिकप्रयाजादिवदित्यर्थः । ननु कर्मोदित्येवफलसाधनपेक्षया ब्रह्मज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति मतिमानेव विचाराधिकारी कल्पनीयोऽन्यथा स्मात्कर्ममात्रपरस्यापि विचारेण ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषार्थसाधको भवेदत आहुः—'नहीत्या'दि । मन्दमतेः त्रैवर्णिकस्य । मतिमत्त्वं ब्रह्मण्यारण्यमर्थबुद्धिमत्त्वम् । 'कल्प्यते' इति । तथाऽकल्पने ताद-

अन्धपद्मवादीनामिव कर्मणि, गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्साक्षात्कारो न भविष्यति । न च धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । नच जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

गोस्वामिभूमिपुरलीपरविरचितं बाणुभाष्यम्याख्या ।

पार्थसाधनीभूतब्रह्मसाक्षात्कारः कथं न भवतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तप्रदर्शनेनमुत्तेन समाधत्ते—‘अन्धे’ति । यथा अन्धपद्मवादीनां स्फकारस्य सर्वत्रोक्तत्वात्कर्मोधिकारस्य सिद्धत्वेन न कर्मणि (कर्मविषये) मतिमत्त्वादिक-
मधिकारिविशेषण, किन्तु सहकारिविशेष एव । तथा च तदभावात् कर्मकरणम् । तथाऽत्रापि गृहाद्या-
सक्तस्य श्रवणस्य यथाकथञ्चित्सत्वेऽपि मतिमत्त्वाऽभावेन मननादिसहकारिकारणाभावात् साक्षात्कार
इति भावः ।

गोस्वामिभूमिपुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

इति मन्यमानं मीमांसक कटाक्षयज्ञाहुः—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यन धर्मशब्दस्य
वेदार्थमात्राद्यत्वेन धर्मेविचारप्रतिज्ञैव ब्रह्मविचारस्य जायमानत्वेन मित्रतया न पक्षव्येत्ययमर्थः ।
अस्याः वेदान्तमीमांसायाः । यद्यपि क्वचित्सुस्तके अस्तेति पाठः । तथाप्यत्रैव भाष्ये नार्थोऽनया
मीमांसयेत्युक्तत्वात्क्वचित्सुस्तके अस्या इति पाठस्य दृष्टत्वात् स एव पाठ इति प्रतिभाति । अप्रतिज्ञानात्
जैमिनिना अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञामा अकृतत्वात् । ‘अनुपलब्धेश्च’ति । ब्रह्मप्रतिपादकाधि-
कृष्टानुपलब्धेश्चैतत्तुः । तदेवाऽऽहुः—‘न चे’ति । अत्र मीमांसकमते जगतः प्रवाहरूपेण नित्यत्वमतः
करणताविचार एव नास्ति । ब्रह्मज्ञानस्य तु धर्मरूपत्वात् धर्मप्रतिज्ञैव चरितार्थत्वादित्याशयेन मीमां-
सकाः शङ्कन्ते—‘स्यादेतदि’ति । नोदकथाकथार्थस्य । नुद प्रेरण इति धातुनिष्पन्न नोदकं प्रेरकं
यत् सोमेन यजेतेत्याकारकत्वेदयाकथम् । तदर्थस्य यागानुष्ठानावनारूपार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा चोद-
नालक्षणोर्धो धर्म इति सूत्रेण धर्मे श्रमाग्य प्रतिपाद्यत्वम् । ननु वेदस्य विध्यर्थवादमन्त्रानामपेक्षरूपेण
क्वचिद्विरचित्वा वेदान्तचरित्रका ।

मतिमानेवाधीयेतेति यथा न निषमस्तथाऽत्राप्नुक्तसाधनसम्पत्तिमैव विचारः कर्तव्य इति न नियम
इति भावः । नन्वेव सति विरहितानामपि वेदान्तार्थनिश्चयात्साक्षात्कारापत्तिरित्यत आहुः—‘अन्धे’ति ।
यथाऽऽज्यावेक्षणोदितस्वरूपोपकर्षेणामावात्कर्मणि तेषां न फल, तथाऽत्रापि फलोपकारमिननाद्यज्ञाऽभा-
वाद्गृहाद्यासक्तानां न साक्षात्कारः । श्रुतिस्तु महावास्याद्युपदेशग्रहणसाधनपरेति न दोषः ।

श्रीलालमहर्षयः गृहार्थव्याख्या ।

शङ्क्य समादधते—‘अन्धपद्मवादीनामिव’त्यादिना । यथा कर्मण्यन्धपद्मवादीनामसामर्थ्यात्कर्मक-
रणाऽभावात्तत्साध्यफलाऽभावेऽपि न कर्मण्यन्यत्वादिविशेषण, तथा गृहाऽसक्तस्य मननाऽसामर्थ्या-
त्साध्य ब्रह्मसाक्षात्काररूप फल न भविष्यति । नैवावता शमदमादिक विशेषण देयमित्यर्थः ।

भगवद्गीतार्थमद्वैतसामग्र्योक्तं प्रदीप ।

शमतिमत्त्वाभाव निश्चयापि जडमते पितृकारित्वेदाध्ययनस्यावैधत्वेन प्रत्यवायजनकत्व स्यादित्यर्थः ।
ननु शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिरुत्थादिरूपोऽधिकारो निचोऽवश्य अधिकारिविशेषण वाच्योऽन्यथा
गृहाद्यासक्तवेदान्तविचारकस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषार्थश्च सिद्धोदत आहुः—‘अन्धे’त्यादि । तथान्य
यथाऽऽज्यावेक्षणविष्णुभ्रमणादिरूपसहकारिकारणाद्वाभावाद्यथा कर्मकर्तृणां फलाभावस्तथा विचारकणा-
मपि शान्त्यादिसहकारिणानामभावाद्गृहाद्यासक्तानां ब्रह्मसाक्षात्कारपुरुषार्थभाव इति भावः ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाक्यार्थस्य धर्म-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यभाष्या ।

ननु धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव ब्रह्मविचारस्यापि गतार्थता स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—‘न च धर्मन्यायेने’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । तत्र हि धर्मजिज्ञासा
प्रतिज्ञाता । न ब्रह्मजिज्ञासा । तथा चाऽप्रतिज्ञातस्य निरूपणासम्भवात्कथं गतार्थत्वम् । ननूक्तं धर्मशब्दो
वेदार्थमात्रोपलक्षक इति, कथमप्रतिज्ञातत्वं ब्रह्मजिज्ञासाया इत्यत आहुः—‘अनुपलब्धेरिति ।
‘अथाऽतो धर्मजिज्ञासे’त्यत्र धर्मशब्दो यदि वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन सूत्रकारसम्मतः स्यात्तदा
ब्रह्मजिज्ञासाया अपि प्रतिज्ञातत्वेनातुपदेमेव चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यादिना धर्मजिज्ञासावद्ब्रह्मजि-
ज्ञासाऽपि स्वनये तेनैव कृता स्यात् । नहि द्वादशलक्षणां कुत्रापि सा कृतास्ति । अनुपलब्धेः ।
उपलब्धिप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमत्र तन्निषेधमाहुः—‘नचे’ति । अत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘स्यादेतदि’ति ।

जैमिनिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वेदार्थनिश्चयार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तौ शास्त्रस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वमीमांसयैव विधिमन्त्रनामधेय-
निषेधाऽर्थवादात्मकस्य सर्वस्याऽपि वेदार्थसाऽर्थनिर्णयादिति चेत् । मैवम् । वेदार्थज्ञानमात्राय नाऽयं
विचारः, किन्तु वेदार्थब्रह्मज्ञानाय । तस्य च तत्राऽदर्शनात् । तदेतदुक्तं ‘नच धर्म’त्यादिना । न्याय-
शब्देनाऽत्र सूत्राणि गृह्यन्ते । अस्य वेदान्तशास्त्रस्य । ‘अप्रतिज्ञानादि’ति । ब्रह्मविचारस्य । तस्यैवाऽ
नुपलम्भात् । तामेव प्रदर्शयन्ति ‘नचे’त्यादिना । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्कन्ते—‘स्यादे-

श्रीलालभट्टहृता गूढार्थदीपिका ।

ननु वेदाधिकारी यः स त्रैवर्णिक एवाधिकारी तदाऽप्यतो धर्मजिज्ञासेति पूर्वतन्त्रप्रतिज्ञासूत्रे
धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव पूर्वतन्त्रन्यायेन ब्रह्मज्ञानसिद्धेरभ्यस्यविचारस्य गतार्थता
स्यादित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न च धर्मन्यायेने’त्यादि । तत्र हेतुमाह—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । जैमि-
निना ब्रह्मविचारस्याऽप्रतिज्ञातात् । यदि सर्ववेदार्थजिज्ञासायाः प्रतिज्ञा स्यात्तदाऽप्यतो वेदजिज्ञा-
सेति प्रतिज्ञातं स्यादित्यर्थः । ‘अनुपलब्धेरेति । यदि धर्मजिज्ञासायामतेदिचारोऽपि प्रतिज्ञातः
स्यात्तदा ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म’ इत्यादिभिर्धर्मविचारस्वद्ब्रह्मविचारोऽप्युपलभ्येत । अतस्तस्यानु-
पलब्धेर्न तत्र ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यर्थः । अनुपलब्धेरित्युक्तं तस्यैव विवरणमाहुः—‘न च जगत्कारण-
मित्यादिना । उत्तरकाण्डप्रमेये ज्ञाने धर्मत्व साधयित्वा पूर्वकाण्डमीमांसया गतार्थत्वं साधयति—

भगवद्गीतयश्रीमदिच्छारासमणोत्त-प्रदीप ।

नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य लक्षणया वेदार्थमात्रपरतया व्याख्यानात् धर्मनिरूपण-
प्रतिज्ञैवैव ब्रह्मनिरूपणप्रतिज्ञायाः कृतत्वेन गतार्थत्वादथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्प्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमत
आहुः—नन्विति । अस्य वेदान्तविचारस्य । अप्रतिज्ञानात् शक्त्यर्थप्रतिपादकधर्मपदपठित-
जैमिनिप्रतिज्ञामध्ये ब्रह्मविचारप्रतिज्ञाया बलायादित्यर्थः । ननु लक्षणयार्थप्रतिपादकधर्मशब्दपठितप्रति-
ज्ञया ब्रह्मविचारस्यापि प्रतिज्ञातत्वादपार्थैव पृथग्न्यस्यविचारप्रतिज्ञेत्यत आहुः—अनुपलब्धेरिति । तथा
च जैमिनिना स्वसूत्रे यदि ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता स्यात्तदा ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म’ इति धर्मजिज्ञा-
सावत् ब्रह्मजिज्ञासाप्युपलभ्येत नल्येवमित्यर्थः । अनुपलब्धिप्रकारमेवोपपादयन्ति—‘नच जग’दित्या-
दिना । अधिकरणमस्ति जैमिनिमीमांसायामधिकरणमस्तीत्यर्थः ।

त्वमुक्त्वा, प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सन्देहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् 'आत्मे-

गोस्वामिधर्मसूत्रविरचिता अत्रुभाष्यव्याख्या ।

यदुक्तं जगत्कारण परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाण्वो वेति सन्देहपूर्वकं तन्निश्चयकारकं किञ्चिदधिकरणं द्वादशलक्षण्या नोपलभ्यत इति । तत्तु सादेव । तेन प्रकरेणाऽधिकरणकृतेरनपेक्षणात् । किन्तु धर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय तद्विषयाकाङ्क्षायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्याख्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा, तस्यैव कथं धर्मत्वमर्थवादवाक्यानां तत्र सत्त्वात् । तत्र च चोदनाया असत्त्वाच्चक्षुष्यार्थस्य धर्मत्वाऽभावे तेषामप्रामाण्यमेव स्यादित्याशयस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

गोस्वामिधर्मसूत्रविरचिता विवरणम् ।

चतुर्विधत्वम् । तन्मध्ये विधेस्तु प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । अर्थवादादीनां निर्वक्यत्वेनाऽप्रामाण्यमत आह—'प्रामाण्यपुरःसरमिति । विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्फुरिति सूत्रेण । स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थोऽपि नीयते । सर्वस्तेनार्थवादानां प्रायस्तेन प्रमाणतेति कारिकाया चार्थवादानां प्राशस्त्यबोधकत्वेनार्थांशे प्रामाण्यं, गद्यादीनां देवताप्रकाशनद्वारा शब्दांशे प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य नामधेयानां नामावच्छिन्नधात्वर्थनिष्ठभावनाख्यधर्मप्रमितिं प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य, सकलवेदाऽर्थवादानां प्ररोचकतयैव मन्त्राणामपि स्मारकतया प्रामाण्यव्यवसापनपुरःसरं शब्दार्थोभयविषयका सन्देहा निवारिता इत्यर्थः । अत्रज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादक-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तदिति । एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं वैयर्थ्यम् । 'अर्थे'ति । 'प्रतिज्ञाय'ति । कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाय । 'नोदके'ति । को धर्मः कथंलक्षणक इति स्वरूपप्रमाणजिज्ञासायां यदेतेत्यादिनोद्घातितं नोदकवाक्यम् । तदर्थस्य यागादेश्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण, चोदनालक्ष्यत्वाच्चोदनार्थत्वादर्थरूपत्वाच्च धर्मत्वमुक्त्वा वेदान्तानां तदेकदेशत्वाच्चोदनानां प्रामाण्यमाशङ्क्योत्पत्तिकसूत्रेण तत्प्रामाण्यपुरःसरं शब्दार्थ-

श्रीलङ्केश्वरणा श्रुतार्थद्वयम् ।

स्यादेतत् । 'अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारमिति'त्यादिना । 'नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वे'ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्याख्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वेत्यर्थः । 'प्रामाण्यपुरःसरमिति । अर्थवादवाक्येषु नोदनाया असत्त्वाच्चदर्थस्य धर्मत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यं 'मान्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शना'मित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्फुरिति'त्यादिना स्तुत्यर्थेन नोदकनाम्नैकवाक्यतया सम्पाद्योपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यशङ्का निवारितेत्यर्थः । अत्रज्ञानस्रोतरीमीमांसानिपयस्य धर्मत्वमाह—'तत्र ब्रह्मज्ञानस्ये-

भगवत्पञ्चमीमद्विष्णुसामवेदीनां मदीयः ।

पूर्णपक्षी शङ्कते स्यादेतदिति । एतत् स्यात् ब्रह्मज्ञानस्यापि विध्यर्थत्वेन धर्मत्वात् धर्मविचारप्रतिष्ठाया प्रतिज्ञातत्वं स्यात् । प्रामाण्यपुरःसरं अर्थवादानां किञ्चिद्वैयर्थ्यरूपत्वेन प्रामाण्यव्यवसापनपुरःसरम् । सर्वे सन्देहाः मन्त्रार्थवादानामप्रामाण्यसन्देहाः । तत्र धर्मपदार्थमप्येव । धर्मत्वं

त्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्वस्त्रेत्युपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यार्थत्वात् । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन' मिति स्मृतेश्च । सृष्ट्या-

गोस्वामिधर्मिमुखीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

कथमतदर्शानां'मिलादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि'त्यादिना स्तुत्यर्थेन चोदकवाक्येनैकवाक्यतां सम्पादोपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यादिशङ्का निवारिता । तथाचाऽऽ'स्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्वस्त्रेत्युपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वात्तदर्थस्य ब्रह्मज्ञानस्याऽपि धर्मत्वम् । तल्लक्षणाऽऽकान्तत्वात् । 'अयं हि परमो धर्म' इत्यादिस्मृतौ त्वात्मदर्शनस्य स्फुटमेव धर्मत्वमुक्तम् ।

ननुत्तरकाण्डेऽक्रियार्थानामपि वाक्यानां तत्वात्तेषां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'सृष्ट्यादी'ति । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादिवाक्यानां 'वायव्यं श्वेतमालभेते'ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदेवतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगितया तद्व्याख्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्य प्रसाधित, तथाऽत्राऽऽसुपासनाविषयेश्वरस्तावकत्वेन तेषामपि प्रामाण्यमिति भावः । ननु तत्र वायौ क्षिप्रकारित्वादिधर्माणामलक्षसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादनं संगच्छते । अत्र तूपासनाविषयस्य ब्रह्मणः शुद्धत्वेन धर्माऽभावात्कथमुपा-

गोस्वामिधर्मिमुखीधरविरचित विवरणम् ।

विधीनाह—'आत्मे'ति । ननु जगत्कारणप्रतिपादकवाक्यविचारो न कृत इत्यत आह—'सृष्ट्या-

र्कश्चिरविरचिता वेदान्तवाचिका ।

विषयकाः सर्वे सन्देहा निराकृताः । चोदनेतिक्रियायाः प्रवर्तकवचनम् । लक्ष्यते ज्ञायते येन तल्लक्षणम् । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्येति । लक्ष्यते बुध्यते स्वरूपं येन तल्लक्षणम् । स्वरूपबोधक वाक्यं यस्येति चेति । अनर्थो धर्मो मामूदित्यर्थग्रहणम् । तथाच य. पुत्र्य नि. श्रेयसेन युनक्ति स धर्म इति । तदुभयमर्थकेनाऽनेन सूत्रेण व्याख्यातम् । एतच्चोत्तरकाण्डे धर्मलक्षणाऽऽकान्तत्वाज्ज्ञानस्यापि धर्मत्वमित्याहुः—'तत्रे'ति । तत्र हेतुमाहुः—'आत्मेत्येवे'त्यादि । तत्र स्मृतिमपि प्रमाणयन्ति—'अयं ही'ति । सृष्ट्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वाऽभावेन तद्विचारस्य गतार्थत्वाऽभावमाशङ्क्य ज्ञानविधायेव तत्सङ्गतिं दर्शयन्ति—'सृष्ट्यादी'त्यादि । 'यतो वा इमानि'त्यादिसृष्टिवाक्यानि ।

भीरालम्बहृत्ता गृहार्थदीपिका ।

त्यारभ्य 'स्मृतेश्चै'त्यन्तेन । ननुत्तरकाण्डे ज्ञानस्याऽस्तु धर्मत्वम् । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदकवाक्यविहितत्वात् । परन्तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिसृष्ट्यादिवाक्यानां नोदकत्वाऽभावाच्च धर्मप्रतिपादकत्वम् । ततश्चाऽप्रामाण्यमापद्यतेत्याशङ्क्य समाधत्ते—'सृष्ट्यादिवाक्यानामि'त्यादिना । यथा पूर्वकाण्डे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा

मगवदीपधर्मिमुखीधरविरचित प्रदीप ।

विषयार्थत्वाद्धर्मत्वम् । ज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादकविधिमाह—'आत्मे'त्यादि । श्लोकं स्तुत्यम् । ज्ञानस्य स्फुटतया धर्मत्वबोधिकां स्मृतिमाह—'अयं ही'त्यादि । ननुत्तरकाण्डे सृष्ट्यादिप्रतिपादकविधिभिर्नवाक्यानां का गतिरत आह—'सृष्ट्यादी'त्यादि । अर्थवादत्वं उपासनाविध्यर्थतावकतया विधे-

दिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषय-

गोस्वामिश्रीसुरलीचरविरचिता अष्टभाष्यव्याख्या ।

सनाविषयत्वम् । कथं वा स्तुतिविषयत्व तत्राऽऽह—‘आरोपे’ति । न हि ब्रह्मणि वास्तवा धर्माः सन्ति । नित्यशुद्धधुद्धोदासीनत्वेन सर्वथैव तस्याविषयत्वात् । तथा च तत्प्रतिपत्तेरस्थूलादिश्रुतिभिर्निषेधमुखेन प्रतिपादितत्वाग्निपेध्यानां तत्राऽसत्त्वान्निषेधार्थं तागरोपयन्ती श्रुतिस्तेषामपवादविषयत्वं सूचयतीति नोपासनायाः स्तुतेर्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु नाऽऽहमेत्येवोपासीते’त्यादौ विधिः सम्भवति । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा ऽयं पुरुषः कर्तुमन्यथाकर्तुं च शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ता नियोज्यो भवति । न चैवं-भूतान्यात्मोपासनदर्शनादीनीति न तेषां विधिविषयत्वम् । तथाच कथं धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वं

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

दी’ति । अस्माकं मते जगतो नित्यत्वात्कर्तृभावेन तत्प्रतिपादकानां, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिवाक्यानामर्थवादत्वमित्यर्थः । ननु कथमस्याऽर्थवादत्वमित्यत आह—‘आरोपे’ति । ‘धर्मे’ति । कर्तृत्वाकर्तृत्वरूपधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयत्वावकत्वाग्रामाण्यमित्यर्थः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आदिना ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’मित्यादिस्वरूपपर्यायां सग्रहः । ईदृशानि वाक्यानि तद्विधिवेवार्थवाद-विधयाऽन्यीयुरिति भावः । तत्रोपपत्तिमाहुः—‘आरोपे’ति । तत्रोर्विषयीभूतो धर्मः कर्तृत्वादित्ति । ‘विधेये’ति । उपासीतेत्यादिविधिविषयीभूता योपासना तद्विषय आत्मा । तत्स्वावकत्वात् ।

श्रीलालमद्वैतता गूढार्थदीपिका ।

देवतेत्यादिवाक्यानां ‘याप्य श्वेतमालभेते’ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदेवतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगि-तया नोदकवाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां ग्रामाण्य निरपायि । तथाऽनापुषासनाविषयपरमे-श्वरस्तावकत्वेन सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगात्तेषामपि ग्रामाण्यमिति हार्दम् । ननु धायो द्विप्रकारित्वादि-धर्माणां प्रत्यक्षत्वात्तत्प्रतिपादनं शुक्तं, प्रकृते तूपास्यस्य ब्रह्मणो निर्द्वैर्मेकत्वाच्चोपासनाविषयत्व न वा स्तुतिविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—‘आरोपापवाद’ेत्यादि । अस्थूलमनण्वहस्यमदीर्घमित्यादिश्रुतिभिर्ध-र्माणां निषेधान्निषेध्यानां तत्राऽसत्त्वान्निषेधस्य प्रातिपूर्वकत्वनियमाग्निपेधार्थं जगत्कर्तृत्वाद्यारोपयति श्रुतिरित्यारोपापवादयोर्विषया ये धर्माः सृष्ट्यादय ईशरीयास्तत्प्रतिपादकत्वाज्जगज्जननादिनिरूपिकाणां श्रुतीनां ग्रामाण्यमक्षुण्णम् । विधेयोपासनाविषयपरमेश्वरस्तावकत्वादित्यर्थः । ननु नाऽऽहमेत्येवोपासीते’ त्यादौ विधिः । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । विधिर्हेयोपादेयविषयः । यस्तु पुरुषेण कर्तुं शक्यतेऽन्यथाकर्तुं च शक्यते स हेय उपादेयः । तस्मिन् समर्थः कर्ता नियोज्यो वि-धिना । प्रकृते स्वात्मोपासनदर्शनादीनि नैतादृशानीति न तेषां विधिविषयत्वमतः कथं ब्रह्मजिज्ञासया

सावित्रीधर्ममद्वैतारामणीत यद्वैतः ।

कवाक्यतया ग्रामाण्यमित्यर्थः । तदेव चोपादयति—आरोपेत्यादिना । आरोपः ‘ऐतदारम्यमिदं सर्वं यतो वा इमानि’ इत्यादिवाक्यार्थः । अपवादः ‘अथात आदेशो नेति नेति’तिरूपः । तद्विषयाः, मित्यामृताः सर्व एव धर्माः । तत्प्रतिपादकत्वेन सृष्टिप्रज्ञाभेदप्रतिपादकवाक्यानां तत्प्रतिपादक-त्वेन । विधेयोपासना प्रथमकर्तृत्वसर्वाभिन्नत्वादिना विहिता या प्रतीकोपासना । तद्विषयेत्यादिना

स्तावकत्वात् । नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वा-
च्यम् । नहि सर्वात्मनाऽसाध्यम् । प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः

गोत्यामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रब्रजिज्ञासाया इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षी परिहरति—‘न च ज्ञानादीनामिति’ । तत्रोपपत्तिर्माहुः—‘नही’ति । यद्यपि ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वं सर्ववादिसिद्धं, तथापि न सर्वात्मनाऽसाध्यत्वम् । तर्हि कस्मिन्नशेषे साध्यं तदित्यत आह—‘प्रकारभेदस्त्विति’ । यथा ज्योतिष्टोमादिकं स्वरूपोपकारिमिः फलोपकारिभिश्चा-
ज्ञेत्तेन तेन क्रमेण स्वकृतिसाध्यं, न तथा नास्ति । ज्ञानस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वात् । ननु तर्हि सर्वात्मनैव तदसाध्यं स्यादिति चेत् । न । स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्कारणानां श्रवणादीनां साध्यत्वात् ।

ननु साधनानां साध्यत्वे कथं तत्फलस्य साध्यत्वमित्यत आहुः—‘सर्वस्यापि’ति । यथा ‘स्वर्गकामो

गोत्यामिश्रीमद्विधिरविरचितं विवरणम् ।

ननु कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वात्सामान्यतो ज्ञाने यन्नापेक्षया अभावाद्विज्ञाने विध्य-
र्थत्वरूपधर्मत्वाभाव इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादि । वस्तु
षटादिः । परतन्त्रत्वेन उभयाधीनत्वेन । न हि केवलं ज्ञाने प्रमाणवस्त्वपेक्षा, किन्तु प्रत्यक्षादिज्ञाने
चक्षुःसन्निकर्षापेक्षायस्तीति यत्र विना चक्षुःसन्निकर्षं न जायत इति कृत्वा परम्परया कृतिसाध्यत्वं
ज्ञानेऽप्यस्तीत्याशयेनाऽऽहुः—‘सर्वात्मना’ सर्वप्रकारेण । ‘असाध्यमिति’ । ज्ञानमिति शेषः ।

देविद्विरचिता वेदमन्त्रचन्द्रिका ।

ननु व्यर्थेऽपि सर्वेऽपि प्रयासो ज्ञानादीनां विधेयत्वाऽसम्भवेन विध्यर्थवादकल्पनानैरर्थक्या-
दित्यत आहुः—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादि । वस्तु विषयः । तदधीनत्वेन तदसाध्यत्वात् ।
समादधते—‘न ही’ति । सर्वसाधनेनाऽसाध्यं नेत्यर्थः । ननु पुरुषव्यापारतन्त्रत्वाऽभावात्कथं
साध्यता । तदेव हि साध्यं यत्पुरुषव्यापारतन्त्रम् । यथाग्निहोत्रादि । ज्ञानञ्च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात्
तथेत्यत आहुः—‘प्रकारे’ति । उक्तो यः प्रकारभेदः स तु नाऽविधेयताप्रयोजकः । यतः स्वरू-
पतोऽसाध्यत्वेनाऽपि न साधनानां ज्ञानाऽसाध्यं तत् । ननु ज्ञानसाधनानां साध्यत्वे कथं तस्य साध्यत्वं
स्यादित्यतो ब्रुवते—‘सर्वत्वे’ति । स्वर्गसाऽपूर्वस्य वा । साधने योगादौ । पुरुषस्य व्यापृतिर्व्या-

ध्रीत्यास्तुल्यकृत्वा गृह्यार्थदीपिका ।

धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—‘न च ज्ञानादीनामिति’त्यादि । ‘न हि सर्वात्मनाऽ-
साध्यमिति’ । सन्निकर्षादिजनककृत्यपेक्षाया ज्ञानेऽपि सत्त्वाच्च सर्वप्रकारेणाऽसाध्यत्वमित्यर्थः ।
ननु-कर्मवत्साक्षात्कृतिसाध्यत्वाऽभावाच्च विधेयता ज्ञानादीनामित्याशङ्क्याऽऽह—‘प्रकारभेदस्त्वप्रयो-
जक’ इति । प्रकारभेदस्त्वविधेयत्वसाधको न भवति । यतो धर्मेऽपि साक्षात्कृतिसाध्यत्वं नाऽस्तीति
प्रदर्शयति—‘सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृतिरिति’ । धर्मसाऽपूर्वरूपत्वात्तत्वाऽपि कारणभूते

भगवदीयधीमद्विष्णुराजमन्त्रोक्तः प्रदीप ।

तादृशोपासनाविषयजगत्कर्तृत्वसर्वानेदादिस्तावकत्वात् तादृशधर्मसम्बन्धबोधनेनोपासस्तुतिपरत्वादित्यर्थः । ननु उपासनायाः ज्ञानरूपत्वात्तस्याः ज्ञानगोचरेच्छयाथ कृत्यसाध्यत्वात्कृतिसाध्यत्वस्यैव च वि-
धिविषयत्वात् ज्ञानविष्येकवाक्यतया सृष्टिप्रतिपादकार्यवादानां ग्रामाण्यमुक्तनसम्भवि ज्ञानविधेरवाप्त-
सम्भवादिति दूषणं परिहर्तुं वादी शङ्कते—‘नचे’त्यादि । ‘ज्ञानादी’त्यादिप्रदेनेच्छा ग्राह्या । अवि-

तदत्र वृत्तिसम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वं, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मत-

गोस्वामिश्रीमुरारीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यजेतेत्यादौ स्वर्गशब्दवाच्यस्य देवयानमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिरूपस्याऽऽत्मसुखस्य वा, लोकस्य वा, फलस्य स्वत एव सिद्धत्वेनाऽसाध्यत्वात्तदभिव्यक्तिसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेः साध्यत्वेन, तेषामपि साध्यत्वव्यपदेशस्तथा श्रवणादीनां कृतिसाध्यत्वेन ज्ञानस्यापि तदपदेश इत्यर्थः । ननु प्रमाणवस्तुपरतन्त्रस्य तस्य कथं श्रवणादिसाध्यत्वमित्यत आह—‘तदत्रे’ति । यस्मात्कारण एव सर्वस्य व्यावृत्तिर्लोकं दृष्टा । तत् तस्मात् । अत्र ज्ञाने । वृत्तेरन्त ररणपरिणामविशेषस्य सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । ननु वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वेन कथं तत्कृतिसाध्यत्वमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—‘प्रमाणस्ये’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विष्णुधरविरचित विवरणम् ।

ननु यागस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वमन्वीति तस्यैव धर्मत्वमित्यत आह—‘प्रकारे’ति । प्रकारो विशेषणं तस्य भेदः । यागे साक्षात् यत्कृतिसाध्यत्व विशेषणं तदेव धर्मत्वे प्रयोजकम् । परम्परया यत्कृतिसाध्यत्व विशेषणं तद्धर्मत्वे प्रयोजकं न भवतीत्येव रूपो भेद इत्यर्थः । ‘अप्रयोजक’ इति । धर्मत्वे प्रयोजको न भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वा परम्परया वा केनल कृतिसाध्यत्वमेव धर्मत्वे प्रयोजकमिति स्वीकर्तव्यमिति यावत् । नन्विदं किमर्थं स्वीकर्तव्यमित्यत आह—‘सर्वस्यापी’ति । यागरूपधर्मस्य यागजन्मापूर्वरूपधर्मस्याऽपीत्यर्थः । कारणेषु, यागे कारणीभूताः क्रियाकलापाः, अपूर्वे कारणीभूताः प्रधानप्रयाजादयः, तेषु सर्वेषु, पुरुषस्य व्यावृत्तिः यत्कृत्यो व्यापारोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृते ज्ञान उपसेदरिति—‘तदि’ति । तत्तस्मात्कारणात् । अत्र ब्रह्मज्ञाने । वृत्तिसम्पादने, वृत्ते सम्पादनं वृत्तिसम्पादनम् । वृत्तेः प्रदाकारवृत्तेर्बुद्धवत्साविशेषरूपाया इति यावत्, सम्पादने उत्पादने । प्रमाणसम्पादने प्रमाणस्य चक्षुरादेर्मनसश्च,

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पादो दृश्यते, ननु यागादिफले स्वर्गादौ, तथापि तस्मिन् साध्यत्वव्यवहारः । तथा ज्ञानेऽपीत्याहुः—‘तदि’ति । तत्तस्मादत्र ज्ञाने बुद्धिजन्माया पदार्थान्तररूपाया वा वृत्तेः सम्पादने । वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वपक्षमाशङ्काहुः—‘प्रमाणे’ति । मनसेन्द्रियैः सयोजनम् । चक्षुष आवृत्तिसम्पादनं वा । आवृत्तचक्षुरिति श्रुते । मनसो निर्विषयत्वसम्पादनं वा । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं सुमुक्षुभिरिति श्रुतेस्तज्ज्ञेयम् । विपक्षे वाचकमाहुः—‘अन्यथे’ति । श्रौते सिद्धान्ते मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, साक्षात्कर्तव्य इत्यादि वाच्यवैकल्यं स्यात् ।

श्रीलक्ष्मणकृत गृदाक्षदीपिका ।

क्रियासमूह एव पुरुषव्यापारो यज्ञात्मा दृश्यते । न तु साक्षाद्धर्मे कृतिजन्यत्वमित्यर्थः । प्रकृते तथात्वमाह—‘तदत्र वृत्ती’त्यादि । अत्र ज्ञाने बुद्धवत्साविशेषरूपाया वृत्तेः सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यता, प्रमाणासाधने वा पुरुषकृतिसाध्यतेत्युभयोस्तौल्यमित्यर्थः । प्रमाणानां चक्षुरादीनां साधने

सगणदीपश्रीमद्विष्णुधरामप्रणीतं प्रदीपः ।

धेयत्वं यागादीनामिव कृतिसाध्यत्वाभावेनाविधेयत्वम् । ‘प्रमाणे’त्यादि । श्रवणमनननिदिध्यासनादित्वकारणसामग्र्यधीनत्वेनेत्यर्थः । वादी समाधत्ते—‘नही’त्यादि । ‘सर्वोत्तमने’त्यादि । तथा च ज्ञानोत्पादकसन्निकर्षादिसामग्रीसम्पादनार्थं कृतेरपेक्षणात् न सर्वात्मना कृतसाध्यं ज्ञानम् । परम्परया ज्ञाने कृतिप्रयोज्यतायां सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि यागादेरिव साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावाच्च कृतिसाध्यं ज्ञानमित्यत आह—‘प्रकारभेद’ इत्यादि । प्रकारभेदः साक्षात्कृतिसाध्यत्वरूपप्रकारभेदः । ‘अप्रयो-

नादिशास्त्रवैकल्यापत्तेः साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च येनाऽपि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं

गोस्तामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रमाणस्य इन्द्रियस्य वा । सम्पादने मनसा सह संयोजने । पुरुषकृतिसाध्यत्वात्सामग्रीसम्पादनद्वारेण श्रवणादीनां तत्साधनत्वमिति भावः । विपक्षे वाचकमाहुः—‘अन्यथे’ति । यदि सामग्रीसम्पादनद्वारापि न श्रवणादीनां तत्साधनत्व तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्रस्य वैफल्यमेव भवेत् । मननादीनां परम्परयापि फलासाधकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमेवाऽस्तु किं तेनेत्यत आहुः—‘साधने’ति । यदि सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यो वेदः पण्डसाधनप्रतिपादकः स्यात्तदा मूर्द्धन्यत्ववेदत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणे विरोधः स्यात् । ‘येनाऽपी’ति । आस्तां तावच्छ्रवणादीनामसाधकत्वं, तथापि ‘समित्पाणिः

गोस्तामिधीमद्विधिरविरचित विवरणम् ।

आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुत्या चक्षुषि व्यावृत्तत्वसम्पादने । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणेति श्रुत्या मनसो निर्विषयत्वसम्पादने, पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु वृत्ति-सम्पादनादिषु किमर्थं यत्तापेक्षेत्यत आह—‘अन्यथे’ति । अन्यथा, वृत्तिसम्पादने सर्वथा कृतिसाध्यत्वा-ऽस्वीकारे । सिद्धान्तेऽपि वेदान्तिमतेऽपि । ‘मननादी’ति । मन्तव्य इति विधिवैकल्यापत्तेरित्यर्थः । वृत्त्यादिसम्पादनस्य मननोपकारकत्वात्तत्र कृतिजन्यत्वाऽस्वीकारे तत्प्रत्ययार्थस्य कृतिसाध्य-त्वस्य, तत्राऽभावाद्वैधर्म्यमिति भावः । सर्वथा ज्ञाने यत्ताऽनादेरे-दूषणान्तरमाह—‘साधने’ति । श्रुति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु श्रुतायेंऽनुपपत्त्यादिविहारार्थत्वात् तदैक्यमित्यत आहुः—‘साधने’ति । तास्तु, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, वयसापराणि पञ्चयर्ष्याणि, शान्तो दान्तः, तमेतं वेदान्तं च नेनेत्यादयोऽनुसन्धेयाः । एवमसाध्यतां निरस्य साध्यत्वं दर्शयन्ति—‘येनाऽपी’ति । उपसं-

ध्रीलालमहर्ष्या गृह्यार्थटीका ।

‘आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि’ति श्रुतेरावृत्तत्वसम्पादने पुरुषकृतिसाध्यतेति ज्ञानादीनां नाऽविधेयतेत्याक-लितव्यम् । ज्ञानादीनामविधेयतास्वीकृतौ दूषणमाह—‘अन्यथे’त्यादि । यदि ज्ञानादयः सर्ववैवा-ऽविधेयाः स्युस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्राणां वृथात्व स्यात् । मननादिभिः सिपाध-विषितस्य ज्ञानस्याऽसाध्यत्वात् । असाध्यत्वे दूषणमाह—‘साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्चे’ति । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्यादिश्रुतीनां विरोधो, यदि ज्ञानस्य साध्यत्वं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । ‘येनापी’त्यादि । येनाऽप्युत्तरमीमांसावादिना ज्ञाने सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेनाऽपि ज्ञानार्थे

भगवद्वैद्यश्रीमद्विष्णुसंन्यासेन प्रदीप ।

जक’इति ‘न ममे’त्याकारकेच्छाविशेषस्यैव यागत्वेन यागेऽपि क्रियाकलापजनककृतेः साध्यत्वं परम्प-र्यैव वाच्यम् । तादृशं च सन्निकर्षादिजनककृतिसापेक्षत्वं ज्ञानेऽपीति साक्षात्कृतिजन्यत्वरूपः प्रकार-भेदोऽप्रयोजक इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—‘सर्वस्ये’त्यादि । सर्वस्य ज्ञानयागादेः । कारणे स-न्निकर्षादिक्रियाकलापादौ । पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषकृतिसाध्यत्व । अन्यथा ज्ञानस्य परम्परया कृत्यधी-नत्वानङ्गीकारे । सिद्धान्ते ज्ञानसाधिवैधेयत्वानङ्गीकारमिमे । वैकल्यापत्तेः, तेन शास्त्रेण परम्परया कृत्यधीनत्वं बोध्यते ज्ञानस्य तस्य च भवन्ततऽनङ्गीकाराद्वैकल्यामित्यर्थः । साधनेत्यादि । तथा च

तेनापि गुरुरूपसत्त्वादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणं तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं कल्प्यमिति नार्थोऽनया मीमांसया अन्यथा विरोधोऽपि ।

गोस्वामिभूमिस्मरणीयविरचिता जगुभाष्यव्याख्या ।

श्रोत्रियमि'त्यादौ गुरुरूपसत्त्वादेः सर्वथैवाऽपेक्षितत्वेन सर्वथैव क्रियाफलत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । नहि गुरुरूपसत्त्वादिक विना स्वत एव ज्ञानोत्पत्तेस्तदधिकारस्य वा सम्भवोऽस्ति । ननुत्तरकाण्डे 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि न 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ निविश्रवणमस्ति । तथा च तत्रत्यानां नन्येषां वाक्यानां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'तस्माद्यत्राऽपी'ति । यस्माद्वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनमि'त्यादौ तदश्रवणेऽपि द्रव्यदेवतयोः श्रवणेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनं पूर्वं तत्रसिद्धम् । तथात्रापि 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञान'मित्यादीनां

गोस्वामिभूमिस्मरणीयविरचितं विवरणम् ।

विरोधः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविरोधः । तपःपदस्य यत्रै पर्यवसानमेव । तप इन्द्रियनिग्रह इति वाक्यादन्ततो निग्रहे यत्तापेक्षायाः सत्वादिति भावः । कर्मवादी साधारणीतिमाश्रित्य वदति—'येनापी'ति । 'तेनापी'ति । येन पुरुषेण साक्षात् परम्परया वा सर्वकृतिफलत्वं लोके पाकादौ, वेदे च यागादौ, स्वीक्रियते । ज्ञाने तु निराक्रियते । तेन पुरुषेणापीत्यर्थः । गुरुरूपसत्त्वादिना, समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्या कृतिजन्यगुरुसमीपगमनरूपक्रियाजन्यत्वं ज्ञानेऽवश्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । स्वमतमुपसहरति—'तस्मादि'ति । यत्र वेदान्तवाक्ये तत्रत्यानां वाक्यानां पदानामित्यादिः । तच्छेषत्वं तादृशनिध्यङ्गत्वम् । 'अन्यथे'ति । विध्यकल्पने । 'विरोधोऽपी'ति । वाक्यभेदेन पूर्वकाण्डेऽन्यप्रतिपादनमुत्तरकाण्डे चाऽन्यप्रतिपादनमित्येवंरूपे

हेतिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

हरन्ति—'तस्मादि'ति । उक्तरीत्या मतार्थत्वात् । 'यत्राऽपी'ति । 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादिवाक्ये ससाधनफलमात्रश्रवण, विधिश्च न । तस्मिन्नपि वाक्ये वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनमित्यादिवाक्यवत्तराप्रसक्तिकामो ब्रह्म विद्यादित्यादिविधिं कल्पयित्वा तत्प्रकरणस्यानां सत्यं

श्रीलालबहादुरदा गुरुवर्षदीपिका ।

गुरुरूपसत्त्वादि विधेयमेवेति ज्ञाने गुरुरूपसत्त्वादिक्रियासाध्यत्वमित्यर्थः । ननु 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादौ विध्यश्रवणात्तेषां वाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते—'तस्माद्यत्रापी'त्यादिना । यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिम्यो वाजिनमि'त्यादौ विद्वत्श्रवणेऽपि द्रव्यदेवताश्रवणेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या विधिकल्पनं पूर्वं सिद्धं तथाऽत्रापि 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादीनां विधिशेषत्वं कल्पयितव्यमिति सर्वत्रैव निर्वाहे

भगवद्गीताश्रीमद्विद्यारामप्रणैतः प्रदीप ।

सर्वथा ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वे 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'त्यादिसाधनबोधकश्रुतिविरोध इति भावः । सर्वक्रियेत्यादि । साक्षात्परम्पराकृतिसामान्यफलत्वं निराकार्यमित्यर्थः । यत्रापि उत्तरकाण्डे 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादिवाक्येषु । विध्यश्रवणं ब्रह्मविदाश्रुत्यादित्याकारकविध्यश्रवणम् । विधिं परिकल्प्य आप्नोतीत्यर्थं पञ्चमलकारत्वं परिकल्प्येत्यर्थः । तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यानाम् । तच्छेषत्वं तद्विध्यैकवाक्यतया ग्रामाण्यगुरीकार्यमित्यर्थः । इतीति हेतौ । पूर्वोक्त-

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो न धर्मविचारः । सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाऽङ्क-

गोस्वामिधर्मिमुल्लिखरिचितः अणुभाष्यादयः ।

तच्छेषत्वं कल्पमिति पूर्वैवैव गतार्थत्वात्प्रयोजनमयीमांसायाः प्रयोजनं सेत्सतीत्यस्या अकरणमेवापतति । नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य कस्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टा । ननु नाम ब्रह्मविदामोतीत्यादौ विधिकल्पनम् । वाक्यार्थमात्रप्रतिपादकत्वेनैव वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘अन्यथे’ति । अन्यथा विध्यकल्पने । तत्रत्यानां विधिशेषत्वाभावेन सिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वात् । आश्रयस्य सर्वस्यापि क्रियार्थत्वमिति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तस्य विरोधोऽपि भवेदित्यर्थः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते । ‘स्यादेतदि’ति । यदुक्तं निष्प्रयोजनं नाऽऽरम्भणीयमिति तत्तु स्यादेव । तर्हि किमनुपपन्नमिति चेत्तत्राऽऽहुः—‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मजिज्ञासैवाऽऽरम्भणीया, न धर्मजिज्ञासेति वैपरीत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । धर्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वात् । कथं तदित्याकाङ्क्षायासुपपत्तिमाह—‘सर्ववेदे’ति । व्यासो हि सर्वज्ञो भगवद्भूषः सर्वस्यैव वेदस्य विस्तारं कृतवान् । नहि ब्रह्मस्व-

गोस्वामिधर्मिमुल्लिखरिचितः विचारः ।

विरोध इत्यर्थः । अपिपदेन सर्वस्य वेदस्य धर्मप्रतिपादकाऽभावे, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृतिविरोधोऽपि सगृह्यते । वितण्डावादी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । वेदव्यासकर्त्रा वेदविभागकरी । सर्वज्ञेनेति यावत् । तुच्छफलत्वात् पुनरावृत्त्या स्वर्गस्य तुच्छफलत्वात् ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्यानां तद्विधिशेषत्व कल्पनीयमिति न प्रयोजनमनयोत्तरमीमांसाया । ‘अन्यथे’ति । उक्तविधोत्तरकाण्डविचारानङ्गीकार आश्रयस्य क्रियार्थत्वरूपपूर्वतन्त्रसिद्धान्तविरोधः । जपिना, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृतिविरोधः सगृहीतः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतद्ब्रह्ममाणं पूर्वमीमांसाया एव वैचर्यम् । ‘ब्रह्मे’ति । सप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मविचारस्याया । निष्प्रयोजनत्वं दर्शयन्ति—‘सर्ववेदे’ति ।

श्रीलालबट्टता गृहार्थदीपिका ।

पूर्वमीमांसयैवोत्तरमीमांसाया गतार्थत्वमित्यर्थः । ‘अन्यथा विरोधोऽपी’ति । विधिक-

अणवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

रकाण्डद्वयार्थस्यापि पूर्वमीमांसयैव गतार्थत्वात् हेतोः । ‘नार्योऽन्ये’त्यादि । अनया उत्तरमीमांसाया । नार्थः न प्रयोजनम् । इत्यं तथा च ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते’ इतिन्यायादुत्तरमीमांसाया प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा ‘ब्रह्मविदाशेति परमि’त्यत्र विधिं परिकल्प्य तत्रत्यवाक्यानां तदेकवाक्यतया ग्रामाण्यमित्यस्य पक्षस्यानङ्गीकारे । विरोधोऽपि उत्तरकाण्डस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थमात्रबोधकतया गतार्थत्वाङ्गीकारे विरोधः । ‘आश्रयस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां’मिति स्मृतिवलादुत्तरकाण्डस्यानर्थक्यापत्तिरूपो विरोध इति भावः ।

सिद्धान्तैकदेशी पूर्ववादिसिद्धान्तं दूषयितुं प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतत् कल्पमाणं पूर्वमीमांसाया अपि नि प्रयोजनत्वम् । तदेवोपपादयति—ब्रह्मेत्यादिना । सर्ववेदव्यासकर्त्रा सर्व-

तस्यानुच्छफलत्वाच्च । कल्पोक्तप्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि करणसम्भवाच्च । एतदर्थं सन्देहे सूत्रभाष्ययज्ञिकानामेवानुवृत्तिः क्रियते । न भीमांस-

गोस्यामिधूमुरसीधरविरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

रूप तदतिरिक्तेन ज्ञातुं शक्यम् । 'न हि ते भगवन् व्यक्तिमि'तिवाक्यात् । तथा च यदि धर्मजिज्ञासया किञ्चित्प्रयोजनं सिद्धयेजीवानां तदा तदुपयोगित्वेन तेनैव सा कृता स्यात् । न चैवम् । तदेतदुक्तं 'सर्ववेदव्यासकर्ता वेदव्यासेनाकृतत्वादि'ति ।

किञ्च । धर्मजिज्ञासा हि तदनुष्ठानफलम् । नहि तदनुष्ठानं पुरुषार्थपर्यवसायि । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतेः । ननु धर्मानुष्ठानस्यापि निष्कामस्य चित्तशुद्धिद्वारा पुरुषार्थपर्यवसायित्वं सर्वत्र श्रूयते । तथा च कथमकर्तव्यत्वाशङ्काऽऽह—'कल्पोक्तप्रकारेण'ति । निष्कामस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि कल्पसूत्रोक्तप्रकारेणैव तदुपपत्तौ जिज्ञासायां निष्प्रयोजनत्वमेव । ननु कल्पसूत्रहस्याजनवशे, जिज्ञासैव शरणमिति चेत्तत्राऽऽहुः—'आचारे'ति । 'श्रुतिः स्मृतिः

गोस्यामिधूमुरसीधरविरचित विवरणम् ।

ननु पूर्वमीमांसाभावे केवलं स्वर्गकामनावृत्ता पुरुषेण कथं यागः कर्तव्य इत्यत आह—'कल्पोक्ते'ति । तत्रापि सशये सत्याह—'आचारे'ति । इदानीं स्वर्गकामनार्थं यागः कर्तव्य इति

कैशिकविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अनेकपा वेदविभागकर्त्री । निष्प्रयोजनत्वेनैव तथास्यात् । तथाच सर्ववेदव्यासकर्तुः सर्वज्ञस्य तत्क्षणे क प्रयासः स्यादतोऽकरणाभिप्रयोजनत्वमेव तस्य दर्शितं भगवद्वाचसचरैरितिभावः । ननु धर्मज्ञानफलत्वात्कथं वैयर्थ्यमिष्यत आहु—'तुच्छे'ति । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इति श्रुते, क्षयिष्युत्वात् । ननु धर्मानुष्ठानफलकस्य तस्य कथं वैयर्थ्यम् । निष्कामस्य तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानफलत्वाद्धर्मज्ञानार्थं तद्विचार आवश्यक इत्याहुः—'कल्पोक्ते'ति । ननु कल्पसूत्रैः कर्तव्यताप्रकारः प्रदर्श्यते, ननु कर्तव्यतासन्देहो निरस्यत इति तदर्थं तदावश्यकतेत्यत आहु—'नतर्ही'ति । आचारपरम्परासन्देहे । 'सूत्रे'ति । कल्पसूत्रम् । भाष्यम् । याज्ञिकाः कृतकारित-

धीलाख्यमहर्षता गृहार्थदीपिका ।

त्पन ऐकार्थ्याभावेन वाक्यभेदापत्तौ वैकशस्वरूपविरोध इत्यर्थः । 'कल्पोक्तप्रकारेणे'त्यादि । कल्प-

भगवद्देवधीमद्विद्यारामप्रणीत प्रदीपः ।

वेदार्थतत्त्ववेत्ता इत्यर्थः । तुच्छफलत्वात् । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इति श्रुत्युक्तसान्तफलप्रतिपादकत्वेन तुच्छफलत्वादित्यर्थः । ननु निष्कामकृतकर्मणामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात्तदनुष्ठानार्थं पूर्वमीमांसा सप्रयोजना भविष्यतीत्यतः कल्पोक्तेत्यादि । कल्पसूत्रोक्तकर्तव्यतामादाय नि सन्दिग्धं करणसम्भवादित्यर्थः । ननु यस्य सूत्रार्थनिर्णयो न जातस्तस्य धर्मानुष्ठानार्थं धर्ममीमांसावश्यकतेवेत्यत आहुः । 'आचारे'त्यादि । तथा 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार' इत्यत्र सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वेन निरूपणात्परम्पर्याचारदर्शनादेव धर्मानुष्ठानसम्भवादप्रयोजनिकैव धर्ममीमांसेत्यर्थः । नन्वाचरोपि मूलान्तेपणेच्छायां आचारस्यानुष्ठानफलत्वासम्भवाङ्गीमांसावश्यकतेत्यत आहु—'एतद्वर्षी'त्यादि । आचारस्य समूलकतासन्देहेपि । सन्देहे अनुष्ठानप्रकारसन्देहे । सूत्रभाष्यं कल्पसूत्रभाष्यं याज्ञिकानां निरन्तरपञ्चानुष्ठानशीलानाम् । करणसम्भवात् यज्ञादिकरणसमवाहित्वर्थः । धर्ममीमांसायाः

कस्य । तस्मात्साङ्गवेदाध्येतुर्निःसन्देहकरणसम्भवाच्च पूर्वयापि कृत्यम् । किञ्च परमकृ-
पालुर्वेदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्धपात-
नवदप्रामाणिकत्वभियाऽवसीयते । विपरीतबोधिकानु पूर्वमीमांसा । तस्मादपि न कर्तव्येति ।

गोस्वामिभ्रीमुरहीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘सदाचार’ इत्यादौ सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वश्रवणात्तेनैव तत्सम्भवे जिज्ञासा निरर्थिकेति भावः ।
ननु सदाचारेऽप्युपपत्त्यपेक्षायां किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राऽऽहुः—‘एतर्ह्यपी’ति । परम्पराप्राप्ताचार-
दर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । तेनैव सन्देहनिवृत्तेः सम्भवादित्यर्थः । ननु तत्रा-
प्यशक्तौ किं विधेयमित्यत आहुः—‘याज्ञिकानामि’ति । ये हि याज्ञिकास्ते सूत्रतद्भाष्यद्वयस्तथा च
तदनुवृत्तौ सर्वमेव हेतुस्तीति न धर्मज्ञानार्थं मीमांसकस्य कस्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । मीमांसको हि
धर्मजिज्ञासाद्वारेव तद्वोधकः । तथा च याज्ञिकेनैव तद्वोधे सिद्धे न तदनुवृत्तिः कर्तव्येति भावः । उपसंहर-
न्ति ‘तस्मादि’ति । यस्मात्साध्यायोऽप्येतव्य इत्यध्ययनविधिः साङ्गमेव साध्यायमध्ययनविषय-
त्वेनाऽऽकाङ्क्षते । तच्चोपनयनादिसापेक्षम् । तत्र श्रोत्रियसापेक्षमिति स्थितिः । तस्मात्साङ्गध्ययन-
कर्तुः पूर्वोक्तकल्पादिकारणकलापैस्तदर्थानुष्ठानस्य निःसन्देहं करणसम्भवाच्च पूर्वयाऽपि धर्ममी-
मांसया कृत्यं कर्तव्यमस्तीत्यस्या अपि निष्प्रयोजनत्वादकर्तव्यमिति भावः । धर्ममीमांसारम्भे दूषणा-
न्तरमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमत’ इति श्रुतावेकाकिनो

गोस्वामिभ्रीमद्विरचित विवरणम् ।

श्रुत्यभिप्रायो नास्तीति वदति ‘किञ्चे’ति । वेदः स्वस्मिन्—प्रामाणिकत्वभिया संसाराख्यान्वकृ-
पपतितान् चित्तशुद्धिद्वारोद्भूतं कर्माणि बोधितवानित्यवसीयत इत्यर्थः । कर्मनान्तु प्रवृत्त्यर्थं बोधितवा-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचम्बिका ।

यागाः । सूत्रेतिपदे द्वन्द्वः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अपि हि । पूर्वपक्षगर्हायाम् । धर्ममीमांसारम्भे
दूषणान्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । ‘विपरीते’ति । स्वर्गायमिलापिणोऽधिकारित्वनिरूपणेन संसा-
शीलादिभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सूत्रोक्तप्रकारेणैव निःसन्देहकर्मकरणसम्भवात्पूर्वमीमांसा न कर्तव्येत्यर्थः । ‘आचारपरम्परये’-
त्यादि । ‘श्रुतिः स्मृतिः सदाचार’ इति वाक्येन सदाचारेणैव निःसन्देहप्रवृत्तेः पूर्वमीमांसा निरर्थि-
कैवेत्यर्थः । ‘एतर्ह्यपि सन्देह’ इत्यादि । परम्पराप्राप्तसदाचारदर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्र-
भाष्यं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यसामर्थ्यं याज्ञिकानुवृत्तिः कर्तव्या । न तु पूर्वमीमांसायाः प्रयोगकत्वमित्यर्थः ।
‘परमकृपालुरि’त्यादि । ‘कूपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वभिये’त्यवसीयत इत्यन्वयः ।
तथाच यथा कूपेन्यस्य पातनमप्रामाणिककार्यं तद्वेदोऽपि संसाराऽऽसक्तत्वेनान्धान्पारमार्थिकदृष्टिरहिता-
भ्यशुभ्रादिकलेपु योजयंश्चेद्वेत्तदा ह्यप्रामाणिकः सादेव वेदेन्यप्रामाणिकत्वभिया वेदश्चित्तशुद्ध्यर्थः ।

भगवद्दीपश्रीमद्विष्णुसारासमजीतः प्रदीपः ।

प्रकारान्तरेणाप्रयोजकत्वं सिद्धान्तैकदेशे साधयति—‘किञ्चे’ति । संसारिणः सांसारिकगोणात्
परमपुरुषार्थत्वेन मन्यमानान् । संसारान् सांसारिकगोणस्य । चित्तशुद्ध्यर्थं चित्तशुद्धिद्वारा
मोक्षप्राप्त्यर्थं । इतीत्यवसीयत इत्यत्रान्वेति । ‘कूपे’त्यादि । इत्थं च चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षार्थं
कर्मकृतियोधकः परमकृपालुर्वेदात्मको भगवान् संसारमध्यपातिक्षयिष्णुस्वर्गादिकलार्थं जीवान्

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा ? । नाद्यः । तुल्यत्वात् । सम-

गोस्वामिश्रीमद्विहीनपरिवारिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

वैचित्र्यं विना रमणासम्भवादेनेकमूत्रभौतिकदेवतिर्यग्व्यानुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तप्रज्ञाण्डकोटिरूप-
प्रपञ्चरूपेणाऽऽविर्भावोक्तेः । तत्राऽऽसक्तानां तु सूक्ष्मपरिमाणानां तदासक्तिजन्यानेकविधदुःखोप-
प्लुतत्वदर्शनेन निरुपधिपरदुःखप्रहाण्येच्छया तदुपायमन्विष्यमाणः स्वयं वेदरूपेणाऽऽविर्भवत् ।
तत्र चाभिहोत्रादीनि कर्माणि तदुपायत्वेन बोधितवानिति गम्यते । ननु तत्र स्वर्गकामादिपदानां स-
त्त्वाकथं तेषां तदुपायत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत् । उच्यते । वेदो हि सर्वानेव संसारिणस्तत्तापतप्ता-
स्ततो मोचयितुमेव स्वात्मानं प्रकटीचकार । अन्यथा वेदस्याप्यत्यन्ताऽऽसक्तिजनकत्वेन प्रतारकत्वा-
दप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तथा च स्वर्गकामादिपदानां प्रथमतः प्ररोचनार्थत्वेन सांसारिकानेकविध-
कर्मभ्यस्तद्विमुखीकरणमेव प्रयोजनमित्यर्थापत्त्या गम्यते । तथा च चित्तशुद्धयर्थकान्येव कर्माणीति
निश्चीयते । पूर्वमीमांसा तु तद्विपरीतस्य कामितफलजनकत्वस्य बोधिकेतोऽपि स्पष्टसाधनतत्परैः
कर्तव्येत्यर्थः । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि प्रत्यवस्थिते पुनः पूर्वपक्षी-समाधत्ते—‘मैव’मिति । एवं

गोस्वामिश्रीमद्विहीनपरिवारितां विवरणम् ।

निति भावः । अत्रामाणिकांशे दृष्टान्तमाह—‘कूपे’ति । अयमेव मार्ग इति केनचित्प्रतारकेण कूपेऽन्यस्य
पातनं यथा क्रियते तद्वदित्यर्थः । ‘अपी’ति । परा न कर्तव्या चेदस्तु नाम परन्तु पूर्वा त्वयापि न
कर्तव्येत्ययमर्थोऽपिशब्देन ध्वन्यते । एतेनाऽस्य वैतण्डिकत्वं बोध्यम्, इदं च वैतण्डिकत्वं तवैव
शोभते न भवेत्यभिमानेन स्वमतस्थापनं कर्तुं मीमांसकः समाधत्ते—‘मैवम’ति । ‘तुल्यत्वादि’ति ।
परमते यद्वर्णं तदेव स्वमते चेत्रोद्भाष्यमिति भावः । ननु यथापि स्वीक्रियतेऽयं दोष इत्यत आह—

वैधिरचित्तं वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽसक्तिजनिका । उत्तरकाण्डविचारस्य पूर्वमस्मादिर्दिष्टित्वारपूर्वकाण्डविचारस्याऽपि त्वन्मनो-
विचारोऽप्युत्तराद्विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचारो वेति विकल्प्य दूषयन्ति ‘किमि’त्या-

श्रीलाङ्घप्रवृत्ता गूढार्थदीपिका ।

कर्माणि बोधितवानित्याशयो निगमानामवर्षायते । पूर्वमीमांसा तु नैवं वदतीत्यतोऽपि पूर्वमीमांसा न
कर्तव्येत्यर्थः ।

ननु ‘फलार्थको धर्म’ इत्येव जैमिनिस्त्रमाप्ये दृश्यते नत्वाभाषायामिमेतच्चित्तशुद्धयर्थकत्वमतो वेद-

अयमदीपश्रीमद्विचारानुप्रणीतः प्रदीपः ।

कृततुल्यकर्मगहनेऽन्यतुल्यान् प्रक्षिपन् प्रतारकोऽप्रामाणिकश्च भवेत् तत्त्वमिया मोक्षार्थं कर्माणि
बोधितवानिति । अवसीयते फलितोऽर्थः । ननु तथापि क्षयिष्णुफलार्थं कर्मगहने पातयतः
प्रतारकत्वं कथं वारितमिति चेत्—इत्यम् । नरकोहेतुसांसारिककर्मभ्यस्तेषां जीवानां निवृत्त्यर्थं
प्ररोचनार्थं वैदिके कर्मणि तादृशी फलश्रुतिः कृता । तथा सति पापभागेन सत्संगेनेव कदाचित्
चित्तशुद्ध्या कामभावे सति मोक्षोऽपि भवेत् । इत्यत्र वेदतात्पर्यादिति न प्रतारकत्वगन्धोषीत्यवसेयम् ।
विपरीतयोधिका वेदतात्पर्यविपयक्षयिष्णुसांसारिकफले वेदतात्पर्यनिर्द्धारिका ।

इतः परं सिद्धान्तैकदेशिद्वर्णं समापातुं पूर्वपक्षी प्रतिवदति—‘मैव’मिति । पूर्वपक्षी पृच्छति
‘किमि’त्यादिना । विचारमात्रं न कर्तव्यं पूर्वकाण्डविचारो वेति ? नाद्यः । विचारमात्रं त्वया न

र्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टतया निरू-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इति न वक्तव्यम् । यत् उत्तरकाण्डविचारस्यास्माभिर्निराकृतेन किं विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचार एव न कर्तव्य इति विकल्प्य दूषयति—‘नाद्य’ इति । तत्र हेतुमाहुः—‘तुल्यत्वादि’ति । यथाहस्माकं धर्मविचार एवेष्टो न—अद्वयविचारः—तस्य पूर्वैर्गैव—गतार्थत्वात्तया विचारमात्रसाकर्तव्यत्वे धर्मविचारवद्वयविचारस्यापि तुल्ययोगक्षेमत्वे नोभयोरपि पक्षयोः, समीहितसिद्धसाधवस्य तुल्यत्वात्, हेत्वन्तरमाहुः—‘समर्थितत्वाच्चे’ति । न हि विचारमात्रं न कर्तव्यमित्यत्र विनिगमकमस्ति । विचारमात्रस्य सर्वत्र फलवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तस्य च निषेधे मानाभावात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—‘द्वितीयमि’ति । तथा सति विरुद्धशान्तसंभेदजन्यवृद्धिदोषोद्भूतसन्देहवारकत्वेन अद्वयविचार एव कर्तव्यो न धर्मविचार इति सिद्धं भवति, तस्य कल्पसूत्रादिसाधनैरन्यथा सिद्धत्वात् । न चैवं शास्त्रेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमात्रस्य सन्देहवारकत्वेन धर्मविज्ञासाया अपि

गोस्वामिधीमद्वयविचारविरचितं विवरणम् ।

‘समर्थितत्वादि’ति । त्वया तु अप्रतिज्ञानादित्यादिना विचारः प्रतिपादित एवेत्यर्थः । ‘सन्देह’ इति । तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्त्यत इति श्रुत्या पशुबन्धे, नाधिकेताद्वत्वेन अक्ताः शर्करा उपदधातीति विविधा शर्करोपधाने विहितं तत्र घृताक्ता वा तैलाक्ता वा इति सन्देहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात् घृताक्त एव शर्करा ब्रूतेति पूर्वमीमांसाया उपयोग इत्यर्थः । ‘लक्षणवद्दि’ति । प्रातिशाल्यवदित्यर्थः । इदं चोक्तं प्राक् । ननु पुनरावृत्तिरिति । स्वर्गे च पुनरावृत्तिश्चरणादनिष्टजनकयागादिप्रतिपादकत्वात्पूर्वमीमांसायां दोष इत्यत आह—‘अनिष्टतये’ति । वेदे तु कामनाश्रवणं प्रवृत्त्यर्थम् । स्वस्य वेदतत्पर्यावगाहित्वात्तत्त्वं भीमांसादोष

कैमिदिरन्विता वेदान्तचन्द्रिका ।

दिता । ‘तुल्यत्वादि’ति । आवयोस्तुल्यत्वात् । ‘समर्थितत्वादि’ति । भवैतेवेति शेषः । ‘सामान्ये’ति । वेदमधीत्य स्तायादितिवत्त्वादधीते वेदे गुरुकुलसमाधत्तव्यमुत, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामेति वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति सामान्यन्यायेन प्राप्ते सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्कल्पसूत्रवन्मीमांसादोषयोगः । ननूकं विपरीतबोधिका हि चेति । तत्रोच्यते—‘अनिष्टतये’ति । विचारकर्तृदोषो विचारो न सिद्धवतीति भावः । तस्य स्वरूपतो दोषराहित्यात् ।

श्रीलालमुद्रकृत गृहार्थदीपिका ।

विपरीताऽर्थज्ञापकत्वान्मीमांसाया अप्रामाण्यमेवेत्याशङ्क्य परिहरति—‘अनिष्टतये’ति । अनिष्टवेदेनाऽ

भगवद्गीतमद्वैतचारात्रमश्रयोतः प्रदीपः ।

कर्तव्यमिति नेत्यर्थः । तुल्यत्वात् उत्तरमीमांसाविचारकर्त्रा त्वया ममापि तुल्यत्वात् । यद्योत्तरमीमांसाविचारस्त्ववेष्टस्तथा पूर्वमीमांसाविचारो ममापीति तुल्यता । दूषणान्तरमाह—‘समर्थितत्वाच्चे’ति । त्वयोत्तरमीमांसाविचारो विधेयो मया च पूर्वमीमांसाविचारो न विधेय इत्यत्र विनिगमकमात्रेण समर्थितत्वादित्यर्थः । द्वितीये पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इति पक्षे । तथा चोत्तरमीमांसाविचार एव कर्तव्यो महाफलत्वात् । न तु पूर्वमीमांसाविचारोऽपि । कल्पसूत्रसदाचारादिनाऽन्यथासिद्धत्वादिति

पणं न मीमांसादोषः । किन्तु विचारकाणाम् । स्वभावभेदात् । किञ्च, आवश्यकत्वादपि ।

गोस्वामिश्रीमदुल्लीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

सन्देहवारकत्वस्य दुर्निवारत्वेन कल्पसूत्रादिवत्तदुपयोगस्यापि सम्भवाच्चाकर्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्तमाह—‘लक्षणं’ इति । कल्पादीनां सत्वेऽपि प्रातिशास्ये लक्षणानां करणं कल्पादिसाधनाऽसाध्यसन्देहवारकं तथायमपीति भावः ।

ननुक्तं सर्वत्र जैमिनीयसूत्रभाष्ये फलोद्देशेनैव धर्मनिरूपणस्योपलभ्यमानत्वान्मीमांसाया आम्नायाभिप्रेतचित्तशुद्ध्यर्थकत्वविपरीतबोधकत्वेनाप्रामाण्यं सादित्य आह—‘अनिष्टतये’ इति । न हि सूत्रार्थविचारकर्तृमिच्छया निरूपणे सूत्रकारः पर्यनुयोगाहो भवति । ननु तेऽपि महान्तः कथमेवमुक्तवन्तस्तत्राऽह—‘स्वभावभेदादिति । वेदो हि विशिष्टार्थप्रतिपादकस्तज्ज्ञानं च न लौकिकैः साधनैर्भवितुमर्हति । किन्त्वलौकिकैस्तपःप्रभृतिभिः । अत एव भृगोर्वैष्णवतन्त्रिके पुनःपुनर्यमनं योग्यतासम्पत्त्यनन्तरं च तद्वोधे पुनर्यमनाऽभावश्च । तथा च विचारकाणामलौकिकसाधनाभावात्स्वभावानुसारेण निर्णये तथोक्तवन्त इत्यर्थः । धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वे साधकान्तरमाह—किञ्च । आवश्यकत्वादपीति । यागादिज्ञानार्थं हि धर्ममीमांसा । तज्ज्ञानं हि न सकामानभवेदप्येन

गोस्वामिश्रीमद्विचारविरचितं विवरणम् ।

इत्यर्थः । ननु केषांचित् भीमांसाविचारकाणां ग्रन्थे ‘सर्गाय सोमेन यक्ष्य’ इत्यादिसङ्कल्पो दृश्यत इति चेत्तेषामेव दोष इत्याह—‘विचारकाणामिति । ननु सदा मीमांसया विचारं कुर्वन्ति तेषामर्थदोषः कममिलत आह—‘स्वभावभेदादिति । तेषां प्रकृतिवैविच्य्यादित्येकादशस्कन्धोक्तत्वादित्यर्थः । ननु स्वर्गादिकामना तु प्रवृत्त्यर्था । अन्यत्किञ्चित्फलं तु न दृश्यत इति तवैवासा । आवश्यकत्वमस्त्वित्यत आह—‘किञ्चे’ इति । ‘अपी’ इति । त्वयापि पूर्वमीमांसाकर्त्रेति शेषः । आवश्यकत्व-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृदोषे हेतुमाहुः—‘स्वभावे’ इति । तेषां प्रकृतिवैविच्य्यादित्येकादशीयवाक्योक्तरीति-
कात् उपयोगे हेतुन्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । ‘आवश्यकत्वादिति । अत्र कर्तव्य इति शेषः ।

श्रीलालमुद्रकता गृहार्थदीपिका ।

मिप्रायविषयीकृतो योर्थस्तत्परत्वेन यत्सूत्रभाष्ये विरूपणं तत्र सूत्रकृतो दोषः, किन्तु भाष्यकारस्य । अतः सूत्ररूपस्य मीमांसाशास्त्रस्य निर्दुष्टत्वमेवेत्यर्थः । ‘आवश्यकत्वादपी’ इति । फलकाद्विज्ञातो
सामयरीयश्रीमद्विचारसामग्र्योक्तः प्रदीपः ।

सिद्धान्तैकदेश्यमिप्रायः । पूर्वपक्षी समाधत्ते—‘सामान्ये’त्यादिना । सामान्यन्यायेन कर्मानुष्ठाने येन केनचित्सन्देहे निवार्य इत्यर्थः । लक्षणयत् कल्पसूत्राणां सन्देहवारकाणां सत्वेऽप्यसाधारणसन्देहवारणार्थं यथा प्रातिशास्यलक्षणाणां करणं तथा तद्विलक्षणसन्देहवारणार्थं धर्मविचारसाधनोपयोग इति भावार्थः । ननु चित्तशुद्धिद्वारा कर्मणां मोक्ष उपयोगो वेदतात्पर्यविषयस्तद्विपरीतं सकामाधिकारकं विनाशिफलं वेदतात्पर्यविषय इति निरूपणं पूर्वमीमांसायाः दोष इत्यत आह—‘अनिष्टतये’त्यादि । तथा च सूत्रेषु न कापि विनाशिफलसाधकत्वं कर्मणां वेदतात्पर्यविषय इत्युक्तमिति न मीमांसादोष इत्यर्थः । विचारकाणां सूत्रभाष्यकाराणां स्वभावभेदात् कर्मैव श्लोति ज्ञानप्रयोजकस्वभावत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वात् कर्मविचारसाध्यकत्वादपि कर्तव्यतेत्यर्थः । आवश्यकतामेवोपपाद-

निवृत्तानामपि यागादिज्ञानस्य आवश्यकत्वम् । चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । "परमाश्रमभेदेन प्रकारभेदः । कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वात्किं द्वितीयेनेति प्राप्ते-

गोस्वामिधर्ममुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मीमांसाया विपरीतबाधकत्वमेव निश्चितम् । किन्तु निवृत्तानामपि फलानुसन्धाने रहितानामपि यागादि-ज्ञानस्यावश्यकत्वम् । चित्तशुद्धिजनकत्वेन तेषामपि कर्मकरणापेक्षायाः सत्वात् । तच्च ज्ञानसापेक्षं ज्ञानं च मीमांसासापेक्षमिति विपरीतबोधकत्वाभावात्सर्वथैव कर्तव्येति भावः । ननु निवृत्तानामुप-करणाभावेन तत्करणसम्भवाच्च मीमांसापेक्षेत्याशङ्क्य प्रकारभेदेन तत्करणं दृढीकरोति । "परमाश्रम-भेदेने"ति । वस्तुतस्त्वेक एव यज्ञः परं शास्त्राभेदादिषु कायिकादिभेदात्प्रकारभेदः । कायिकादि-भेदमेव विवृणोति-“तत्रे”ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः स्वाध्याययज्ञः । द्वितीयतृतीययोर्गृहस्थ-

गोस्वामिधर्मद्विधरविरचित विवरणम् ।

मेवाऽऽह-“निवृत्तानामपि”ति । ‘प्रकारभेद’ इति । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्प्रकारभेद इत्यर्थः । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । तस्य वेदपाठे एवाऽधिकारत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । उपसंहरति-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तदेवाहुः-“निवृत्तानामपि”ति । ‘चित्ते’ति । यागस्येति शेषः । ननु वित्तानामुपकरणाऽभावे तत्क-रणाऽसम्भवाच्च तदपेक्षेत्यत आहुः-“परमि”ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । ‘द्वितीये’ति । गृहस्थ-वानप्रस्थयोश्चतुर्थः परिव्राज्य ‘आश्रमिणामपि’ति । तदुपयोग इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । आव-श्यकत्वात् । एकेन पूर्वविचारेण पुरुषार्थसिद्धेः । द्वितीयेनोत्तरकाण्डविचारेण । एतन्मत उक्तप्रकारेण
श्रीलालमहर्षता गृह्यार्थचन्द्रिका ।

निवृत्तानामपि चित्तशुद्ध्यर्थं यागकरणस्याऽऽवश्यकत्वात् यागकरणस्य योगादिज्ञानाऽधीनत्वात्यागादि-ज्ञानस्य मीमांसाधीनत्वान्मीमांसाया आवश्यकत्वादपि लक्षणावच्छेदोपयोग इति पूर्वोक्तान्वयः । तथा च यागस्य आश्रमभेदेन प्रकारभेदात्सर्वेरेव यागः कर्तव्य इति शास्त्रार्थात्सर्वेषां कर्ममीमांसाया अपेक्षेति मीमांसाया आवश्यकत्वम् । ‘तत्राऽऽज्यस्ये’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणो वाचिको यागः स्वाध्याया-ध्ययनात्मकः । ‘द्वितीयतृतीययोः’ कायिक इति । गृहस्थवानप्रस्थयोः कायिको याग इत्यर्थः ।

भगवद्गीताधर्ममिच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

यति-“निवृत्ताना”मित्यादिना । निवृत्तानां निष्कामानां सुसुखानामित्यर्थः । ‘यागादी’त्यादि । तथा च यागादिज्ञानार्थं पूर्वमीमांसायाः आवश्यकत्वरमित्यर्थः । ननु निवृत्तानां ब्रह्मचारिपरमहंसादीनां यज्ञसामग्र्या असम्भवेन करणासम्भवाच्च पूर्वमीमांसावश्यकत्वेत्यत आह-“पर”मित्यादि । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः यज्ञयज्ञः । द्वितीयतृतीययोः गृहिवानप्रस्थयोः । कायिकः अग्निहोत्रा-दिरूपः । चतुर्थस्य प्रव्रजिनः । मानसिकः मानमिकमूर्तिपूजनादिरूपः । तस्मात् ‘स्यादेतत् अर्थात्’ इत्यारम्भ एतावत्पर्यन्तमित्युपपात्तम् । एकैनेव धर्मेविचारेणैव । चरितार्थत्वात् मोक्षाप्ति-पर्यन्तफलस्य सम्भवात् । द्वितीयेन ब्रह्मविचारेण । इति प्राप्ते पूर्वमीमांसयोत्तरमीमांसायाः गतार्थ-स्वरूपे पूर्वपक्षे प्राप्ते ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारू-

गोस्वामिधीमन्तुरतीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वानप्रस्थयोः । चतुर्थस्य यतेः । आधमिणामिति प्रकारभेद इति पूर्वैर्गैः श्रमिणां । उपसंहरति 'तस्मा-
दि'ति । स्वादेतदित्यारम्भाऽऽश्रमिणामित्यन्तर्ग्रन्थोक्तस्कारणकलापादेकैव धर्मविचारेण ब्रह्मविचार-
स्याऽपि चरितार्थत्वात्पार्यक्येन ब्रह्मविचारेण किं फलं भविष्यति न किमपीत्येव प्राप्ते । अत्र
सिद्धान्ती समाधत्ते—'उच्यते' इति । यदुक्त 'मात्मेत्येवोपासीते'त्यादि बोधनावाक्यानां श्रव-
णाद्विज्ञानस्य धर्मत्वेन, तद्विज्ञानस्यैव गतार्थत्वात् पार्यक्येन विज्ञासा कर्तव्येति ततोत्तरमाह—'उपा-
सनाया' इति । यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ ज्योतिष्टोमादेर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकभाव-
नारूपत्वेन धर्मत्वं, न तथा 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ क्रियामात्रमस्ति । उपासनाया मानस-
क्रियारूपत्वेन धर्मत्वेऽपि तद्विषयीभूतस्य ब्रह्मणोऽक्रियारूपत्वात् धर्मत्वम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'-
त्यादौ ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वेन । धर्मस्य तु 'चोदनालक्षणार्थो धर्मः' इत्यत्र क्रियारूपत्वोक्तेश्च । यदुक्त-

गोस्वामिधीमन्तिधरविरचित विचरणम् ।

'तस्मादि'ति । त्रैवर्गिकाधिकारपक्षस्वीकारात् । समाधानमाह—'उच्यते' इति । आत्मेत्येवोपासी-
तेति विधिवानुपपत्तिरुपासनाविधायकम् । तस्यास्तु ब्रह्मज्ञानसाधनत्वाच्च मुख्यत्वमित्याशयेनाऽह—
'उपासने'ति । तथा च सर्वोपनिषदाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यानुसृत्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव, न तु
धर्मप्रतिपादकत्वमिति भावः । 'ज्ञानरूपत्वादि'ति । ब्रह्मण इत्यनुपपद्यते । अर्थवादवाक्यानां ब्रह्म-
केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

चित्तशुद्धौ षडङ्गाभ्येतुः स्वत एव ज्ञानोदयादिति रहस्यम् । समादधते—'उच्यते' इत्यादिना । यदुक्तं
धर्मलक्षणाक्रान्तत्वाच्च ज्ञानसापि धर्मत्वं, धर्मविचारश्च पूर्वविचारैव सिद्ध इत्यनुपपुक्तत्वाद्ब्रह्ममीमांसावै-
ष्यर्थ्यं, तत्र स्याद्वैष्यर्थ्यं यदि तथात्वेन । तद्विज्ञानस्यैव ब्रह्ममीमांसाविषयः स्यात् । तदेव तु न । किन्तु
ब्रह्मविषयेयम् । तच्च ज्ञानरूपम् । धर्मश्च क्रियारूपः । अर्थत्वे सति चोदनालक्षणत्वात् । न चेद ब्रह्म
तथा । तस्मात्त्रेयं तथेति । तदेतदुक्तं 'मुपासनाया' इत्यादिना । यत्रोक्त 'मारोपे'त्यादिना
सृष्ट्यादिवाक्यानामुपासनाविषयत्वावकतयाऽर्थवादत्वेनोपासनाविधावेवाऽभ्यस्य, इति तन्निराकुर्वन्ति—

श्रीलालसहकृता गृहस्थेर्द्विपिना ।

'चतुर्थस्ये'ति । यतेर्भानसिक्तो याग इत्यर्थः । 'इत्याश्रमिणामि'ति । इति एवप्रकारेणाऽऽ-
श्रमिणां प्रकारभेद इति पूर्वैर्गैः श्रमिणां । 'उपासनाया धर्मत्वेऽपी'त्यादि । अयमर्थः । उपास-
नाया यद्यपि मानसिकक्रियारूपत्वेन धर्मत्वं तथापि नोपासनाप्रतिपादकत्वसुत्तरकाण्डस्य किन्तु
ब्रह्मणः । ब्रह्म तु न क्रियारूपम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'ति श्रुतेश्चिद्रूपत्वात् अतो न धर्मत्वं ब्रह्मणः ।
तथाच ब्रह्मविज्ञासाया न धर्मविज्ञासया गतार्थत्वम् ।

ननु सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वेन वाच्या विधिमन्त्रादिरूपत्वाऽभावात् । ततश्च ब्रह्मत्वाव-

अयवदीयश्रीमद्विचारात्मप्रणीत प्रदीपः ।

उच्यते सिद्धान्तिभिः समाधानमुच्यते इत्यर्थः । धर्मत्वेऽपि मानसिकरूपतया धर्मत्वे-
पीत्यर्थः । न धर्मत्वं ज्योतिष्टोमादेरिव क्रियारूपत्वमात्रेण न धर्मत्वमित्यर्थः । ज्ञानरूपत्वात्
'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना ज्ञानरूपत्वोक्त्या कृतसाम्यत्वादित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां उपासनाविधिरोपतया

पत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारफलभेदानाम-

गोस्वामिश्रीमद्विदितविरचितानां अणुभाष्यव्याख्या ।

मारोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयत्वावकत्वात्सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराकुर्वन्ति—‘न चार्थवादानामि’ति । यथा ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठे’त्याद्यर्थवादानां ‘वायव्यं श्वेतमालभेते’त्यादिविषये धर्म उपयोगस्तथा न सृष्ट्यादिवाक्यानां ‘मातमेत्येवोपासीते’त्यादि-
पुपयोगः सम्भवति । कथं तदसम्भव इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः—‘उत्पत्ती’ति । अर्थवादा ह्युत्पत्त्य-
धिकारप्रयोगविनियोगभेदेन चतुरूपाणां विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । उत्पत्तिविधिर्वा-
ज्ञातकर्मस्वरूपबोधनपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम् । यथा

गोस्वामिश्रीमद्विदितविरचित विवरणम् ।

पुपुपयोगं खण्डयन्ति—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । ‘उत्पत्ती’ति । कर्मणि विद्यमानानामुत्पत्त्यादि-
न्याणां ब्रह्मण्यभावादर्थवादवाक्यं तत्र न प्रवर्तते इत्यर्थः ।

ननु कथमुत्पत्त्यादिन्येऽर्थवादानां प्रवृत्तिरिति चेत् । इत्थम् । तथाहि—उत्पत्तावर्थवाद-
धान्यं यथा—असावादित्यो न व्यरोचत तं देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्तित्यादि । प्रकारे
यथा—अयं वै सोमेनेजानादित्यादि । फले यथा—वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादि । ननु मन्त्र-
पुपुपुत्पत्त्यादिन्याणामभावः किमर्थं स्वीकर्तव्य इति चेत् । न । नित्यत्वात्सर्वदेकरसत्वात्फलरूपत्वा-
च्चेति भावः ।

वेदविरचितानां वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न चार्थवादानामि’ति । तत्र हेतुः—‘उत्पत्ती’ति । अत्र खन्धान्त इति न्यायेन भेदशब्द-
स्योत्पत्त्यादिनिष्पन्नत्वयः । तथाच यत्रोत्पत्त्यादिभेदास्तत्रैवाऽर्थवादानामुपयोगः । मन्त्रणि तु तदभावात्
तदुपयोग इत्यर्थः । उत्पत्तिभेदत्वात् सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहुयात् । दर्शपूर्णमासार्थं यजे-
तेत्यादिः । प्रकार इति कर्तव्यता । तद्वेदे ‘यथा पर्यगच्छतः पत्नीवन्तयुत्पद्यन्ति’, समिधो यजती-
त्यादिः । फलभेदो यथा—आज्येन आसु कामस्य । स्वादिर्न धीर्यकामस्य । दधेन्द्रियकामसेत्यादिः ।

श्रीलङ्काद्वयहस्ता गृह्यार्थदीपिका ।

कत्यात्तेषां न स्वार्थं प्रामाण्यमतस्तद्विचाररूपायाः । मन्त्रविज्ञासायाः कुनोपयोग इत्याशङ्क्य समादधते—
‘न चार्थवादानां धर्म इवे’त्यादिना । सृष्ट्याद्यर्थवादा यदि ब्रह्मण्युपयुज्येरन्तदा पूर्वकाण्डेऽर्थ-
पादविचारेणैव गतार्थत्वत्वात् । इह तु न तदीयार्थवादानामुपयोगो मन्त्रणि सम्भवतीत्यर्थः । कथं
नोपयोग इत्याकादक्षायां उपयोगमत्र निवारयन्ति—‘उत्पत्तिप्रकारफलभेदानामभावादिति’ ।

शतपथब्रीहिसंहितासम्प्रणीत प्रदीपः ।

प्रामाण्यमिति बाधुकं तदुपयुक्तमाहुः । ‘नचे’त्यादि । मन्त्राद्यर्थवादानामुपयोगाभावात्तदुपपादयन्ति ।
उत्पत्तीत्यादि । तथाचोत्पत्तिविधौ फलनोपकरणविधौ चाऽर्थवादानामुपयोगः मन्त्रोपा-
सनाविधिस्तु नैतेषां एकतर इति न तन्मार्थवादानामुपयोग इति भावः । तत्रोत्पत्तिविधिः ‘सोमेन यजेते’-
त्यादिरूपः । प्रकारभेदः ‘समिधो यजती’त्यादिरूपः । फलभेदः ‘स्वादिरो यजो भवति स्वादिर्न धीर्यका-
मस्य’त्यादिरूपः । तत्र ‘एष वाच प्रथमो यजो यजाना यज्येतिश्रोम’ इत्युत्पत्तावर्थवादः ।
‘यमे वा एतवजस्य क्रियते यत्प्रयत्नात्तुयाना इज्यन्ते’ इति प्रकारभेदेऽर्थवादः । ‘यदाग्ने चक्षुरेव

भावात् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । अंशः च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते

गोस्वामिश्रीमद्विभिरधिरचितं विवरणम् ।

‘स्वर्गकाम’ इति प्रयोगानुष्ठानम् । यथा ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धयेत्’ ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ ‘व्रीहीनवहन्ती’त्यादीनि । विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम् । यथा ‘सोमेन यजेते’त्यादि । यद्यपि सर्वेऽपि भेदाः सर्वत्र सन्ति तथापि ‘मुख्ये कार्यसंप्रत्यय’ इति न्यायेन यस्यैव मुख्यत्वं तस्यैव व्यपदेश इति । तथा चात्राऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्याहुपासनाविधिपरत्वं वेदान्ता-
नामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धपुरुषत्वादिरूपव्रतता जीवस्योपासनाविषयस्य विधेः फलं कल्प्यं, तत्र न सम्भवति । नित्यत्वेनाऽकार्यत्वात्तस्याः । नाप्यनाद्यविद्याविधानाऽपनयः । तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः । तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनजनितसंस्कारसचिवादेव चेतयाः

गोस्वामिश्रीमद्विभिरधिरचितं विवरणम् ।

ननु यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां कुत्रोपयोग इत्यत आह-‘प्रकृत’ इति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । चतुर्थेऽऽध्याये ‘आदित्यादिमतय’ इत्यस्मिन्सूत्रे । तस्य शक्तिद्वारा

वेद्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एष चाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ञयोतिष्ठोम इत्याद्युत्पात्तावर्धवादः । यन् वा एतच्चक्षुस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्त इति प्रकारे । यदाह चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्ध इति फले । तथाच कर्मण्युत्पत्त्यादिप्रयस्याऽपि सत्त्वात्तत्रैवार्थवादोऽप्युच्येत् । ब्रह्मणि तत्त्वत्पादीनाम-
भावात् त उपयुज्यन्त इत्यर्थः ।

अथवा यदुक्तं ‘मारोपे’त्यादिना, यद्यद्यादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराकियते-‘न चार्थे’-
त्यादिना । यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादानां, वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधुपयोगस्तथा न यद्यद्यादिवाक्यानामात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधिपूषयोगसम्भवः । तत्रोपपत्तिं भ्रुवते-‘उत्प-
त्ती’त्यादि । अर्थवादो ह्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदेन चतुरूपणामपि विधीनां यथासम्भवमुप-
कारिणो भवन्ति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रोपधको विधिरूपतिविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहोति सोमेन य-
जतेत्यादिः । फलं स्वात्म्यबोधको विधिरधिकारविधिः । स्वात्म्यं कर्मजन्यफलनोक्तृत्वम् । स

श्रीलालबट्टरुता गृह्यार्थदीपिका ।

अपर्ययः । अर्थवादानां त्रेयोपयोगः कर्मणि । अस्तावादित्यो न चरोचतेत्यादीनां सौर्वाद्युत्पत्तौ । यथाचाऽयं वै सोमेनाजानादित्याद्वादक्षरा गायत्रीत्यस्यादेवपुरोडासीवेऽष्टाकपालस्वरूपे प्रकारे । यथाच वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनां भूत्यादिरूपे फल उपयोगः । ब्रह्मणि तु तथा नोपयोगः । नित्यत्वेनो-
त्पत्तेरभावात् । सदैकरसत्वेन प्रकारविशेषस्याऽभावात् । स्वयं फलरूपत्वेन फलाऽभावाच्च । ब्रह्मणि
यद्यद्याद्यर्थवादानां माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदैव ज्ञातं फलाय, नत्वारोपितम् । एवं
सति ब्रह्मणि जागरूकस्य जगज्जन्मादिकारणस्य निरूपकाणां यद्यद्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यसंक्षुण्णमेवेति

भगवद्गीताश्रीमद्विद्यारामप्रणीत, भट्टीय ।

भ्रातृव्यस्य वृद्धे इति फलेऽर्थवादः । इत्थं चात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधौ नोक्तार्थवादोपयोग इति
फलितम् । ननु तर्हि यद्यद्याद्विप्रतिपादकानामुपयोगाभावद्वैधर्म्यमित्यत आहुः । ‘प्रकृते’त्यादि । प्रकृते

चतुर्थे । उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्याऽपि यथा ज्ञानोपयोगित्वं

गोस्वामिधर्मिभिरतिपरिवारिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सम्भवात् । तस्माद्वेदान्तार्थोपासनायां जीवब्रह्मभावफलकत्वाभावाच्चोपासीतेत्यादिभिर्विधिसंस्कारैस्तत्कामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति । न च ब्रह्मभूयादन्यत्किञ्चिदर्थवादिकमुपासनायाः फलं भवितुमर्हति येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याऽविद्याविधानाऽपनयमानेणाऽऽविर्भावतस्तच्च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवाद्वात्मेत्येवोपासीतेत्यादयो विषयोऽपि तु तत्स्वरूपा एव । तयो चोत्पत्तिरूपतितिविधिः, प्रकारः, प्रयोगविधिः, फलधिकारविधिस्त एव ये भेदास्तेषां सर्वेषामेवोपासीतेत्यादावभावान्नार्थवादानामिव सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवाक्यानां कुनोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिभिः सम्भवादित्यत आह—'प्रकृते त्वि'ति । अन्यत्र पूर्वकाण्डेऽर्थवादानां प्रवर्तनापरत्वेऽपि प्रकृते ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां माहात्म्यज्ञान उपयोग इति न तेषा वैश्वर्यमिति । ननु स्वरूपप्रतिपत्तौ माहात्म्यज्ञान कथमुपयुज्यते । लोके देवदत्तादिस्वरूपज्ञाने तदनुपयोगस्त इष्टत्वादित्यत आह—'तस्य चे'ति । ननुत्यस्यधिकारप्रयोगभेदानामनवेऽपि विनियोगभेद एव कस्मान्न भवतीत्यत आह—'चतुर्थे' इति ।

गोस्वामिधर्मिभिरतिपरिवारित विवरणम् ।

भगवत्प्राप्तिरूपसाक्षात्कारे उपयोग इति वक्ष्यते । ननुपासनारूपधर्मस्य कथं क्रियारूपत्वमत आह—'उपासने'ति । आत्मेत्येवोपासीत, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधीनामित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदात्तचर्चिका ।

च यजेत स्वर्गकाम इत्येवरूपः । अङ्गसम्बन्धयोधको विधिर्विनिर्णययोगविधिः स च दध्ना जुहोतीत्यादिरूपः प्रयोगप्राशुभावयोधको विधिः । स हि साहप्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाऽभावादविलम्बापरपर्याय प्रयोग प्राशुभाव विधत्ते । स च पौर्णमास्या पौर्णमास्यां यजेतेति । अयमेव प्रधानविधिः । इतरे तु त्रय एतच्छेषभूता । तथाचोत्पत्तिरूपतितिविधिः । प्रकारः प्रयोगविधिः । फल फलविधिः । तत्र द्रव्यदेवताभावाच्चोत्पत्तिविधित्वम् । देशकालाद्यभावाच्च प्रयोगविधिः । फलत्वाऽभावाच्च फलविधिः । न च जीवस्य ब्रह्मभावरूपमेवोपासनाफलमिति शङ्कम् ।

शीलालम्बकृता गूढार्थदीपिका ।

न पूर्वमीमांसया मतार्थत्वम् । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाह—'तस्य चे'ति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य ज्ञानोपयोगः । साक्षात्कारालम्बाऽपरोक्षानुभवालम्बज्ञान उपयोग । स चतुर्थे फलाध्याये वक्ष्यते । सिद्धमाह—'उपासनादर्शनादिपदानामि'त्यादि । यदुक्त उपासीत द्रष्टव्य इत्यादिविधिभिर्ज्ञा-

भगवद्गीयधीमद्विष्णुसामयजुः मन्त्रैः ।

उत्तरकाण्डे । तदुपयोगः सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । ज्ञानोपयोगः तत्तत्तया भजनीयताज्ञाने । वक्ष्यते अग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । 'चतुर्थे'त्यादि । तथा च पूर्वोक्त उत्पत्त्यधिकारप्रयोगे विधित्रयस्यासम्भवेऽपि विनियोगविधिषोडशधर्मस्योत्तरकाण्डेऽपि सम्भवादधर्मविचारेणैव मतार्थत्वाच्चोपयोग उत्तरमीमांसाया इत्याद्यङ्ग समादसु 'अतुर्थे' इत्यादिना । चतुर्थे सम्भवत्यपि चतुर्थे विनियोगविधानित्यर्थः । 'उपासने'त्यादि । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आ मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्युपास-

गोत्राभिधीमन्मुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नाचतुर्थे विनियोगविधौ सम्भर'सुपासीत द्रष्टव्य' इत्यादिपदानां मनोव्यापारपरत्वमेव कल्पनीयमिति नाऽत्रानुपपत्तिः काचिदिति भावः । ननु सृष्ट्यादिवान्यानां माहात्म्यप्रतिपादनमुपेतं ज्ञानोपयोगित्वेऽपि विचारस्य कथं तदुपयोगित्वमित्यत आह—विचारस्यापीति । एवं ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारेणैव गतार्थत्वेनाऽकर्तव्यत्वाऽऽशङ्का निरस्ता । इदानीं सर्वोऽपि वेदसार्थिर्म उपशुक्त इति

गोत्राभिधीमन्मुरलीपरविरचित विवरणम् ।

मनोव्यापारत्वमेव मानसिकक्रियाबोधकत्वमेव । तथा चैतादृशव्यापारविषयत्वात् ब्रह्मणो मुख्यत्वेन प्रतिपादनम् । क्वचिन्माहात्म्यप्रतिपादकानां च सर्वेषां वाक्यानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति मुख्यतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव धर्मप्रतिपादकत्वम् । एव चैतादृशवान्यविचारेण कृत्वा मनोव्यापारत्वेन च ब्रह्मसाक्षात्कारोऽप्येव भगवत्प्राप्तिरित्येवरीत्योत्तरमीमांसाया अत्यावश्यकत्वमिति न पूर्वया गतार्थत्वमित्या-

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चेनेति, तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिवाक्येभ्य एव सिद्धेः । तस्मान्नोपासीतेत्यादयो विषयः । अपि तु विधिसरूपण्येवेमानि वाक्यानीति ज्ञेयम् । एतेन श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि । नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवान्यानां कुत्रोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिवान्येव सिद्धेरित्यत आहुः—'प्रकृते-त्वि'ति । ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिवान्यानां माहात्म्यज्ञानोपयोगः । 'तस्य चे'ति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । ज्ञानं साक्षात्कारः । यथा येन प्रकारेण तथा स प्रकारः । चतुर्थे आदित्यादिमतय इति सूत्रे । 'उपासने'ति । 'व्यापारत्वमेवे'ति । व्यापारार्थत्वमित्यर्थः । तेन तेषां मनोव्यापारत्वेन सविषयतया विषयाऽधीनत्वात् तद्विषयस्य ब्रह्मणो गौणत्वप्रसक्तिरिति सिद्धम् । अन्ययोपासीतेत्यादिवान्यानां विधित्वे तच्छेषभूतार्थवादनिरूप्यमाणस्य ब्रह्मणोऽपि तच्छेषत्वं प्रसज्येत । अतोऽपि न ब्रह्ममीमांसाया गौणत्वम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यादिवान्यैः स्वरूपमाहात्म्यज्ञानयोः सम्भवादित्यत आहुः—'विचारस्यापी'ति । 'वक्ष्यत' इति । तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे उभयव्यपदेशाधिकरणे । ननु यथा पूर्वमीमांसाया प्रवृत्तिपराणां वि-

श्रीलालभट्टकृता गुणार्थदीपिका ।

नस्य विधेयत्वेन धर्मत्वात्पूर्वमीमांसाया गतार्थत्वम् । तत्र । उपासनादर्शनादिपदानामुपासीत द्रष्टव्य इत्यादीनां मनोव्यापारत्वमेव वान्यमिति शेषः । तथाच—तादृशमनोव्यापारस्य धर्मत्वोपनतज्ञानस्य धर्मत्वेन ब्रह्मणो धर्मत्वम् । अतो ब्रह्ममीमांसा पृथगेव करणीयेति न पूर्वया गतार्थत्वमुत्तरस्या इत्यर्थः । अतः परं केवलं कर्मण्येव निरतस्यापि ब्रह्मज्ञानाऽऽवश्यकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य तु ब्रह्ममीमांसाधीनत्वेनोत्तर-

भगवद्गीतधर्मसिद्धिप्रारम्भप्रणेत प्रदीप ।

दर्शनादिपदानामित्यर्थः । मनोव्यापारत्वमेव मनोव्यापारबोधकत्वमेव । एवकारेण करणीभूतक्रियारूपधर्मबोधकत्वव्यवच्छेदः । इत्थं च न पूर्वयोत्तरस्यागतार्थत्वशङ्कापीति भावः । ननु सृष्ट्यादिवान्यानां सार्थक्यस्योपपादनेऽपि व्यासविचारस्य कथं ज्ञानोपयोग इत्यत आहुः । 'विचारस्ये'त्यादि । यथा

१—अस्यापीत्यादि एकमेव सुलभं कल्पम् । तथैतद्वाक्यस्येव्यशङ्कम् । तथाचैकेनैव बोधनं विहितमिति सम्भा-
व्यतेऽशुद्धा पाठा परं किं विधेयमन्यदसिद्धिदुर्लभमुक्तं समये ।

तथा वक्ष्यते । किञ्च औपनिषदज्ञानस्याऽपि कर्मोपयोगित्वम् 'यदेव विद्यया करोति श्रद्ध-
योपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि
सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथाऽऽभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपाऽऽत्मविज्ञाने देहाद्यध्यासा-

गोस्तानिध्रीमुरलीघरविरचिता अणुभाष्यस्यास्या ।

धर्मस्यैव मुख्यत्वेन तद्विरुद्धमहप्रतिपत्तिफलकतद्विचारस्यात्रानुपयुक्तत्वादकर्तव्यमित्याशङ्कां निराकु-
र्वन्ति—'किञ्चे'ति । औपनिषदस्यौपनिषत्प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो ज्ञानस्यापि 'यदेव विद्यया
करोती'त्यादिश्रुतिभिस्तत्पूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वस्य निरूप्यमाणत्वात्कर्मोपयोगित्वम् । वस्तु-
तस्तु तज्ज्ञानस्य कर्मोपयोगित्वाभावेऽपि नास्माकं क्षतिः । सर्वतोषिकमहप्रतिफलकत्वस्य 'ब्रह्म-
विदामोती'त्यादिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । 'अधिकं तच्चानुमविष्टं न तु तद्धानि'रिति न्यायेन
धर्मोपयोगोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत्पूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वे ज्ञापकमाहुः—'अत एवे'ति ।
यतो विद्यादिपूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमत एव जनकादीनां कर्मणि यावन्तो देवास्तेत्राऽधिकृता-
स्तेषां सान्निध्यं श्रूयते । कर्मणो वीर्यवत्तरत्वेन देवतासन्निधापने सामर्थ्यात् । तदभावेऽस्मर्दादिकृतानां
कर्मणामाभासत्वमेव ।

नन्वेवं ब्रह्मस्वरूपात्मविज्ञानस्य कर्मकरणात्पूर्वमोक्षितत्वे देहाद्यध्यासमारोपितकर्तृत्वाभिमानेन
हि कर्मकृतेः सर्वत्र दृष्टत्वाज्ज्ञतो देहादेर्निरप्यस्तत्वात्कथं तत्सम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति—'नचे'ति ।

गोस्तानिध्रीमुरलीघरविरचितं विवरणम् ।

खण्डलार्थः । इदं च सर्वं साधनप्रकरणे तृतीयाध्याये द्वितीये पादे उभयन्यपदेशाधिकरणे विस्तरेण
वक्ष्यन्ति श्रीमदाचार्यचरणाः । इदानीमुत्तरमीमांसयैव पूर्वमीमांसायाश्चरितार्थमन्यथा नेति विपरीतं
दूषणमुद्भावयन्ति—'किञ्चे'ति । अन्यथा औपनिषदज्ञानाभावे । आभासस्त्वमेव कर्मोपासत्वमेव ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

चतुर्थस्यैतया निवृत्तिपराणां चोपयोगस्तथा नोत्तरमीमांसाया अतः पूर्वयैव फलसिद्धौ किमेतयेत्यत
आहुः—'किञ्चे'त्यादि । औपनिषदस्यौपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमपि, पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यं कर्म
ज्ञानं समुचिनोति । तत्र हेतुः 'यदेवे'ति । विद्याशब्देनाऽत्र-ब्रह्मसाक्षात्कारः । उपनिषच्छब्देन च
शान्दं-ज्ञानम् । तथाच यदेव वैदिकं कर्ममात्रं ब्रह्मज्ञानपूर्वकं करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति फलो-
त्पादनसमर्थम् । फलं च भगवदानन्दरूपम् । योदाविहितस्याऽभिव्यक्तत्वात् । एतादृशाधिकारस्य

शीलादसद्वृत्ता गृह्यायेदपि का ।

मीमांसायाः सर्वथा कर्तव्यतामाहुः—'किञ्च औपनिषदज्ञानस्यापी'त्यारभ्य 'ब्रह्म जिज्ञास-

भगवद्गीत श्रीमद्विद्यारामनपीतः ब्रह्मपः ।

मोहकशास्त्रसम्पादितविरुद्धबुद्धिनिराकरणप्रकारेण । वक्ष्यते जन्माद्यधिकरणमारभ्य सर्वत्र वक्ष्यते
इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोग्युपासनाद्यर्थमेव ब्रह्मविचारकरणमिति न किन्तु ब्रह्मसाक्षात्कारो-
पयोगिकर्मसाफल्ययापि ब्रह्मविचारकरणमावश्यकमिति न पूर्वोत्तरस्या गतार्थत्वानुयोगाविलाहः ।
'किञ्चौपनिषदि'त्यादि । औपनिषदज्ञानस्य व्यासविचारानिष्पन्नस्येत्यर्थः । कर्मोपयोगित्वं
कर्मणा फलसम्पादनेऽसाधारणसहकारिकारणत्वम् । विद्यया कर्णनीतब्रह्मज्ञानेन । अद्वया फलावश्य-

भावेन कर्तृत्वाऽभावात्कर्माऽनधिकार इति वाच्यम् । निरर्ध्यस्तैरेव देहादिभिः कर्मकरण-
सम्भवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वयन् श्वसन् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाह—‘निरर्ध्यस्तैरेव’ इति । देहाद्यध्यासानावेन फलानुसन्धानराहित्यमात्रं जायते न तु कर्मकृत्यभावः । अत्र ज्ञापकमाहुः—‘अत एवे’ति । कर्मणो वैदिकस्य का वार्ता । अन्ये लौकिका अपि सर्वे व्यापारास्तत्र दृश्यन्ते । नहि तेषां फलाऽनुमन्धानपूर्वकं तत्कृतिः सम्भवति । तथा सत्य-
स्मदादिसादृश्ये जीवन्मुक्तत्वेहानिप्रसङ्गः । तस्माद्व्यापारस्तैरेव तदनुसन्धानराहित्यं तेषु वर्तत इति न लौकिकैस्त्वैस्तेषां लौकिकत्वम् । तथा च यत्र लौकिकव्यापाराणामपि सम्भवस्तत्राऽलौकि-
कानां वैदिकानां सम्भवे किं वक्तव्यमिति भावः । लौकिकव्यापारस्तैरेव स्मृतिं प्रमाणयन्ति—‘तथा च स्मृतिरिति । जीवन्मुक्तानां वैदिककर्मकृतेरावश्यकत्वं दर्शयन्ति—‘अत’ इति । यतो

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

कर्म इव आभासते स कर्माभासस्तस्य भावस्तत्त्वम् । अनुमित्यजनकहेत्वाभासपदित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दुर्लभत्वेन काचित्कत्वादाह—‘अद्वये’ति । वाशब्दोऽन्नादरे । एवञ्च केवलश्रद्धापूर्वकं कृतं कर्म स्वर्गलोकप्राप्तिक्षमम् । श्रद्धोपनिषद्वा संहितं कर्माऽऽत्ममुखं जनयति । एतद्वयमपि गौणम् । पूर्वोक्तं मुख्यम् । एतन्नित्वाऽन्यतरस्याऽपि सत्त्वं एव यथाधिकारं फलम् । अन्यथा तु कर्माऽऽभास-
त्वाच्च ततः फलमित्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । यतो विद्यापूर्वककर्मकरणेन कर्मणो वीर्यवत्तरत्वम् । अतस्तत्कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । ‘अन्यथे’ति । उक्तप्रकारेण सर्वदेवसां-
निध्याऽभावे । ब्रह्मविदोऽनधिकारित्वमाशङ्क्य दूषयन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निरर्ध्यस्तैरिति । अत्र ब्रह्मविद इत्यादि । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । ‘सर्वे’ इति । लौकिकाऽलौकिकाः । तत्सत्त्वं प्रमाणमाहुः—‘तथा चे’त्यादिना । अत्र पश्यन्श्रित्याग्य धारयन्निवन्तेन लौकिका उक्ताः ।

श्रीकालदासविरचिता गृह्यवेदीयिका ।

मेवे’त्यन्तेन । एवं गतार्थत्वं परिहृत्य, कर्मण्युपयोगं च, न ब्रह्मजिज्ञासं किन्तु पूर्वकाण्डोक्तेऽपि कर्मणि मुख्यफलसंयोजनस्य ब्रह्म जिज्ञासमिति नास्मा मीमांसाया गतार्थत्वं, न वाऽनुपयोग इत्यर्थः ।

भगवद्गीताधीनविच्छेदराममण्योत प्रदीप ।

भावनिश्रयेण । उपनिषदा प्रत्येकोपनिषदर्थज्ञानेन । वीर्यवत्तरं फलायोगरहितम् । अत एव पूर्वो-
क्तकारणकलापयता कृतकर्मणां वीर्यवत्तरत्वनियमादेव । सर्वदेवेति वक्ष्यमाणद्रव्यमागिदेवसान्निध्यमि-
त्यर्थः । अन्यथा कर्मण्युक्तदेवसान्निध्याभावे । आभासत्वं प्रतिष्ठादिलौकिकफलसमर्पकत्वम् । एवका-
रेण मुख्यफलव्यवच्छेदः । कर्मानधिकारः ब्रह्मविद्यायतः कर्मण्यनधिकारः । निरर्ध्यस्तैः अविद्या-
पूर्वाविषयोभूतैः । तादृशानां कर्मकरणसम्भवे सम्प्रतिमाहुः । ‘अत एवे’त्यादि । व्यापाराः श्रूयन्ते

प्रलपन् विसृजन् गृह्यन्निपक्षिमिपन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थं यतन्त इति धारयन् ॥
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिनाम्भसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृत कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि ब्रह्म
 जिज्ञास्यमेव । तस्माच्च गतार्थत्वानुपयोगौ ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी । फलञ्च विचारस्य शब्दं ज्ञानम् । तस्य मननादिद्वारा अनु-

गोस्वामिभ्रीमुखीचरविरचिता अष्टभाष्यस्यारया ।

विद्यापूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं तत् एव तेषामेव तच्छुभफलं शुभफलजनकं क्रममोक्षजनकं
 भवति । अत एवेति श्रीभागवततत्त्वदीपे—‘जानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्माक्षः क्रमाद्भवे-
 दि’ति । तस्माद्भर्तुगुणानसिद्ध्यर्थं धर्मविचारस्येव ब्रह्मज्ञानपूर्वकतत्करणार्थं ब्रह्मजिज्ञासाया अपि
 सर्वथैव कर्तव्यत्वमित्याह—‘अत’ इति । फलितमाह—‘तस्मादि’ति । धर्मजिज्ञासाया
 गतार्थत्वमनुपयोगश्च ब्रह्मजिज्ञासाया न यत्तु शक्याविति भावः । अविकारी तु त्रैवर्णिक एवेति पूर्व-
 मुक्तं तदेव दृष्टीकर्तुं शङ्कते—‘नन्वि’ति ।

अथ शब्दसाधिकारार्थत्वे को वाङ्मनाधिकारी यमुद्दिश्य जिज्ञासाऽऽरभ्यत इति शङ्काया त्रैव-
 र्णिक एवाधिकारीत्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘नन्वि’ति । नहि फलकामनाऽभावे कस्यापि

गोस्वामिभ्रीमङ्गिरिपरविरचित विवरणम् ।

वैराग्याऽऽनन्तर्यवादी सिंहावलोकनन्यायेन पुनराशङ्कते—‘नन्वि’ति । ‘फलं चे’ति । अस्य चाऽऽ-
 नन्वित्युक्तिरिति चेदन्तर्वादिता ।

ब्रह्मणीत्यारम्भ करोतीति वैदिका । अथे च लिप्यत इत्यनेन तत्फलभावश्चोक्तः । तथा चाऽङ्गाधि-
 मानाऽभावेन फलाऽभावमात्रोक्तिर्न पुन कर्मकृत्यसाध—‘अत’ इति । वीर्यवत्तरत्वादेव । शुभफल
 क्रममुक्तिफलमित्यर्थः । उपसहरन्ति—‘अत’ इति । कर्मफलसाधकत्वात् । फलितमाहु—‘तस्मा-
 दि’ति । आवश्यकत्वादेव । यदुक्तं त्रैवर्णिक एवाऽधिकारीति, तत्र शङ्कते—‘नन्वि’ति । न हि प्रयो-

श्रीलालशङ्कराचार्यविरचिता ।

नन्वयशब्दस्यानन्तर्यार्थं शब्दमाधानानन्तर्यकथनाच्छमादिवानधिकारी लभ्यते । अधिकारार्थत्वे को वा-
 धिकारी यमुद्दिश्य जिज्ञासाशाल्मवारम्भमित्याकाङ्क्षाया त्रैवर्णिक एवाऽङ्गाऽधिकारीति पूर्वमुक्तं तत्र
 पूर्वपक्षी शङ्कते—‘ननु फलप्रेप्सुरि’त्यादिना । फलकामनाऽभावे प्रवृत्तेरसम्भवात्फलप्रेप्सुरधिकारी ।
 तथाच ब्रह्मजिज्ञासाया शब्दमेव ज्ञान फलम् । शब्दशेषत्वात् । शान्दज्ञानस्य फलं मननादिद्वारा क्ष-

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतं प्रदीपः ।

इत्यर्थः । युक्तं पूर्वोक्तज्ञानशाली न तु युक्तस्य सर्वदा ज्ञानमित्येवरूप । तादृशयुक्तस्य शुक्लाम-
 देवादिसादृशकर्मकरणासम्भवादिति भावः । उपसहरन्ति ‘तस्मादि’त्यादि । ‘गतार्थत्वे’त्यादि पूर्व-
 भीमासाया गतार्थत्वानुपयोगौ नेत्यर्थः ।

भवः । तस्य चाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथा च विरक्तोऽनर्थजिहासुः परमे-
ष्ठ्युप्राधिकारी कस्मान्न भवति ? । 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । श्रम-
स्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रक्षत' इति भगवद्भचनात्केवलस्य निन्दाश्रयणादिति चेत् । न ।

गोप्तामिधीमुरलीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

कुत्रापि प्रवृत्तेः सम्भवोऽतः फलप्रेप्सुरधिकारी । तथा च ब्रह्मजिज्ञासायाः शब्दमेव ज्ञानं फलम् ।
तस्य शब्दशेषत्वात्, तस्य मननादिद्वाराऽपरोक्षानुभवस्तस्य चानर्थरूपाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तिपूर्वकं पर-
मानन्दस्य पुरुषोत्तमस्यावाप्तिः सायुज्यम् । तथा चानर्थजिहासुः परस्य पुरुषोत्तमस्य प्रेप्सुप्राधिकारी क-
स्मान्न भवति । ननु शब्दमेव ज्ञानविचारकस्य फलमस्तु, किं पुरुषोत्तमप्राप्तिपर्यन्तं धावनेनेत्यत आह—
'शब्दे'ति । केवलस्य शब्दज्ञानमात्रपर्यवसितस्य । तथा च फलप्रेप्सुरधिकारी न त्रैवर्णिकमात्रमिति
स्थिते-निषेधन्ति—'ने'ति । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाहुः—'फलकामनाया' इति । यस्तु वेदाधिकारी

गोप्तामिधीमुरलीपरविरचित विवरणम् ।

नन्दावाप्तिरित्येनान्वयः । तथा च फलप्रेप्सोरधिकारित्वे च । एवं च साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे-
ति विविधता सार्ववेदाभ्यपनं विहितम् । तथा च वेदार्थज्ञानवान् त्रैवर्णिको विरक्तः सत्तेव फलप्रेप्सुर्भ-
विष्यतीति धैराण्याऽऽनन्तर्येमावश्यकमिति नाह ।

ननु वेदार्थज्ञानस्य साक्षात् विचार एव फलं, न तु परप्राप्तिः । एवं च न तत्र धैराग्योपक्षे-
त्यत आह—'शब्दे'ति । भगवद्भचनात् भागवते निन्दार्थवादरूपभगवद्भचनादित्यर्थः । अत्र समा-
धानमाहुः—'ने'ति । 'अनुपयोगादि'ति । फलकामनावानधिकारी तदा वक्तव्यो—यदा स्वर्गकामो

वैशिष्ट्यविरचिता वेदाभ्युपगमात् ।

जनमनुद्दिश्येति न्यायात्रैवर्णिके फलप्रेप्सुस्य विशेषणीयम् । ननु तावन्मानम् । अत्राधिकारिफ-
लञ्च जिज्ञासापदसूचितसंशयनिवृत्तिद्वारा शब्द ब्रह्मज्ञानम् । 'तस्ये'ति शब्दज्ञानस्यानुभवः
साक्षात्कारः । 'तस्य चे'ति । साक्षात्कारस्य । सकार्याऽविद्याऽनर्थः । जीवभावप्रापकतिरोहिताऽऽ-

धीलाहमहृता गूढार्थज्ञानिका ।

परोक्षानुभवः । तस्याऽपरोक्षानुभवस्याऽपि विद्यारूपाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दरूपपुरुषोत्तमप्राप्तिः
फलम् । तथाचाऽनर्थनिवृत्तिकान् परप्रेप्सुराऽधिकारीति पूर्वपक्षिण आशयः । तदाह—'तथाच
विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रेप्सुप्राधिकारी कस्मान्न भवती'ति । ततोत्तरमाहुः—'फल-
कामनाया अनुपयोगादि'ति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः परप्रेप्सुरधिकारी स्यादिति
यदुक्तं तनु तदा स्यादिति प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदस्योपेतम् । तनु नैव । शब्दार्थस्याऽनन्यत्वभ्यत्वात् ।
अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिज्ञासुर्ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारीत्यर्थः । परप्राप्तिरूपफलकामना तु ब्रह्म-
विदाप्नोति परमितियाक्यार्थज्ञानोत्तरभाविनीति न ब्रह्मजिज्ञासाधिकारकोटौ भविशतीत्याहुः—

भगवद्गीतेश्रीमद्वैद्यनाथविरचित प्रदीपः ।

वेदान्तनिचारे त्रैवर्णिकोऽधिकारीति पूर्वं निर्णीते आनन्तर्यार्थिकायशब्दवादी शङ्कते 'ननु फले'-
स्यादि । फलप्रेप्सुः फलकामनावान् । तस्य शब्दज्ञानस्य । अनुभवः निदिध्यासनरूपः । तस्य
निदिध्यासनस्य । अनर्थः ससाररूपः । अवाप्तिः साक्षात्कारः । निष्णातः औपनिषदज्ञानवान् ।

फलकामनाया अनुपयोगात् अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेप्सुर-
धिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविविशेष इति मन्तव्यम् ।

गोस्वामिधीमुरलीपरिवारिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स एव तन्त्रेणभूते विचारेऽपीत्यधिकारे फलकामनाया अनुपयोगः । तत्र हेतुमाहुः—‘अन्येने’ति ।
अन्येन त्रैवर्णिकत्वमात्रेणैव तत्साधिकारस्य समर्पणात् । फलप्रेप्सोरधिकारित्ववाधकान्तरमप्याह—
‘नित्यत्वा’दिति । फलप्रेप्सुरर्थज्ञानसाधिकारी न भवति । कुतः । नित्यत्वात्फलसेति शेषः । तथा

गोस्वामिधीमुरलीपरिवारिता विवरणम् ।

यजेतेति वाक्यवत्फलकामनावता पुरुषेण विचारः कर्तव्यः—इत्याकारकबोधजनकं प्रतिज्ञावाक्यं
चेत् । तदेव—नास्ति । कुतः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्माद्वाक्यात्कामनाया अप्रतीतिः । अतस्त्रैवर्णिक
एवाधिकारीति भावः । ननु तद्वि परप्राप्तिरूपं फलं मुख्यं तदेव केनचिद्वान्येन न बोधितं चेत्कस्यापि
शास्त्रे प्रवृत्तिरेव न सादित्य आहुः—‘अन्येनैवे’ति । ब्रह्मविदामोति परमित्यनेन वाक्येनैव
तत्समर्पणात् परप्राप्तिरूपफलबोधनात् । तथा—न्य—वेदाध्ययनानन्तरं ब्रह्ममीमांसापूर्वकवेदार्थज्ञाने
जाते ब्रह्मविदामोति परमित्यस्य वाक्यार्थज्ञानानन्तरं फलकामनोत्पद्यते । ततः पूर्वं कामनाया अभावा-

हेतिद्विरस्मिता वेदमन्तचन्द्रिका ।

नन्दस्याऽऽज्ञाप्तिराविर्भावः । पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तु भक्त्यैव नाम्मथा । उपसंहृति—‘तथा चे’ति ।
वाधकाऽभावाद्भवत्येतत्त्वर्थः । ननु जिज्ञासापदार्तसंशयनिवृत्तिपूर्वकवेदार्थब्रह्मणः शब्दमेव ज्ञानं फलत्वेन
वक्तुरिष्टमिति नोक्तविशेषणसार्थमन्यमित्यत आहुः—‘शब्दे’ति । तदधिकारित्वविशेषणं भार्यकमेवेति
भावः । समादधते—‘ने’त्यादिना । ‘अनुपयोगादि’ति । सन्देहनिवृत्तिद्वारकज्ञानैकफलकवि-
चारशास्त्रेऽधिकारिणः प्रवृत्तौ फलकामनाया अन्यवागिद्वत्त्वेनाऽकारणत्वात् । ज्ञेयश्चेति विधिना
ज्ञानमात्रमन्येव विधानात्तत्फलस्य तु ज्ञानविध्यतिरिक्तब्रह्मविदामोति परमित्यादिवाक्येन बोधनादि-

धीलालभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

‘अन्येनैव तत्समर्पणादि’ति । ‘नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्ये’ति । स्यादुपर्यं भारद्वाजः किला-
भृदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति निन्दाश्रुतेरर्थज्ञानस्य नित्यत्वम् । अकरणे प्रत्यवा-
यत्वात् । अकरणे प्रत्यवायजनकस्य नित्यत्वास्त्युपगमात् । तथा चार्थज्ञानस्य प्रत्यवायपरिहाराया-
यत्वात् । अकरणे प्रत्यवायजनकस्य नित्यत्वास्त्युपगमात् । तत्कल्पने काम्यत्वापत्तेर्नित्यत्वं भज्येत ।
ऽवश्यसम्पाद्यत्वं सिद्धमिति न फलप्रेप्सुरधिकारी कल्पनीयः । तत्कल्पने काम्यत्वापत्तेर्नित्यत्वं भज्येत ।
अतो यस्त्रैवर्णिको वेदवेदान्तेष्वधिकारी स एव वेदान्तपुरुषरूपमीमांसायामधिकारीति निष्कर्षः ।
नन्वेवं शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णात्वात्परे यदि । अमस्तस्य फलं मन्ये इति

भगवद्गीताध्यायश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतं प्रदीप ।

‘न निष्णात्वादि’त्यादि । परब्रह्मविषयकसाक्षात्कारवान् भवेद्यदीत्यर्थः । केवलस्य फलशून्यार्थ-
ज्ञानरूपसाधनवतः ।

इत्थं चाधिकारविशेषणीभूतवैराग्यादीनां विचारार्थमावश्यकत्वात्, तेषामानन्तर्यमेवावश्यक-
शक्यार्थो भवेन्न तु आनन्तर्यनिरूपकसालामेनाधिकाररूपोप्ययशब्दस्यार्थः स्यादिति वाच्यमिष्टायः सिद्धः ।
तदप्यनन्ति—‘ने’त्यादि । अनुपयोगात् अधिकारविशेषणार्थं अनुपयोगात् । अन्येनैव ‘ब्रह्मविदा-
मोति परमि’ति वेदेनैव । तत्समर्पणात् परप्राप्तिकामनावतो ब्रह्मविदोधिकारिणो बोधनात् । नित्य-

गोस्वामिश्रीमद्विपरिचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

च फलस्य नित्यत्वेनाऽर्थज्ञानमनर्थकमेव स्यादिति भावः । नन्वेवं 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो' 'स्याणुरय'मित्यादिनिन्दार्थवादानां कुत्रोपयोग इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । ब्रह्मविज्ञासापदं ध्याख्यातुं शङ्कन्ते—'ननु ब्रह्मण' इति । यत्प्रतिज्ञातं तदेव निरूप्यमिति शास्त्रकृता मर्यादा । तथा च समन्वयस्य प्रथमाभ्यासार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनप्रयोजनानां द्वितीयातृतीयाचतुर्थीयाऽर्थानामप्रतिज्ञातत्वेन विज्ञासयाऽवरोद्धुमशक्यत्वात् । ननु तेषामप्रतिज्ञातार्थत्वे न

गोस्वामिश्रीमद्विपरिचितं विपरणम् ।

दर्शजिज्ञासुर्धैर्वाणिक एवाऽधिकारी, न तु फलप्रेप्सुरिति भावः । ननु तदर्थज्ञानमेव फलमस्तु, तावदेव फलप्रेप्सुरधिकारी भवतीत्यत आह—'नित्यत्वादि'ति । सन्ध्यावन्दनादिवत् ज्ञेयधेतौ विधिबोधितत्वेन नित्यत्वात् । नित्ये कामनाया अभावादित्यर्थः । ननु यदर्थजिज्ञासुरेवाधिकारी तर्हि तस्य परिष्णातत्वाऽभावात् शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य का गतिरित्यत आहुः—'निन्दार्थवादे'ति । आत्मा चा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र श्रवणोत्तरं मननं

केन्द्रिदिपिता वेदान्तपन्डितः ।

त्याहुः—'अन्येनै'ति । अथवा ज्ञानविधिना ज्ञानशब्देन साक्षात्कारोऽप्युक्त एवेत्याशङ्क्याहुः—'अन्येनैवे'ति । साक्षात्कर्तव्य इत्येनैव साक्षात्काररूपफलकामनाया ज्ञानाद्ब्रह्मविदामिति परमियनेन चेति । फलकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे दूषणमाहुः—'नित्यत्वादि'ति । साङ्गोऽध्येयो ज्ञेयश्च, ज्ञानं विज्ञानमस्ति कथं ब्रह्मकर्म स्वभावजमित्यादिश्रुतिसृष्टित्वयो नित्यार्थज्ञानं फलं, कामयमानं नाधिकारिमपेक्षते । यस्तं नवेदेति, स्याणुरयं भार हार इति, गीतो बीभीत्यादिनिन्दार्थवणादपि नित्यमेवार्थज्ञानमित्यतोऽपि तथा । शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य व्यवसामाहुः—'निन्दे'ति । ब्रह्मविज्ञासापदं विवरिषः सर्वस्याऽपि समन्वयादिरूपस्य शास्त्रार्थस्य

श्रीराजगृह्णता गृह्णार्थद्विषा ।

निन्दार्थवादस्परिष्णातत्वस्य नित्यत्वेन तस्य च वेदान्तमीमांसाधीनत्वेन वेदान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सोः कुतो न निवेश इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । शब्दब्रह्मणि निष्णात इति निन्दार्थवाद इत्यर्थः । 'मननादिविधिशेष' इति । आत्मा चारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतात्मशब्दवाच्यस्य परब्रह्मणो मननादि विधीयते । तत्र सहायभूतोऽयमर्थवादः सर्वथा परिष्णातत्वं सम्पादनीयमिति बोधयन् परिष्णातत्वस्य मननाधीनत्वान्मननमावश्यकमिति दृढयत्यतो मननादिशेषत्वाद्वेदान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सुं निवेशयितुं न समर्थ इति बोध्यम् ।

भगवद्गीतेश्रीसद्गुरुसम्प्रणीतः प्रदीपः ।

स्वादिति । तथा च सन्ध्यावन्दनबद्धेदान्तविचारसम्पाद्यब्रह्मज्ञानस्य नित्यत्वेन फलत्वेन फलकामनावतोऽधिकारकल्पने कामनाशून्येन तादृशज्ञानासम्पादने अत्यवश्यं न भवेदिति भावः । निन्दार्थवादः 'अधेनुमिवे'त्यादिनिन्दार्थवादः । मनसेत्यादि । तथा च मनननिदिध्यासनाकरणे श्रमफलबोधक इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते, विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वम् । नचावक्तव्यत्वम् । निर्विचिकित्सज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी,

गोस्त्रान्निधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तानि कर्तव्यानीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणे वाग्यानां परस्परविरुद्धत्वेन भासमानत्वात्कृतोऽपि समन्वयो न निःसन्देहं हृदयमारोहमर्हति । तथा च कृतोऽप्यकृत एव भवेदिति तस्याऽऽवश्यकत्वम् । तथा सत्यप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमित्युभयतःपाशा रञ्जुरिति चेत्तेत्याहुः—‘ने’ति । तत्र हेतुः—‘ब्रह्मण’ इति । ‘न कर्मणि’ति । ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मण इति न कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । किन्तु कर्मादीनामपि सम्बन्धगोस्त्रान्निधीमुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

विहितम् । निन्दार्थवादवाक्येऽपि शब्दे निष्पातः परे यद्यनिष्ठातस्तस्य निन्दा श्रूयते । तेन च कृत्वा मननविधेरर्थवादोऽयमिति ज्ञायते । एवं च मननविधेकवाक्यतया ग्रामाण्यं मन्तव्यमिति भावः । एतावता प्रबन्धेनाऽधिकारी, परप्रातिरूपं प्रयोजनं चोक्तम् । शङ्कासुखेन विषयं निर्वक्तुमाहुः—‘नन्वि’ति । ‘विरोधे’ति । द्वितीयावध्यायोक्तानामिति शेषः । विरोधनिराकरणादीनामनायश्यकत्वादस्त्वप्रतिज्ञातार्थरमित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । अवक्तव्यत्वं द्वितीयावध्यायार्थस्याऽनिरूपणीयत्वं स्वीक्रियत इति न हीत्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । परमतनिराकरणपूर्वकत्वमतव्यवस्थापनं हि निरूपणम् । एवं चैतादृशनिरूपणाऽभावात्साहचर्यादीनां निराकरणाभावे जगत्कर्तृ ब्रह्म वा प्रधानं वेति सन्देहे निःसन्देहं ब्रह्मविषयकं शब्दबोधार्थकं ज्ञानं न स्यादिति भावः । समाधान-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रतिज्ञाविषयत्वप्रदर्शनार्थमप्रतिज्ञातत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘नन्वि’त्यादिना । ‘ब्रह्मण’ इति । तद्विरासस्य वेदान्तवाक्यैः कर्तव्यमाणत्वेन वेदान्तवाक्यसमन्वयरूपस्य प्रथमाऽध्यायार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनफलरूपाणामन्येषामध्यायार्थानामप्रतिज्ञातत्व सिद्धमिति । नन्वप्रतिज्ञातत्वान्मास्तु तन्निरूपणमित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निर्विचिकित्से’ति । ‘ब्रह्मण इती’ति । इयमाशङ्का तदा स्यादिति कर्मषष्ठीयम् । नच कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानाजिज्ञासमात्रपेक्षत्वाच्च जिज्ञासायाः कर्मषष्ठयेव कृतो न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तदोषतादव-

शीलाष्टमदृष्टता गृह्यवेदीविका ।

ननु शेषपष्ठमङ्गीकारे ब्रह्मसंबन्धिपदार्थजिज्ञासायां प्रतिज्ञातायां ब्रह्मणो गौणत्वापत्तिरजिज्ञा-

सगवदीयाध्वमद्विचकारामप्रणीतः मदीयः ।

ब्रह्मणो विचारे सर्ववेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयरूपे विचारे । ‘विरोधे’त्यादि । तथाचाविरोधसाधनफलनामध्यायत्रितयनिरूप्याणामप्रतिज्ञातनिरूपणमधिकं निग्रहस्थानमित्यर्थः । नचावक्तव्यत्वं समन्वयमिन्नस्य अविरोधादित्रयस्यानिरूपणीयत्वं भीमांसायामित्यर्थः । ‘निर्विचिकित्से’त्यादि । सिद्धान्तविरोधिप्रकारनिरसनपूर्वकब्रह्मज्ञानानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः । इति चेत् ब्रह्ममात्रनिरूपणे निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञानानुदयः निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञानसम्पादकाविरोधादित्रयनिरूपणे चाप्रतिज्ञातनिरूपणदोष इत्युभयतःपाशा रञ्जुरिति चेत् ।

नेत्यर्थः । तत्र हेतुरूपं समाधानमुपवर्णयन्ति । ‘ब्रह्मण’ इत्यादिना । न कर्मणि, ‘न कर्तृ-

किन्तु शेषपट्टी । तथा च ब्रह्मसम्बन्धि तज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । नच

गोस्वामिधर्मिभिरुदीधरविरचिता ऋणभाष्यव्याख्या ।

मात्रविवक्षायां पट्टचेवेति सम्बन्धमात्रपट्टीति ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिसर्ववस्तुविषयो विचार इत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मलक्षणप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनविचाराः सर्वेऽपि जिज्ञासयाऽवस्कृता भवन्ति । साक्षात्पारम्प्येण ब्रह्मसम्बन्धादिति नाऽप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमिति भावः । कर्मपट्टीपरिग्रहे ब्रह्ममात्रमेव जिज्ञास्यं स्यान्न त्वितराणि । ब्रह्मण इति पट्टीसमासप्रदर्शनेन 'ब्रह्मणे जिज्ञामेति' चतुर्थी-समासो वृत्तिरुदमितः परास्तो वेदितव्यः । पाणिनिः किल 'चतुर्थी तदर्थाध्वलिहित-सुखरक्षितैरिति तादर्थ्यसमासं सस्सार । चतुर्थ्यन्तः शब्दस्तदर्थवचनादिभिः शब्दैः समस्यते । चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छब्देन परासृज्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । यथा कुण्डलाप हिरण्यमित्यत्र कुण्डलं चतुर्थ्यन्तशब्दार्थः । तच्छेषो हिरण्यम् । तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः कुण्डलशेषवाचिना हिरण्यशब्देन समस्यते कुण्डलहिरण्यमिति । तथार्थशब्दादिनापि । ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि द्रष्टव्यम् । कालायनेन स्वयं समासः प्रकृतिविकृत्योर्नियमितः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा च शूपादादीन्वेव प्रकृतिनिराकरभूतेषु चतुर्थीसमासो नाऽप्रकृतिविकारभूत इति । नन्वेवमश्वघासादि-शब्देष्वप्रकृतिविकारभूतेषु कथं तादर्थ्यसमास इति चेत् । उच्यते । 'अश्वघासादयः पट्टी-समासा भविष्यन्ती'ति कालायनेनैव तत्र पट्टीसमासप्रतिविधानादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

प्रकृतगनुसाराः । नन्वत्र कर्मपट्टयेयोक्त्या जिज्ञास्यमात्रपक्षत्वाज्जिज्ञासाया इति चेत्तर्हि विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणीयत्वमेव साज्जिज्ञासया कर्मत्वेन ब्रह्मण एवाऽवस्कृत्वादिति चेत् । न । प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिग्रहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यत्राक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा 'राजसौ गच्छती'त्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनयुक्तं भवति, तथेति

गोस्वामिधर्मिभिरुदीधरविरचितं निवरणम् ।

माहुः—'ने'त्यादि । 'न कर्मणि पट्टी किन्तु शेषपट्टी'ति । कर्मपट्ट्यां स्वीकृतायां केवलब्रह्मकर्मकज्ञानोपयोगिविचार एव प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च द्वितीयाध्यायार्थस्याऽप्रतिज्ञातत्वेनाकस्मिकत्वापरिरूपदोषः स्यात् । शेषपट्ट्यां स्वीकृतायां तु तस्याश्च सम्बन्धवाचकत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वेन

कैत्रिहिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्थात् । न च विरोधनिराकरणादीनामाक्षेपलभ्यत्वाच्च दोष इति वाच्यम् । आक्षेपस्वरूपासिद्धेः । न हि शाब्देऽर्थे तदुपलक्षिताऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानमन्तराऽऽक्षेपसम्भवः । न च विरोधनिराकरणाद्यन्तरेण गोत्वादिविज्ञासाया विज्ञास्यत्वमेतत्ताऽऽकाङ्क्षोपश्रमाद्विचारस्य वा स्वरूपाऽनुपपत्तिरस्ति । तद्विनापि ब्रह्मकर्मिका जिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थसिद्धेः । नाऽप्युक्त राजद्वयान्तेन विरोधनिराकरणादीनामा-र्थिकी प्राप्तिः सम्भवति । एकाकिनोऽपि राज्ञो गमनदर्शनाद्वयान्तस्थेवासिद्धेः । अपि च विरोध-निराकरणस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानेऽपि विवक्षाऽधीनत्वाद्विभक्तीनां, ब्रह्मणः कर्मत्वे

अभावदीर्घश्रीमद्विद्यारामप्रणीतः प्रवीणः ।

कर्मणोः कृति'इति सूत्रविहिता पट्टीत्यर्थः । तथा च तादृशपट्टचङ्गीकारे 'हरिं मज्जे' इत्यत्र हरि-भिन्नमज्जनायोपपत्तौ ब्रह्मभिन्नविचारालोमोऽपि भवेदिति भावः । शेषपट्टी विशेषरहितं सामान्यं शेष इति सम्बन्धसामान्ये पट्टीति फलितमित्यर्थः । तज्ज्ञानोपयोगि ब्रह्मज्ञानोपयोगि । सर्वमेव वेदान्ते

गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्ममात्रेऽसन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव

गोस्वामिधीमुरहीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चेत् । उच्यते । कर्मपष्ठ्याः सम्बन्धविशेषवाचकत्वात् । न हि 'हर्षे भजे' लुक्ते तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य भजनमापत्तिरिति । विशेषो हि सामान्यरहितः, सामान्यं तु न निर्विशेषमिति, कर्मपष्ठ्या सम्बन्धसामान्यग्रहणे कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां 'पष्ठ्या वे'त्यस्य निर्विषयत्वापत्तिरेव भवेत् । न 'न्यधी-हि भगवो ब्रह्मे'ति भृगुश्रुते 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यारभ्य 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'त्यनेन सन्दर्भेण प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि भविष्यतीति चेत् । न । तत्र युक्तं ब्रह्मणः कर्मत्वम् । तन्मात्रस्यैव प्रश्रविषयत्वात् । अत्र तु विरोधनिराकरणदीनामपि सत्त्वेन ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव जिज्ञासाविषयत्वेनाङ्गीकर्तव्यम् । तत्र शेषपष्ठीपरिग्रह एव सम्भवतीति न कर्मपष्ठी परिग्रहीतुं शक्येत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मणो जिज्ञासां प्रति गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्याद्विरोधनिराकरणदीनामिवेत्याशङ्क्य परिहरन्ति—'नचे'ति । अजिज्ञास्यत्वं यदुक्तं तत्रोक्तमाहुः—'ब्रह्ममात्र' इति । ब्रह्मणो हि स्वरूपतोऽजिज्ञास्यत्वमेव । यद्वि सन्दिग्धं तदेव जिज्ञास्यम् । नाऽसन्दिग्धम् । न हि ब्रह्मणि कस्यापि सन्देहोऽस्ति ।

गोस्वामिधीमद्विरोधपरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मसम्बन्धि यद्विरोधनिराकरणदि ब्रह्म च एतदुभयज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यमिति भावः । ननु विवक्षाधीनशेषपष्ठ्यां स्वीकृतायां तु दोष एव नास्ति, परन्तु न कर्मणि पठ्येति भाष्यं न संगच्छते, कुतः, प्रतिपदविधाना पष्ठी न समस्यते इति यार्तिकाल् समासनिषेधेन कर्मपष्ठ्यां समास-प्राप्त्यभावादिति चेत् । न । कृद्योगा च पष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवात्समासो भविष्यतीति

कैश्वरिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनविक्षते सम्बन्धमात्रविवक्षायां शेषपष्ठी भवत्येवेति न कर्मणि पठ्ये । पाणिनीयसूत्रविरोधाभावाच्च । तत्फलमाहुः—'तथाचे'ति । शेषपष्ठ्येव । ब्रह्मसम्बन्धिनो ब्रह्मज्ञानोपयोगिनः सर्वस्यापि विरोधनिराकरणदेः प्रतिज्ञानाच्च कस्याप्याकस्मिकत्वाऽऽपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वेवं ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे प्रतिज्ञाते ब्रह्मणो गौणत्वादजिज्ञास्यत्वाऽऽपत्तिः सादित्यत आहुः—'नचे'ति । 'ब्रह्ममात्र' इति । आस्तिकानां ब्रह्मसत्तायां सन्देह एव नास्ति । किन्तु निर्धर्मकत्वं

श्रीलालब्रह्मद्वैता गुरुवन्देति ।

स्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्य समादधते । 'न च गौणतापत्तिरित्यादिना । 'ब्रह्ममात्रे सन्देहाभावा'दिति । ब्रह्मणः समस्ताऽऽस्तिकतन्त्रसिद्धत्वेन सन्देहाऽभावाच्च जिज्ञास्यत्वं किन्तु ब्रह्मधर्मादीनामेव सन्दिग्धत्वाजिज्ञास्यत्वमतो धर्मरूपादेर्ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञासैव ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः । ननु

भगवद्गीताधीमद्विचारामप्रणीतः प्रदीपः ।

निरूप्य सर्वमेवत्यर्थः । 'नच गौणते'त्यादि । तथा च जिज्ञास्यकोटिप्रविष्टविरोधादितुल्यतया ब्रह्मणो गौणतापत्तिरित्यर्थः । अत एवाविरोधादितुल्यतयाऽजिज्ञास्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । ब्रह्ममात्रे ब्रह्मस्वरूपसत्तायां जिज्ञास्यता निश्चयार्थं विचार्यता । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासूत्रविरोध

जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत एव, नत्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वात् न विचार्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ।

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे जिज्ञासाधिषरणम् ॥

गोस्तामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वोद्धमिति प्रत्येति । नाहमनहं चेति । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासूत्रमसङ्गतमेव स्यादिति चेत् । न । शास्त्रशब्दव्युत्पत्त्या शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन ब्रह्मनिष्क्रियाशक्तिज्ञानशक्त्योः सन्दिग्धत्वात्तत्रिराकर्णार्थमेव शास्त्रारम्भ इति नासङ्गतत्वं शास्त्रस्य । कैव कथा प्रतिज्ञासूत्रस्येति भावः । गौणतापत्तेरुत्तरमाहुः—गौणत्वमिति । प्रतिवादिनाऽपि पट्टीसमासाद्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासाव्यावर्त्तकत्वेन गौणत्वापत्तेः पट्टीसमामपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरित्यनेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्योपपत्त्या परिहृतत्वात् । यथा ब्रह्मनिदासोतीत्यादी ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्येन न-कैश्चिदनुपपन्नं तथानापीत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता । सा च वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषमृता । तथा सति मिदं वेदान्तवाक्यप्रामाण्ये महता प्रयासेन सा कर्तुमुचिता । तदेव तु जिज्ञासायाः पूर्वं विचारणीयमित्याशङ्कयामाहुः—‘वेदप्रामाण्यमिति’ । कैव कथा वेदान्तवाक्यानाम् । सर्वस्याऽपि वेदस्य प्रामाण्यं तु । प्रति प्रतिकूटानि तथाणि । सिद्धान्तः कणादन्यायमायावादादिरूपाः । तेषु सिद्धत्वाच्च विचारसाधकाश्च । सन्देहे हि विचाराः । वेदाऽप्रामाण्यं तु न सर्वेऽपि सिद्धमिति द्वितीयकोट्युपस्थितभावात्सन्देहाभावस्ततो विचाराऽभाष इत्यर्थः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति’ ।

इति जीज्ञासाधिषरणम् ।

गोस्तामिध्रीमद्विरचिरविरचितं विचारणम् ।

कर्मपष्ठयेव स्वीकरोति प्राप्ते न कर्मणि पट्टीति भाष्यं संगतमिति भावः । अत्र शेषपट्ट्याः ज्ञो विदर्धस्य करणे इत्यादि जगत्कर्तृत्वादीनां विधानाभावात् प्रतिपेदेति वातिकस्याऽप्रवृत्त्या समासो भविष्यतीत्यलमप्रकृतविचारेण ।

ननु तर्हि प्रथमाध्यायोक्तानां भगवद्गुणानां द्वितीयाध्यायोक्तानामपिरोपादीनां ब्रह्मसम्बन्धिनानां जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातार्थत्वे धर्मशे ब्रह्मणो गुणभूतत्वाद्गौणत्वापत्तिः । एवं यदंशे प्रतिज्ञातं तदंशे एव जिज्ञासा प्रवर्तत इति ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वं च स्यादित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । सर्वज्ञानं धर्मिण्यं-शेऽन्तर्गतं प्रकरोतु विपर्यय इत्यनेन धर्म्यशे भ्रान्तिरेव नास्ति । यथा दूरादृष्टे पुरुष उच्चैस्त्वविशिष्टे

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सधर्मकत्वं वेति सन्देह इति, धर्मा एव सन्दिग्धा इति धर्मिणोऽपि सन्दिग्धस्य जिज्ञास्यता । ‘गौणत्वमिति’ । शब्दतो गौणत्वेऽपि न स्वरूपतो गौणत्व भवति । पित्रा सहाऽऽगतः पुन इत्यादौ

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थटीका ।

ब्रह्मणो जिज्ञासेति पट्टीतत्पुरुषे पष्ठचन्तपदवाच्यस्य विशेषणत्वाद्ब्रह्मणो गौणत्वापत्तिरित्याशङ्क्य समा-दधते ‘गौणत्वं तु शब्दत एव नत्वर्थत’ इति । यथा राज्ञः सेवक-इत्यादौ पष्ठचन्तपदवाच्यस्य

भगवद्गीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतं प्रदीपः ।

इति चेन्न । परे ब्रह्मणि ज्ञानक्रियाशक्तयोः सन्दिग्धत्वेन तन्निर्णयार्थमेव व्यासशास्त्रप्रवृत्तेः धर्मिनिर्णयं विना च तन्निर्णयासम्भवात् ब्रह्मणोपि जिज्ञास्यतोपपत्तेरिति । ‘गौणत्व’मित्यादि । तथा च ‘ब्रह्मवि-

गोत्यामिश्रीमुत्पीपरिवरिचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—‘तदि’ति । मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां शेषपट्टीपरिग्रहेण ब्रह्मस्वरूपनिर्धारणमागुक्तिसाधनफलविचारणामपि प्रतिज्ञातत्वेन कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यत इति चेत् । उच्यते । अत्र यद्यपि प्रमाणादीनि सर्वान्यपि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्प्रथमं तदेवाऽऽक्षिप्य समर्प्यते । तत्राऽनेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य भवति संशयः । कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति च ब्रह्मशब्दो विश्वव्याप्तौ यथा—‘जिघांसन्तं जिघांसीयाच्च तेन ब्रह्महा भवेदि’त्यादौ । अस्ति च वेदे । यथा—‘शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परं

गोत्यामिश्रीमुत्पीपरिवरिचितं विवरणम् ।

पुरोवर्तिनि सन्देह एव नास्ति स्यात्पुनरुक्तत्वांश्च एव सन्देह इति तत्रैव जिज्ञासा । तथा षठ्ठकाल एव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैतस्य वाक्यार्थे ज्ञाते केवलं ब्रह्मणो तु सन्देह एव नास्ति । परन्तु एतादृशं ब्रह्म जगत्कारणं वा न वा, शुभादीनां विधारकं वा न वेति, सन्देहो जायते । कुतः साहचर्ये साहचर्यादिस्त्युक्तप्रधान एवेतादृशगुणवत्त्वस्वीकारात् । एव च यदशे संशयस्तदश एव जिज्ञासेति भगवद्गुणानां जिज्ञासत्ये सिद्ध एतादृशगुणवत्त्वेन ब्रह्मण एव जिज्ञासासिद्धेर्नोजिज्ञासत्य न वा गौणत्वमित्याशयेन समाधानमाहुः—‘ब्रह्ममात्रे’ति । ब्रह्मणो विश्वे सति, ब्रह्म एतादृशं वा न वा, ब्रह्म एतादृशमेव कुतो नेत्याकारकः संशयो वा विचारो वा प्रवर्तते इत्येतदर्थं मानपदम् । ‘सन्दिग्ध-स्यैवे’ति । सन्देहनिपत्तीभूतस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मस्यैव । जिज्ञासता विचार्यता । राज्ञा-सहाग-तोऽमास इत्यत्र शब्दतो राज्ञः गौणत्वेऽपि तद्गौणस्य मुख्यत्वविषयात्कं न-भयतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘गौणत्वं त्वि’ति । इष्टापत्यर्थे तुशब्दः । निराधारगुणवर्णनासम्भवाद्भगवत्सम्बन्धिगुणवर्णने भगवद्गुणनमेवेत्याशयेनाऽऽहुः—‘न त्वर्थत’ इति । ननु वेदप्रामाण्याशे संशये सति वेदार्थविचार-स्याऽजगत्सत्त्वनायमानत्वाच्चैव कर्तव्य इत्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । न्यायादितत्त्वसिद्धत्वाच्च विचार्यत इत्यर्थः । आस्तिकानां वेदप्रामाण्याशे सन्देह एव नास्तीति तदर्थं न विचार इति किञ्चिद्विरचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ।

तथा दर्शनात् । ननु वेदान्तवाक्यैरेवापि निचारस्य करिष्यमाणत्वात्पूर्वं वेदप्रामाण्यं कुतो न विचारित-मित्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । प्रतितत्राणि विरुद्धशास्त्राणि कारणादाक्षरादीयमायावादि-प्रभृतीनि । तेष्वपि सिद्धत्वाच्च विचार्यते । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । उक्तरीत्या लौकिकानां सन्दिग्ध-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

विशेषणत्वाच्चदतो राज्ञो गौणत्वेऽप्यर्थे निचार्यमाणे सेवकस्यैव गौणस्य न तु राज्ञस्तथेहापि ब्रह्मण इति पट्टवन्तपदवाच्यस्य ब्रह्मण शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थे विचार्यमाणे सर्वे. प्रकारैर्वैश्वण एवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यतेति भावः । ननु वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूल एव विचार इति पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वं वेदेनिरूपण-मावश्यकं तस्य च वेदस्य प्रामाण्यं प्रथमतो निचारणीयमतो वेदान्तसूत्रकृता भगवता वादरायणेन

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णु रामप्रण्यत प्रदीप ।

दाशेति परं नित्यं ब्रह्मणो ज्ञानविशेषणतया शब्दमर्यादया गौणत्वैवार्थतो यथा प्राधान्यं, तथा ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र पट्टवर्धसम्बन्धविशेषणतया शब्दतो ब्रह्मणो गौणत्वैवार्थतः प्राधान्यमस्त्येवेत्यर्थः ।

ननु वेदान्तवाक्यविचारेणैव सर्वनिर्णयः कार्यः स च वेदप्रामाण्यनिर्णयाधीन इति स आदौ

गोस्वामिधीनमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

यदि' । ब्रह्मो नमित्यादौ । अस्ति च परमात्मनि—यथा 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'ति । तस्माद्ब्रह्म किलक्षणम् । लक्षणं हि सजातीयविजातीयवस्तुव्यावृत्तिप्रयोजनधर्मः । तच्च द्विविधम् । स्वरूप-कार्यभेदेन । तत्र कार्यलक्षणं तावज्ज्ञानं सम्भवति । यदावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितमविशुद्धमबुद्धं विध्यंति न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षयितुं शक्यम् । न जातु कोऽपि कृत-कत्वेन हेतुना नित्यत्वं साधयितुं शक्नोति ।

गोस्वामिधीनत्रिरुपरिवरितं विवरणम् ।

भावः । 'तस्मादि'ति । गुणविचारे ब्रह्मणोऽर्धतो मुख्यत्वादित्यर्थः । विद्यमानगुणवत्तयैव ब्रह्म-जिज्ञासमिति शेषपष्ठयेव युक्त्यत्र गमकमाहुः—'किञ्चे'त्यादि 'इती'त्यन्तम् । ब्रह्मविचारविषयणीं प्रतिज्ञां कृत्वाऽग्रे कार्यलक्षणं वदति, तेन कृत्वा किं ज्ञायते ब्रह्मसम्बन्धि गुणवत्त्वेन 'ब्रह्मण एव वे-दार्थत्वमि'ति सम्बन्धपष्ठया बोध्यत इति भावः । एवं चैतारदशगुणविशिष्टं ब्रह्मप्रतिपादनं विषयः । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । अधिकारी प्रयोजनं च द्वयं पूर्वमुक्तम् । एतावता-सम्बन्धेना-धिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावतां-प्रवृत्त्यर्थं निरूपितमिति प्रथमाधि-करणम् ।

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्वाद्वैद्यप्रतिपत्त्यर्थं हि ब्रह्मसम्बन्धिनां विचारः इत्यर्थतः प्रधानत्वाच्च, वेदार्थमूतं ब्रह्म वेदानुकूलविचार-विषयीकर्तव्यमिति सिद्धम् ।

इति वेदान्तचन्द्रिकाया जिज्ञासाधिकरणम् ।

श्रीराममहर्षता गृहार्थदीपिका ।

वेदप्रामाण्यं कुतो न विमृष्टमित्याशङ्क्याऽऽहुः—'वेदप्रामाण्यमि'त्यादि । आस्तिकप्रतित्तसिद्धत्वाच्च सूत्रकृता विचार्यत इत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमद्वैद्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कुतो न कृत इत्यत आहुः । 'वेदे'त्यादि । प्रतित्तत्रेत्यादि । गौतमकणादादिसकलशास्त्रसिद्धत्वेनाप्रा-माण्यकोट्यनुपस्थितेरिति भावः ॥ १ ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ।

किञ्च, तत्र किंलक्षणं किंप्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

ननु तदर्थेन नित्यत्वादिनैव तद्वक्ष्यतामिति चेत् । न । तस्योपलब्धिविपर्ययत्वाऽभावात् । उपलब्धे हि लक्षणं भवति । नानुपलब्धे, नाऽप्रसिद्धमित्यनुसन्धानोक्तं किं लक्षणमिति । नन्वनुसन्धानस्य सर्वस्य ब्रह्मस्वभावविरुद्धत्वेन लक्षणत्वं मास्तु । शब्दप्रमाणप्रतिपादितेन नित्यत्वादिना स्वरूपलक्षणेनैव तद्वक्ष्यतामिति चेत् । न । अत्यन्ताऽप्रसिद्धत्वेन ब्रह्मणोऽप्युपाधस्य वाक्यार्थत्वाऽभावात् । तस्माद्वक्ष्यप्रमाणयोरभावाच्च ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं सूत्रकारः परिहरति—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ । ननुदितसन्देहे शास्त्रप्रवृत्तिरपि तु सन्देहः

गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचितं विवरणम् ।

पूर्वसूत्रेण ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञाते, कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षा जायते । तदर्थं, समन्वयाविरोधाभ्यां कर्तव्य इति बोधयितुं सर्वेषां ब्रह्मणो समन्वयः प्रथमाध्याये प्रतिपाद्यते । अविरोधश्च द्वितीयाध्याये । तत्रादौ यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं वक्तुं लक्षणप्रमाणयोधकं जन्माद्यधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रे’ति । जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ गुणवत्त्वेनैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे गमकमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘तत्रे’ति । ब्रह्मणोऽपि जिज्ञास्यत्वे, अथवा शेषपक्षीपरिग्रहे ज्ञापकान्तरं प्रदर्शयन्नेव सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्चे’ति । तत्र ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे अस्तुते । लक्ष्यते ज्ञायते येन तद्वक्ष्यमाणसाधारणो धर्मः । प्रमाणं तादृशलक्षणकाऽवगतिसाधनम् । अत्र पदद्वयेऽपि बहुव्रीहिः । ‘इती’ति । प्रधानत्वात्पूर्वं ब्रह्मण एव पूर्वोक्ताकारकज्ञानेच्छायां ब्रह्मसूत्रनिर्माणकर्ता भगवान् वेदव्यास इदं सूत्रं प्रणीतवान्—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिति’ति । तथाचाऽनेन सूत्रेणैव ब्रह्मसम्बन्धिलक्षणप्रमाणयोः प्रदर्शनाच्छेषपक्षेयं सूत्रकाराशयगोचर इति ज्ञेयम् ।

श्रीलालसहजाना मूलसंश्लेषिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ सूत्रार्थस्तु, अस्य प्रपञ्चस्य यतो जन्मादि तद्वत् ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ उक्तरीत्या वेदान्तार्थब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञाते केन प्रकारेण जिज्ञास्यतेत्याकाङ्क्षायां समन्वयाविरोधाभ्यां जिज्ञासा कर्तव्येति तत्रादौ समन्वयेनिरूपणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्च तत्रे’त्यादिना । तत्र जिज्ञासाविपर्ययमूले ब्रह्मणि । आह सूत्रेण लक्षणप्रमाणं आहोत्यर्थः । योगविभागेन शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं द्वयमिति केचित् वदन्ति । तन्न सम्यक्, अग्रिमसूत्रेण सर्वत्र हेतुसाध्यनिर्देशपूर्वकमधिकरणपरचनादर्शनादत्रापि तथैवोचितत्वादिति ।

ननु कथमत्र सन्देहः, यावत्ता 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाऽकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च ।

गोस्वामिधीमन्तुलीधरविरचिता अशुभाष्यव्याख्या ।

एव नोदेतीति कथं जन्माद्यस्य यत् इत्यादिः प्रवृत्तिरित्याशङ्कते—'नन्वि'ति । सन्देहः कथं, किमाकारकोऽत्र । किलक्षणं किंप्रमाणकमित्याकारकस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वमित्याकाङ्क्षायां तदेवोपपादयन्ति—'यावते'ति । ब्रह्मप्रपाठके 'ब्रह्मविदामोति परं'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिना कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च तद्विना पूर्वमेव तत्सूत्रे कार्यलक्षणोक्तिर्विरुद्धेत्याहुः—'विरुद्धं चैतदि'ति । एतत्कार्यलक्षणकथनं सूत्र उपपत्त्या श्रुत्या च 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिकया विरुद्धम् । तदुपपादयन्ति—'स्वरूपे'ति । स्वरूपलक्षणं हि कार्यलक्षणस्योपजीव्यम् । तथा उपजीव्यस्य प्राधान्यात्तद्विना तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रथमं कार्यलक्षणोक्तिरुपपत्त्या श्रुत्या च सूत्रे विरुद्धैव ।

गोस्वामिधीमन्तुलीधरविरचितं विवरणम् ।

त्वात् । २ । लक्षणज्ञाने सति संशयो न जायत इति श्रुत्वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मलक्षणं वक्तव्यम् । तत्र न सम्भवति । स्वरूपलक्षणेनैव संशयानुदयादित्याशयेन शङ्कते—'नन्वि'ति । यावदित्यवधारणे । तथा चाध्ययनानन्तरं विचारार्थपूर्वमेव लक्षणज्ञाने जाते संशयो नोदेतीति भावः । 'विरुद्धमि'ति । वेदे यस्मिन्प्रपाठके स्वरूपलक्षणं तदग्रिमप्रपाठके कार्यलक्षणमुक्तम् । अत्र तु विपरीतमिति श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । चोऽप्यर्थे । एतत् कार्यलक्षणप्रतिपादनमपीत्यर्थः । 'वक्तुमशक्यत्वादि'ति । लक्षणाऽज्ञानालक्ष्ये लक्षणसमन्वयं कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । 'विवादे'ति । कार्यलक्षणस्य विवादप्रसूतत्वेन संशयनिराकरणं न भविष्यतीति भावः । ननु तस्यागमोक्तत्वान्निराकरणं

कैश्चिद्विरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु सन्दिग्धे हि विषये तज्ज्ञानार्थं लक्षणं, ब्रह्म तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या निश्चितस्वरूपमिति कथं लक्षणप्रवृत्तिरित्याशङ्क्यामुत्थापयन्ति—नन्वि । अत्र ब्रह्मणि । यावतेत्यवधारणे । निश्चयेनेति यावत् । 'विरुद्धमि'ति । स्वरूपलक्षणमन्तरा कार्यलक्षणमुक्तश्रुतिविरुद्धम् । जिज्ञासाविरुद्धं वा । 'एतदि'ति । कार्यलक्षणम् । तत्र हेतुः—'स्वरूपे'ति । स्वरूपज्ञाने हि मोहात्म्यजिज्ञासा भवति । हेतुन्तरमाहुः—'विवादे'ति । विवादाश्रितत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयन्ति—

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तत्र हेतुः—शास्त्रोक्तकारणत्वादिति । 'तत्र सन्देह' इति । तत्र नित्यशुद्धमुक्तस्य भावत्वजगज्जन्मा-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीत भट्टोप ।

लक्षणार्थं वादी शङ्कते—'नन्वि'त्यादि'कथमत्रे'त्यादि । निर्वर्णके ब्रह्मणि साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानरूपसंशयसामग्र्यसत्त्वात्कथं सन्देह इत्यर्थः । यावत्ता निश्चयेन । 'विरुद्ध'मित्यादि । श्रुतौ 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वा पश्चात्कारणलक्षणमुक्तं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः

१ इत्यादिप्रवृत्तिरिति खजुरावम् । २ कार्यलक्षणे कृते वक्ष्यमाणिकासाया पूर्वेत्यादिमिश्रावैयर्थ्यापत्ति । स्वरूपलक्षणे तु माहात्म्यजिज्ञासाभिमप्रत्ययार्थान्यमिति विरुद्ध कार्यलक्षणसूक्तं जन्माद्यस्येति वक्तव्यमत्र ।

नहि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सर्वसम्मतम् । नचाऽऽगमोदितमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते । किञ्च व्यर्थश्चैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन । तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति—

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘विवादे’ति । जगत्कर्तृत्वस्येति शेषः । तदेवोपपादयन्ति—नहीति । जगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वे निश्चिते तल्लक्षणत्वं वक्तुं शक्यम् । नच तदस्ति । वेदान्तव्यतिरिक्तानां सांख्यादीनामसम्मतत्वात् । नन्विदमा निर्दिष्टस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि तत्कर्तृत्वप्रत्यक्षत्वादागमोदित एव स इति वेदमात्रमेव तत्र प्रमाणम् । तथाच कथं तन्निष्ठस्य कर्तृत्वस्य विवादाभ्यासितत्वमित्याशङ्गाह—न चागमोदितमिति । न हि वेदमात्रमेव-जगत्कर्तृत्वस्य प्रमाणम् । इदं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदित्याद्यनुमानादिप्रमाणान्तराणामेव मुख्यत्वेन तत्राङ्गीकृतत्वात् । आगमस्य तु तदनुरोधेन मौप्यपि नेतुं-शक्यत्वात् । कार्यलक्षणोक्तौ दूषणान्तरमप्याहुः—किं चेति । एवं कार्यलक्षणोक्तिपूर्वकं ब्रह्मणो विचारो व्यर्थः । तत्कथं वैयर्थ्यमित्यत आह—‘लक्षणे’ति । अत्राऽमृतत्वप्राप्तिसाधनीमृत-

गोस्वामिधीमद्विरीधरविरचितं विवरणम् ।

भविष्यतीत्यत आह—‘नचेति । ‘आगमोदितमिति । कर्तृत्वमिति शेषः । ‘मात्रस्ये’ति । वेदसैवेत्यर्थः । अनुमानस्याऽपि ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिति भावः । ननु वेदनिरूपितं प्रमाण्यमेव गृह्यत इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अयुक्तमिति । सुशोक्तं कार्यलक्षणमिति शेषः । कार्यलक्षणेन

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचण्डिका ।

‘नही’त्यादि । कपिलादिभिः प्रकृतादेः कर्तृत्वेनाऽङ्गीकारात् । नहि सन्दिग्धं साध्यं वा लक्षणं भवितुमर्हति । ननु प्रमाणमूर्धन्येन वेदेन परमात्मा कर्तृत्वेनोक्त इति तदेवाद्रियतामत आहुः—‘नचे’ति । आगमेन परमात्मा कर्तृत्वोक्त इति हेतोः सर्वस्यापि वेदस्य, ब्रह्मण एव कर्तृत्वे प्रमाणकत्वमिति शक्यवचनं नेत्यर्थः । प्रजापतिप्रभृतीनामपि—तत्रैव-कर्तृत्वोक्तेः । अत्र-ब्रह्मप्रमाणत्वं ब्रह्मप्रमाणताकत्वमिति वा अन्यः प्रतिमासते । सर्वस्य जगतः कर्ता मङ्कृतेष्व तयात्वतः । सर्वात्मन्करुणाशक्त्या ताद्रूप्यात् प्रकटीभव ॥ सर्वात्मत्वाच्च भवतात्ताद्रूप्यात्कीडति स्वयमित्यस्योत्तराद्धोऽपि(?) । स्वार्थे कप्रत्यय इति वा(?) । कार्यलक्षणवैयर्थ्यमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘एवमिति । जगत्कर्तृत्वेन प्रकारेण ब्रह्मणो विचारः । तदुपपादयन्ति—‘लक्षणे’त्यादिना । असाधारणधर्मवचनं हि लक्षणम् । असाधारण्यं हि तदितराऽवृत्तित्वे सति तन्मात्रवृत्तित्वम् । अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणम् । ‘तचे’ति । वस्तुज्ञानम् । ‘स्वरूपे’ति । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याकारकेण । अथैव(?) कारणश्रुतित्वात्प्रमाणा-

मगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

सम्भूत’ इत्यादि । अत्र तु स्वरूपलक्षणमनुक्त्वाऽऽदौ कारणलक्षणमुक्तमिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । अशक्यत्वात् लक्ष्यज्ञानं विना लक्षणस्य कर्तृगोचर्यत्वादित्यर्थः । विवादेत्यादि मायाशयलितेश्वररूपकार्यब्रह्मण एव कारणत्वं निर्गुणस्य वा परब्रह्मण इति जगज्जन्मादिकारणत्वस्य जिज्ञास्ये ब्रह्मणि विचा-

उच्यते,

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।
क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता भणुमाप्यन्यायाः ।

ज्ञानविषयीभूतब्रह्मनिर्धारार्थं लक्षणप्रमाणे वक्तव्ये तत्र स्वरूपलक्षणेनैव तत्सम्भवे किमनेन कार्यलक्षणेन । पूर्वपक्षमुपसहरति—‘तस्मादि’ति । कार्यलक्षणकथनं जन्मादिसूत्रेऽनुक्तमुत्पत्त्यम इति । नन्वन सन्देहस्याशक्यवचनत्वे कथं शास्त्रप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रवृत्त्यर्थं विषयप्रकारमाह—‘उच्यत’ इति । नहि वयं विषयमानमशक्यवचनमिति श्रमः, किन्तु त्वदुक्तप्रकारकम् । अन्यथा विषयवारकत्वाऽभावेन तत्प्रवृत्तिरेव न स्यात् । सोऽपि वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तव्यमेव । अन्यथा तदुक्तेऽलौकिकेऽर्थे बाधबुद्धिरेव भवेत्कुतस्तरां सन्देहः । तर्हि कथमत्र सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘क्रिये’ति । परस्मिन्ब्रह्मणि स्थिते परस्थिते । नन्वस्मदुक्तप्रकारक एव विषयः कस्मान्न भवतीत्या-

गोस्वामिश्रीमद्विधिवारविरचित विवागम् ।

यः संशयो निवर्तते तं संशयं वक्तुं समाधानमाहुः—‘उच्यत’इति । ‘सन्देहवारकमिति’ति । ननु वेदव्याख्यानकारकमित्यर्थः । शास्त्र मीमांसारूपम् । परस्थिते परे ब्रह्मणि स्थितिर्योक्ते, परस्थिते । एतादृशे ये क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती । उपनिषद्व्यतिपाद्ये ये सर्वज्ञत्वजगत्कर्तृत्वे ते उभे अपि सन्दिह्येते । स्वरूपलक्षणे सन्देहविषयी भवतः । स्वरूपलक्षणस्य निर्विशेषब्रह्मप्रति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न्तरस्य कार्यलक्षणस्य च व्युदासः । अनेन कार्यलक्षणेन । ‘तस्मादि’ति । अतपेक्षत्वेन वैयर्थ्यात् । कार्यलक्षणमनुपपन्नमित्यर्थः ।

एवं पूर्वपक्षे, समाधानं तं गृह्णन्ति—‘उच्यत’ इत्यादि । तत्र पूर्वं वैयर्थ्यं परिहरन्ति—‘सन्देहे’ति । सर्वस्याऽपि वेदस्य ये प्रामाण्यं वदन्ति तेषां जन्मावस्थेतीत्यादिलक्षणशास्त्रं सन्देहनिवारकमिति नैव विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु सन्देह एव कथमित्याशङ्कायां सन्देहप्रकारमाहुः—‘क्रियाशक्ती’ति । विरुद्धत्वदोष निराकुर्वन्ति—‘नही’ति । तथा सति श्रौतकामानुसारेणैव लक्षणं वेदेदिति भावः । सन्देहप्रकारं व्यक्तीकुर्वन्ति—‘तत्रे’त्यादिना ‘अकार्त्त्रि’त्यन्तेन । अत्र नित्येत्यादि-

भगवद्दीपश्रीमद्वेच्छारामप्रणीत प्रदीपः ।

दाध्यासितत्वादित्यर्थः । ‘नही’त्यादि । मायावादिमि. कार्यब्रह्मणः कर्तृत्वाद्गीतारत्वाच्चैव प्रकृतेरेव कारणत्वाद्गीतारदित्यर्थः । ‘नचागम’ इत्यादि । ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य सकलप्रमाणमूर्धन्यो यो वेदः ‘यतो वा इमानि भूतानि’ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः, ‘आनन्दाद्वेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिरूपसत्तेनैव सिद्धत्वाच्च विवादाध्यासितत्वमिति । आरोपेणापि कारणत्वस्य श्रुतेर्यथायथासम्भवात् । अनुमानेनापि कारणसिद्धेर्न वेदभानप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं विचारः पूर्वोक्तरीत्या कारणलक्षणप्रदासः । वैयर्थ्यमेवोपपादयन्ति । शक्यमित्यर्थः । ‘लक्षणे’त्यादिना । तच्च ब्रह्मात्मकवस्तुज्ञानं चेत्यर्थः । स्वरूपलक्षणेन ‘शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव’मित्यादिस्वरूपलक्षणेनेत्यर्थः । किमनेन कारणलक्षणेन । किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । अमुक्तं जगज्जन्मादिलक्षणकारणमनुक्तमित्यर्थः ।

न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः । किन्तु सन्देहं वारयितुम् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' 'नित्यशुद्धमुक्तस्वभाव'मिति श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः—किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् ? । अकर्तृ । कथम् ?—
'ब्रह्मविदामोति पर'मिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । 'कचापि विवृतम् ।

गोस्वामिभूमिमुल्लिख्यपरिविचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

शङ्क्य स्तोके विनिगमकमाहुः—'न ही'ति । ब्रह्मपाठके 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्मादि'त्यादिना भूतभौतिकश्रुतिरूपणमुखेन कार्यलक्षणमुक्तम् । यद्यदि सूत्रकारः श्रुतिं व्याख्यातुमेव प्रवृत्तः स्यात्तदा त्वदुक्तप्रकारकमेव संशयं जन्मादिसूत्रेण निराकुर्याच्च खेवम् ।

ननु कथमेवमवगम्यत इति चेत्पूर्वं स्वरूपलक्षणाऽनुक्तेरिति मुद्बलस्य । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः'त्यादिना ज्ञानक्रियाशक्ती निस्सन्दिग्धमेव प्रतिपादेत इति कथं तयोः संशय इत्यत आह—'तत्रे'त्यादिना । सत्यमिति नित्यत्वं प्रतिपादयति । ज्ञानमिति शुद्धत्वम् । अनन्तमिति मुक्त-

गोस्वामिभूमिमुल्लिख्यपरिविचितं विवरणम् ।

पादकत्वादिति भाव इति कारिकार्थः । 'सूत्रकार' इति । सूत्रकारो व्याख्याने प्रवृत्तश्चेत् क्रमेण व्याख्यानं कर्तव्यमिति, पूर्वोक्तं श्रुतिविरुद्धत्वं, लक्षणयोः प्रसारकथनरूपं दूषणं च स्यात्तदेव नास्तीति भावः । स्वरूपलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'तत्रे'ति । कार्यलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'यतो वे'ति । एतदधिकरणाद्भूतसंशयाकारमाहुः—'तत्रे'ति । पूर्वपक्षमाहुः—'किं तावदि'ति । कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयं वक्तुं तत्पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति—'ब्रह्मविदे'ति । यथा स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धात्प्रधानवाक्यत्वमित्यर्थः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदानि सत्येत्यादिपदानां विवरणं ज्ञेयम् । इति शब्दो हेत्वर्थकः । तथा चैतादृशं ब्रह्मेति । श्रुत्या सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्या, तथा प्रतीयत इत्यन्वयः । 'तत्रे'ति । श्रुतिसिद्धत्वान्निसन्दिग्धयोरपि कि-

श्रीलालबटशर्मा गुरावर्षीयिका ।

दिकारणत्वयोः सन्देह इत्यर्थः । तदेव संशयस्वरूपमाहुः—'किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्त्रिति । उभयोरपि श्रौतत्वेनाऽन्यतरवाधस्याऽशक्यत्वात्संशय इत्यर्थः । 'फलार्थं चे'ति । ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुतौ ब्रह्मविदः परप्राप्त्युक्तेर्ब्रह्मज्ञानं फलार्थमित्यर्थः । 'फलवाक्योक्तब्रह्मज्ञानादेव'-

अयमदीयश्रीमद्विद्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ननु निरूप्ये ब्रह्मणि सन्देहाभावात्कथं व्यासशास्त्रप्रवृत्तिरिति शास्त्रप्रवृत्तिमुपपादयितुमाहुः—'उच्यते' इत्यादि । नहि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं स्वरूपस्य सर्वशास्त्रनिर्णीतत्वात्, किन्तु ब्रह्मणि वेदविरुद्धवाद्यभ्युपगतप्रकारनिराकरणेन वेदसिद्धप्रकारस्थापनार्थमिलाहुः—'सन्देहे'त्यादि । ननु कथं ब्रह्मणि सन्देहो येन शास्त्रप्रवृत्तिः स्वादित्याकाङ्क्षायां सन्देहप्रकारमाहुः—'क्रियाशक्ती'त्यादि । सन्देहबीजमाहुः—'तत्रे'त्यादि ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कानान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते’ति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव ।

गोस्वामिधीमद्विष्णुभाष्यविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

स्वभावत्वम् । न ह्यपरिच्छिन्न केनचित्संसृष्टम् । नहि नित्यशुद्धमुक्तस्वभावे ब्रह्मणि प्रापञ्चिका धर्माः सम्भवन्ति । तस्मादकर्तुं । ‘यतो वे’त्यादिना तुलत्पादिकर्तृत्वं च प्रतीयते । नष्टेकस्य बाधः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रौतत्वात् । तथा चैकतरनिश्चयाऽसम्भवाद्व्यति शक्यः कर्तृकर्तुं वेति । तत्रादौ पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रिति’ । चोदयति—‘कथ’मिति । तदेवोपपादयति—‘ब्रह्मे’त्यारभ्य ‘पूर्वः पक्ष’ इत्यन्तेन । अत्र ब्रह्मविदामेतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरक्षणस्य फलसोक्तत्वात्तत्प्रतिपादकत्वादित्दं वाक्यं प्रधानं सप्रकरणस्यवाक्यान्तरापेक्षया । तथा च प्रधानाऽनुरोधेनैवाप्रधानानि नेतुं योग्यानीति सिद्धम् । ततस्तत्साधनोपेक्षायां ब्रह्मविदित्यनेन ब्रह्मज्ञानमेव तत्साधनत्वेनोक्तम् । किमा-

गोस्वामिधीमद्विष्णुभाष्यविरचितं विवरणम् ।

ननु पूर्वकाण्डेऽयं नियमोऽस्तु न तूत्तरकाण्डे इति नाऽस्य प्रधानत्वमित्यत आहुः—‘कृचापी’ति । यद्यस्य प्रधानवाक्यत्वं न स्यात्तर्हि कृचा विवरणं न स्यादित्यपिनाऽयमर्थो ध्वन्यते । विवरणमाहुः—

केचिद्विरचिता चेदगन्तव्यमिदम् ।

याज्ञानशक्त्योः स्वरूपलक्षणविरुद्धत्वात्सन्देह इति भावः । एतदधिकरणघटकाङ्गमप्ययमेव संशयो ज्ञेयः । पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रिति’ । ‘कथमिति’ । प्रकारजिज्ञासायां तं प्रकारमाहुः—‘ब्रह्मविदि’त्यारभ्य फलाऽश्रवणादित्यन्तम् । ‘फलसम्बन्धादिति’ । यत्र हि प्रधानीभूतेन फलेन सह साधनस्य सम्बन्धो विधीयते, भवति तत्प्रधानवाक्यम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । तथाऽनापि साधनस्य ब्रह्मपदेनस्य परप्राप्तिरक्षणेन फलेन सम्बन्धव्योचनात्सप्रकरणस्यवाक्यान्तरापेक्षया भवतीदं प्रधानवाक्यम् । फलस्य च प्राधान्यं पूर्वतन्त्रे श्लेषलक्षणे, कर्मफलार्थत्वादित्य-

शीलालम्बकता गुहापदीपिका ।

त्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेतिश्रुत्या सत्यपदेन नित्यत्वं ज्ञानपदेन शुद्धत्वमनन्तपदेन मुक्तत्वमुक्तमिति फलवाक्योक्तनित्यशुद्धमुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञानादेव फलमित्यर्थः । ‘नान्यथे’ति । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानान्मुख्य फलं न भवतीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

। ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतस्य ब्रह्मण एव परामर्शात्तस्यैव कर्तृत्वादिकमुक्तमिति कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानान्मुख्य फलं कुतो न भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—‘कर्तृत्वं च परविचरणतयोक्तमिति’ । फलवाक्ये ज्ञेयं परं चेति न्नयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वम् । तत्र ज्ञेये शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वस्य बाधितत्वात्परमेव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्र तच्छब्देन परामृश्य परस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति, कर्तृत्वविशिष्टज्ञानं न तु मुख्यब्रह्मज्ञानमतो न

अपवादधीमद्विष्णुभाष्यविरचितं प्रदीप ।

फलसम्बन्धात् फलसम्बन्धवोधकवाक्यस्य पूर्वतन्त्रे प्राधान्याङ्गीकारादित्यर्थः । कृचा वक्ष्यमाणविवरणार्थः । फलं साक्षात्कृतब्रह्मात्मकं फलम् । ‘वाक्यो’क्त्यादि । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वं-

नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते 'यः सर्वान्तर आनन्द' इति । कथं

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अष्टुभाष्यव्याख्या ।

कारकं तदित्याकाङ्क्षायां तदाकारस्य विषयस्य च प्रमाणान्तरोक्ष्यत्वस्य विदितपरव्रक्षकैरेव ज्ञातत्वा-
त्तज्ज्ञापनार्थं तैः श्रुतिरेवोक्ता 'सत्यं ज्ञानमि'ति । तथा च नित्यशुद्धमुक्तसंभावत्वज्ञापनात् । तदा-
प्तिरूपं यत्फलं, तत्फलवाक्योक्तं यद्ब्रह्म, तस्य ये धर्मा नित्यत्वादयस्तेषां ज्ञानादेव नान्यथा ।
अन्यथाज्ञानस्य तु 'योऽन्यथा सन्तमि'त्यादिना फलविरोधित्वात् ।

नन्वेवं सति तत्प्रकरणे भूतमौतिनादिकर्तृत्वं तस्यैव कथमुक्तम् । तद्वैशिष्ट्यज्ञानस्य फलविरोधित्वात् । नित्यशुद्धत्वादिविशिष्टे तस्मिंस्तदसम्भवात् । तच्छब्देन हि पूर्वप्रकृतस्य तस्यैव परामर्शा-

गोस्त्राणिधीमद्भिर्द्विर्द्विरविरचित विवरणम् ।

‘सत्यमि’ति । ‘विपश्चिते’त्यन्तम् । ‘धर्मज्ञानादि’ति । परत्वज्ञानादित्यर्थः । परत्वज्ञानं च जग-
ज्ज्ञानादिकर्तृत्वेनेति बोधयितुमाह-‘कर्तृत्वमि’ति । ‘तस्माद्वा एतस्मादि’त्यादिवाक्येनोक्तमित्यर्थः ।
‘आनन्द इती’ति । अन्योन्यन्तर आस्मानन्दमयः, तेनैव पूर्ण इत्यादिवाक्येन बोधित इत्यर्थः ।
ज्ञेने परस्वरूपसुक्तमिति भावः । ननु ब्रह्मविद्याभोतीत्यस्मिन्प्राठकेऽयं क्रमः उक्तः । परन्तु

कैश्चिद्विरचिता येदान्तचन्द्रिका ।

नेन सूत्रेण प्रतिपादितमेव । तथा च प्रधानवाक्याऽनुतोषैवैवाऽन्यानि प्राकरणकानि गुणभूतानि वाक्यानि नेतुं योग्यानीति नाऽप्रधानवाक्योक्तं कर्तृत्वं ब्रह्मणि शक्यनिरूपणमिति भावः । तत्र ब्रह्म तज्ज्ञानतत्फलानां स्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यमित्येतेन सत्यं ज्ञानमित्याद्यद्विरूपितस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं ब्रह्मेति, फलप्रेप्सुमित्ययाज्ञाने च फलाऽभावं पश्यद्विर्नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । जानन्त्या फलाय जिज्ञासुभ्यस्तत्स्वरूपज्ञानाय विदिततत्स्वरूपयैव श्रुत्या तत्स्वरूपं निर्णीतमपीत्याहुः—‘‘फलाचारी’’ति । अत्र विवृतपदमपि नाऽन्वेति(?) । विवरणमेवाहुः—‘‘सत्यमि’’त्यादि । विवरणसिद्धमर्थमाहुः—‘‘फलार्थ’’-मित्यादि ‘‘नान्यथैत्यन्तम् । फलवाक्योक्ता धर्माः सत्यत्वादयः । एतेन ‘‘सत्यं ज्ञानमि’’त्याद्यद्विरूपितस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं ब्रह्मेति जानन्त्या नाऽङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । तथा सति विवरणवैयर्थ्यापत्तेः । ननु किमर्थं तद्विज्ञेयता तस्माद्वा एतस्मादित्यादिब्रह्मज्ञाना । कर्तृत्वादधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

मुख्यं फलमित्याशयः । 'परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इती'ति । सर्वान्तर इत्यन

भगवद्गीताश्रीमदिष्टारामप्रणीत प्रदीप ।

नित्यत्वं शुद्धत्वादिवाक्योक्तधर्मज्ञानात् । नान्यथा, न कार्यव्रणगतकर्तृत्वादिधर्मज्ञानादित्यर्थः । पर-
विवरणतया उपलक्षणतया परमपरिचायनार्थमित्यर्थः । परविवरणमेवोपादयन्ति—‘परं किं’मि-
त्यादिना । तथा च ‘ब्रह्मविदोमोति परं’मित्यन ज्ञेयं पर च परिचायकधर्मविशिष्टं सोपाधिक निरू-
पित शुद्धशुद्धत्वादिधर्मज्ञानं तत्र किमपेक्षया परत्वमित्युक्त इत्यर्थः । तत्र परत्वमुपादयति—‘यः
सर्वान्तर’ इति । तथा चान्नमयादिचतुष्टयापेक्षयान्तरत्वाच्चेत्य एव पर इति ज्ञेयापेक्षयाऽपर इति च
सिद्धमिति । ननु ज्ञेयमपेक्षया कर्तृव्रणमि अवयवसाधक सर्वान्तरत्व गौणतरापेक्षयाऽपरत्वसाधक

सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणानन्तर्यं परिहृतम् । गौणो-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अमुमाव्यवस्था ।

दित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘कर्तृत्वं चे’ति । प्रधानवाक्ये हि ज्ञेयं परं चेति द्वयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वात्पूर्वसिद्धस्य धातित्वात्परमेव तच्छब्देनाऽपकृत्य तस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । तर्हि ज्ञेया-
ऽपेक्षया परमन्याऽपेक्षया वेति सन्देहो गाम्दित्याशयेन सर्वान्तरमानन्दं निरूपयन्त्यन्नमयाद्यपेक्षयैव
परत्वमाह । ननु सर्वान्तरत्वेऽपि कथं तत्परत्वं तस्य तदसम्पत्त्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव भूतभौतिकादि-
कर्तृत्वेन तदपेक्षयोक्तृत्वेनेवोक्तम् । न तु सर्वान्तरत्वेन तत्सम्बन्धकृतं गौणत्वम् । ज्ञेयापेक्षया

गोस्वामिधीमुरीपरविरचितं विवरणम् ।

अन्योन्यन्तर आत्मेति वाक्यं पश्चादुक्तमिति परस्य गौणत्वं सादित्यत आह—‘कथमि’त्यादिना ।
‘परिचयार्थ’मिति । उपलक्षणविधया ज्ञानार्थमित्यर्थः । ‘भूतभौतिके’ति । आकाशाद्यन्नादि-
सृष्टिम् । ‘परिहृतमि’ति । यथाऽन्नाऽनन्तरं प्राणस्य गौणत्वं, पर्यवसानाऽभावात् । यथा आनन्दस्य

कैशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

च फलविरोधीत्यत आहुः—‘कर्तृत्वं चे’ति । पूर्ववाक्ये ज्ञेयं परमेतिद्वयं प्रकृतम् । तत्र सत्त्वं ज्ञान-
मिति ज्ञेयस्वरूपलक्षणविरोधेन पूर्वस्य धातुद्वितीयमेव तच्छब्देन परामृष्यत इति । तथाच जगदुत्प-
त्तिस्थितिप्रकृतृत्वमेव परत्वमिति पर्यवसितमित्यर्थः । ततः परस्य स्वरूपविज्ञासायां सर्वाऽऽन्तरानन्द
इति परस्वरूपमुक्तमित्याहुः—‘परं किं’मित्युक्त इत्यादि । योऽन्नमयादिसर्वैर्भ्यश्चतुर्भ्य आन्तरोऽन्तवर्त्या-
नन्दः स एव परः फलरूप इत्यर्थः । अत्रोक्तमित्यनुपपन्नः । ननु केन प्रकारेण सर्वान्तरत्वमित्याकां-
क्षायामाहुः—‘कथं’मिति । अथवाक्यमेव विवरणं विशदयन्ति—‘परमि’त्यारभ्य ‘परहृत’मित्य-
न्तेन । ‘पर’मिति । परस्वरूपविज्ञासायां सर्वान्तर आनन्द इति तत्स्वरूपम् । तन्निरूपयित्व्यमात्रया
श्रुत्या सर्वान्तरत्वज्ञानमेव कथं मणित्यतीत्याकाङ्क्षायां पूर्वमेव तज्ज्ञानार्थं तत एवाऽऽकाशादिप्रभ-
सूतानामोपध्यादिवर्तमानां च सृष्टिमुक्त्वा, अन्नमयादिचतुर्णां गौणमन्यतोऽन्यत आनन्तर्यं
निरूप्यते । सर्वान्तरत्वेनाऽऽनन्दनिरूपणेन प्राणादीनामिव गौणमानन्तर्यं निराकृतम् ।
मुख्यमेवाऽऽनन्तर्यं निरूपितमित्यर्थः । तथाच भूतभौतिकसृष्ट्यत्वेन सर्वकारणरूपोऽन्नमयादिसर्वेषां
पुरुषत्वविधायकस्तत्सर्वान्तर आनन्दः परपदार्थ इति सिद्धम् । एवं हि तस्माद्वा एतस्मादित्या-

श्रीकण्ठमहर्षेण गृह्यवेदीयिका ।

सर्वस्वादन्नमयादेरन्तर इत्यर्थो, न तु ज्ञेयाऽपेक्षयेति पूर्वपक्षिण आशयः । ‘कथं सर्वान्तर’ इत्यादि ।
तस्माद्वा इत्यादिना भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा परस्य गौणं गुणसम्बन्धकृतं यदानन्तर्यमनन्तरत्वभाव
रूपं तत्परिहृतम् । गुणसम्बन्धेन परस्मिन्वान्तर्यभावो नास्ति, किन्तु सर्वान्तरमस्त्वयेति भावः ।

भगवद्गीताधीमुरीपरविरचिता अमुमाव्यवस्था ।

कुतो नेत्यपेक्षायामाह—‘कथं सर्वे’त्यादि । परिचयार्थं परब्रह्मपेक्षया तत्सावैरस्वपरिचयार्थं विशेष-
व्यमादाय शुद्धज्ञेयमज्ञानार्थं चेत्यर्थः । गौणानन्तर्यं गौणाकाशाद्यपेक्षया न्यूनत्वम् । परिहृतं
गौणाकाशादिसर्वकर्तृत्वोक्तया तत्सर्वदित्वस्य सिद्ध्या ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यनेन स्वातन्त्र्यस्य च सिद्ध्या

१ अत्र टीकादिषु भाष्यप्रकाशनेषु ‘आनन्तर्य’मिति व्यवहृते । यत्र च तत् ‘आनन्तर्य’मिति तथापि सर्वे प्रतिष्ठिपि-
प्राप्तायाच तथैव रक्षितः । सम्बन्धेन व्याकरणस्य सर्वतोमुख्यस्य सिद्ध्या ।

पासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तम् । तस्याऽन्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपि सम्भवति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

गौणत्वे विनिगमनान्तरमाह—‘गौणोपासने’ति । ज्ञेयापेक्षया-गौणस्य परस्य उपपासना तस्याः फलं प्रधानस्य ज्ञेयफलस्य शेषतयोक्तम् । गौणोपासनाफलस्य कामभोगरूपत्वेनाऽनित्यत्वात्तद्वर्तनेन तत्र वैराग्योत्पादनद्वारा तच्छेषत्वम् । नन्वन्यत्र ‘यतो चे’त्यादौ ज्ञेयस्यैव कर्तृत्वाद्युक्तेः । कथं परस्यैव कर्तृत्वमित्यत आह—‘तत्रे’ति । तत्र कर्तृत्वप्रतिपादके वाक्येऽन्यस्मिन्परस्मिन्नात यत्कर्तृत्वं तस्य य आरोपश्चिद्रूपत्वात्सजातीयत्वेन ब्रह्मणि, तस्याऽनुवादो यतो वेत्यादौ सम्भवति । अत एवैकत्र निर्णीतः

गोस्वामिश्रीमद्विरचितपरविरचित विवरणम् ।

तु-वक्तुं न शक्यते । अन्ते पर्यवसानात् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वाच्चेति भावः । ‘गौणोपासने’ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिवाक्येनोक्ता गौणा या अन्नब्रह्मोपासना, तस्या यत्फलमित्यर्थः । ‘प्रधान-शेषतये’ति । प्रधानस्य यत्फलं ब्रह्मानन्दवाप्तिरूपं, तच्छेषतया तदङ्गत्वेनेत्यर्थः । एतेन परस्य सर्वोत्कृष्टत्व ध्वनितम् । एतावता प्रवचनेन परे ब्रह्मणि कर्तृत्वं प्रतीयते, स्वरूपलक्षणे तु प्रापञ्चिकधर्म-राहित्यं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यत, इति कृत्वा ब्रह्मविदोऽप्येति परमिति वाक्यप्रतिपाद्य परप्राप्तिसाधनीभूतं यत् ब्रह्मज्ञानं तद्विषयीभूतं ब्रह्मणि कर्तृत्वं न प्रतीयत इति विरोधः । एतादृशविरोधपरिहारार्थं, प्रजापति-
केशिद्विरचिता वेदान्तसमिद्धिका ।

रभ्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्सेतवाद्भागस्य परविवरणरूपं प्रयोजनमुक्त्वा, मध्ये गौणानामन्नमयादीनां चतुर्णामुपासनातत्फलनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—‘गौणोपासनेति । ‘सर्वे च तेऽन्नमामुबन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत’ इत्यादिना गौणात्रयस्यानुपासनाफलं प्रधानशेषतया, प्रधानस्य फलसाऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे’त्याद्यनुवाकचतुष्टयेन निरूपितस्य सत्त्वब्रह्मानन्दावाप्तिर्ब्रह्ममयामावरूपस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापकतया निरूपितम् । नन्वेवं सति कर्तृत्वमेव सिद्धं ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘तत्रे’ति । सर्वान्तरत्वापरिचयार्थं कर्तृत्वे परस्मिन्निरूपणीये पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य, सांख्योक्तप्रकृतिगतस्य वा

श्रीलालमहर्ष्या मृदायदीपिका ।

परस्य सर्वोऽन्तरत्वमन्नमयावपेक्षया, न तु ज्ञेयापेक्षेत्यनुपपत्तिमाह—‘गौणोपासनाफलं चे’त्यादि । ज्ञेयापेक्षया-गौणस्य परस्य या उपपासना, तस्याः फलं कामाशनरूपम् । प्रधानस्य ज्ञेयज्ञानफलस्य शेष-तयोक्तम् । अतो ज्ञेयापेक्षयाऽऽन्तरत्व परस्वेत्यर्थः । ‘तत्रान्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपी’ति । तत्र ज्ञेये ब्रह्मणि । स्वरूपलक्षणविरोधेन कर्तृत्वस्याऽसम्भवात् । अन्यगतं प्रकृतिगतं यत्कर्तृत्वम् । तस्य कर्तृत्वस्याऽऽरोपेणानुवादः सम्भवति । न तु तत्र कर्तृत्वमित्यर्थः । एकत्र निर्णीतः शा-

भगवदीयश्रीमद्विरचितामप्रणीतं प्रदीप ।

परिहृतमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्यावब्रह्मत्वे तस्योपासनं फलं च वेदो न मृदादित्यत आह—‘गौणे’त्यादि । गौणोपासनाफलं गौणज्ञानन्दमयस्य उपपासना सर्वकर्तृत्वादिनोपासना तस्याः फलं ‘सोऽश्नुते’ इत्यादिना कामभोगादिरूप क्षयिष्य फलम् । प्रधानशेषतया नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावब्रह्मण उपपासनाया यन्मोक्षरूप फलं तच्छेषतया तस्य तस्य क्षयिष्यत्वदर्शनेन वैराग्योत्पादन-

ततश्च 'भृगुर्वै चारुणिरित्युपाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद्गौणकर्तृत्वमेवानूद्यते । फलाश्रयणादिति, पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिभूमिस्तद्विरचितं भणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रार्थोऽपरनाप्यन्वेतीतिन्यायाद्भृगुप्रपाठकेऽपि ब्रह्मपरिचायकत्वेन प्रपाठकान्तरोक्तं परनिष्ठमेव कर्तृत्वं तत्राऽनूद्यते । तत्र त्रिनिगमकमाह—'फलाश्रयणादि'ति । यदि परस्मिन्निव तस्मिन्नपि मुख्यमेव कर्तृत्वं स्यात्तदा तज्ज्ञानस्याऽपि कामभोगादिकमनित्यमेव फलत्वेनोक्तं स्यात् । न त्वेवम् । तदातिरूपसाऽमृतत्वस्यैव तत्र तत्फलत्वेनोक्तं ।

गोस्वामिभूमिस्तद्विरचितं विगणम् ।

रकामयत प्रजाः सृजेयेति पूर्वकण्डोक्तप्रजापतिगतस्य साक्ष्योक्तप्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्य परे ब्रह्मण्यारोपं कृत्वाऽनुवादसापि सम्भव इत्याशयेनाऽऽह—तत्राऽन्यगतेति । ननु भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानीं'त्यादिना यत्कर्तृत्वमुक्तं तस्य का वा गतिरित्यत आह—'ततश्चे'ति । गौणकर्तृत्वमेव आरोपितकर्तृत्वमेव । ननु तत्र कथमेवं ज्ञाप्यत इत्यत आह—'फले'ति । तथा च कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वसाऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवतीति न वास्तवकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः । अपिशन्दो वास्तवसमुच्चायक, एवकारार्थो, वा वाक्यालङ्कारे । 'एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः' इति न्यायादुत्तरप्रपाठकेऽपि कर्तृत्वाऽऽरोपानुवाद एवेत्याहुः—'ततश्चे'ति । स्वरूपलक्षणानिरोधादेव । 'परिचायकत्वादि'ति । कर्तृत्वनिरूपणस्य परिचयार्थत्वात् । गौणकर्तृत्वमारोपितकर्तृत्वम् । 'फलाश्रयणादि'ति । अयं भावः ।

धीराद्वयभट्टकृता गुरुमन्दीविका ।

स्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायेनाऽन्यत्राऽपि यदुक्तं कर्तृत्वं तस्य व्यवस्थामाहुः—'ततश्च भृगुर्वै चारुणिरित्युपाख्यानेऽपी'त्यादिना । नन्वेतदनुरोधेन तत्र व्यवस्थाप्यते, तर्हि तदनुरोधेनैतदेव कुतो न व्यवस्थाप्यते, तथा सति 'भृगुर्वै' इत्युपाख्याने, आनन्दानन्दोपेयादिना ब्रह्मणि कर्तृत्वलोकात्वादापि त्रेषे कर्तृत्वं सादित्वाशङ्क्य 'भृगुर्वै' इत्युपाख्यानाऽनुपपत्त्यमाहुः—'फलाश्रयणादि'ति । तथा च तस्याऽगुल्यत्वादेतदनुरोधेन तदेव व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । एवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं वस्तुतो नास्तीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतं प्रदीपः ।

द्वाग मोक्षाद्गतयोक्तमित्यर्थः । नन्वपरब्रह्मत्वेनोपहितवैतन्यस्याप्युपाधिनिरासेन विशेष्यमात्रविचारे स्रवब्रह्मत्वात् । 'तस्माद्वा' इत्यादिवाक्ये उक्तं कर्तृत्वमसम्भाव्येवेत्यत आह—'तत्रे'त्यादि । तत्र 'तस्मादे'त्यादिवाक्ये । अन्यासंछिष्टा प्रकृतिसद्गतं यत्कर्तृत्वं तस्य यो विशेष्ये आरोपस्तेन यः श्रुतिरूपोऽनुवाद इत्यर्थः । पूर्वानुवाकोक्तप्रकारमनुवाकान्तरोक्तोपासनस्थलेऽपि अतिदिशति—'ततश्चे'त्यादिना । ततः एकत्र शास्त्रार्थस्य सिद्धत्वतः । परिचायकत्वात् 'काकवन्तो देवदत्तगृहा' इत्यत्रेवाविद्यमानमेव कर्तृत्वं देवदत्तगृहाणां काका इव शुद्धज्ञेयब्रह्मस्वरूपबोधकं भवति । अनूद्यते ब्रह्मपरिचायनार्थं प्रकृत्यादिगतं कर्तृत्वं श्रुत्याऽनुवादरूपेणोच्यते । फलाश्रयणात् कार्यब्रह्मोपास-

सिद्धान्तस्तु—

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ वै बृहत् ।
वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥
नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते ।
सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैर्ध्वयवद्बृहत् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तस्मात्तत्र कर्तृ इतिस्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—‘सिद्धान्तस्त्विति । ‘उत्पत्तिरिति । यदुक्तं ज्ञेयमकर्तृ तत्रोपपद्यते । तस्याऽऽज्ञाये सर्वत्रैव निरूप्यमाणत्वात् । ननूक्तमनागतमेव तदारोपन्यायेन तत्राऽनूयत इत्याशंकायामाह—‘नान्यथेति । नहि परमाप्तो वेदोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा वदति । तथा सत्यन्यत्राऽपि तथात्वं व्याह्रियते । ‘उत्पत्ती’त्यारभ्य ‘क्षममि’त्यन्तो ग्रंथो ‘वेदेने’त्यारभ्य ‘प्रसङ्गादि’त्यन्तेन व्याख्यातः(?) । नन्वेवं नित्यत्वादिप्रतिपादिकानां कर्तृत्वादिप्रतिपादिकानां च विरोधः कस्माच्च भवतीत्यत आहुः—‘न ही’ति । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः, नहि सत्यत्वकर्तृत्वादीनां प्रमाणान्तरेण सिद्धः । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेर्ब्रह्मणः श्रुत्येकस-

गोस्वामिश्रीमत्रिरिधरविरचित विवरणम् ।

सिद्धान्तं विवृण्वन्ति—‘सिद्धान्तस्त्विति । बृहत् ब्रह्मेत्यर्थः । ‘तद्धी’ति । कर्तृत्वं हीत्यर्थः । अन्यथा आरोपितं गौणमिति यावत् । ‘कल्पोऽपी’ति । सूत्रमपीत्यर्थः । कश्चित्कल्प इत्यपि पाठः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

फलसम्बन्धिवाक्यमेव प्रधानवाक्यम् । तद्वद्विस्तं तु गौणम् । फलं च फलार्थोभिहितप्रधानवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव । नान्यथा । यज्ज्ञानाच्च फलोक्तिस्त एव धर्मो वास्तवः । कर्तृत्ववाक्ये च फलाऽनभिधानात्कर्तृत्वादिधर्मज्ञानस्य फलार्थत्वाऽभावेन परिचयमाश्रयत्वादरोपातुवाद एव कर्तृत्वादिधर्माणामिति । एवंस्थिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहज्ज्ञेयं ब्रह्म । तत् कर्तृत्वम् । ‘अन्यथेति गौणम् । नन्वेव सारूपलक्षणविरोध इति चेन्नैत्याहुः—‘न ही’ति । निरपेक्षो रवः श्रुतिः ।

श्रीलालमुद्रकता गृह्यार्थदीपिका ।

इत्थं पूर्वपक्ष उपस्थिते, सिद्धान्ते शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं साधयन्ति—‘उत्पत्तिस्थितिनाशानामि’त्यादिना । अर्थस्तु—जगतः उत्पत्तिस्थितिनाशानां कर्तृ वै निश्चयेन बृहत् शुद्ध ब्रह्मैवेत्यर्थः । इह प्राचां पुस्तके उत्पत्तिस्थितिनाशानामिति पाठो दृश्यते तत्र उत्पत्तेरिति भावे क्तः । तथा सत्यस्तुल्यः । नन्वेवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वाद्यद्वीकारे निष्कलं निष्प्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य समादधते ।—‘न हि श्रुतिविरोधोऽस्ती’ति । सत्यकर्तृत्व-

महावदीधरीमदिच्छारत्नमण्डित प्रदीप ।

नाया यत्फलं सर्वकामफलभोगाशनरूपं तस्यैतत्पठकेऽप्रवणदित्यर्थः । इति पूर्वपक्षः जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवरूपः पूर्वः पक्ष इत्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहत् वेदान्तवेद्यं ब्रह्म । तत् ब्रह्मणो जन्मादिकर्तृत्वम् । अन्यथा श्रुत्याऽरोप्यानूयते इत्येवरूपम् । श्रुतिविरोधः सत्यज्ञानाऽनन्तत्वकर्तृत्वादीनां गोलाश्रत्वादीनामिव सहानवस्थानरूपो विरोधो न ह्यपि सिद्धोऽस्तीति भावः । कल्पोपि ‘सर्वभावः

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमाप्तोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा न वदति ।

गोत्राग्निधीमुरलीधरविरचिता बहुभाष्यव्याख्या ।

मधिगम्यत्वेनोभयवैशिष्ट्यवस्याऽविरुद्धत्वात् । 'नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते' इति । अथाऽभ्युपेत्यापि विरोधसमाधानमाहुः—'कल्पोऽपी'ति । कल्पः पक्षः । विरोधोऽस्तीति शेषः । सोऽपि ब्रह्मणि न विरुध्यते । नच कर्तृत्वं इत्याख्योपपत्तेरित्यन्तेन व्याख्यातः ।

ननु तेषां विरोधे कथं सामानाधिकरण्यामित्यत आहुः—'सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवदिति' । ब्रह्मादीनामप्यचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वेन ब्रह्मणि सर्वोपपत्तेः । अत एव 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'त्यादिश्रुतिरपीमेवार्थमाह । तत्र वित्तिगमकमाहुः—'सर्वभावसमर्थत्वादि'ति । सर्वरूपेण

गोत्राग्निधीमद्विधिरधिरचितं विवरणम् ।

'सर्वभावे'ति । सर्वभवेन समर्थत्वाद्ब्रह्मकर्तृ कर्तुं भवतीत्यर्थः । ननु कथं श्रुतिविरोधो नास्तीत्यत आह—'वेदेने'ति । ब्रह्मविदामोति परमित्यनेन साधनं फलं चोक्तम् । तत्र साधनविपरीभूते ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वाऽकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । फलकर्मीभूते परे ब्रह्मणि 'तस्मादा एतस्मादि'त्यादिवाक्येन कार्यलक्षणमुक्त्वा कर्तृत्वं प्रतिपादितम् । अथ च ब्रह्मणा विपश्चिते-त्येतद्वाक्यगततृतीयान्तेन ब्रह्मपदेन परस्यैव विवरणं क्रियते । तेन च कृत्वा किं ज्ञायते लक्षणद्वयस्यैकं ब्रह्मैव लक्ष्यमिति लक्षणयोर्विरोधाभावः । तथा चाचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वात् वेदेनैव कर्तृत्वमकर्तृत्वं च बोध्यते

कैश्विरचितं वेदाग्रतश्चन्द्रिका ।

ताद्यो वेदशब्द एव । वेदवाक्यमिति यावत् । ब्रह्मणः कर्तृत्वं नास्तीत्याकारकवेदवाक्याऽभावादिति भावः । ननु यथा—'यहिँद्वैचसद्वनं दामी'ति गधे लवनाडिह्वादनेन मध्रेण यहिँपि लुनीयादिति श्रुतिः कल्प्यते । तथाऽत्रापि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि स्वरूपलक्षणविरोधभावाद्धिक्तात्कल्पितता-द्व्यश्रुतिविरोधो भविष्यतीत्यत आहुः—'कल्पोऽपी'ति । अत्र अकर्तारि च कारके संज्ञायामिति कर्मणि घञ् । कल्पोऽपि वेदभाग-इत्यर्थः । प्रत्यक्षायाः कर्तृश्रुतेः प्राचख्यादिति भावः । अन्यथैवा कचोऽपि लिङ्गात्कल्पितश्रुत्येन्द्रोपस्थानाऽङ्गत्वमेव स्यात् । तथा च प्रत्यक्षाया तथा कल्पितायास्तस्या वाध्यत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । ननु सत्यत्वकर्तृत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो भवतीत्यतो वदन्ति—'सर्वभावे'ति । भावो धर्मः । तथा च सर्वधर्माश्रयत्वाच्चथा तत् । यद्वा । ननु कर्तृत्वे कारणा-ऽन्तरासेक्षात्वादसद्व्यश्रुतिविरोध इत्यत आहुः—'सर्वे'ति । भवने भावः सर्वत्वेन भावः सर्व-भावः । सत्यैव सर्वभावे समर्थत्वादभिन्ननिमित्तोपादानरूपतयाऽचिन्त्यैश्वर्यवद्ब्रह्मेति नाऽसद्व्यश्रुति-

श्रीलालमहर्षता गृहार्थदीपिका ।

निष्क्रियत्वादीनां सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो नास्ति । यतः सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधो नास्त्यतस्तत्प्रतिपादिनीनां श्रुतीनामपि विरोधो नास्तीत्यर्थः । 'कल्पोऽपी'ति । कल्पसूत्रमपीत्यर्थः ।

अथवदीयधीमद्विधिरधिरचितं ब्रह्मणः ।

'सर्वभवन'मित्येवरूपकल्पसूत्रमपि । न विरुध्यते सर्वभवनसमर्थत्वादकर्तृपि कर्तृत्वसम्यग्भावात् विरुध्यते इत्यर्थः । विरोधाभावे युक्तिमाहुः—'सर्वभावे'त्यादि । सर्वरूपैश्वर्येन सर्वभावस्तत्र सग-र्थत्वादित्यर्थः । सर्वभवनसामर्थ्यमुपपादयन्ति—'अचिन्त्ये'त्यादि । तच्च 'सत्यं चानृतं च सत्यममव यदित् किञ्च तत्सत्यमाचक्षते' इति श्रुत्युक्तरूपम् । वेदेनैव 'यतो वा इमानि भूतानि' 'आनंदाद्भ्यो-

अन्यथा सर्वत्रैव तदविश्वासप्रसङ्गात् । न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति । सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्व-
स्याप्युपपत्तेः । सर्वधानिर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । सत्यज्ञानादिपदानां धर्मभे-

गोत्सामिध्रीमुरलीपरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

भवनं भावस्तस्मिन्समर्थ हि तत् । 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्यदिदं किंच तत्सत्यमाच-
क्षते' इत्यादिश्रुतेः । तथा च यथैकरसमपि ब्रह्म 'सत्यं विज्ञानमनन्दं ब्रह्मे'त्यादौ सत्यादिपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तधर्मवद्भवति । तथा च कर्तृत्वादिनिमित्तमप्यस्तीति न काचिदनुपपत्तिः । ननु नास्त्येव
ब्रह्म सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत्तस्य निषेधमात्रपर्यवसितत्वेन सर्वथा निर्धर्मकत्वादित्यत आहुः—

गोत्सामिध्रीमुरलीपरविरचित विवरणम् ।

इति भावः । ननु कचिद्वेदस्याप्यारोपितार्थबोधकत्वं स्यादित्यत आह—'वेदश्चे'ति । अन्यथा
आरोपितमर्थम् । अन्यथा कचित्स्थले तथा स्त्रीकारे । 'अस्ती'ति । आरोपितार्थस्य स्वर्गकामो यजेते-
त्यत्रापि सत्येन सन्मार्गोच्छेदापत्तिः । 'न चे'ति । अस्तीत्यनेनान्वितम् । 'विरोध' इति । शुद्धब्रह्मणो
निर्धर्मकत्वेन तत्र कर्तृत्वस्त्रीकारे स्वरूपलक्षणविरोध इत्यर्थः । शुद्धस्य निर्धर्मकत्वेन नास्तीत्याहुः—
'सत्यत्वादी'ति । आदिना ज्ञानेत्यानन्तत्वरूपिग्रहः । 'सामानाधिकरण्य' इति । एकार्थप्रति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरोधः । अथवा कल्पितश्रुतिविरोधाभावा एवायं हेतुः । तथा च स्वसैव सर्वरूपेण भवनसमर्थत्वा-
च्चादृशमेव तदिति कल्पस्य वेदभागस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । कारिकार्थं
विशदयन्ति—'वेदेनैवे'त्यादि । ननु बोध्यते परमारोपितम् । तत्राहुः—'वेदश्चे'ति । 'अन्यथे'ति ।
पाठितार्थम् । 'अन्यथे'ति । पाठितार्थवत्कृत्वे । 'सर्वत्रे'ति । निषिद्धनिषेधांशे स्वरूपलक्षणांशे च ।
'कर्तृत्व' इति । सत्यत्वादिधर्मरिति शेषः । यथैकरसमपि सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत् । तथा

श्रीलक्ष्मणभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

यद्वा कर्तृवोऽपि पक्षोपि, ब्रह्म कर्तृत्वादिधर्मरहितमिति पक्षोऽपि न विरुध्यते । कर्तृत्वादिषु विद्यमानेऽप्यक-
र्तृत्वादेः स्त्रीकारे बाधकाऽभावात् । सर्वभवनसमर्थत्वादिरुद्धधर्माशयत्वादिति भावः । 'सर्वत्रैव तद-
विश्वासप्रसङ्गादि'ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यंशे, सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिसवरूपलक्षणांशे वेदो ह्यविश्वसनीयः स्याददि काऽप्यक्षरमात्रमप्यन्यथा वेदेदिति भावः । 'न
च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ती'ति । कर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्वरूपलक्षणेन विरोधो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—
'सत्यत्वादि धर्मवदि'त्यादि । ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ सत्यं पदेनाऽसत्यं, ज्ञानं
पदेन जडो, जन्तुपदेन सान्तो व्यावर्त्येत इति त्रिभिः पदैरेक एवार्थ उच्यत इति न तत्र ब्रह्मणि
सत्यत्वमायातीत्याशङ्काऽऽहुः—'सर्वथा निर्धर्मकत्वे' इत्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-

भाष्यदीपधर्मदिग्दर्शनमणीत अक्षरम् ।

वेत्तादि वेदेनैवेत्यर्थः । परमासः परमसत्यवक्ता । अन्यथा वेदस्य मिथ्यावक्तृत्वे । सर्वत्रैव अग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयि, 'निष्कल शान्तगनवध'मित्यादिसर्वस्मिन् वेदे । तदविश्वासे-
त्यादि । वेदप्रामाण्येऽविश्वास इत्यर्थः । विरोधोऽस्ति सर्वभवनसमर्थतादेव विरोधो नास्तीत्यर्थः ।
ननु निर्धर्मके कर्तृत्वधर्मोऽसम्भवीत्यत आहुः—'सत्यत्वादी'त्यर्थः । ननु सत्यज्ञानानन्तादिपदानि
शुद्धपरिमाणस्य सत्यज्ञानानन्तस्वरूपस्यैव बोधकानि न तु धर्मविशिष्टमापीत्यत आहुः—'सर्वथे'-

देनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव, न त्वलौकिककर्तृत्वे । अत एवास्येत्याह । 'अस्ये'ति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा-

गोस्वामिध्रीमद्विरचितविशेषात् भणुमाप्यव्याख्या ।

'सर्वधे'ति । तथा सति मित्रेभ्यो धर्मैभ्य एकरूपधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्यते । तथा च तदुपपत्त्यर्थं यथैकरसेऽपि धर्मभेदाभ्युपगमस्तथा कर्तृत्वादेरपीत्यर्थः । अचिन्त्यैश्वर्यमेव दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य समादधते—न चेति । ननु कर्तृत्वस्य देहाध्यासकृतत्वेन संसारित्वादसङ्गे तस्मिन्कथं तत्सम्भव इति चेन्न । प्रापञ्चिके लौकिके तस्मिन्स्थया नियमेऽप्यलौकिके तस्याऽभावात् । अलौकिकत्वे विनिगमकमाहुः—'अत एवे'ति । अथेदमाऽनेकमृतभौतिकादिलोककृततरचनासुक्तकोटिप्रह्लाण्डरूपोऽत

गोस्वामिध्रीमद्विरचितविशेषात् विवरणम् ।

पादकत्वरूपसामानाधिकरण्यविरोध इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—'सत्ये'ति । धर्मभेदेनैवेति । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नीलत्वमुत्पलत्वमेकस्मिन्नुत्पले वर्तते इति कृत्वा नीलाभिन्नमुत्पलं इत्यनेदप्रकारका-
ज्जेदसंसर्गको वा शब्दबोधो जायते । तथा सत्त्वं ज्ञानमित्यादावपि धर्मभेदेनैवोपपत्तिर्निर्विष्यतीति भावः । 'संसारि'ति । जीवधर्म इत्यर्थः । 'तथैवे'ति । देहाध्यासकृतत्वमेव । अस्मिन्नर्थे सूत्रका-
रसम्प्रतिमाहुः—'अत एवे'ति । 'अस्ये'ति । अलौकिककर्तृत्वं भगवन्निष्ठमेवेत्यभिप्रायेणैव जन्मा-

केन्द्रिहिरपित्तं वेदात्मचन्द्रिका ।

कर्तृत्वादिधर्मवदपीति न काप्यनुपपत्तिः । ननु 'अस्थूलं' 'निष्क्रियं निष्कलं'मित्यादिवाक्या-
ऽनुरोधाद्विधर्मकमेव तदिति कथं सत्यत्वादिबत्कर्तृत्वाद्युपपत्तिरित्यत आहुः—'सर्वधे'ति । तथा सति मित्रैर्धर्मैरेकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । 'तदुपपत्तेरि'ति । सामानाधिकर-
ण्योपपत्तेः । ननु तथाप्यप्राज्ञेन ब्रह्मणि कर्तृत्वं नोपपत्तिक्षममित्याशङ्क्य निषेधन्ति—'न चे'ति । 'तथैवे'ति । देहाध्यासकृतत्वम् । एतेन कारिकात्माऽचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वं विवृतं ज्ञेयम् । तत्र विनि-

श्रीलालभट्टकृत गुणधर्मोपनिषत् ।

त्यादिपदानां यानि प्रतिपाद्यानि तेषां सत्यत्वचिद्रूपत्वाऽनन्तत्वादीनां सामानाधिकरण्यविरोधः । मित्रेभ्यो धर्मैभ्य एकरूपधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत्यर्थः । अयमर्थः । यद्यसत्यजड-
सान्तव्यावृत्तमेकमेव वस्तु ग्राह्यं स्यात्तदा सत्यादिपदत्रयोक्तिर्वर्था स्यात् । पौनरुक्त्यापत्तेः । स्वार्थ-
त्यागरूपदोषाऽऽपत्तिस्तु वर्तते एवेति तथा व्याख्यातमनुत्तममिति भावः । अतः सत्यत्वचिद्रूपत्वा-
ऽनन्तत्वानां सामानाधिकरण्यमादत्तव्यम् । 'धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेरि'ति । सुन्दरसुस्वर्शा-
ऽरुणोत्पलमित्यादौ सुन्दरत्वादीनां धर्माणां भेदेनैव सामानाधिकरण्योपपत्तेः । एकाधिकरणवृत्तित्व

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः ब्रह्मसूत्रम् ।

त्यादि । सामानाधिकरण्यविरोधः नानापदार्थतावच्छेदकविशिष्टानामभेदेन बोधस्यैव सामाना-
धिकरण्यपदार्थत्वात्पदार्थतावच्छेदकधर्माणां धर्मिष्वनङ्गीकारो च तादृशबोधस्यानुत्पत्तिरूपो विरोध इति
भावः । तदुपपत्तेः सामानाधिकरण्येन बोधोपपत्तेः । 'नचे'त्यादि । संसारिधर्मः 'अदृक्काविमृष्टात्मा
कर्ता'इमिति मन्यते' इति भगवद्वाक्यात्संसारिधर्म इत्यर्थः । 'देहे'त्यादि । आत्मत्वेन देहे ज्ञाते तत्र
कर्तृत्वस्यातोपादिस्यर्थः । प्रापञ्चिके अविद्याकृतदेहाध्यासवन्निष्ठे । तथैव संसारिधर्मत्वमेव । अलौ-
किककर्तृत्वे वेदबोधितवद्विनिष्ठकर्तृत्वे । अत एव उक्तलक्षणरूपवर्तुत्वस्यैवालौकिकत्वादेव । अस्ये-

निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवतियश्चानुप्याऽनेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्याऽनायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् । प्रतीतञ्च निषेधं नाऽप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचिता अधुमाष्यव्याख्या ।

एव तदतिरिक्तेन मनसाऽप्याकल्पयितुमशक्यः प्रपञ्चो निर्दिश्यते । तस्याऽप्यनायासेन वीक्षणमात्रेणोत्पत्त्यादिकरणं न लौकिकम् । तथा च तस्याऽलौकिकत्वाच्च देहाद्यध्याससम्भावनेति भावः । ननु लोके देहाद्यध्यासं विना कर्तृत्वस्याऽदृष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठप्रमाणत्वात्तद्विरुद्धं तत्रेन निषेध्यमित्यत आहुः—प्रतीतं चेति । यद्धि प्रतीतं तन्निषेध्यम् । नाऽप्रतीतम् । निषेधस्य ग्रामिपूर्वकत्वात् । अप्रतीतनिषेधेऽसतोऽपि निषेधप्रसङ्गः । न हीदमा निर्दिश्य कार्यस्य कर्तृत्वं लोके प्रतीतम् । येन प्रत्यक्षादिना तन्निषिध्येत । ननु लोके तस्याऽप्रतीतावपि श्रुती प्रतीतत्वाद्वाऽप्रतीतत्वमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति ।

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

वसेत्यस्मिन् सूत्रेऽस्योक्तमित्यर्थः—‘इदमे’ति । इदंशब्देनेत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवाऽऽहुः—‘अनेके’ति । नन्वस्थूलमनषिवत्यादिवाक्यानां निर्धर्मकब्रह्मप्रतिपादकत्वात्स्थूलत्वादीनां निषेध इव कर्तृत्वनिषेधोऽपि सम्भवतीत्यत आहुः—‘प्रतीतमि’ति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादेनैकब्रह्माण्डकर्तृत्वस्य लोके प्रतीत्यभावादप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधो न सम्भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘नाऽप्रतीतमि’ति । ननु तस्माद्वा एतस्मादित्यादिश्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधः सादित्यत आहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमिति । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन षोडशिग्रहस्य ब्रह्मणं विहितं तदङ्गत्वेन समयाधुषिते सूपे षोडशिनस्तोत्रगुणानुर्वादिज्ञेन तोत्रोपाकरणमपि विहितम् । कुत्रचिद् । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन वाक्येनातिरात्रे षोडशिग्रहस्य निषेधोऽपि बोध्यते । तेन च कृत्वा विक्त्यः प्रतीयते यथा, तथापिपि श्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधे तुल्यफलत्वा-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यमकमाहुः—‘अत एवे’त्यादिना । ‘अनायासेने’ति । वीक्षणमात्रेणेत्यर्थः । ‘न लौकिकमि’ति । एतादृशस्याऽसौतादृशकर्तृत्वं न लोकसिद्धमित्यर्थः । लौकिकदृष्ट्या लोकेः प्रतीतं यदेहाद्यध्यासकृतं कर्तृत्वं तदेव श्रुत्या निषेध्यं ब्रह्मणोऽप्राकृतत्वज्ञानाय च लोकाऽप्रतीतमलौकिककर्तृत्वमित्याहुः—‘प्रतीतमि’त्यादिना । नापि श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या निषेद्धं शक्यम् । सगवत्त्वेन बाध्य-बाधकत्वाऽभावात् । तदेतदुक्तं ‘न श्रुतिप्रतीतमिति’ । नन्वसद्वा इदमत्र आसीदित्या-
शीलब्रह्मदृष्टता गृह्यपदोपेक्षा ।

सुन्दरत्वसुस्पर्शत्वाद्यणत्वादीनामेकस्मिन्नुल्लेखे वृत्तिर्धर्मभेदेनैव दृष्टा । तथाऽपि सत्यत्वज्ञानत्वाऽनन्तत्वादीनामेकस्मिन् ब्रह्मणि वर्तनम् । यथा सत्यत्वादयो पर्वा ब्रह्मणि विद्यन्ते तथैव श्रुत्युक्ताः कर्तृत्वादय इति न सर्वात्मना निर्देयैकत्वमिति तात्पर्यम् ।

नन्वस्थूलदिवान्यानां काऽऽवकाश इत्याकाङ्क्षायामाहुः—प्रतीतं च निषेध्यमिति । लोक-प्रतीतानामेव स्थूलत्वादीनां निषेधः । न तु श्रौतानामित्यर्थः । अत एवाऽस्थूलमनषवहस्वमि’-

मगवदीयधीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्याह ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यनेन सूत्रकार आहृत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवोपादयन्ति—‘अस्ये’त्यादिना, नाविदाकृताध्यासवन्निष्ठम् । फलितमाहुः—‘प्रतीतमि’त्यादि । तथा च निषेधस्य प्रतियोगि-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अशुभाभ्यध्याख्या ।

नहि लौकिकैः प्रमाणैस्तत्तिषेदुं शक्यम् । तस्याः सर्वतोऽभ्यर्हितत्वेन तेषां तत्रासामर्थ्यात् । समानविषय-
त्वाऽभावाच्च । अन्यथा समस्तोपाध्यन्वच्छिद्वाऽनन्ताऽऽनन्दं चैतन्यैकसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धमहमित्यनुमेन प्रादेशिकाऽनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मतत्त्वं दर्श-
यता धाष्येत् । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादासायस्यैव तदपेक्षस्याऽप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं वेति
साम्प्रतम् । तस्याऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितौ प्रमाणा-
न्तराऽनपेक्षत्वात् । ननु प्रमितावनपेक्षत्वेऽपि स्रोतस्यौ प्रत्यक्षाऽपेक्षत्वात्तद्विरोधादनुसत्तिर्लक्षणमप्रामाण्यं
स्यादिति चेन्न । उत्पादकाऽप्रतिद्वन्द्वत्वात् । न ह्यप्राप्तजन्यं ज्ञानं न्यायहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्य-
मुपहन्ति, येन कारणभावात्स्वयं न भवेदपि तु पारमार्थिकम् । न चैवमतत्त्विकप्रमाणभावेभ्यः
कथं तात्त्विकप्रमाणोत्तरितिरिति वाच्यम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांन्यायहारिकेभ्यस्तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । यथा वर्णं ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्वधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिविरचितं विवरणम् ।

द्विकल्पः स्यान्नतु निषेधः स्यादित्यतो न श्रुतिप्रतीतं निषेध्यमिति भावः । ननु मास्तु कर्तृत्वनिषेधः ।
श्रुत्युक्तं सत्यत्वादिकं तु लोकप्रसिद्धमपि तस्यैव निषेधोऽस्त्वित्यत आह—‘सत्यत्वे’ति । लौकिकाऽलौ-
किकत्वेनादृताः । ‘तत्’ इति । तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वनिषेधे लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्व-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचमित्रका ।

दिशुत्या सदेव सौम्येदमिति श्रुतिप्रतिपादिता अपि सत्यत्वादयोऽलौकिका एवेति निषिध्यन्त
एवेत्याशङ्काऽऽहुः—‘सत्यत्वादयम्’ इति । यदि तेऽपि लौकिकसिद्धा भवेयुस्तत्त्वेनैव च निषे-
ध्याभेदस्युक्तदा लौकिकाऽलौकिकसर्वधर्मनिषेधे ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणाऽधीननिरूपणत्वा-
त्तस्यस्य । तथा च तमेव चिदित्येत्यादिश्रुतिविरोधः । अथवा ‘असदेवेति श्रुत्या, निष्क-
त्वादिश्रुत्या वा ये निषेध्याः सत्यत्वादयस्ते लौकिका एव । अन्यथा ततोऽलौकिकानामपि तेषां निषे-

श्रीलालबहकृता गूढार्थदीपिका ।

त्यनेनाऽणुत्वनिषेधोऽणोरणीयान् महतो महीयानित्यनेनाऽणुत्वविधानं च संगच्छते । निषे-
धविध्योभिन्नविषयत्वात् । दोषविशेषवशाद्धोक्तनुसारि यदणुत्वं प्रतीतं, तस्य निषेधात् । प्रमाणान्तरा-
ज्वेद्यगुणनिषेधैकव्येयाऽऽणुत्वस्य विधानात् । ‘नाऽप्रतीतमिति । प्रसज्ययितुमशक्यत्वेन निषेधा-
ऽविषयत्वादप्रतीतं न निषिध्यत इत्यर्थः । ननु तर्ह्येकया श्रुत्या प्राप्तस्याऽपरया श्रुत्या निषेध इत्येव
क्तो नोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमिति । समानचलत्वेन निषेधाऽनर्हत्वात् ।
विधानवैयर्थ्याभावात्सर्वत्र तथातुपलम्भाच्च न श्रुतिप्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । अत एवाऽजरममरमभ-
यमित्यादिश्रुतिषु मरणनिषेधः । भ्रमाद्यतीतस्यैव मरणस्य निषेधः । न हि कापि श्रुतिर्मरणं वि-
धत्ते । अत एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायात् सर्वत्रैव श्रुतौ ये धर्मा निषिध्यन्ते
ते दोषवशात्प्रतीता एव । ये तु विधीयन्ते ते त्वलौकिकाः श्रुत्येकसमधिगम्या इति निर्दुष्टो निर्णयः ।

अथवदीर्घश्रीमद्विरचिविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मापेक्षत्वादप्रतीतनिषेधो न भवतीत्यर्थः । न श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या प्रतीतस्य श्रुत्या निषेधे विकल्प
एव भवेन्नतु निषेध इत्यर्थः । नन्व‘सदेवेदमत्र आसीत्’ ‘नासदासीन्नो सदासीदि’त्यादिश्रुतिभिः
‘सत्यं ज्ञानमि’त्यादिश्रुतिप्रतीतस्य सत्यत्वादिरपि निषेधात्कथं श्रुतिप्रतीतं निषेद्ब्रह्मण्यमित्यत आहुः—

तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वादिकं लोके नास्त्येव । व्यवहारमात्रत्वात् । कारणगत-
सत्यत्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कृतो नाङ्गीक्रियते ? । स्मृतिश्च स्वी-

• गोस्वामिभ्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इदं शाब्दानुभवस्य ज्येष्ठप्रमाणजन्यत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु यत्र लौकिके शाब्द इयं रीतिस्त-
त्राऽपौरुषेये तस्मिन्का शब्दा प्रत्यक्षजन्यस्य बाधस्य । ननु लौकिकप्रमाणनिषेधाऽसंभवेऽपि 'निष्क्रि-
यमि'त्यादिश्रुत्यैव तन्निषेध्यमिति चेत्—सोक्तनिषेधे प्रतारकत्वप्रसङ्गेन परमाप्तत्वं श्रुतेर्व्याहृत्येत । उभ-
योरपि श्रुतित्वाऽविशेषाद्वाध्यबाधकभावाऽनुपपत्तेश्च । नन्वसदेवेदमग्र आसीत्तासदासीन्नो
सदासीदि'त्यादिन्यः सत्यत्वादेर्निषेधात्तस्य च श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात्कथं श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या न बा-
ध्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'सत्यत्वादयश्च लौकिका' इति । निषिध्यन्त इति शेषः । सर्वेषां निषेधे
बाधकमाहुः—'तत' इति । ब्रह्मणः सर्वेषां निषेधे तस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणनिरूपणाधी-
ननिरूपणत्वाल्लक्ष्यस्य । तथा च 'तमेव विदित्वे'त्यादिश्रुतयो बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः । ननु
सांख्यावधारिकं तन्नास्त्येव । अस्तिभातिप्रियत्वेन तदन्वयस्यैव समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तथा

गोस्वामिभ्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

निषेधे । तदज्ञानमेव ब्रह्माज्ञानमेव । केनचिद्विषये निरूपणं कर्तव्यं, सर्वनिषेधे निरूपणं कर्तु-
मशक्यत्वाच्चाहवैयर्थ्यं स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यं च स्यादिति भावः । 'न चे'ति । ब्रह्माऽज्ञानाऽभावाय
श्रुतिप्रतीतमेव सत्यत्वं न लोकप्रतीतमिति न तस्य निषेध इति भावः । समाधानमाहुः—'तर्हि'ति ।
तर्हि श्रुतिप्रतीतनिषेधाऽस्तीकारे । तथा श्रुतिप्रतीतत्वादनियेध्यम् । कर्तृत्वस्य स्मृतिप्रतीतत्वमप्याहुः—
'कर्ते'ति ।

केचिद्विरचितः वेदान्तचन्द्रिका ।

घातदुमयनिषेधे तदज्ञानापत्तिरित्यर्थः । फलं च पूर्वोक्तमेव । ननु लोके तत्सत्यत्वादिकं नास्त्येव ।
मानं तु कारणगतस्यैव तत्सत्यलौकिका एव त इति तत्राहुः—'न चे'ति । 'तर्हि'ति ब्रह्मण्यलौकि-
कतदङ्गीकारे । तथाऽलौकिकं कर्तृत्वम् । सत्यव्यसमानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्येति हृदयम् । किञ्च
तादृशकर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्मृतिसङ्गतित्सीकाररूपो गुणोऽपीत्याहुः—'स्मृतिश्चे'ति । ननु वस्तुस्वभाव-

धीलालम्बदृष्टा गूढार्थदीपिका ।

एवमेव सर्वत्र निर्वाहात् । 'सत्यत्वादयश्च लौकिका' इति । यदि यतो वा इमानि भूता-
नीत्यादिश्रुतिसिद्धमपि कर्तृत्वं लौकिकं भूत्वा ब्रह्मणि नाऽऽद्रियते, तदा तु सत्यं ज्ञानमिति
श्रुतिसिद्धाः सत्यत्वादयोऽपि लौकिका इति भूत्वा नाऽऽदरणीया इत्यर्थः । ननु तर्ह्यसत्यत्वा-
दीनामप्यनादरणीयत्वेत्याशङ्क्याऽऽहुः—'ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेदि'ति । परमात्र-

भगवद्गीमधीमदिच्छारामप्रणीतः, मदीयः ।

सत्यत्वादय इति । तथा च लौकिकसत्त्वादेरेवोक्तश्रुत्या निषेधः कृतो ननु श्रुतिप्रतीतसत्त्वादेरित्यर्थः ।
नन्वस्तिभातिप्रियमितित्रयसत्त्वरूपान्तःपात्यस्तिस्वमेव सत्यत्वं लोके प्रतीयते तत्र सर्वत्र व्यापकप्रत्यक्ष-
रूपान्वयेनैव प्रतीयते तत्र न लौकिकमित्याहुः—'न च सत्यत्वे'त्यादिना । व्यचक्षुरेत्यादि । प्रथमस्य
मिथ्यात्वेन सत्यत्वव्यवहारनिर्वाहायम् । कारणगतमेव विवर्तोपादानगतमेव । तथा ब्रह्मगतम् । लोके

कृता भवति 'कर्ता कारयिता हरि'रिति । न चाऽऽरोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः । अग्रे खयमेव निविध्यमानत्वात् । न जीवानाम् । अस्वातन्त्र्यात् ।

गोस्तामिधीमुरहीपरविरचिता अणुमाप्यव्याख्या ।

च तदेव पारमार्थिकं कारणगतं कार्यं भासत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्दिदानेन समादधते—'न च सत्य-
न्यादी'ति । प्रतिबन्दिनमाह—'तर्ही'ति । तत्समानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्य । अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्वानिरितिन्यायेनाऽऽह—'स्मृतिश्चे'ति । अत एव चशब्दः ।

ननु नित्यशुद्धमुक्तसभावे ब्रह्मणि अन्यगतकर्तृत्वारोपाऽनुवादेनैव सर्वोपपत्तौ कस्मात्पारमार्थिकं
तदनुपगम्यत इत्यत आहुः—'न चे'ति । आरोपो ह्यसन्निरहितविषयः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । स चाऽव
न संभवति । अन्यपदार्थे तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वं 'मजामेकामि'त्यादिना
प्रकृतौ तस्य विद्यमानत्वादित्यत आहुः—'तत्र न प्रकृतेरि'ति । अत्रेदमानिर्देशेन पूर्वोक्त-
विशेषणद्वयविशिष्टस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य जगतः कर्तृत्वमचेतने न सम्भवति । यत्खलु नाम्ना
रूपेण च व्याकृतं तथैतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । चेतनो हि संकल्पात्मना द्रुद्धौ घट इति नाम्ना
रूपेण च कम्बुग्रीवादिनाऽऽल्लिख्य घटं निष्पादयतीति नाऽचेतने तथाकृतिः सम्भवतीति न प्रधा-
नस्य कर्तृत्वं सम्भावयितुमपि शक्यमित्यादियुक्तिभिः सूत्रकारेणैव निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु
चेतना इन्द्रादयो, ग्रहा वा जगज्जनयिष्यन्ति कृतं नित्यशुद्धमुक्तसभावेन ब्रह्मणस्तत आह—'न जी-
वानामि'ति । तत्र हेतुमाहुः—'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कानिचिद्भूतान्याकाशादीनि, कानिचिद्भू-
तिकाणि देवतिर्येद्यनुप्यादिरूपाण्यनेकलोकरूपाणि च । तेषामप्यद्भुताऽपरिमितज्ञानक्रियाशक्तीनां वि-

गोस्तामिधीमुरहीपरविरचितं विवरणम् ।

ननु स्वरूपलक्षणमज्ञानयथानुपपत्त्या सत्यत्वं ब्रह्मणि वक्तव्यं, कर्तृत्वं तु न वक्तव्यम् । तस्मा-
द्वेत्वादिश्रुत्युक्तकर्तृत्वोपपत्तिस्त्वारोपादेवेत्याशङ्कते—'न चे'ति । शक्यमित्यनेनाऽन्वितम् । तथा
सति अन्यगतकर्तृत्वस्य ब्रह्मण्यारोपे क्रियमाणे सति । कर्तृत्वस्याऽन्यगतत्वमेव नास्तीत्याहुः—'न
प्रकृतेरि'ति । अग्रे ईश्वरधिकरणे । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । प्रपञ्चमध्यपातित्वेनोत्पत्तिस्थिति-

केन्द्रविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरुद्धत्वाद्ब्रह्मणि पारिमार्थिकं कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यम् । श्रुत्यादिसङ्घतित्वन्यगतकर्तृत्वारोपादेवे-
त्याशङ्क्य समादधते—'न चे'त्यादि । 'तथा सती'ति । कर्तृत्वाऽऽरोपे सति । पारिमार्थिकं तदन्यस्य
स्यात् । जडजीवादेव द्वावन्यपदार्थाविति पूर्वं जडे तन्निषेधन्ति—'तत्र ने'ति । अत्र ईश्वर-
धिकरणादौ । जीवानां निषेधन्ति—'ने'ति । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कारणान्तरसापेक्षत्वात् ।

आगवदौयश्रीमद्विष्णुसारामणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मगतकर्तृत्वसत्तासाधिकां स्मृतिमाहुः—'कर्ते'त्यादि । ननु नित्यशुद्धेत्याद्युक्तब्रह्मण्यन्यगतकर्तृ-
त्वारोपेण श्रुतानुवादेभिः कर्तृत्वव्यवहारोपपत्तेर्वास्तवकर्तृत्वस्वीकारे प्रयोजनाभाव इत्यत आहुः—
'न चारोपे'त्यादि । वक्तुं शक्यं ब्रह्मणि कर्तृत्वमित्यर्थः । तथा सति अन्यगतजगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि
आरोपे वक्तव्ये सति । तत्र ब्रह्मण्यपदार्थं भगत्कर्तृत्वं न सम्भवतीत्युपपादयन्ति—'तत्रे'त्यादिना ।
अग्रे आनन्दमयाधिकरणे द्वितीयाध्याये चेत्यर्थः । स्वयमेव व्यासचरणैरेव । नन्विन्द्रादिजीवगतेमेव
कर्तृत्वं ब्रह्मणि असौप्यत इत्यत आहुः—'न जीवाना'मिति । अस्वातन्त्र्यात् 'स्वतः कर्ते'ति-

नचाऽन्येषाम् । उभयनिषेधादेव । तस्मात् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि ।

गोस्वामिश्रीमद्भित्तिपरविरचिता अणुभाष्यन्यायम् ।

स्वयजनिका या रचना, तद्युक्तानि ब्रह्माण्डानि, तेषां कोट्यस्तद्रूपस्याऽत एव तैर्मनसापि विचारयितु-
मशक्यस्योत्पत्त्यादिकरणं ब्रह्मणः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरन्यस्मिन्न सम्भवति । केचिदिन्द्रादयो देवाः परमै-
श्वर्यवन्तः केचित्तदायकाः । केचित्तिर्यञ्चो भयजनकाः केचिन्नेति । तथा मनुष्येषु केचित्सूदात्विगादयः
कर्तार एव न भोक्तारः । केचित्तु पित्रादयः श्राद्धे भोक्तार एव न कर्तारः । तथा 'वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात' इत्युपक्रम्य 'यस्मिन्नाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स
तेजस्व्यन्नाद् इन्द्रियादिपशुमान्भवती'त्यादौ चतुर्थाध्याये विचारितम् । तत्र पूतत्वादि किं
पितुः फलमुत पुत्रस्येति । तत्र फलस्य कर्तृगामित्वनियमाभिर्विषेदेति श्रेणाऽनुपपत्तेश्च पितुरेव फल-
मिति श्रोते राद्धान्ति 'यस्मिन्नाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूत' इति जातगामित्वेन
फलश्रवणात्पुत्रगाम्येव फलम् । न कर्तृगामि । तथा केचिन्नियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः ।
केचिद्विषयतकालोत्पादा यथा कोकिलादयः । केचिन्नियतनिमित्ता यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता
वज्राकाशभीदयः । केचित्प्रतिनियतक्रिया यथा ब्राह्मणानां यजनादयो, नेतेरपाम् । एवं केचि-
दुत्पिन्नः । केचित्सुखिनः । कदाचित्द्विषयश्वेत्वाद्यद्भुतरचनानुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपमेकस्या अपि
शरीररचनायाः स्वरूपं तैर्मनसाप्याकलयितुमशक्यरचन कुतस्तरां तत्करणसामर्थ्यमिति, न चेतना
इन्द्रादयोऽस्य कर्तार इति सर्वज्ञं सर्वशक्तिमित्यशुद्धशुक्लभावमलौकिकं ब्रह्मैव कारणमित्यलौकिकमेव
कर्तृत्वमिति सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमद्भित्तिपरविरचितं निरणम् ।

भङ्गकरणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः । 'न चान्येषामिति । इन्द्रादीनामित्यर्थः । उभयनिषे-
धादिति । इन्द्रादीनां जीवान्तःपातित्वाज्जजीवयोरुभयोर्निषेधादेवाऽन्येषां निषेध इत्यर्थः । उपसंह-
रन्ति—'तस्मादिति । 'कर्तृत्वमिति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकमिति शेषः । एतावता प्रवन्धेन
परब्रह्मणि फलवाक्योक्तकर्तृत्वं प्रतिपाद्य कार्यलक्षणस्वरूपलक्षणयोर्विरोधः परिहृतः । इदानीं फल-
वाक्याऽनुक्तानां सर्वज्ञत्वादधिर्माणां सकलानां-तत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यानां ब्रह्मणि निरूपयितुं-भूमिकां
रचयन्ति—'एवमिति । 'भोक्तृत्वमिति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकं भोक्तृत्वमित्यर्थः । सृति-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीत. मदीय. ।

स्यूतः प्रपञ्चोत्पत्तिश्चित्प्रतिभङ्गकरणे जीवानां प्रपञ्चमध्यपातित्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः । ननु जडचेतन-
भिन्नानामन्येषामेव प्रपञ्चकर्तृत्वं ब्रह्मणि शरोप्यत इत्यत आहुः—'न चान्येषामिति । उभयनिषेधात्
उभयेनैवान्येषां निषेधादित्यर्थः । ननु भयातिरिक्तस्याप्रतिद्वत्वात्कथमुभयेनान्येषां निषेध इति चेदित्यम् ।
तथाहि—जडजीवोभयं वस्तु, वेदेन वस्तुत्वेन प्रतीयमाणत्वादात्मवदितिकेवलान्यव्यनुमानेनोभयत्वा-
पञ्चदेन वस्तुत्वे निर्धारितेऽर्थादुभयातिरिक्तानुक्तो निषेधादिति वोच्यम् । ननु भयोर्वस्तुत्वप्रमाणो वेदः
क इति चेदयं 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य स आत्मा' इत्यादिरूपोच्येयः । ब्रह्मणि कर्तृत्वमुपसंहरन्ति-
'तस्मा'दित्यादिना । कर्तृत्वतुल्यतया भोक्तृत्वमुपपादयन्ति—एवमिति । तथा च यथा कर्तृत्वम-
लौकिकं तथा ब्रह्मणि भोक्तृत्वमप्यलौकिकमवसेयमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वं नास्त्वेव 'निष्क्रियं'
'असंगो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधादत आहुः—नचेत्सादि । कर्तृत्वं अमासमानाधिकरणम-

न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधमानात्कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

गोस्वामिप्रीतुरलीधरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

ननु प्रकृतिजीवाऽतिरिक्तानामेव केषामित्कारणत्वं कस्मात् भवतीत्यत आहुः—‘न चान्ये-
पामि’ति—तत्र हेतुमाहुः—‘उभये’ति । तदतिरिक्तस्य यस्तुनोऽभावादित्यर्थः । उपसंहरन्ति—
‘तस्मादि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवं भोक्तृत्वमपी’ति । यथा कर्तृत्वमलौकिकं, तथा भोक्तृत्वम-
प्यलौकिकमेवाऽभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । ननुक्तं ‘निष्क्रिय’मसङ्गो ह्ययमि’त्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वा-
दिक निषेधत इति, तत्राऽऽह—‘न चे’ति । कर्तृत्वमलौकिकं कर्तृत्वम् । प्रतीतं हि निषेध्यमित्युक्त-
त्वाद्विहाय व्यासकृतस्यैव प्रतीतत्वेन तदेवाऽऽन निषिध्यत इति नाऽनुपपत्तिः काचित् । अलौकिकस्य
निषेधे वाधकान्तरमाह—‘विरोधमानादि’ति । ब्रह्मण औपनिषदत्वाद्विरुद्धपरमेश्वरत्वेन सर्वो-
पपत्तेर्विद्यमानत्वेऽपि बुद्धिशेषजन्यविरोधमानादलौकिकात्तन्निषेधपरत्वेन कल्प्या तु श्रुतिलौकिकपरा
लौकिकप्रमाणपादानुगा भविष्यतीति महदूषणम् । श्रौतसार्धस्य लौकिकप्रमाणाऽनुसारित्वं नास्ती-

गोस्वामिप्रीतुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

रपि—भुङ्क्ते भोजयते हरिरिति भोक्तृत्व प्रतिपादयति । अपिना सर्वज्ञत्वादीनां परिग्रहः । ननु
ययलौकिककर्तृत्व ब्रह्मणि स्वीक्रियते चेदकर्तृत्वप्रतिपादकानां श्रुतीनां कर्तृत्वनिषेधकत्वं स्यादित्यत
आह—‘न चे’ति । ‘श्रुतिरिति’ति । ‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इत्याद्यकर्तृत्वप्रतिपादिका श्रुतिरित्यर्थः ।
‘विरोधे’ति । श्रुतिप्रतिपाद्योः कर्तृत्वाऽकर्तृत्वयोरचिन्त्यैर्भवेति भगवति विरोधाऽभ्यानादित्यर्थः ।
ननु ब्रह्मण्यकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्वयाऽनुपपत्त्या साक्षात्कर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्यत इत्यत आह—
‘कल्प्ये’ति । ‘लौकिके’ति । जीवनिष्ठ यलौकिककर्तृत्व तन्निषेधपरत्वेन व्याख्येयेत्यर्थः ।

कैबिहिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘अन्येपामि’ति । कालकर्मस्वभावात् । तदन्तर्भावदेवेति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मा-
दि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवमिति’ । अलौकिककर्तृत्ववत्फलवाक्योक्तं सर्वकामभोक्तृत्वमलौकि-
कम् । अनध्यस्तमप्राकृतमिति यावत् । न हीतिकारिकार्यं विवृण्वन्ति—‘न ही’ति । ‘विरो-
धमानादि’ति निष्कलादिश्रुतिविरोधभानरूपाधिज्ञात्कल्प्या निषेधिका श्रुतिलौकिककर्तृत्वादि-
धर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः । तथा च कालनयाऽऽद्याय स्वप्रकाशमपरिच्छिन्नं सधेकर्तृत्वसर्वकाम-
भोक्तृत्वाद्यलौकिकधर्मविशिष्टं परं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थेन्द्रिका ।

निषेधे तदज्ञानं, ब्रह्माऽज्ञानमेव भवेदित्यर्थः । ‘विरोधमानात्कल्प्या त्वि’ति । निरञ्जन-
त्वादिधर्मविरोधात्कल्पनीयाऽनुमेया तु श्रुतिलौकिकपरा । लौकिकधर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः ।

भगवद्गीयश्रीमद्वेच्छासामग्र्योक्तं मदीयम् ।

लौकिककर्तृत्वमित्यर्थः । इत्थं च लौकिककर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निषेधेऽप्यलौकिके ब्रह्मण्यव्याहृते एवेत्यर्थः ।
ननु निष्क्रियत्वासङ्गत्वादीनां ब्रह्मणि श्रुत्या प्रतिपादनादलौकिककर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्या ।

गोस्वामिभूमिद्विपरिमितता अणुभाष्यस्याख्या ।

त्याशयेन श्रुतिरेवाऽऽह—‘नैषा तर्केण मतिरापनेये’ति । स्मृतिश्चाऽलौकिकास्तु ये भावाः ।
‘नहि विरोध उभयमि’त्यादिकममुमेवार्थमाह ।

ननु ‘ब्रह्मविदामोती’त्यादिसन्दर्भे कर्तृत्वोक्तावपि भोक्तृत्वसाऽनुक्तत्वादेवं भोक्तृत्वमपीति कथं संगच्छत इत्याशङ्क्य कैमुत्येन समाधानमाहुः—‘फलवाक्येऽपी’ति । अत्रायमर्थः । ‘तमेव विदित्वे’-
त्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्यैवाऽपरोक्षसाऽमृतत्वसाधकत्वम् । तत्साधनं, ‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्य’ इति श्रुतेः श्रवणादिकमेव । तथा च निदिध्यासनरूपाण्युपासनानि विज्ञेयस्य पूर्वा-
परादिभेदरहितस्यैकरसस्य सैन्धवपनवदवधारितस्य ब्रह्मणः प्रतिवेदान्तं भिद्यन्ते न वेति सन्देहे
सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्स्वस्मिन्वेदान्ते तान्येव तान्येव भवन्ति । संयोगरूपचोदना-
ख्यानां प्रतिवेदान्तं विशेषाऽभावात् । यथा मुख्यप्राणोपासनायां वाजसनेयिनां छन्दोगानां च
प्रयोजनसंयोगो विधिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्थानां भवतीति । तथा रूपमेषुभयन तदेव विज्ञानस्य ।
विज्ञेयमेव हि रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तन्निरूप्यते । यथा द्रव्यदैवतं यागस्य । ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिविज्ञे-
पाणामुभयप्रापि साम्यात् । तथा चोदनाऽपि ‘यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे’ति समानैव । एवमा-
ख्यापि सैव प्राप्ता विद्येति । तथा च संयोगादिभिर्हेतुभिर्विज्ञानानामेकत्वे यत्रैव वेदान्तोदितगु-
णैर्म्यो न्यूना गुणास्त्रय तत एवोपसंहर्तव्या इति गुणोपसंहारपादे निरूपयिष्यते । तथा फलवा-
क्येऽपि फलं ब्रह्म तत्प्रतिपादके ब्रह्मविदामोतीत्यादिवाक्येऽपि, तैरेव हेतुभिस्तत्राश्रुतानां भोक्तृत्वसर्व-
गतत्वसर्वात्मत्वसर्वाधिपतित्वादीनां गुणानां गुणोपसंहारः फलसाधनीभूतविज्ञाननिष्ठगुणानामिवो-

गोस्वामिभूमिद्विपरिमितता विवरणम् ।

ननु फलवाक्यविवरणरूपात्तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्यान्भोक्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामप्रतीतिः
कया रीत्या ब्रह्मणि तेषां धर्माणां विद्यमानत्वबोधो भवतीत्यत आह—‘फलवाक्ये’ति । ‘गुणोप-
संहार’ इति । अत्र उक्तानां गुणानामुपासे यथोपसंहारस्तथाऽग्रे चराचराधिकरणीयविषयवाक्योक्त-

कैश्चिद्विरचिते वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु फलवाक्ये तावद्धर्माऽश्रवणात्कथं तद्वैशिष्ट्यमूरीकार्यमित्यत आहुः—‘फलवाक्ये-
ऽपी’ति । अश्रुतानां कर्तृत्वविधर्माणाम् । गुणोपसंहारो गुणानामुपसंहारः संग्रहः । अपिर्वक्ष्य-

श्रीलालम्बहृता गृह्यार्थदीपिका ।

ननु ब्रह्मविदामोति परमिति फलवाक्यसन्दर्भे तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना कर्तृत्व श्रूयते ।
न तु भोक्तृत्वमपीति कथमेवं भोक्तृत्वमपीति भाष्यकृद्भिरुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकाराः समादधते—
‘फलवाक्येऽप्यश्रुतानामि’त्यादिना । गुणोपसंहारन्यायस्तुतीयाध्याये स्फुटः । तथाचैको
अमरदीपयन्मदिच्छारामप्रणीतः प्रदीप ।

अलौकिककर्तृत्वस्याप्यसद्वादिश्रुतिविरुद्धत्वादित्यत आहुः—‘विरोधे’त्यादि । तथा च विरु-
द्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि सर्वापनिषत्समन्वयानुरोधेनाङ्गीकाराद्विरोधाभावात्कल्प्या श्रुतिः लौकि-
कपरा लौकिकप्रमाणान्तःपातित्वेव भविष्यतीति नालौकिककर्तृत्वनिषेधनसमर्थो भविष्यतीति भावः ।
नन्वलौकिककर्तृत्वस्य साधितत्वेऽपि एवं भोक्तृत्वमपीत्यनेन प्रतिज्ञातमलौकिकभोक्तृत्वं कथं
सिध्येदित्याकाङ्क्षायां कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धिमाहुः । ‘फलवाक्य’ इत्यादिना । फलवाक्येऽपि

तथाचायं सूत्रार्थः—जन्मादियेषामित्यवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अथवा

लोस्वामिधीमन्मुदीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

पसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः । अत एवाऽपिशब्दोऽपि संगच्छते । तथा सति केन कथा भोक्तृत्वमात्रस्येति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः । 'न च कर्तृत्वमि'त्याभ्य 'गुणोपसंहारः कर्तव्य' इत्यन्तो ग्रन्थोऽचिन्त्यैश्वर्यार्थनिरूपको ज्ञेयः ।

नन्वत्र सूत्रव्याख्यानस्यैवोचितत्वेन 'श्रुतिवाक्यार्थनिरूपणं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः—'तथा चे'ति । तथा च वाक्यार्थे निश्चितेऽयमेव वाक्यार्थ एव सूत्रार्थ इत्यर्थः । अस्य भाष्यत्वेन तथोक्त्युक्तैव । एवं वाक्यार्थनिरूपणेन सूत्रार्थं निरूप्य तदेव रदीकर्तुं सूत्राऽवयवान्याचक्षते । 'जन्म आदियेषामि'ति । तानीति शेषः । अवयवार्थकानां पदानां हि बहुव्रीहौ बहुधाऽतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव प्रतीयते । संयोगसमवायाऽन्त्यसम्बन्धेन कार्योऽन्त्यव्यतिथा गुणानां घृतिघटकीभूतपदाना-

लोस्वामिधीमन्मुदीधरविरचितं विवरणम् ।

भोक्तृत्वस्य भूमाधिकरणोक्तभूमात्वत्वानोपसंहारं कृत्वा तत्तद्धर्माणां ब्रह्मणि विद्यमानत्वमनया रीत्या बोधयामि दिक् । एतावता कार्यलक्षणस्य ब्रह्मणि समन्वयं कृत्वाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिं स्वीकृत्य पुष्टिपुष्टिप्रकरणे सूत्रार्थमाहुः—'तथाचे'ति । जन्म आदिर्भोवो येषां प्रकाराणामित्यर्थः । 'अवयवस-

कैमिदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भाणोपासनासमुच्चयकः । फलितमाहुः—'तथा चे'ति । 'अयमि'ति । उक्तप्रकारेणाऽनुपपत्त्यभावात्कर्तृत्वादधिर्धर्मविशिष्टे ब्रह्मेत्येव रूपो वक्ष्यमाणः, अन्ते सिद्ध्यतीति शेषः । तमेव विशदयन्तः सूत्राऽवयवान् व्याकुर्वन्ति—'जन्मादी'ति । जन्मादिः प्रयोऽवयवो येषां जन्मस्थितिलयानां ते जन्मादि । अत्र सुपां सुलुगिति जसो लुक् । 'अवयवसमासादि'ति । अवयवत्वचोपक्रममासात् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । तादृशसमासत्वादित्यर्थः । 'अतद्गुणसंविज्ञान' इति ।

श्रीलालमदकृता गृह्यार्थदीपिका ।

साधारणो ब्रह्मधर्मो यत्र श्रूयते तत्राऽन्येषामनुत्तानामप्युपसंहारः कर्तव्यः । एवं सति फलवाक्ये अश्रुतमपि भोक्तृत्वमुपसंहर्षव्यमिति योधनीयम् । जन्म आदियेषामित्यवयवसमासा-

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसाममण्डल मदीय ।

'ब्रह्मनिदात्रेति परमि'ति फलवाक्येपि । 'अश्रुताना'मित्यादि । तथाचोपसंहारपादे तत्तदुपासनानुगुणयोग्यगुणानां धर्माणामुपास्ये यथोपसंहारः क्रियते तथा फलवाक्योक्तफले परस्मिन्नपि माहात्म्यज्ञानोपयोगितया भोक्तृत्वसर्वगतत्वसर्वाधिपतित्वादिश्रुतिनोधितसर्वधर्माणामेवोपसंहारः कर्तव्यः का कथा भोक्तृत्वस्येत्यर्थः ।

एव सिद्धान्तं निरूप्य सिद्धान्तस्य सूत्रतात्पर्यस्य विषयत्व ज्ञापयितुं सूत्रार्थमाहुः—'तथाचे'त्यादिना । जन्मादि प्रथमावयवरूपं येषां ते जन्मादि । 'सुपां सुलुगि'ति जसो लुक् । तथा चादिपदस्य यत्पदार्थं उत्पत्तिस्थितिभङ्गनिवृत्तावच्छिन्ने लक्षणा । जन्मपदतात्पर्यग्राहक एतन्निवृत्तावच्छिन्नं यत इति बोधः । 'अतद्गुणे'त्यादि । तथा च यत्र समासघटकपदार्थतावच्छेदकधर्मप्रकरणे समासघटकपदार्थानां बोधस्तत्राजहल्लक्षणा, यथा लम्बकर्ण इत्यत्र लम्बकर्णत्वधर्मस्यां लम्बकर्णयोर्बोधत्वात्

जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथा च, जन्म च आदिशब्देत्येकव-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मयोऽन्यपदार्थे प्रधानेऽन्वेतीत्यतद्वृणसंविज्ञानत्वम् । अत एव 'सर्वादीनि सर्वनामानि'त्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रसक्तमुदागमसिद्ध्यर्थं तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्द्देलि सर्वेषामिति ज्ञापकत्वेन स्वीकृतः । तस्मादवयववाचके बहुव्रीहौ ज्ञापकं विना न तद्वृणसंविज्ञानत्वमिति भावः ।

ननु जन्म आदिर्येषामिति विग्रहवाक्ये बहुवचनमुपपन्नं, स्ये प्रत्यक्षत एवैकवचनस्य घटत्वादिति चेत् । उच्यते । अयं बहुवचननिर्देशो बहुव्रीहेः कर्मधारयगर्भत्वसूचकः । अन्यया

गोस्वामिश्रीमद्विरचिते विवरणम् ।

मासादि'ति भावप्रधानो निर्देशः । अवयवसमासत्वादित्यर्थः । तथा च जन्म आविर्भावः तद्रूपं यदवयवं तत् आदिः प्रथमं येषां स्थितिप्रत्ययानुसंवेशनां प्रकाराणां ते जन्मादि । ननु जन्मादय इति वक्तव्ये कथं जन्मादीति चेत् । न । अस्य सूत्रस्य वेदरूपत्वं बोधयितुं छान्दसः सुपां सुलुगिति सूत्रेण जसो लृक् । ब्रह्मण इत्यधिकारलभ्यम् । यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादि आविर्भावतिरोमादिप्रकारा भवन्तीति सूत्रार्थः । तथा च श्रुतिः-सो अङ्गं वेद यदि वा न वेद । किंस्त्रिद्वनं क्व स वृक्ष आसीत् यतो यावाष्ट्रिविधो निष्ठतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदुतत् यद्व्य तिष्ठद्भवानि धारयन् । ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष

• कैश्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एतल्लक्षणं तु अन्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समसमानपदार्थस्य कार्याऽन्यथितया ज्ञानविषयत्वम् । तथा च जन्मस्थितिलपरूपान्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समसमानपदार्थस्य जन्मन आकाङ्क्षादिविग्रहेण क्रियान्वयाऽभावादसाऽतद्वृणसंविज्ञानत्वम् । अवयवाऽन्यपदार्थोः स्थितिप्रत्ययानुसंवेशः । तद्विशेषणीभूत आदिपदार्थः । तद्विशेषणं चान्यन्यत्वं तत्कतया जन्मतद्रूपरूपप्राथम्यस्याऽपेक्षासुद्धिजन्यत्वाच्च ब्रह्मकर्तृकमवनक्रियायामन्वयः (?) । तदनन्वये द्वाराभावाच्च तत्र जन्मनोऽप्यन्वय इत्यतद्वृणसंविज्ञानत्वमस्य समासस्येति ज्ञेयम् । जन्मादिभावविकारसंग्रहार्थं पञ्चान्तेरेणाऽपि विवृण्वन्ति- 'अथवे'ति । अस्मिन्पक्ष आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकः । प्रभृतिशब्दः सजातीयान्यथाचकः । 'सर्वे' इति । जायतेऽस्ति

श्रीलालसदकृता गृह्यवेदीयिका ।

इतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । 'अवयवसमासा'दिति । अवयववाचकेन आदिशब्देन समासादित्यर्थः । आदिशब्दस्यावयववाचकत्वं सर्वादीनि सर्वनामानिति सूत्रे सिद्धम् । अत एव तत्त्वबोधिण्यामुक्तमादिशब्दोऽत्रावयववाचीति । तथा च जन्म आदि अवयवभूतं येषामिति लौकिकविग्रहेऽर्थः । येषामित्यन्यपदार्थः । येषां जन्मस्थितिबद्धानामवयवभूतानां मध्ये आदि अवयवभूतमित्युत्पत्त्यादित्रयाणां निवेशः । एवं सति येषां जन्मस्थितिबद्धानां मध्ये जन्म आदि अवयवभूतं

अणुवृत्तिवर्गीमादिच्छाराममणोक्तः प्रदीपः ।

अजहलक्षणा । अत्र तत्त्वचित्तस्थितिलभत्वसमानाधिकरणवित्त्वेन रूपेण त्रयाणां बोधादुत्पत्तित्वादिधर्मत्रयस्य च सामाधिकरण्यविशेषणतया बोधात् रूपैक्यत्वादीनामबोधादतद्वृणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति परिष्कृतोक्त्यर्थः । बहुव्रीह्यपेक्षया इन्द्रस्य रुध्रत्वादाहुः-अथचेत्यादि । सर्वे भावविकाराः । जन्मप्रभृति जन्मावधीकृत्य 'जायतेस्ति विपरिणमते वर्धतेपक्षीयते नश्यतीति' सिद्धाः

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता लघुभाष्यव्याख्या ।

‘जन्म आदिः यस्य तदि’त्यमेव विग्रहः कृतः सात् । एवं चाऽतद्गुणसंविज्ञानपक्षे जन्मनोऽपि ग्रह-
हेतुत्वप्रतिपत्तये कर्मधारयो गर्भस्यो वेद्य एकद्वयेण । तथा च जन्म च तदादिश्च जन्मादिः । जन्म
आदिर्येषां तानि जन्मादीनि । जन्मादिश्च जन्मादीनि च जन्मादीति विग्रहो ज्ञेयः । ‘नपुंसक-
मनपुंसकेनैकवचसास्यान्यतरस्यामि’ति सूत्रेण बहुव्रीहिः शेष एकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वप्रदर्शनार्थं
येषामिति बहुवचननिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे गौतमेकदेशेऽंशं च मनसि निधाय पक्षान्तर-
माहुः—अथचेत्यादिना समाहारद्वन्द्वेन । अत्रायं भावः । पूर्वस्मिन्पक्षे बहुव्रीहिः कर्मधारयगर्भस्यै-
कशेषस्य च गुरुत्वादुभयपदार्थनिष्ठसमाहारद्वन्द्वस्य लघुत्वाज्जन्म आदिस्थानयोः समाहारो जन्मादि ।
समाहारसैकत्वादेकवचनं ‘स नपुंसकमि’ति सूत्रेण नपुंसकत्वं च । तथा चाऽस्मिन्पक्षे

गोस्वामिश्रीमद्विरीधरविरचितं विवरणम् ।

आसीत् यतो व्यावाहृषिषी निष्ठतद्गुः।मनीपिणो मनसा विव्रवीमिवः। ब्रह्माध्यति-
ष्ठद्गुवनानि धारयन् इत्यादिश्रुत्या जगतो जन्मादिप्रकाराणां तत्तद्रूपेण जगद्रूपेण च भगवानेव
क्रीडतीति पुष्टिद्विप्रकारः सूत्रेण योषित इति सर्वमनवद्यम् ।

ननु सर्वे तद्गुणसंविज्ञानत्वमत्र स्वीकुर्यन्तीति चेत् । न । अत्राऽतद्गुणसंविज्ञानत्वस्यैव स्वीका-
रात् । तथाहि—तद्गुणसंविज्ञानत्वं नाम तस्य अन्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं विशे-
ष्यान्विषान्वयित्वं येन । अन्वयित्वं च संयोगतमवायान्वतरसम्बन्धेन । यथा शुक्रावाससमानय
लम्बकर्ममानयेत्यादौ । यत्र विशेषणस्य कार्यसम्बन्धाऽभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यथा
चित्रगुमानय । तथा च प्रकृते जन्म आदिर्येषामित्यत्र आदिपदार्थः प्रायम्यं, तत्रापेक्षातुद्धिजन्य-
मिति तस्य शुद्धिकर्तृकत्वं न ब्रह्मकर्तृकत्वमिति ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां तस्य सम्बन्धाऽभावात्त-
द्वारा जन्मनोऽपि सम्बन्धाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति मन्तव्यम् । अधिकं तु प्रकाशे द्रष्टव्यमिति
दिक् । प्रवाहसृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः—‘अथचेति’ । ‘भावविकारा’ इति जायतेऽस्ति विपरि-
णमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति वेदाङ्गनिरुक्तोक्तः पदभावविकारा इत्यर्थः । ‘गृह्यन्त’ इति ।

श्रीलालबहादुरदाय गुरुपदेष्टविका ।

ते जन्मस्थितिभङ्गा जन्मादिशब्दावाच्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावपि जन्मनो ग्रहणं भवति । अन्य-
पदार्थे जन्मनोऽपि निवेशात् । इत्यन्यपदार्थे जन्मनो निवेशाऽभावे त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपक्षे
जन्मनो ग्रहणं न सात् । लौकिकविग्रहवति यत्तच्छब्दवाच्यस्यैव बहुव्रीहिवाच्यत्वात् । अनेकमन्य-
पदार्थ इत्यनुशासनात् । अतो जन्मनोऽन्यपदार्थे निवेशं कृत्वा जन्मादिपदवाच्यत्वं साधनीयम् ।
अन्यपदार्थमात्रवाचकत्वमतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति शब्दिकवचनैरङ्गीकारात् । अतः परं द्वन्द्व-
समासमाश्रित्य पक्षान्तरमाहुः—‘अथचेत्यादि । ‘जन्मप्रभृति सर्व’ इति । जन्मप्रभृति आदि येषां,
अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति रूपाणां पञ्चभावविकाराणां ते जन्मप्रभृतयः पञ्चभा-
वविकाराः । अस्यां भाष्यफक्तिकायामतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिनिरूपणो जन्मप्रभृतिशब्दः । जन्मप्रभृत-
यश्च ते सर्वे च जन्मप्रभृतिर्ष्वेति तत्पुरुषसमाससम्बन्धे जन्मप्रभृतिर्ष्वेति पदम् । तथा चास्त्या-
दयो भावविकारा आदिशब्देन सर्वे गृह्यन्त इति भाष्यफक्तिकार्थः । आदिशब्देनास्त्यादयो भावविका-

ज्ञावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची, स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा

गोस्वामिधीमन्मुखीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकत्वेन पूर्वोत्तरोभयसापेक्षत्वाज्जन्मनः साक्षात्निर्दिष्टत्वादुत्तरानवस्थित्यादीनेव भावविकारानुपलक्षयतीति ज्ञेयम् । जन्मनः प्रपानस्य समभिव्याहारात् । नहि केवलस्य विशेषत एतदुपलक्षकत्वं सम्भवति । समाहारद्वन्द्वपक्ष एव शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं प्रकारान्तरमाहुः—‘अथ चे’ति । घटप्रागभावत्वं माऽधिकरणक्षणस्यैवोत्पत्त्यधिकरणत्वेन, घटसत्ताक्षणस्यैतद्वत्ताधिकरणत्वात् गोस्वामिधीमन्मुखीधरविरचितं विवरणम् ।

पञ्चेति शेषः । जन्मपदाऽऽदिपदयोर्द्वन्द्वेन जन्मादिपदस्य पङ्काचकत्वमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकचङ्गाव’ इति । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभक्त्यैकवचनीत्येकवद्भावः । ‘धर्मवाची’ति । पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्वृत्तिविषये सिद्धान्तसैक्याज्जातिशक्तिवादिनां मीमांसकानां मते प्राथम्यरूप-धर्मवाचीत्यर्थः । स्वसम्बन्धिनं प्राथम्यरूपधर्मसम्बन्धिनम् । ननु कथं लक्षयतीत्यत आहुः—‘तस्ये’ति । ‘उभयसापेक्षत्वादि’ति । जन्मनि यत्प्राथम्यं तदस्त्वादपि निरूपितं जन्मन-आश्रयत्वमित्येवरीत्या प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘आदिशब्देने’ति । यद्यप्यादिशब्दा-
केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति पदभावविकाराः । तद्वहणे समासमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकचङ्गाव’ इति । धर्मोऽत्रादित्वम् । प्राथम्यमिति यावत् । समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । आदि-शब्देन तद्वहणे प्रकारं दर्शयन्ति—‘आदिशब्दश्चे’ति । एकचङ्गावो यस्मिन् । द्वन्द्वः स तथा सिद्ध इति । पूर्वोत्तरे शब्दानां धर्मवाचकत्वसिद्धेः । ‘स’ इति । प्राथम्यरूपो धर्मः । तत्र कं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तस्ये’ति । प्राथम्यरूपधर्मस्य । ‘उभये’ति । स्वाधारस्वनिरूपकोभयसाका-

भीलालभट्टकृत गूढार्थदीपिका ।

राः कथं गृह्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘आदिशब्दश्च धर्मवाची’त्यादि । आदिशब्दः प्राथम्यधर्म-वाचीत्यर्थः । ‘स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयती’ति । प्राथम्यसम्बन्धिनं सत्तारूपं भावविकारं लक्षयया वक्ति । पञ्चसु भावविकारेषु सत्तारूपस्य धर्मस्य प्राथम्यम् । ‘तस्योभयसापेक्षत्वादि’ति । किंनिष्ठ-मादित्वं किं प्रतियोगिकमादित्वमित्यनुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । सत्तानिष्ठमादित्वं वृद्धादिप्रतियोगिक-मिति सत्तारूपो भावविकार आदिशब्दवान्यः । अन्येषां वृद्धिविपरिणामावपक्षपनशानानुपलक्षको भवतीत्यादिशब्देनाऽस्त्वादयः पञ्चविकाराः ग्राह्याः । नन्वस्तिरूपभावविकारापेक्षयापि जन्मनः प्राथम्याज्जन्मरूपो भावविकारः कुतो न गृह्यत इत्याशङ्क्याहुः—‘उत्पत्तेर्विद्यमानत्वादि’ति । उ-

भगवदीयधीमन्दिक्षारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पदभावविकाराः जगज्जन्मोत्तरकालीनाः । एकचङ्गावः समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । धर्मवाची पूर्वमीमांसायां गवादिपदानां गोत्वादपि धर्मशक्तित्वान्वायेनादिपदस्यपि प्राथम्यरूपधर्मं शक्तिरित्यर्थः । विग्रहवाक्यमाहुः—‘तथा चे’त्यादि । धर्मवाची प्राथम्यरूपधर्मवाची । स च प्राथम्यरूपधर्मश्च । स्वसम्बन्धिनं स्वाश्रयनिरूपकात्मकौ सम्बन्धिनो बोधयतीत्यर्थः । बोधयतीति अनुमानविषया बोधयति । तयाहि प्राथम्यमाश्रयनिरूपकोभयसापेक्षं सम्बन्धियपदार्थत्वात् प्रतियोगितावदिनरीत्या

जन्मनोऽनादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । अन्ये त्वादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्व

गोत्यामिश्रीमुरलीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

स्वास्त्यदनाधारत्वम् । सित्यादीनां तु तदुत्तरभाषित्वेन तदाधारत्वादिति तत्त्वम् । अस्मिन्पक्षे आदिशब्दस्याधारावाचकत्वमिति ज्ञेयम् । तथाऽऽद्यादिशब्दः संस्थित्यादितदाधारभूतो योऽर्थस्तस्य सत्तारूपो धर्मस्तस्य तु वाची तेषामवश्यं तदुत्तरभाषिणां सित्यादीनां धर्माणामुपलक्षक इत्यर्थः । द्वन्द्वपक्षेऽपि समाहारस्य समासार्थत्वे बहुव्रीहौ चाऽन्यपदार्थस्येति तत्त्वत्वेन तदुपसंनिजानवबुद्धीहेः सर्ववादिसम्मतत्वेन च पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । इहागमनमाविर्भावः । प्रवेशस्तिरोभावः । अथवा, आगमनं स्थितिः प्रवेशस्तिरोभावस्तयोरेवान्तरभेदाज्जन्म आदिर्येषामिति । विग्रहस्तु जन्म आदिर्यस्य तदिति बोध्यः । जन्मादीत्येकचयनात् । नन्वेवं स्थितिनाशयोरेवान्यपदार्थत्वेन द्विवचनस्यैवोचितत्वात्सून एकवचनासङ्गतितिरित्यत आहुः—‘जात्यपेक्षये’ति । तद्यानुभूतावयवत्वेनैक-

गोत्यामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

र्थस्योभयत्र सम्बन्धात् पञ्चभावविकारो लक्षणा वक्तुं शक्यते, तथापि जन्मपदस्य विद्यमानत्वास्यैव लक्षयतीत्यर्थः । नन्वेवं चेदुभयत्रसम्बन्धेन पदस्यैव लक्षणाऽस्तु, जन्मपदं व्यर्थमित्यस्तरसादाह—‘अथवे’ति । ‘अनादित्वमिति’ । जन्मनः पूर्वं पञ्चाभायादाश्रयं विना तस्य स्थितिर्नास्तीति जन्मन अनादित्वमित्यर्थः । इदं चास्त्यार्थत्वादिमतेन । ‘अन्ये त्वि’ति । अस्त्यादीत्यर्थः । तदा-

कैथिउरिचिता वेदान्तघट्टिका ।

हृत्वात् तत्र स्वाधारभूताया उत्पत्तेर्जन्मपदेनैयोक्तत्वादन्यानेव स्वनिरूपकांक्षांस्तथेति आदिशब्देना-
न्येऽजसित्यादयः पञ्चविकारा लक्ष्याः । ग्राह्या इत्यर्थः । एवमादिपदव्याख्यान आदिपदेना-
ऽऽदित्वधर्मवत्तया लापयेन जन्मनोऽपि गृहीतुं शक्यत्वेन जन्मपदवैयर्थ्याऽऽपत्तिरित्युक्त्याऽऽदि-
पदस्य जन्मातिरिक्तभावविकारोपलक्षकत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽहुः—‘अथवे’ति । ‘तदाधारे’ति ।
जन्माधारस्य । जन्मनः पूर्वम् । तथात्वादिति हेतुः । अयमर्थः—घटप्रागभावध्वसाधिकरणक्षणस्यो-
त्पत्तिधिकरणत्वेन घटसत्ताकालस्योत्पत्तेर्व्यसाधिकरणतयोत्पत्तेस्तदनाधारत्वेनाऽनादित्वम् । ‘अन्य’
इति । सित्यादयः पञ्च । आदिरित्येते येषां त आदिमन्तः । ‘तदाधारे’ति । घटसत्ताकालस्य घटस्य

श्रीलालपट्टकृपा, गृह्यावेदीपिका ।

त्पत्तिवाचकस्य जन्मशब्दस्य सूत्रे विद्यमानत्वात्तत्रैव ग्रहणे पुनर्नादिशब्देन जन्मनो ग्रहणमिति भावः ।
आदिशब्देन जन्मनो ग्रहणाऽभावे हेत्वन्तरमाहुः—‘अथवे’ति । जन्म च आदिशब्देति विग्रहोऽस्मिन्नपि
पक्षे । ‘जन्मनो नादित्वमिति’ । जन्मनः न आदित्वमिति पदच्छेदः । न आदिधर्मत्वमित्यर्थः ।
जन्मनि घटादिपदार्थनिष्ठादिधर्मत्वाऽभाव इत्यर्थः । जायते अस्ति वर्द्धते विपरिमिते अपक्षीयते

सगवदीपश्रीमद्विचाराम्रणीत. प्रदीप. ।

बोधयतीत्यर्थः । तस्य प्राथम्यस्य । उभयस्यापेक्षत्वात् स्वाश्रयतया जन्मनो निरूपकतयेतरेषां
सित्यादिपदार्थानामित्येवमुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । विद्यमानत्वात् जन्मपदेन शक्त्यैव बोधनात् ।
अन्यानेव प्रपञ्चोत्पत्तिभिन्नानेव । भावविकारान् पञ्च भवविकारान् । लक्षयति लक्षणया
प्राथम्यनिरूपकान् बोधयतीत्यर्थः । तथा च जन्म जन्मनिष्ठप्राथम्यनिरूपकाः पञ्च भावविकाराश्च
यतो भवन्तीत्यर्थः । समाहारद्वन्द्वपक्षमेव प्रकारान्तरेण प्रदर्शयन्ति—‘अथवा जन्मन’ इत्यादिना ।

विद्यमानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्मिणामुपलक्षकः । अथवा गमनप्र-

गोत्यापिध्रीमुत्तीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वचनमिति भावः । तथा लिङ्गमपि लाघवाय सामान्यतो ननुसकमेव निर्दिष्टम् । नन्वेवं सति येषामिति बहुवचनं भाष्ये कथं संगच्छत इति चेत्—अस्मिन्क्षेत्रे तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति प्रदर्शनार्थमन्यपदार्थानामनेकविधत्वप्रदर्शनार्थं चेति बुध्यस्व । नन्वेवं जन्मनोऽन्यपदार्थप्रवेशोऽपि

गोत्यापिध्रीमुत्तीधरविरचित विवरणम् ।

धारस्य प्रपञ्चस्येति शेषः । 'स्वाधारसद्धर्मवाची'ति । स्वं आदित्वम् । तदाधारमूतः सद्धर्मः । अस्तिपदवाच्यो धर्मः । अस्तित्वं तस्य वाची तद्वोधकः । अन्वापेक्षया प्राथम्यात्तद्वोधकः—सन् विपरिणामादीनां लक्षक इत्यर्थः । एतेनाऽऽवहत्स्यार्था लक्षणा सूचिता । तथा च जन्मपदेन प्रथमो विकारः, आदिपदेन पञ्च विकारा बोध्या इति न जन्मपदवैयर्थ्यमिति भावः ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वा । 'अतः' इति । स्थित्यादीनामेवादिमत्त्वात् । 'स्वाधारे'ति । स्वं स्थित्यादि । तदाधारो घटादिः सत्पदार्थः । तद्धर्मः सत्त्वरूपो धर्मः । तदाची सन्नेव स्वाधारस्यमाणां विपरिणामादीनामेवोपलक्षक इति न जन्मपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । जन्मनोऽपि सद्ग्रहार्थं तद्वृणसंविज्ञानपक्षमप्याहुः—'अथवे'ति । आगमनं ह्युद्गमः । व्युत्करणमिति यावत् । 'अभिसंविशन्ती'ति श्रुत्युक्तोऽभिसंवेशः । तयोर्भेद-रूपत्वादुत्पत्त्यादिपदभाषाविकाराणां नान्यन्यपदार्थेषु संगृहेति शेषं पूरयित्वा जन्मोद्गम आदियेषा-मुत्पत्त्यादिप्रवेशान्तानामिति तद्वृणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

श्रीलालभट्टकृत गूढार्थदीपिका ।

नश्यति चेति यास्कोत्तेषु पदसु भावविकारेषु प्रथमस्याऽपि जन्मनः न आदित्वम् । तत्र हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वादि'ति । जन्मनः पूर्वं जन्माधारस्य घटादेरविद्यमानत्वादित्यर्थः । यावद्वटादेर्जन्म न जातं तावत्तस्य प्रागभावाऽस्तीति घटादेरविद्यमानत्वम् । तथा च धर्मिणोऽभावजन्मा-ख्यो भावविकारः कस्य पदार्थस्यादिधर्मः स्यात् । अतो जन्मन आदित्वं नास्तीत्याशयः । ततश्चादिशब्देन जन्म न गृह्यते, किन्तु जन्मशब्देन जन्म ग्राह्यम् । आदिशब्देन सत्त्वरूपो विकारो ग्राह्यः । वृद्ध्या-दीनामप्यादिशब्दग्राह्यता नास्तीत्यत्र हेतुमाहुः—'अन्ये त्वादिमन्त' इति । अन्ये वृद्ध्यादयो भाव-विकारा आदिमन्तो न त्वादय इत्यर्थः । आदिमत्त्वे हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वा-दि'ति । यद्यपि-सत्ताधारस्य षट्स्य विद्यमानत्वात्सत्त्वरूपस्याऽपि विकारस्यादिमत्त्वमायाति, तथापि

अनावृत्तौ स्वधिकरणपक्षपूर्वक्षणादुत्तिष्ठाधारकत्वमवाचादित्वं, पारिभाषिकं तत्रजन्मनोस्तीति-भावः । अतः तदाधारस्य उत्पत्तेराधारस्य प्रपञ्चस्य । पूर्वं उक्तं । पूर्वं, अविद्यमानत्वात् यहिप्रकटस्य अविद्यमानत्वादित्यर्थः । तदाधारस्य स्थित्यादेराधारस्य । पूर्वं स्वाधिकरणपक्षपूर्वक्षणे । अतः यतो विद्यमानत्वमत इत्यर्थः । स्वाधारसद्धर्मवाची । तथाचात्र कल्पे आदिशब्दः स्थित्यादिभावविकारा-श्रयस्य सतः-प्रपञ्चस्य बोधकः । तत्र स्वशब्देन स्थित्यादयो भावविकाराः तदाधारः सन् प्रपञ्चस्य धर्मः सत्त्वरूपस्य वाची शक्त्या तस्य बोधकः । तद्धर्मिणामित्यादि । सतः प्रपञ्चस्य धर्माणां स्थित्यादिभावविकाराणां लक्षकः, लक्षण्या बोधक इत्यर्थः । एतादृशजन्मादि यत इति बोधः ।

वेशयोर्भेदाज्जन्म आदिर्येषामिति । जात्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विष्णुपरिवर्तितं शृणुभाष्यार्थम् ।

वृत्तिपदार्थघटकत्वेनाऽन्यपदार्थत्वाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव कस्मात् भवतीत्यत आहुः—‘जन्म त्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । ब्रह्मण इति शेषः । ‘यतो वे’त्यादौ श्रुतत्वाद्व्रह्मणः सकाशात्सिद्धम् । तथा च-यथा सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमुदागमलिङ्गेन ‘हृदि सर्वेषामि’त्यनेन सर्वादीनीत्यत्र-तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तथाऽत्रापि श्रोतेन लिङ्गेन तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विष्णुपरिवर्तितं विवरणम् ।

इदानीं मर्यादा सृष्टिकारेण तद्गुणसंविज्ञानपक्षमाश्रित्य सूत्रार्थमाहुः—‘अथवे’ति । ‘गमनप्रवेशयोरिति । जन्मप्रलययोर्मध्ये यत्कार्यस्वरूपं तस्येत्यर्थः । भेदात् कारणतो भेदात् । ‘जन्मे’ति । जन्म आदिर्येषां तद्भातीयं जन्मादि- जातिसूत्रविकारत्वम् । एवं च यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादिपञ्चावविकारा भवन्तीत्यर्थः । तथा च प्रसक्त-तृप्तकमवनक्रियायां विकाराणामन्यथातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति भावः । अस्मिन्नर्थे कारणमाहुः—‘श्रुतत्वादि’ति । ‘यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अपि सर्वं निपेदु’रित्यु-

केन्द्रित्विच्छा वेदान्तपरिष्कारः ।

नन्वेवं सूत्र एकवचनऽसङ्गत इति ख्यत आहुः—‘जात्यपेक्षया’ति । ‘ब्राह्मणो मामकी तनु’रित्यादिष्वत् । जातिश्चाऽत्र सर्वेषु क्रियात्वरूपा । अत्र भाष्ये येषामिति बहुवचनं स्वल्प-पदार्थसाप्तेकविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । यद्वा येषामिति न विग्रहः किन्त्वधेकवचनमात्रम् । स तु जन्मा-दिरस्य जन्मादिजातीयस्य धर्मस्य तदेतत्सूत्रार्थमेव जात्यपेक्षयेति ग्रन्थः । अत एव लिङ्गमपि सामान्याऽभिप्राय कृतननुसक्तमेव निर्दिष्टम् । ननुद्रुमरूपजन्मनि किमग्राममित्यत आहुः—‘जन्मत्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । व्युत्तरणश्रुतिश्रुतत्वात्सिद्धं निर्विवादम् । एतद्यथा तथा प्रपञ्चितं श्रीमद्गोस्वामिचरणैर्विद्वद्वामरणे । एवं पक्षत्रयेण सूत्रं व्याख्यायार्शुमार्गेण व्याकुर्वन्ति—

श्रीलाट्टभट्टकृता गृह्यार्थदीर्घिका ।

सर्वेषु धर्मेषु सत्ताया एव प्राथम्यात्सत्तारूपो विकार आदिशब्दवाच्य इत्यर्थः । तदाहुः—‘अत आ-दिशब्दः स्वाधारसद्वर्त्मवाची’ति । स्वः घटादिः—आधारो यस्य, एतादृशो यः सद्वर्मः सत्तारूपो धर्मस्तस्य वाचकः आदिशब्द इत्यर्थः । एवं सति जन्मादिपदे जन्मपदेन जन्म ग्राह्यमादिशब्देन सत्ता ग्राह्येति, विकारद्वयवाचक जन्मादिपदं समाहारद्वन्द्वनिर्मितमिति फलितम् । वृद्धादिभावविकाराणां चतुर्णां ग्रहण उपायमाहुः—‘तद्वर्माणामुपलक्षक’ इति । तद्वर्माणां वृद्धादिरूपाणामुपलक्षक इत्यर्थः । उपलक्षणविधया वृद्धादयो गृह्यन्ते । इत्थं जन्मादिपदेन पदमि भावविकारा नृदीता इति निर्दुष्टमखिलम् । अतः परं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमाह्वय जन्मादि-पदस्यार्थ उच्यते । ‘गमनप्रवेशयोर्भेदादि’ति । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते

मगपदीयश्रीमद्विष्णुपरिवर्तितं प्रदीपः ।

बहुसम्मतत्वेन तद्गुणबहुव्रीहिपक्षमाश्रित्वाहुः—‘अथवे’त्यादि । गमनेत्यादि । गमनमाविर्भाव-रूपोत्पत्तिः, प्रवेशो ब्रह्मलयाभेदात् । मित्राश्वेषोवकं ‘जन्म’ ‘आदि’ इतिपदद्वयमुपात्तमित्यर्थः । जन्म जन्मपदार्थः । आदिः अनादित्वाश्रयः । येषामिति बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानेन बहूनां सङ्गहा-

न्तरेपि । 'यतो वा इमानि'त्यत्र विस्फुलिङ्गयत् सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन

गोत्राभिधीमुरलीधरविरचिता जगुभाष्यव्याख्या ।

शक्यत्वात् । तत्र हेतुः । 'फलसम्बन्धित्वादिति । महावाक्यप्रकरणपठितस्याऽवान्तरवाक्यस्य तेनापि सहैकार्यात्तत्सम्बन्धित्वम् । तथा च पक्षद्वयसम्भावनस्याऽत्र प्रसक्तत्वाच्छास्त्रस्याऽवकाश इति भावः । नन्वेतस्य जन्मादिसूत्रविषयत्वे यतो वेत्यत्र 'कथं निर्णय इत्यत आह—'तेनै-
कत्वे'ति । 'तत्तेजोऽसृजत स चायुममृजते'त्यादौ सर्व एव प्रकारा 'आकाशं वायुं च सृष्ट्वाऽऽ-

गोत्राभिधीमुरलीधरविरचितं विषयम् ।

ब्रह्मलक्षणत्वमायाति, न तु जगज्जन्मादिकर्तृत्वसेति यतो वेत्यादिवाक्ये ब्रह्मभेदापत्तिः स्यादित्यत आह—'तेनै'ति । येन यतो वेत्यादि विषयवाक्यत्वेनाऽऽहतं तेनाप्याकाशादिवाक्यसङ्ग्राहार्थमेवमङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽऽकाशादिवाक्ये ब्रह्मान्तराऽऽपत्तिः स्यादिति भावः । 'सिद्ध' इति । दिक्प्रदर्शनरीत्याऽन्यान्पि वाक्यान्वयत्र बोद्धव्यानीति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं सिद्धमिति शास्त्रार्थः सिद्ध इत्यर्थः । 'प्रकारान्तरेऽपी'ति । बोध्य इति शेषः । ननु कुत्र प्रकारान्तर इत्यत आह—'यतो वे'ति । भृगुप्रपाठक इति शेषः । 'चिदोप' इति । बोध्य इति शेषः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तप्रसिद्धिका ।

चा इमानि'तिवाक्यं विहायेदं किमिति विचार्यत इत्यत आहुः—'फले'ति । परविवरणरूपत्वात् तत्त्वम् । परस्यैव च फलत्वात् । एतेनाऽस्य प्रधानवाक्यत्वमप्युक्तं भवति । तथा च गौणमु-
ख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायादेतद्विचारस्यैवमुक्तत्वादिति भावः । नन्वस्याऽस्य सूत्रस्य विषयत्वे 'यतो वा इमानि'त्यादौ कथं निर्णय इत्यत्राहुः—'तेनै'ति । एकत्रोत्पत्तिप्रकारे ।

श्रीलालजट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

स्वात्सिद्धमिति । बहुजीहिष्णाऽन्यपदार्थसोक्तत्वाज्जीवनगमनप्रवेशानां ग्रहणम् । जन्मं तु, श्रुत-
त्वाज्जन्मादिपदे श्रुतत्वात्सिद्धमित्यर्थः । समासषट्कीभूतत्वेऽपि तद्गुणसंविज्ञानपक्षाऽऽश्रयणात्समस्त-
पदान्तर्गतजन्मपदवाच्यस्यापि जन्मनो ग्रहणं सर्वोद्दीनि सर्वानामानीति पाणिनिस्तुत्रे सर्वोदि-
पदान्तर्गतसर्वपदवाच्यस्यापि सर्वज्ञत्वस्य ग्रहणवदिति हार्दम् । स चासौ गुणश्च तद्गुणः । तस्य
संविज्ञानगुणयोगसमये प्रवृत्तीमानो यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इति लक्षणात् । उदाहरणं तु लोहि-
तोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति । उम्बकर्णमानयेत्यादि । 'जात्यपेक्षयेकवचनमिति ।
जन्म आदिर्देयामिति विग्रहवाक्ये जन्मपद एकवचनं जात्यपेक्षयेत्यर्थः । यतो वा इमानि

समवदीयधीमद्विच्छाराग्रमणीतः प्रदीपः ।

बोधेपि जन्मनो जन्मत्वेन रूपेणावोधादतद्गुणसंविज्ञान एवं भवेदत आहुः—'जन्मे'त्यादि । श्रुत-
त्वात् जन्म तु 'यतो वा इमानि'महानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्युपस्थापितत्वात् जन्मविशिष्टजन्मनिष्ठा-
दितानिरूपकसमुदायत्वावच्छिन्ने आदिपदलक्षणातात्पर्यात्तद्गुणसंविज्ञान एवमिहापीत्यर्थः । ऋक्षपक्षा-
न्तेण सुवार्थमाहुः—'किमनये'त्यादिना । इत्येवं ब्रह्मणः सकाशात्सर्वस्योत्पत्तिबोधकमिदमेव वाक्यं
विचार्यते । विषयत्वेन 'जन्मायस यत' इति सूत्रेणेत्यर्थः । ननु बहूनां तादृशवाक्यानां मध्य इदमेव

१ मनु का उभयत्रापि शास्त्रार्थलक्षणात् कुर्वीक्यं गमनविच्छयोत्पत्तिप्रकारभेद इति विशेष इत्यर्थः । इत्यर्थः
मुच्यता इति न्यायचरनेतिरिति । अत एव मयापि व्यवहृत इत्यर्थः । इत्यत आहुः—'एतकाऽशुद्धेरादसौऽयम् ।

सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वात्तद्ब्रह्मेत्यायाति ।

गोखामिथीमुरडीभरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

काशं वा सृष्टे'त्यादयः सर्व एव ज्ञेयाः । तथा च सर्वेषां सृष्टिराक्यानामविरोधः सिद्धयतीति भावः । ननु सृष्टे ब्रह्मशब्दाऽभावादानुपपत्तिप्रतिसन्धानाऽभावेनाऽध्याहारस्याऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च कथमेतस्य फलवान्योक्ततन्निष्ठकर्तृत्वनिश्चायकत्वमित्यत आहु.—'ब्रह्मविचार' इति । यत्तदोनित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्य प्रतिज्ञासूत्रेऽधिकृतस्य ब्रह्मण एव सन्निहितत्वाद्भिन्नेषोपस्थापकत्वमिति नाऽध्याहार इत्यर्थः ।

गोखामिथीमुरडीभरविरचित विवरणम् ।

ननु सृष्टे किमर्थमयं छिष्टप्रयोगः कृतः । येनानेकन्यास्यान सभू(कृत)तमत आहु.—'एतेने'ति । जन्माद्यसेति छिष्टप्रयोगेणेत्यर्थः । 'प्रकारा' इति । स्वमते साक्षात्कर्तृत्वम् । परमते तदसत्त्व, कुत्रचित् क्रमेणेति प्रकाराः ।

ननु लक्ष्ये लक्षणसमन्वयार्थं लक्ष्यबोधकं पदमवश्यं यत्कथ्यमत आहु.—'ब्रह्मे'ति । 'आपाती'ति, अर्थादित्यादि । एतावता लक्षणाशो व्याख्यात । प्रमाणास्य व्याख्यातु-
केन्द्रिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शास्त्रार्थः कर्तृत्वरूपः । प्रकारान्तर उत्पत्तिस्थितिप्रलयनिरूपणरूपप्रकारान्तरे । अत्र ज्ञातव्य इति शेषः । वाक्यद्वयोक्तोत्पत्तिप्रकारो यो विशेषस्तमप्याहु —'यतो वे'त्यादिना । चतुर्था सूत्रविवरण-फलमाहु.—'एतेने'ति । चतुर्था सूत्रविवरणेन । सृष्टे छिष्टप्रयोगेन वेदोक्ता साक्षात्परम्पराभेदेन ये सृष्टिप्रकाराः सूचितस्ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । ननु पूर्वं ब्रह्मसम्बन्धिप्रविचारस्यैवाऽधिकृतत्वेन ब्रह्म-
णोऽनधिकृतत्वादन तद्ब्रह्मेत्यह्याहत भविष्यतीत्याशङ्कामपाकुर्वन्ति—'ब्रह्मविचारे'ति । यत्त-

धीलाभट्टकृता गृह्यवदीपिका ।

'भूतानि जायन्ते' इति श्रुतौ यत्प्रयन्यमिसन्निवृत्तीति गमनप्रवेशयोर्भेद उक्तस्तत्सूचनार्थं भाष्ये जन्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तथाऽस्मिन्नेव विग्रहवाक्ये जाल्यपेक्षया जन्मेत्येकवचनमित्यर्थः । अयमर्थः । यतो वेति श्रुतौ भूतानि जायन्ते इति बहुवचनाद्भूतप्रतियोगिकानि जन्मान्यपि धृत्नीति जन्मपदे बहुवचनं प्राप्नोति अस्ति तु जन्मेत्येकवचनमित्याशङ्क्य जन्मपद एकवचनं साधयन्ति । 'जाल्यपेक्षया एकवचनमिति' । सकलेषु मृतप्रतियोगिकजन्मसु जन्मरूपा जातिरैकेति जन्मपद एकवचनमुचितमतो जन्म आदिर्येषामिति विग्रहः कर्तव्य इति ह्यर्थम् । जन्म आदिर्येषामिति विग्रहेऽन्यपदस्य बहुवचनान्तत्वाज्जन्मादिशब्देऽपि प्रथमावहुवचनरूपो जयः सुप्रां सुलुगिति वैदिकप्रक्रियासूत्रेण लुप्तः । अतो जन्मादीति प्रयोगः सूत्रे साधुः ।

'फलसंबन्धत्वादिति । आरम्भे ब्रह्मचिदाप्नोति परमिति फलस्योक्तत्वात्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येव सृष्टिज्ञानस्य मुख्यमिति तदेव विचार्यत इति भावः ।

भगवदीयश्रीमदिष्टासमणोत्त भवीष ।

विषयत्वेन विचार्यतेऽत्र किं गमकमित्यत आहु.—'फले'त्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमिति'फलबोध-
कवाक्यपठितप्रपाठकान्तर्गतत्वेन तस्य प्राधान्यादिति भावः । नन्वैवमेवास्तु अन्यत्र तु 'यतो वा इमानी'त्यादिस्थलेषु सर्वत्र तपज्जादिनिष्पन्नस्य निमित्तिरूपस्य वा जीवस्यैव कर्तृत्वमस्त्वित्यत आहु.—

न त्वध्याहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्तीति शास्त्रं

गोस्वामिभूमिपुरटीथरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मणोऽधिकृतत्वेऽपि नित्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वात्कथमेतस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य शिष्टेन सूत्रावयवेन तत्समाधानमाह—‘शास्त्रयोनित्वादिति’ । ब्रह्मणः श्रुतेकसमधिगम्यत्वेन कारणत्वाऽपि तथात्वाच्चातुषपत्तिरिति भावः । ननु सूत्रे शास्त्रपदोपादानात्काणान्दान्यायमायावादादीनामपि प्रसक्तैस्तत्रैव कथमुक्तेन प्रकारेण कारणत्वोक्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रशब्दार्थमाह—‘शास्ती’ति । शासनं सन्मार्गं स्थापनम् । नहि काणादादीनां सन्मार्गं स्थापनं कार्यत्वेन वक्तुं शक्यम् । तेषां शुक्रमोहितबुद्धित्वेन च वेदविरुद्धत्वेन मोहार्थत्वात् । ननु वेदशब्दस्य काण्डद्वयवाचकत्वेनोत्तरका-

गोस्वामिभूमिपुरटीथरविरचितं विवरणम् ।

माहुः—‘शास्त्रे’त्वादिना । शास्त्र इति विषयसप्तमी । विषयत्वं च प्रतिपाद्यत्वमित्यभिप्रायेणाऽऽहुः—‘शास्त्रोक्ते’ति । वेदप्रतिपाद्येत्यर्थः । ‘वेद’ इति । प्रभुसम्मितः गृह्यसम्मितः कान्तासम्मितश्चेति शब्दस्य त्रिविधत्वादयं प्रभुसम्मितः शब्द इत्यर्थः । एवं च तदाज्ञामज्ञो न कर्तव्य इति भावः । ननूपनिषद्वाक्यमेवात्र प्रमाणमिति वक्तव्ये वेदसामान्यग्रहणं किम-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचमित्रका ।

दोर्नित्यसम्बन्धादर्थदेव तद्वोधो भविष्यतीति नाऽध्याहारोपेक्षापीत्याशयः । एवं लक्षणबोधकांशाऽऽवृत्तौ सूत्रांशं व्याख्याय प्रमाणयोषकं हेतुभूतं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति—‘शास्त्रे योनिरिति’ । विषयसप्तमीयम् । विषयत्वं चाऽत्र प्रतिपाद्यत्वम् । तथा च शास्त्रे हि सूत्रादिकर्तृत्वं ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यते । अतः शास्त्रप्रतिपादितसृष्ट्यादिकर्तृत्वाद्यदस्य जन्मादिकर्तृ तदेव प्रसङ्गे सूत्रार्थः पूर्ववसितो ज्ञेयः । एतेन ब्रह्म श्रुतेकसमधिगम्यमिति तत्कर्तृत्वमपि तथेति नाऽनुमानगम्यं कर्तृत्वं सद्भि-रादर्तव्यमिति सूचितमतो नाऽनुपपत्तिरिति भावः । अन्यत्र शास्त्रत्वव्यवहारो गौण इति बोधयितुमाहुः—‘शास्ती’ति । एतदुक्तमेवाऽऽदर्शयं सद्भिरिति ज्ञापनार्थमेव वेदपदं परित्यज्य शास्त्र-

श्रीलालमदकृत गृह्यार्थदीपिका ।

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिरिति सप्तमीतत्पुरुषः । शास्त्रे इति सप्तम्या शास्त्रस्याधिकरणत्वम् । प्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन तत्र वर्तमानत्वात् । तथा च शास्त्रे प्रतिपाद्यं यत्कारणं तत् शास्त्रयोनिः । तत्वं शास्त्रयोनित्वम् । फलितमाहुः—‘शास्त्रोक्तकारणत्वादिति’ । ननु ब्रह्मणः कारणत्वमुपनिषत्सुपलभ्यते ततश्च जन्माद्यस्य यत् उपनिषद्योनित्वादित्येन वक्तव्यं तद्विहाय शास्त्रयोनित्वादिति किमर्थ-

नयवदीपधीमद्विच्छरामप्रणीत प्रदीपः ।

‘तेने’त्यादि । तेन ब्रह्मणः कारणतायाः सिद्धत्वेन । एकत्र सिद्ध इत्यादि ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन’ इत्यत्र ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वमिति शास्त्रार्थः सिद्धः स एव ‘यतो वा इमानि’ ‘जानन्दाद्वैव खल्वि-नानी’ त्यादिसिद्धे सर्वत्र बोध्य इत्यर्थः । अत्र तु ‘तस्माद्वा एतस्मादि’त्यत्रेत्यर्थः । ननु ‘जन्माद्यस्य यत्’ इति सूत्रभागेन ब्रह्मणः कारणत्वं व्यवस्थापितं तत्र नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्ब्रह्मणो न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रशेषेण समाधानमाहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । ‘शास्त्रो’क्त्यादि । तथा च ब्रह्मणो यथा तैत्तिकमुत्तयगम्यत्वं वेदेकसमधिगम्यत्वं तथा ब्रह्मनिष्ठकारणत्वमपीति वेदोक्तकारणतायां विप्रतिपत्तौ ब्रह्मापि विप्रतिपन्न स्वात्तस्माद्भेदोक्तमेवाहोकार्यमिति भावः ।

वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां सङ्ग्रहार्थम् । यथास्यैव कारणत्वं, नान्यथा तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । मतान्तरयजन्मादीनां न विकारित्वम् । किन्त्याविर्भावतिरोभावाद्येन

॥ गोस्वामिभूमिगुरदीपरिचित्वा अणुभाष्यव्याख्या ॥

पडस्यानामेव सृष्ट्यादिवाक्यानां कथं ग्रहणमित्यत आहुः—‘सामान्यग्रहणमि’ति । पूर्वस्मिन्नपि काण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां—‘प्रजापतिरकामयते’त्यादीनां सत्त्वात्तेषां सङ्ग्रहार्थं सामान्यग्रहणम् । ननु तत्र प्रजापतिप्रभृतीनामेव कर्तृत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कथं ब्रह्मण एव तत्त्वं तत्राहुः—‘यथास्यैवेत्युपरिष्ठाच्च न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानमि’त्यारभ्येत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे प्रपञ्चस्य कथं न्वादब्रह्मत्वापत्तिस्तथा चायं सिद्धान्तः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘मतान्तरवदि’ति । ननु जन्मादिसृष्ट इदमाऽनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्याऽनेकाऽद्भुतरचनासुक्तकोटि-

॥ गोस्वामिभूमिगुरदीपरिचित्वा विवरणम् ॥

र्यमित्यत आहुः—‘सामान्ये’ति । पूर्वकाण्डे सृष्टिवाक्यानामिति । भाववृत्तसूक्ते, सो अद्भ वेद यदि चा न वेद इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । एतेन सकलवेदार्थरूपो भगवानिति सूचितम् ।

ननु केषांचिन्मते ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं योनिपदमपि निमित्तकारणवाचीति किमर्थं कारणस्य ब्रह्मणः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘यथे’ति । उपरिष्ठादग्रिमसूत्रे । ननु साहचै-

॥ द्विद्विचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ॥

पदम् । ‘सामान्ये’ति । सर्ववेदवाचकशास्त्रपदग्रहणम् । ‘पूर्वसृष्टी’ति । पूर्वैभ्यः प्रजापतिभ्यो या सृष्टिस्तत्प्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डेयैरपि वास्यैर्ब्रह्मण एव कर्तृत्वं प्रतिपाद्यत इति बोधनार्थं तथेति भावः । अन्यथा मिश्रवाक्यविरोधः स्यात् । सर्वकारणता च ब्रह्मणो भज्येत ।

ननु प्रजापतिप्रभृतीनामपि श्रुत कर्तृत्वं कथं निहोतुं शक्यमित्यत आहुः—‘यथे’ति । अस्य ब्रह्मणः । ‘उपरिष्ठादि’ति । समन्वयाद्यधिकरणेषु । प्रजापत्यादिरूपेणाऽपि ब्रह्मण एव कर्तृ-

॥ श्रीकालभट्टकृता बृहस्पदीयिका ॥

सुक्तमित्याशङ्क्य समादधते—‘सामान्यग्रहणमि’त्यादिना । आस्तीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या वेदस्य ग्रहणात्पूर्वकाण्डेऽपि प्रजापतिरकामयतेत्यादिसृष्टिवाक्यानां विद्यमानत्वाच्चैरपि ब्रह्मकारणतैव बोध्यत इति ज्ञापनाय पूर्वकाण्डोत्तरकाण्डोभयग्रहणार्थं वेदवाचकशास्त्रपदोपादानं शास्त्रयोनित्वादिति त्वर्थः । ननु पूर्वकाण्डे प्रजापतीनां कारणत्वोक्ते कथं ब्रह्मैककारणकत्वं प्रपञ्चस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्य समादधते—‘यथास्यैव कारणत्वमि’त्यादिना । ‘उपरिष्ठादि’ति । भाष्ये, ‘ननु न सर्वो

॥ भगवदीश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतं प्रदीपः ॥

सामान्यग्रहणं उपनिषत्पदमनुक्त्वा ‘शास्त्रे’तिपदप्रयोगरूपम् । पूर्वसृष्टिवाक्यानां ‘प्रजापतिरकामयते’त्यादिपूर्वकाण्डेयसृष्टिवाक्यानाम् । सङ्ग्रहार्थं ब्रह्मणि कारणताप्रतिपादकत्वेन सङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । ननु प्रजापतिप्रभृतीनां कारणताप्रतिपादकवाक्यैस्तेषामेव कारणत्वं प्रतिपाद्यते, ननु ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘यथे’त्यादि । अस्यैव ब्रह्मण एव । एवकारेण ब्रह्मविज्ञाना कारणत्वव्यवच्छेदः । उपरिष्ठात् अग्रिमसूत्रेण । ननु प्रपञ्चस्योत्पत्तिमत्त्वे प्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वापत्तिरित्यत आहुः—‘मतान्तरे’-

वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थश्च, अतस्मिन् व्याप्नोतीति अत्, शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति ।
नैतत् सूत्रकारसम्मतिमिति प्रतिभाति । तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च सिद्धं निरङ्कुश-
जगत्कर्तृत्वेन ।

गोस्वामिधर्मसुरलीपयविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते । 'नन्वि'ति । शास्त्रेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शास्त्रं वेदः । तस्मिन्योनिः
शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादिति सूत्राऽनयवस्य व्याख्यातत्वात्सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे
गोस्वामिधर्मसुरलीपयविरचितं विवरणम् ।

सूत्रम् । तस्य विभागेनेत्यर्थः । एवं च रूपप्रपञ्चकर्तृत्वबोधकं जन्माद्यसेत्येकं सूत्रम् । नामप्र-
पञ्चकर्तृत्वबोधकं शास्त्रयोनित्वादित्यपरं सूत्रमिति विभागेन प्रतिज्ञां कृत्वेत्यर्थः । ननु सूत्रं तु
पञ्चम्यन्तं अर्थादायातं यद्ब्रह्मपदं तत्प्रथमान्तमिति समानविभक्तिकत्वाऽभावेनान्वयाभावात्कथं
तद्विधेयत्वं तस्येत्यत आहुः—'समन्वयादी'ति । तथा च समन्वयादिसूत्रादारभ्य सूत्रेषु हेतुपञ्च-
म्यन्तत्वं स्वीकुर्यन्ति । अत्र तु शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तत्वात् । 'शास्त्रे'ति । सम्यागनिरूपि-
तत्वमर्थः । शास्त्रनिरूपितकारणत्वाश्रयं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । एवं च शास्त्रस्य शब्दस्वरूपत्वात्तन्मात्रं
प्रपञ्चकर्तृत्वं भगवतः सूत्रेण बोधितमिति भावः । एतन्मतं खण्डयन्ति—'नैतदि'ति । 'भाती'ति ।
शास्त्रयोनिरित्येतावतैव स्वदीयार्थसिद्धौ शेषवैयर्थ्यम् । मात्रालापवस्य सूत्रकाराणां हर्षजनकत्वादक्षर-
द्वयगौरवस्य दुःसहत्वादिति भावः । 'जगत्कर्तृत्वेने'ति । शास्त्रप्रतिपाद्यस्वतन्त्रजगत्कर्तृत्वलक्षणे-
नेत्यर्थः । प्रकृष्टादिवारणाय शास्त्रेति । केवलशास्त्रप्रतिपाद्यस्यैव लक्षणत्वे धर्मं व्यभिचार इत्यतो
जगदिति । शास्त्रप्रतिपाद्यजगत्कर्तृत्वं प्रजापतेरप्यस्तीत्यतः स्वतन्त्रेति । अत्र पूर्वकाण्डे निर्धारे

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सम्मतिवीजं तु शास्त्रयोनीत्येतावतैव तत्तत्पर्यलभेऽधिकस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्युपसंहरन्ति—'तस्मा-
दि'ति । कर्तृत्वाद्यन्यथापुपत्तेः । कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते—नन्विति । अवान्तरकारणत्वमपि तेषां

श्रीलालसहजता गुडाचन्द्रोपिका ।

तथा च जन्माद्यसेत्येवंशब्देन रूपनामोभयप्रपञ्चस्य ग्रहणस्य पृथक्सूत्राऽपेक्षेत्यर्थः । 'नैत-
त्सूत्रकारमतमि'त्यादि । शास्त्रयोनित्वमतदीति व्युत्पत्त्या शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तब्रह्म-
वाचकमिति परेषामाशयस्तं—दृश्यन्ति—'नैतत्सूत्रकारमतमि'त्यादिना । यदि सूत्रकारसाऽय-
माशयः स्यात्तदा शास्त्रयोनिरित्यावदेव बदेन स्वधिकमतः शास्त्रयोनिरित्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि त्यादि-

भगवद्दीधिमद्विचारामप्रणीतः प्रदीप ।

प्रतिज्ञा । शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रं पूर्वसूत्राद्विभज्य तन्मते पञ्चम्यर्थानन्वयात्प्रथमान्तं सूत्रमि-
त्युक्त्वा द्वितीयसूत्रेण शब्दसृष्टिप्रतिज्ञा इत्येवंरूपं वन्यतमुपन्यस्यन्ति—'पृथगि'त्यादिना । हेतुम्
वर्णयन्ति समन्वयार्थहेतुत्वं वर्णयन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रथमान्ततामुपवर्णयन्ति । 'अन्वये'त्यादिना ।
तद्व्युत्पत्तिः । 'नैतदि'त्यादिना । दृश्यं तु शास्त्रयोनिरित्यावतैव प्रतिज्ञासिद्धेस्त्वादिति भागस्य
वैयर्थ्यं नहि सर्वज्ञः सूत्रकारो व्यर्थं प्रयुक्ते इति । खोक्तसूत्रार्थं निगमयन्ति । 'तस्मा'दित्यादिना ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादिप्रयुक्तं प्रजापतिप्रभृती-
नामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । नचाऽवान्तरकार-
णत्वम् ? । परस्याऽश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद्बिरोधः । सन्देहश्च । मीमां-

गोखामिधीनुरलीचरविरचित अनुभाष्यव्याख्या ।

मानमित्युक्तं भवति । तत्र घटते । 'प्रजापतिरकामयते'त्याहुपाख्यानेषु प्रजापतिप्रभृतीनां
तपोयज्ञादियुक्तानां यज्ञानां च जगत्कारणत्वस्य श्रवणात् ।

ननु यथा घटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षादीनामवान्तरकारणत्वेऽपि प्रमाणानां कारणत्वं नाऽपगच्छति,
तेषामप्यवान्तरकारणत्वं कथं ब्रह्मणः कारणत्वमुपहन्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'न चे'ति । तत्र हेतुमाहुः—
'परस्ये'ति । यथा तत्र प्रमाणानां मुख्यत्व प्रत्यक्षसिद्धं, न तथा पूर्वकाण्डे प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परस्य
श्रवणमस्ति, येनावान्तरकारणत्वं तेषां कल्प्येत । ननुत्तरकाण्डे परस्य श्रवणाच्छास्त्रयोनित्वमप्रतिहत-
मेव, न ह्युत्तरस्य शास्त्रत्वं नाऽस्तीति वक्तुं शक्यम् । तथा च का वाऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—'उत्त-
गोखामिधीनुरलीचरविरचित विपरणम् ।

मन्यमाना ब्रह्मणि स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वमसहमाना मीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—'नन्वि'ति । 'तपो-
यज्ञादियुक्ते'ति । क्वचित्सुस्तके तपोयज्ञादिप्रयुक्तेत्यपि पाठः । 'अवगम्यमानत्वादि'ति ।
प्रजापतिरकामयत, प्रजाः सृजेयेत्यादिना तपःसाहचर्येण प्रजापतेर्यज्ञसाहचर्येणान्यस्य
जगत्कारणत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । 'नचे'ति । न हीत्यर्थः । 'अवान्तरे'ति । भूत्यादीनां यथा यत्कि-
ञ्चित्कारणत्वं तथा प्रजापतेरिति । न हीत्यर्थः । 'अश्रवणादि'ति । प्रजापत्यादिष्वतिरिक्तस्याऽश्रव-
णादित्यर्थः । ननुत्तरकाण्डे श्रवणं वर्तत इत्यत आह—'उत्तरे'ति । 'द्वयप्रतिपादनादि'ति । कर्तृ-
कैश्चिद्विरचित चेदन्ताचक्षिणः ।

परिहरन्ति—'नचे'ति । 'परस्ये'ति । मुख्यस्येत्यर्थः । 'द्वयमि'ति । कर्तृत्वं तदभावश्च ।

भित्तादृष्टकृत्वा गृहाणदीपिकम् ।

लघिकमुक्तमतो ज्ञापयति परोक्तं न व्यासाश्रयगोचर इति । 'उत्तरकाण्डे तु द्वये'त्यादि । यतो
वा इमानि भूतानीत्यादिना कर्तृत्वप्रतिपादनं, निष्कलं निष्क्रियमित्यादिना नित्यशु-
द्धबुद्धेत्यादिना च कर्तृत्वाऽभावप्रतिपादनमिति विरोध इत्यर्थः । तथा चोत्तरकाण्डे विरोधस-
न्देहयोः सत्वात्पूर्वकाण्डे ब्रह्माऽतिरिक्तस्य प्रजापतिप्रभृतेः कर्तृत्वप्रतिपादनाच्च ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं
वेदसिद्धमतः शास्त्रयोनित्वं यदुक्तं तत्र सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षिणो हार्दम् ।

रुगवर्दी श्रीमद्विच्छारामप्रणेत प्रदीप ।

जगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वे असहमाना, प्रत्यवतिष्ठन्ते । ननु इत्यादिना ।
प्रभृतिप्रदेन क्षेत्रज्ञप्रकृत्यादीनां ग्रहणम् । तत्तदुपाख्यानेषु प्रजापतिक्षेत्रज्ञाहुपाख्यानेषु ।
अवान्तरकारणत्वत्वं मुख्यं कारणत्वं परब्रह्मणः अवान्तरकारणत्व प्रजाप्रत्यादीनाम् । 'परस्ये'-
त्यादि । तथाचेन्द्रियाणां सन्निकर्ष इव यस्यावान्तरकारण प्रजापतिः स्यात्तादृशपरस्य प्रपाठके अश्रव-
णादित्यर्थः । ननुत्तरकाण्डेन ब्रह्मणि कर्तृत्वं व्यवस्थापनीयमत आहुः । 'उत्तरे'त्यादि । द्वयप्रति-
पादनात् 'तस्माद्वा' 'यतो वा' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वस्य 'नित्यशुद्धबुद्धे'त्यादिभिः कर्तृत्वाभावस्ये-
तिविरोध इत्यर्थः । सन्देहश्च कर्तृत्वतदभावोभयसाधारणचेतन्यधर्मेदर्शनात्सन्देहोपीत्यर्थः । मीमां-

सायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । बाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम । किञ्च, वेदान्ताः किं

गोभ्यामिधोमुरलीपरविरचिता अनुभाष्यमाख्या ।

रकाण्डे त्विति । ब्रह्मविषयादिश्वेति कारणद्वयस्य समप्राधान्येन प्रतिपादनात्परस्परप्रतिबन्ध एक-
स्याऽपि कारणत्व न सम्भवतीति कारणत्वस्य विरोधो विरहः श्रौतत्वाऽविशेषात्सन्देहश्च सादित्यर्थः ।

ननु सत्यपि सन्देहे मीमांसया तदपगमो भविष्यतीत्याशङ्कताह 'मीमांसाया' इति । मीमां-
सया श्वेकतरनिश्चये सन्देहाऽपगमस्तथा च द्वितीयस्याऽऽप्यस्याऽप्रामाण्यमेव भवेत् । ननु श्रौतत्वा-
ऽविशेषादेकतरबाधस्याऽऽशङ्क्यत्वात्कालभेदेनोभयमेव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—'उभये'ति । तत्र
हेतुः—'वेदे'ति । निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य बाधितानधिगताऽसन्दिग्धयोषजनकत्वरूपाऽन-
पेक्षप्रामाण्योपपत्त्यर्थं कालभेदेनोभयोपपत्तौ शास्त्रस्य मीमांसाया वैयर्थ्यमेव भवेदित्यर्थः ।

गोभ्यामिधोमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

त्वाऽकर्तृत्वयोर्द्वयोः प्रतिपादनादित्यर्थः । 'सन्देह' इति । उभयप्रतिपादकवाक्ययोः प्रामाण्यादेक-
तरपक्षपातस्याऽऽशङ्क्यत्वात्सन्देह इत्यर्थः ।

नन्यत एव मीमांसाया उपयोग इत्यत आह—'मीमांसे'ति । 'उभयसमर्थने'ति । कर्तृ-
त्वाऽकर्तृत्वोभयसमर्थने । 'अवोचाम' इति । बाधितार्थप्रतिपादकत्वरूपाऽप्रामाण्यं वेदे नास्ती-
त्युक्तं, प्रागित्यर्थः । एव च स्वतन्त्रजगत्कारणत्वं कुत्रापि नास्तीति धीजाहुरन्यायेनानादिषुष्टिवाद
एव स्वीकार्य इति यतो वेत्तादिना कार्यलक्षणं न सम्भवतीति भावः । इदानीं वेदान्तविचारस्य
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तसम्मिदिका ।

विरोधो मियोवाक्ययोः । सन्देहः कर्तृत्वं तदभायो वेत्येवरूपः । 'एकांशाख्ये'ति । निषेधप्रति-
पादकवेदभागस्य । 'उभये'ति । कर्तृत्वतदभावयोः । शास्त्र मीमांसाशास्त्रम् । 'तत्सिद्धेरि'ति ।
उभयसिद्धेः । वेदप्रामाण्ये हेतुं स्मारयन्ति—'बाधितार्थे'ति । ननु सिद्धं तर्हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमिति
मनसि निषाय ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानामेव विकल्पेनाऽकिञ्चित्करत्वमाहुः—'किञ्चे'त्यादि ।
धीरालम्ब्यहृता गृहार्थदीपिका ।

'ननु सन्देहनिवारणमनया मीमांसया भविष्यति । तथा च कर्तृत्वकर्तृत्वभावयोर्मध्ये एक
एवार्थोऽवशिष्येत । ततश्च सर्वं निर्दुष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—'एकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यादिति ।
यदि कर्तृत्वतदभावयोर्मध्येऽन्यतरस्वीकारस्तदा स्वीकृतप्रमेयाऽतिरिक्तप्रतिपादकत्वैकांशस्य तच्छ्रुति-
भागस्याऽप्रामाण्यं सादित्यर्थः । यदि च मीमांसयोभयमप्याद्रियते तदा मीमांसाशास्त्रवैफल्यम् । कुतो
वैफल्यमित्याकाङ्क्षायामाह—'वेदप्रामाण्यादेवे'त्यादि । अतः परं पूर्वकाण्डोक्तकारणत्वानां प्रजाप-
तिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वं नतूत्तरकाण्डोक्तकारणताकस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमिति द्रढयितु-
गुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डापेक्षया शक्तिश्चित्करत्वसमर्थनाद् विकल्पमाह—'किञ्चे'त्यादिना । वेदशेषत्वं
समवर्द्धीधोमद्विपरविरचितं प्रज्ञेयम् ।

सायाः उत्तरमीमांसायाः । एकांशाख्येत्यादि । तथा च कोटिद्वयमध्ये यत्कोटिनिर्णयः क्रियते
तदितरकोटिप्रतिपादकवेदान्तस्याप्रामाण्यं सादित्यर्थः । उभयेत्यादि कोटिद्वयस्यापि ब्रह्मण्यङ्गीकारे
इत्यर्थः । शास्त्रवैफल्यं विरोधसैवाभावेन तन्निर्धारार्थं व्यासस्वरूपशास्त्रस्य वैफल्यमित्यर्थः ।
तत्सिद्धेः विरुद्धकोटिद्वयस्य ब्रह्मणि मिद्वेदित्यर्थः । वादी वेदप्रामाण्यमेव दृढं प्रदर्शयति बाधि-

वेदशेषा, वेदा वा ? । नाद्यः । अनुपयोगात् । अनारभ्याऽधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वका-

योस्वामिश्रीमद्विरचितस्य ब्रह्मभाष्यव्याख्या ।

अथ पूर्वकाण्डोक्तप्रकरणपठितप्रभृतीनामेव कारणत्वं न ब्रह्मण इत्येव वक्तुं ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकानां वेदान्तानां पूर्वकाण्डोपस्थापकचित्करत्वसमर्थनार्थं विकल्पमाहुः—‘किञ्चे’ति । तत्प्रथमं पक्षं दूषयन्ति—‘नाद्य’इति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे हि तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याऽऽज्यावेक्षणस्य तदङ्गभूताऽऽज्यसंस्कारकत्वम् । न चेह तथा । प्रकरणभेदात् । किञ्च । शेषत्व हि द्वेषा सम्भवति । स्वरूपोपकारित्वेन फलोपकारित्वेन वा । न हि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वम् । नित्यशुद्धबुद्धोदासीनाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपादनेन कर्तृदेवताऽदिप्रकाशनार्थत्वाऽभावात् । नापि फलोपकारित्वम् । तत्प्रतिपादनस्य कर्मसमृद्ध्यर्थत्वाऽभावात् । नन्वना-
रभ्याऽधीतमपि ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती’त्यव्यभिचारितकृतसम्बन्धजुह्वारेण जुहूपदं कृतं स्मारयद्वाऽप्येन पर्णतायां यथा कृत्योपभावमापादयति, तथाऽत्मनोऽप्यव्यभिचारितकृतसम्बन्धोऽऽत्मद्वारे-

योस्वामिश्रीमद्विरचितस्य विवरणम् ।

निष्फलत्वात् न कर्तव्य इत्याक्षिपति—‘किञ्चे’ति । ‘वेदशेषा’ इति । वेदस्य वेदोक्तकर्मण-
शेषा अङ्गभूता इत्यर्थः । ‘वेदा’ इति । प्रयोगानुष्ठापकवाक्यरूपा इत्यर्थः । ‘अनुपयोगा-
दि’ति । वेदान्तानां ज्ञानाङ्गब्रह्मप्रतिपादकत्वेन द्रव्यदेवतादिप्रकाशकत्वाऽभावादनुपयोगादित्यर्थः ।
अनारभ्य प्रकरणमप्राप्य । अधीतत्वेन पठितत्वेन । तदुपयोगित्वे वेदोक्तकर्माणोपयोगित्वे ।

किञ्चिद्विरचितस्य वेदाम्बुचिन्ता ।

‘अनुपयोगादि’ति । पूर्वकाण्डोपस्थापकार्थयोधेन, युक्ते कर्मणि वा, तेजोवैच्युतमित्यादिविनिर्णाय-
कत्वाऽभावेनाऽनुपयोगात् । नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयनीत, व्याध्यायोऽध्येतव्यो यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्यनारभ्याऽधीतमपि वाक्यजातं तदुपयोगिकमोपयोगिसार्थप्रतिपादनद्वारा
यथा तच्छेषत्वमाद्य भजते, तथा तदुक्तकर्मकार्यस्वरूपप्रतिपादनेन वेदान्ता अपि तच्छेषभाव भजन्त
इत्यत आहुः—‘अनारभ्ये’ति । ‘तदि’ति । वेदवेदोक्तकर्माणोपयोगित्वे । ‘गतार्थत्वमि’ति ।

श्रीलालसहकृता गृह्यसूत्रिका ।

दूषयति—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे अङ्गत्वं स्यात् । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठि-
ताऽज्यावेक्षणवत् । वेदान्ते तु प्रकरणभेदाद्वाङ्गत्वमित्यर्थः । अन्यच्च । स्वरूपोपकारित्वेन फलो-
पकारित्वेन शेषत्व द्वेषा । तत्र वेदान्तानामसङ्गोदासीनाऽऽत्मस्वरूपप्रतिपादकतया कर्तृदेवताप्र-
काशनार्थत्वाऽभावान्न स्वरूपोपकारित्वम् । नवा फलोपकारित्वम् । निर्लेपाऽऽत्मप्रतिपादनस्य कर्म-
समृद्ध्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचारितकृतसम्बन्धजुह्वारेण कृतं

भगवदधीमदिच्छासम्भवीत प्रदीपः ।

तार्थत्वादि । वेदान्तग्रामाग्रे तदुक्तोक्तं सिध्येदिति तत्प्रामाण्यमेवाक्षिपति ‘किञ्चे’त्यादिना । नाद्य
इति । तत्रहेतु अनुपयोगादिति । वेदशेषा हि द्वेषा वेदबोधितकर्माणोपकारित्वेन, कर्मफलोपका-
रित्वेन वा । नहि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वपटकद्रव्यदेवताप्रतिपादकरूपसम्भवति । तत्र
द्रव्यदेवेति हि कर्मस्वरूपम् । तत्र नित्यशुद्धबुद्धसुखभावोदासीनस्य कर्मस्वरूपापटकत्वेन स्वरूपो-
पकारित्वासम्भवात् । नापि फलोपकार्यङ्गत्वं तादृग्ब्रह्मणोऽकारणत्वेन तत्प्रतिपादनस्य फलोपकारि-
प्रतिपादनत्वासम्भवात् । ‘अनारभ्ये’त्यादि । ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप श्लोक सम-

ण्डविचारेणैव गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मण-
त्वाभावाच्च । तस्माद्देवोपरा वेदान्ता इति तेषां किं स्यादिति चेत्—

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

णाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वं कस्माच्च भवतीत्याशंक्याऽऽहुः—‘अना-
रभ्ये’ति । तथा सति तद्विचारेणैव गतार्थत्वात्कृतमुत्तरविचारेण । दूषणान्तरमप्याह—‘विद्ये’ति ।
‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादिभिः सिद्धो वेदान्तानां श्रवणा-
द्विद्वारकाऽपरोक्षसाक्षात्कारजनकत्वेन ब्रह्मविद्यायां प्रवेशो व्याह्रन्येत । शेषत्वेन स्वतन्त्रफलजनकत्वस्य
चक्षुमशक्यत्वात् । द्वितीयं दूषयति—‘न द्वितीयः’ इति । तत्र हेतुमाहुः—‘यज्ञे’ति । वेदो हि नित्य-
गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

यथाऽनारभ्याऽधीतत्वेन सूत्राणि, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनधीतेत्यादिवाक्येनोपनयनादावपि प्रत्यु-
क्तानि भवन्ति, तथा प्रकरणमप्या विहिता वेदान्ता अपि यदेव विद्यया करोतीति वाक्येन
वेदोक्तकर्मसंप्रयोगित्वे स्वीक्रियमाणे सतीत्यर्थः । ‘पूर्वकाण्डविचारेणैवे’ति । पूर्वमीमांसायां
तृतीयाध्याये, ‘अथातः शेषशेषिभावलक्षणमि’त्यनेन, प्रथमाध्याये स्मृतिपादे च सूत्रादीनां प्राप्ता-
प्यविचारः कृतं इति तेनैव गतार्थत्वमस्या इति भावः । ‘विद्याप्रवेश’श्चेति । वेदशेषत्वेन स्मृतीनां
चतुर्दशविद्यानु-यथा प्रवेशस्तथाऽऽस्तीत्यर्थः । चकारात्पुराणेषुपि । ‘यज्ञे’ति । यागतद्वयप्रधान-
प्रयाजादीनामप्रतिपादनादित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचमिद्वल ।

उत्तरमीमांसाया इति शेषः । तथा चैतद्वैयर्थ्यमिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—‘विद्ये’ति । तर्हि
त्वदभिमतब्रह्मविद्यायां वेदान्तानां प्रवेशो न स्यात् । स्वातन्त्र्येण साधनफलनिरूपणात् । ‘यज्ञे’ति ।
वेदे हि साध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुक्तम् । तत्र स्मृतिसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादक-
तया । न हि वेदान्तास्तत्रप्रतिपादयन्ति । सिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वात् ।

धीतास्तद्वद्वृत्ता गृह्यार्थदीपिका ।

स्मारयद्वाक्येन यथा क्रतुशेषतां पर्णतायाः प्रतिपादयति । तथैवाऽव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धात्मद्वारे-
णाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वमात्मपदं कृत्वा नापादयेदित्याशङ्क्याऽऽहुः—
‘अनारभ्याऽधीतत्वेने’त्यादि । अथवा । अनारभ्याधीता अपि स्मृतयो गृह्यसूत्राणि च, यत्रै-
किञ्च मनुरचदत्तद्वेपजमितादिवाक्येन शेषतां प्राप्तास्तथा वेदान्ता अपि, यदेव विद्यया
करोतीति श्रुत्या कर्मणो वीर्यवत्तरतासम्पादनेन शेषतां लप्स्यन्त इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अनारभ्या-
धीतत्वेने’त्यादि । यदि पूर्वकाण्डशेषत्वं तदा पूर्वमीमांसायाः सर्वेषां वेदान्तानामपि निर्णये सिद्ध
उत्तरमीमांसाया गतार्थतेति भावः । पूर्वकाण्डशेषत्वे दूषणान्तरमाह—‘विद्याप्रवेशश्चे’ति ।

भगवद्गीश्रीमद्विरचितामणोत्तरा-ग्रहीय ।

श्रुते’ इत्यव्यभिचारितक्रतुसम्बद्धब्रह्मद्वारेण क्रतुं स्मारयद्वाक्यं यथा पर्णतायाः क्रतुशेषतां बोधयति
तथाऽव्यभिचारितक्रतुसम्बद्धालोपस्थितिद्वारेणानारभ्याधीतवेदान्तवाक्यानामपि कर्मोपयोगित्वे पूर्वमी-
मांसयैव गतार्थता उत्तरस्याः अनुपयोग एव । विद्याप्रवेशः पूर्वोक्तरीत्या कर्मोपयोगीकारे श्रवणा-
दिसम्पाद्यब्रह्मविद्यानुपयोगेनोपनिषदां ब्रह्मविद्यानुपयोगित्वमित्यर्थः । न द्वितीयः वेदा इति द्वितीयः ।

गोत्राभिधीगुरादीपरविरचितं अनुभाष्यत्याह ।

स्वाध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायी । तत्र खेष्टसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादकत्वेन । नहि वेदान्तानां तत्प्रतिपादकत्वमस्ति । सिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽभावेन स्वाध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वाच्च वेदत्वम् । अस्मिन्नेव विषये हेत्यन्तरमप्याहुः—‘मन्त्रे’ति । पूर्वतन्त्रे द्वितीये । ननु मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वे ‘द्वादशशतं ददाति’ ‘अनुपन्ध्यामालभेते’त्यादिविधीनां मन्त्रत्वं ब्राह्मणत्व वेतिसन्देहे मन्त्रत्वमिति । कथमेवमवगम्यत इति चेदित्यम् । ‘न तानसन्ति न दधाति तत्करो नैना अमित्रो व्यथिरादधर्षति । देवांश्च याभिर्व्यजते ददाति च योगिन्नाभिः स च ते गोपतिः सहे’त्यादिमन्त्रेष्वपि यजते ददातीत्यादिविधायकशब्दश्रवणात्तेषामपि विधायकत्वस्य सत्त्वाद्धिनां मन्त्रत्वमिति पूर्वपक्षो, ‘विधिमन्त्रयोरेकार्थ्यमैकशब्दादि’त्यनेन प्रपञ्चितः । एतदर्थस्तु विधिमन्त्रयोरेकार्थ्यप्रवर्तकत्वम् । तत्र हेतुः । ‘ऐकशब्दादि’ति । एक एव हि शब्द उभयत्र । न हि स एवैकत्र प्रवर्तकोऽपरत्र नेति वक्तुं शक्यम् । तस्मादत्रापि विधायक इति । ततः सूत्रकारः स्वयमेव समाधानमाह—‘अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यादित्यनेन । मन्त्रोऽभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितिमेव जनयति

गोत्राभिधीमद्विरिपरविरचितं त्रिवरणम् ।

ननु यज्ञाप्रतिपादनेऽपि ‘यदेव विद्यया करोती’त्यनेन यागोपयोगिविद्याप्रतिपादनमस्तीत्यत आहुः—‘मन्त्रे’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । ‘धेदोपरा’ इति । वेदान्तानामार्यप्रसिद्धिमात्रेण वेदत्वे तूपरभूमितुल्या इत्यर्थः । ‘तेषामिति । विचार इति शेषः । ‘किं स्यादिति । फलमिति

केचिद्विरचिता वेदान्तव्युद्भिदा ।

ननु मन्त्रादिवेदत्वमस्त्वित्याशङ्क्यामाहुः—‘मन्त्रे’ति । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकः । तदुभयस्वरूपमपि पूर्वतन्त्रे द्वितीयस्य प्रथमे ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या,’ ‘शोषे ब्राह्मणशब्द’ इत्येतत्साम्यां निर्णयितम् । तत्र चोदकत्वमत्र प्रयोगकालेऽनुष्ठानौपयिकार्थप्रकाशकत्वम् । शेषोऽवशेषः । तथा च मन्त्रातिरिक्तः कर्माहभूतोऽर्थवादविधितिगदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दवान्य इत्यर्थः । तथा च वेदान्तेषु तल्लक्षणाऽभावाच्च तत्त्वमिति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । वेदशेषवेदत्वाऽभावाच्चथाभूताः । तयात्वमपि वेदत्वेन शिष्टाचारमात्रात् । ईदृशानां तेषां विचारे किं फलम् । न किमपीत्यर्थः । तथा चैतादृशैतत्प्रतिपादितमन्त्रकर्तृत्वं न विश्वसनीयमिति भावः ।

श्रीलालमुद्रहता गृध्रायेदीपिका ।

यदि पूर्वकाण्डशेषत्वमुपनिषदां, तथा तच्छेषत्वेन स्वतःफलजनकत्वाऽभावात् ब्रह्मविद्यायामप्रवेशः सादित्यर्थः । ‘तेषां किं स्यादिति । तेषां वेदान्तानां वेदोपरत्वात्किं स्यात् । वेदत्व वेदशेषत्वं

भगवदीधीमुनिष्ठानामप्रणीतं प्रदीप ।

मन्त्रेत्यादि वेदान्तानां मन्त्रब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । ता हेतुमाहुः । ‘यज्ञे’त्यादि । वेदान्तानामिष्टसाधनीभूतकर्माप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । मन्त्रस्तु कर्मप्रवृत्तपुरुषस्य व्यापारनिचयसम्पादकः । ‘द्वादशशतं ददाति अनुपन्ध्यामालभेते’तिविधिरूपमन्त्राणामपि तादृशनिचयसम्पादकत्वमप्याहृतमेव । तस्मादेतदन्यतररूपत्वाभावाच्च वेदत्व वेदान्तानामित्यर्थः । पूर्वपक्ष निगमयन्ति ‘तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या पुरुषार्थसाधनोपयोगित्वाभावेपि वेदपदप्रवृत्तिनिमित्तवेदत्वस्य

मैवम् । अस्ति तावद्वेदत्वम् । अध्ययनादिभ्यः । स्मरणाच्च । प्रमाणञ्च सर्वोऽपि

गोस्वामिभ्रीमुखीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

न विधायकः । तत्र हेतुः—प्रयोगसामर्थ्यात् । मन्त्रस्तु प्रयोगे समर्थः । प्रयोगः प्रवृत्तस्य व्यापारनिचयः । विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः । तेनैव प्रवृत्तत्वात् । कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थम् । किन्तु प्रमितिमेव जनयति । निश्चया कुर्यादिति । तस्मान्मन्त्रस्य न विधायकत्वम् । समानशब्दश्रवणेऽपि भेदकं रूपं यत्तु सूत्रकार एव मन्त्रलक्षणमाह—‘तद्योदकेषु मन्त्राख्ये’ति । कर्मविधिना ह्यनुष्ठानं बोध्यते । विविमन्त्रस्तु साधनत्वेनेति । अग्रेऽपि कर्मणि तदनुवादकत्वात्तेषां कर्मणां चोदकत्वं भेषु सिद्धम् । अतः कर्मणि यागादौ यः साधनभूतः शब्दः स मन्त्रः । कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवति । ततो विधेर्यथावादिश्व मन्त्रत्वाऽभावेऽपि वेदत्वसमर्थनार्थं ब्राह्मणलक्षणमुक्तं ‘शेषे ब्राह्मणशब्द’ इति । मन्त्रातिरिक्तः कर्माङ्गभूतोऽर्थवादविधिनिगदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दाच्च इत्यर्थः । तथा च मन्त्रब्राह्मणलक्षणाऽभावात्कथं वेदान्तानां वेदत्वम् । ननु तेषामवेदत्वे कथं वेदत्वेन प्रसिद्धिरित्यत आहुः—‘तस्मादि’ति । यस्माद्वेदलक्षणाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रवृत्तिस्तस्मात्तदुपपत्त्यर्थं वेदान्तानां वेदोपरत्वाद्देवशब्दाभिधेयत्वम् । यद्योपरभूमेः फलोत्पत्तिसम्भावनारहितत्वेन विश्वोपपत्त्याऽभावेऽपि गौण्या घृत्वा स्मिन्शब्दाभिधेयत्वं, तथाऽत्रापि पुरुषार्थपर्यवसानाऽभावेऽपि पाठादिधर्मसाम्याद्देवशब्दवाच्यत्वम् । ननु मन्त्रब्राह्मणवन्मुख्यं तत्त्वमित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायिवेदोपपत्त्या तेषां वेदान्तानां किं, किं सामर्थ्यं स्यात् । न किमपीति भावः । तथाच तैस्तत्प्रतिपादितप्रजापतिप्रभृतिकारणत्वस्य बाधाऽसम्भवात्तेन च तद्वाच्यसाऽन्यायत्वेन सम्भवान्न ब्रह्मणः कर्तृत्वमुपपद्यत इति स्थिते—

उत्तरमाहुः—‘मैवमि’ति । यदुक्तं वेदोपरा वेदान्ता इति । एवं न वक्तव्यं भवति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन वेदत्वात् । कथं पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यत आहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति ।

गोस्वामिभ्रीमुखीचरविरचितं विवरणम् ।

शेषः । तस्माद्वेदान्तविचारस्य निष्फलत्वात्स न कर्तव्य इति भावः । समाधानमाहुः—‘मैवमि’ति । ‘वेदत्वमि’ति । वेदान्तेषु वेदत्वमेव, न वेदोपरत्वमित्यर्थः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । वेदा-

कैश्चिरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्र समादधते मैवमित्यादिना । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायाध्ययनविधिविहित-
ताध्ययनात् । तथा चाऽध्ययनविधिरिव वेदान्तानामन्याकुलवेदत्वं धोषयतीति भावः । अध्यापन-

श्रीलालमहकृता गृह्यपदीपिका ।

वा न स्यादिति भावः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायोऽप्येतन्न इत्यादिविधिविष-
यत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्देवत्वमित्यर्थः । ऋत्यां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां

भक्तवर्दीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः मदीयः ।

सत्त्वात् वेदोपराः वेदत्वे सति ऊपराः फलानुपयोगिनः । यद्योपरभूमिर्भूमित्वे सति फलासम्पादनी-
यत्वमर्थः । किं स्यात् ? तेषां विचारेण किं फलं स्यात् ? तथा च तेषामतिदुर्बलत्वेन ततो ब्रह्मणः
कर्तृत्वप्रतिपत्तिः सुदृष्टाहृतैवेति फलितम् ।

उक्ते पूर्वपक्षे समाधानमाहुः—‘मैवमि’ति । अस्तीत्यादि । वेदान्तेषु न वेदोपरत्वं किन्तु परमदु-
स्वार्थसाधनोपयोगि वेदत्वमेव । तत्र हेतुमाहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । अध्ययनाध्यापनविधिना

गोस्वामिधर्मुरलीपरविरचिता अणुभाष्यम्याख्या ।

स्वाध्यायाऽध्ययनविषयत्वेन वेदान्तानामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात् । न च स्वाध्यायशब्दाभ्यासं पूर्वकाण्डस्यैवेति वाच्यम् । 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाहं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्ड-मुण्डम् । नाऽधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरश्छित्त्वाऽसौ कुरुते कवन्धमि'त्यनेन केवलपूर्वकाण्डाऽध्ययने दोषश्रवणात् । स्वैरधीयत इति व्युत्पत्त्या तस्याऽपि ग्रहणसम्भवाच्च । पोढा विहितस्य वेदैकसमधिगम्यत्वेन शिरोभागप्रतिपादकस्य वेदत्वाऽभावे तावतो भागसोपनिषत्त्व भज्ये-तेत्यादिहेतव आदिशब्देन गृह्यन्ते । हेत्यन्तरमप्याहुः—'स्मरणाच्चे'ति । स्मरणं स्मृतिः । ब्रह्मप्रतिपादिका । तस्या इत्यर्थः ।

अयमर्थः—वेदान्तानामवेदत्वे स्मृतीनामनुमानत्वेन नित्याऽनुमेयवेदानुमापकत्वात्तन्मूल-त्वादेव ग्रामाण्यस्य सर्ववादिसम्मतत्वाद्वलप्रतिपादिकायास्तस्या वेदमूलकत्वाऽभावेनाऽग्रामाण्यमेव भवेदित्यर्थः । यद्वा एव स्मार्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमित्यस्मिन्पक्षे स्मरणाच्चेतिव्याख्याय तत्त्वाऽर्थादीपे 'पुराणमूलकं वापी'ति तस्य पुराणमूलकत्वस्याऽपि स्वीकृतत्वेन पूर्वव्याख्यानाऽसम्भवा-त्प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमाहुः—'स्मरणाच्चे'ति । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुतौ ब्रह्मसंस्थ-स्याऽमृतत्वप्राप्तिरुक्ता । ब्रह्मसंस्थत्वं त्वितरव्यासङ्गाऽभावपूर्वकं तत्रैव नैरन्तर्येण मनोनिवेशनम् । तच्च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतिपूर्वालोचने वेदान्तवाक्यानां गुरुमुपाच्यव्याख्यानाऽनन्तरं मननादौ क्रियमाणे भवतीति मननादिविषयत्वेन वेदान्तवाक्यानामेवोपादानात्तेषां वेदत्व गमयतीति बोध्यम् । श्रौतेनैव ब्रह्मज्ञानेनाऽमृतत्वम् । न स्मार्तं । किन्तु चित्तशुद्धिमात्रम् । साऽपि सवासनैव । न तद्रहितेति ज्ञेयम् । स्मार्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमिति पक्षस्य गौणत्वप्रदर्शनार्थश्चका-रोऽनादरार्थो ज्ञेयः । मुख्यपक्षे तु तस्य पुराणमेव मूलमिति तत्त्वार्थादीपे निरूपितत्वात् । नन्वेव वेदान्तानां साधितेऽपि वेदत्वे किं जातमित्यत आहुः—'प्रमाणं चे'ति । अर्थाख्येयत्वेन निरस्तसमस्त-

गोस्वामिधर्मुरलीपरविरचित विवरणम् ।

न्तेष्वाचारपरम्परया शूद्राश्रवणादिनियमेनाऽऽयैकर्तृकस्वरपूर्वकाऽध्ययनाऽध्यापनादिसत्त्वादित्यर्थः । नन्वाचारपरम्परया अन्यपरम्परातुल्यत्वं स्वीक्रियत इत्यत आह—'स्मरणादि'ति । स्वय-म्भूरेण भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इति पुराणवाक्याद्वेदान्तानामपि स्मरणं प्रतीयते । नतु कर्तृजन्मत्वमित्यर्थः । सर्वोऽपि कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रवणपाठा आदिशब्दार्थः । नचेद सर्वं पूर्वकाण्डमात्रविषयः । ऋचां मूर्धानमिति निन्दोप-लब्धेः । 'स्मरणाच्चे'ति । ब्रह्मप्रतिपादिकायां स्मृतेरित्यर्थः । वेदमूलकत्वेनैव तासां ग्रामाण्याऽङ्गी-

श्रीतद्वैतसंहिता मुरार्थदीपिका ।

शिरोऽथर्वणां मुण्डमुण्डम् । नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरः छित्त्वाऽसौ कुरुते कवन्धमित्यनेन वेदान्ताऽध्ययनं विना केवलवेदाध्ययने दोषश्रवणादुपनिषदध्ययनस्य

अथर्वदीपश्रीमद्विज्ञानामप्रणीत प्रदीपः ।

वेदत्वेनानध्यायवर्जं शूद्रादिश्रवणवर्जं वेदाध्ययनार्थमुक्तनियमपुरं सरं वेदान्तानामध्ययनादित्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे हेत्यन्तरमाहुः—'स्मरणाच्चे'ति । 'साज्ञौपनिषदो वेदानधीत्याध्याप्य विस्तरात् ।

वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवतु । न चैतावता अवेदत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । शक्यते

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

दोषाश्चङ्गत्वान्मुख्यैव वृत्त्या स्वार्थं प्रत्यायतीति सिद्धम् । ननुक्तं यज्ञाऽप्रतिपादनान्न स्वार्थं प्रामाण्य-
मित्यत आहुः— स चेति । न हि क्रियाप्रतिपादकस्यैव वेदत्वमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति तदति-
रिक्तस्य सर्वस्याऽप्यर्थवादाऽदिरूपस्याऽपि वेदस्याऽवेदत्वप्रसङ्गेनाऽवेदत्वस्याऽतिप्रसङ्गः सादित्यर्थः ।
नन्वस्त्वतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—‘शक्यते ही’ति । अग्निहोत्रादीनां कर्मणामन्यतरस्याऽन्तर्भावमङ्क-

गोस्वामिधीमद्विभिरविरचित विवरणम् ।

पूर्वोत्तरकाण्डद्वयात्सकोऽपि । स्वार्थं अलौकिकेऽर्थे । स च अलौकिकार्थश्च । ‘न यज्ञश्चेदि’ति ।
उत्तरकाण्ड इति शेषः । ‘न चैतावते’ति । यज्ञातिरिक्तब्रह्मप्रतिपादकत्वेनाऽवेदत्वं न हीत्यर्थः ।
‘अतिप्रसङ्गादि’ति । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानां यावद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वादेवेदत्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । नन्वेवं चेत्तर्ह्यग्निहोत्रप्रतिपादकवाक्येषु वेदत्वमेव न वक्तव्यमित्यत आहुः—‘शक्यते

कैश्चिद्विरचितः वेदान्तचन्द्रिका ।

कारात्तेषामवेदत्वे तत्प्रामाण्यं भज्येतेति भावः । यद्वा साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याऽध्याप्य
विस्तरात् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मणः पदमित्यादिस्थेतरित्यर्थः । ननु वेद-
त्वमस्त्वेष, किं तत इत्यत आहुः—‘प्रमाणमि’ति । अनेन तेषां किं स्यादित्युक्तमुत्तरतर्भव्यव्यर्थ-
निरस्तमिति भावः । ननु तथापि किमर्थत्वात्, तस्य तदभावे कथं तेषां तत्त्वमित्यत आहुः—‘स-
चे’ति । सोऽर्थः । ‘एतावते’ति । अयज्ञमस्यार्थत्वेन । ‘अतिप्रसङ्गादि’ति । अवेदत्वाऽप्रस-
ङ्गात् । तमेव न्युत्पादयन्ति—‘शक्यते ही’ति । आदिशब्देन सत्रेष्टी । एषां-मध्ये एकमपि यज्ञे-

शीलालङ्कारद्वया गृह्यार्थदीपिका ।

नित्यत्वमुपनिषदां वेदशिरस्त्वेन वेदावयवत्वमतोऽस्ति वेदत्वमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘अध्यय-
नादिभ्य इति । अर्थान्युत्पुक्तेभ्यो वेदान्ताऽध्ययनादिभ्यो हेतुभ्यो वेदत्वमस्तीत्यर्थः । आदिश-
ब्देन स्वरपूर्वकाण्डाद्ब्राह्मणानाध्यायपरिपालनप्रभृतयो नियमा ग्राह्याः । ‘स्मरणाचे’ति ।
स्वयम्भूरेष भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
न कारका इति पुराणवाक्येन यथा पूर्वकाण्डविषयकस्मरणमेव शिवादीनां, न पूर्वकाण्डकर्तृत्वम् ।
एवमुत्तरकाण्डस्याऽपि स्मरणमेव । कर्मलामात्रं शिवादीनां कर्तृत्वमिति स्मरणस्यापि तौल्या-
द्वेदत्वमेवेत्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे साधिते यत्सिद्धं तदाहुः—‘प्रमाणं चे’त्यादि । अपौरुषत्वेन
निखिलदोषरहित्यालङ्घनाप्रभृतिहीनमुख्ययाभिधात्यवृत्त्या स्वार्थं बोधयन्तीति ह्यर्हम् ।

ननु साध्यप्रतिपादकत्वाऽभावादिध्यभावेन धर्मेनिरूपणमावात् कथं वेदत्वमित्याशङ्क्य समा-
दपते—‘स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवत्विति । न हि क्रियाप्रतिपादकता वेदत्वमिति नियमोऽस्ति

भाष्यदीप्याधीमदिच्छानामप्रणीत मध्ये ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मणः पदमितिस्मरणादित्यर्थः । प्रमाणं मुख्यया वृत्त्या स्वार्थप्रमाणजनकः ।
स्वार्थं शक्यार्थं । स च स्वार्थश्च । एतावता यज्ञाप्रतिपादकत्वादेवेदत्वादीकारो । अतिप्रसङ्गात्
अवेदत्वस्यार्थवादादावापतिप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्यते हीत्यादि । तथा च यावद्यज्ञाप्रतिपादकत्वमेव-

अग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाव्य तथा वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता

गोस्वामिध्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वाऽपि वेदत्वमर्थवादादौ वक्तुं शक्यम् । अध्ययनविधिविषयत्वादि[ति] युक्तमेव । उक्तमर्थमुपसंहरति—
'तस्मादि'ति । यस्मात्क्रियाऽतिरिक्ताऽर्थप्रतिपादका अपि अर्थवादा उक्तहेतोर्वेदत्वं न व्यभिचरन्ति
तन्वायेन ब्रह्माऽपि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता अपीति सिद्धम् ।

गोस्वामिध्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

ही'ति । वक्तुमित्यनेनान्वयः । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । 'अन्यतरदि'ति ।
अत्राऽन्यतममिति प्रयोक्तव्यत्वेऽन्यतरदिति प्रयोगस्तु महाभाष्ये प्रत्ययः परश्वेत्तत्र निमित्तविचारं
प्रकृत्य तदुदाहरणे 'तद्यथा बहुष्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्पृच्छति कतरो देवदत्त' इत्यत्रोपाध्यनङ्गीका-
राद्बोध्यः । यावद्यज्ञप्रतिपादकत्वं यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं चेत्युभयोर्मध्य एकमित्यर्थः । 'अन-
न्तर्भावे'ति । यावत्त्वं यत्किञ्चित्त्वमनिवेश्येत्यर्थः । तथा वक्तुं यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं
वेदत्वमिति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । केवलहोमप्रतिपादकानां वाक्यानां साक्षाद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वा-
द्यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं यावद्यज्ञप्रतिपादकत्वं वा नास्तीत्यन्यतस्तदनन्तर्भाव्य यथाकथञ्चिद्यज्ञप्र-
तिपादकत्वं वेदत्वमिति वक्तव्यं तथाऽग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्येषु होमं विना यज्ञादिसिद्धिर्न
भवतीति होमद्वारा यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं वक्तुं शक्येतेति भावः । 'तस्मादि'ति ।
एतादृशवेदलक्षणवादित्यर्थः । 'ब्रह्मापी'ति । यदेव विन्यास करोतीतिवाक्येन मन्त्रज्ञानस्याऽपि

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनन्तर्भावे तत्प्रतिपादके भागे । तथाऽवेदत्वम् । होमवाग्मादीनां मिथो भेदात् । अग्निहोत्रादीनां
कर्मणामेकमप्यन्तर्भाव्य, अतु पुत्रेभ्यो दायं न्यमजदित्वावर्थावादेषु तथेति वाऽर्थः । अध्य-
यनविधिविषयत्वादेव । उपसंहरति—'तस्मादि'ति । अक्रियार्थानामप्युक्तार्थवादानां वेदत्वात् ।

श्रीलालबृहत्कृता मृगार्पणिका ।

किन्तु यज्ञब्रह्माऽन्यतरप्रतिपादकत्वमपेक्षितम् । तदुत्तरकाण्डे मन्त्रप्रतिपादकत्वमस्यैवेत्यर्थः ।
अन्यथा वपट्कारो वै गायत्र्यै शिरोऽञ्जितस्तस्यै रसः परापतस्तस्य पृथिवीं प्राविशस्तस्य
रुद्रिरोऽभयदित्वावर्थावादानामवेदत्वं स्यात् । तदाहुः—'न च तावता अवेदत्वमतिप्रसङ्गा-
दि'ति । अवेदत्वस्याऽर्थवादादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाप्रतिपादकाऽतिरिक्तेष्वपि वेदत्व-
माहुः—'शक्यते अग्निहोत्रादीनामित्यादिना । अग्निहोत्रादीनां कर्मणां मध्येऽन्यतरदपि
कर्म-अर्थवादादित्यनन्तर्भाव्याऽपि अर्थवादप्रतिपादितानां पदार्थानां अग्निहोत्रादिरूपक्रियात्वाऽभा-
वेऽपि वेदत्वमस्तीत्यर्थः । 'तस्माद् ब्रह्मापी'त्यादि । यस्मात्कर्मातिरिक्तनिरूपकेष्वर्थवादेषु वेदत्व-
मस्ति, तस्मात्कर्मातिरिक्तमन्त्रनिरूपकेषु वेदान्तेष्वप्यस्ति वेदत्वमित्यर्थः । ननु मन्त्रमात्रणाऽति-

मन्त्रब्रह्मध्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

दत्वमापकमुत यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं ? तत्र नाद्यः ज्योतिष्टोमादियज्ञप्रतिपादकेषु यावद्यज्ञप्रतिपा-
दकत्वाभावेन अवेदत्वापातात् । नान्यः । तस्मिन्नेव वाक्ये ज्योतिष्टोमेत्यतिरिक्तमिदमपि यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वे-
नावेदत्वापत्तेः । अपवा, शक्यते हीत्यादि । तथा च होमयज्ञादन्यतरदनन्तर्भावेन अप्रतिपाद्यापि

पादकं ब्राह्मणम् । तच्छेषाः सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः । यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव

गोस्वामिश्रीसुरलीपरीरचितः अनुभाष्यव्याख्या ।

पादव्यवस्था, न छन्दोऽनुरोधेन सा ऋगिति । तथा चैतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वादस्ति मन्त्रत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणरूपत्वमप्युपपादयन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ‘शेषे ब्राह्मण’ इत्यत्र मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्यैव शेषशब्देनोक्तेर्वेदान्तानामपि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन च ब्राह्मणत्वमपि सिद्धयतीति सर्वस्यैव वेदत्व न व्यभिचरन्तीति भावः । नन्वेव सृष्ट्यादिवाक्यानां का गतिर्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाऽऽभावादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इति । तेषां ब्रह्मप्रतिपादकानां वाक्यानां शेषभूता इति । तेषामपि माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मनिरूपकत्वमेवेति भावः ।

ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वं वेदान्तानामिति यदुक्तं तन्न सम्भवति । यतः सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्याऽप्ययनविधिविषयत्वेन क्रियार्थत्वाद्देवान्तानामतदर्थानामपुरुषार्थानां भूतार्थत्वेन च पक्षादिभिः समानविषयाणां लौकिकवाक्यवत्तदर्थोऽनुवादकानां कथमिव ग्रामाण्यसम्भवः । अवाधिताऽ-

गोस्वामिश्रीमद्विधिरचित विवरणम् ।

नन्वन कथं प्रतीयत इत्यत आहुः—‘ऋगेवे’ति । सत्त्वं ज्ञानमिति ऋगेवेत्यर्थः । ‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मप्रतिपादकं यद्यद्वाक्यं तत्सर्वं ब्राह्मणमित्यर्थः । ‘तच्छेषा’ इति ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषा इत्यर्थः । ‘सृष्ट्यादी’ति । आदिनोपासनाप्रतिपादकवाक्यपरिशुद्धः । ‘तस्माद्वा एतस्मादित्यादिभागा इत्यर्थः । प्रतिपादका इत्येव पाठः । न तु प्रतिपादिका इति पाठः । ननु तथाप्यस्तु नाम वेदत्व, निष्कलत्वरूपवेदोपरत्वनिवारणं तु न जातमित्यत आहुः—‘यद्यपी’ति । ‘न विधीयते’

कैश्विद्विरचिता वेदमन्त्रचन्द्रिका ।

तच्छेषत्वेन सङ्गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इति । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां शेषाः । एतेनैव ब्रह्मस्वरूपज्ञानाद् सृष्ट्यादिवाक्यप्रतिपादितमाहात्म्यज्ञानमित्युक्तं भवति । ननु ज्ञानस्याऽविधेयत्वात्कथमस्य

श्रीलालमहर्ष्या मूढार्थदीपिका ।

शेषे ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणत्वोक्तेरुपनिषदानामपि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वादस्ति ब्राह्मणत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति शब्दसिद्ध्यापि ब्राह्मणत्वं सिद्धयतीत्याहुः—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ब्रह्मसाम्यमपि ब्राह्मणम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । सिद्धे ब्राह्मणत्वे वेदत्वमस्तीति हार्दम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । व्याख्यातृणां पुत्रत्वाच्चतुक्तानां परस्परं कलहग्रस्तत्वात्पुरुषोक्तिमनादित्य ऋषिवाक्यरूपं सूनमानमादृत्य ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति भगवता भाष्यकारेणोक्तम् । एवं ऋचां सूर्यानां यजुषासुत्तमाङ्गमिति श्रुत्युक्तं वेदान्तानां वेदशिष्टत्वं सिद्धं भवतीति महाशंभुः । आपो वा इदमग्ने सलिलमाप्सीदित्यादिश्रुतिरूपकारणां गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादिना । सृष्ट्यादि-

भागवतीयश्रीमद्विष्णुसारासमजीत प्रदीप ।

तिरिक्तसर्ववेदभागे ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणपदवाच्यत्वमित्यर्थः । एव ब्रह्मप्रतिपादकत्वेदत्वेनापि ब्राह्मणत्वमुक्तं षोडशम् । ननु सृष्ट्यासनाप्रकारफलप्रशंसनादिवेदभागानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावाद्ब्राह्मणत्वं न म्यादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादि । तथा च माहात्म्यज्ञानद्वारा तेषामपि ब्रह्मप्रतिपाद-

गोस्वामिभ्रीमन्मुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नागताऽसन्दिग्धबोधजनकत्वस्य तत्राऽसत्त्वात् । अतएवाऽऽध्यायस्य क्रियार्थत्वादि'त्यनेन शास्त्रस्य सर्वस्यापि क्रियापरत्वमङ्गीकृत्य 'सोरोदीदि'त्यादीनां 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'-त्यनेन स्तुत्याद्यर्थतया मन्त्राणां 'चेपेत्वे'त्यादीनां क्रियातत्साधनाऽभिधायित्वेन विधेयैकवाक्यतां सम्पाद्य ग्रामाण्यं समर्थितम् । न तु साक्षात्सार्थप्रत्यायनेन । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकानां विधेयैकवाक्यतां विनाऽर्थवत्त्वं कचिदुद्दिष्टमुपपन्नं वा । तस्मात्पूर्वकाण्डोक्तक्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनार्थत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनादिक्रियार्थत्वेन वा ग्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ब्रह्मप्रतिपादकत्वं वेदान्तानामुपपद्यत इति कथं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति सङ्गच्छते । नन्वक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूप-विधिपरत्वं वेदान्तानां भविष्यति । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः । उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनाऽर्थ-त्वेन वेदान्तानामज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां विधायकत्वात्स्वार्थ एव ग्रामाण्यमिति चेत् । अनगतोत्साद्यभा-वविषयत्वाद्विधिमाम्रस्य । नन्वन्येषां तथात्वेऽप्युत्पत्तिविधेर्न तथात्वमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यधिकार-प्रयोगविनियोगरूपाणां चतुर्णामपि परस्परविनाभावानुत्पत्तिविधेरपि तथा नियमस्याऽवश्यकत्वात् । विधिमाम्रस्य भावनाविषयत्वात् ।

उच्यते । अस्ति तावदेवान्तानां ब्रह्मस्वरूपमाम्रपरत्वम् । ननु क्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनाऽर्थत्वमेव कुतो नेति चेत् 'त्केन कं पश्येदि'त्यादिवेदान्तवाक्येभ्यः क्रियाकारकफलनि-राकरणस्याऽवगतत्वात् । ननु सर्वत्र क्रियातत्साधनान्यतराऽभिधायित्वे पुरुषार्थपर्यवसायित्वं दृष्ट-मिति वेदान्तानां तदन्यतराऽनभिधायित्वे कथं तत्त्वमिति चेत् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादी निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया तत्साधनं वेति तदुपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वं प्रसज्येत । स्वधा-वप्राप्तहननविषयत्वबोधनेन भवति । ननु क्रियाकारित्वेन । नञः स्वसम्पन्निभोऽभावबोधकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं दग्धेन्यनाऽद्विवत्त्वयमेवोपशाम्यति । तथा च क्रिया-तत्साधनाऽभिधायित्वेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानस्य तत्र दृष्टत्वादानापि तथात्वे न किमिदमुपपन्नम् । ननु वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वे प्रत्यक्षादिभिः समानविषयत्वेन प्रमाणलक्षणाऽसङ्गतमिति चेत् । 'तत्त्वमसी'ति ब्रह्मात्मभावस्य वेदान्तव्यतिरेकेणाऽनधिगतत्वात् । न च सिद्धवस्तुनो हेयोपादेय-रहितत्वात्तत्प्रतिपादकानां तेषां परमपुरुषार्थत्वं स्यादिति वाच्यम् । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माक-मविद्यायाः परं पारं तारयति' 'श्रुतं होय मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-दि'ति । 'सोहं भगवः शोचामि तं मां भवांच्छोकस्य पारं तारयतु, तस्मै सृदित-कपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार' इत्येवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिपन्न-निवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वं न व्यभिचरन्ति ।

ननु पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनाऽर्थत्वाऽभावेऽपि वृत्तवाच्यगतोपास-नार्थत्वे किं बाधकमिति चेत् । एकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेनोपास्योपासकोपासनभिद-धितोपासनाया निरस्तसमस्तद्वैतप्रपञ्चे प्रसूति वक्तुमशक्यत्वाद्गोपासनाविधिपुण्यत्वमपि वेदान्तानां सम्भवति । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । तथा च यथा स्वर्गकामसाऽभिद्वयोपादिषाधनं निधीयते तथाऽऽस्तत्त्वकामस्य ब्रह्मज्ञानमिति कथं न निषिद्धिपत्वं तसेति चेत् । क्रिया हि नाम सा, या

गोस्वामिश्रीमद्विभक्तिविरचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । पुरुषचित्तव्यापारायत्ता च यथा यस्यैव देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वपुः करिष्यन् 'सन्ध्यां मनसा ध्यायेद्दि'त्यादिषु ध्यातं चिन्तनं यथा मानसी क्रिया । पुरुषेण कर्तुमर्कतुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात् । न तथा ज्ञानं प्रमाणजन्यं भूतवस्तु विषयम् । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वे कर्तुमर्कतुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन चोदनाऽविषयत्वात् । यथा 'वाचं धेनुमुपासीत' 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो वै देवमध्व'त्यादौ वागादिषु धेन्वादि-बुद्धिर्मानसी क्रिया । नोदकवाक्यमात्रजन्यत्वात्पुरुषतन्त्रत्वाच्च । न तथा वागादिषु वागादिबुद्धिः पूर्वोक्तहेतुद्वयाऽभावात् ।

नन्वेवं सति 'द्रष्टव्य' इत्यादीनि कथं सङ्गतानि भविष्यन्तीति विधिरूपत्वस्य प्रतीयमान-त्वादिति चेत् । अथ ब्रूमः । तद्विषये श्रूयमाणा अपि लिङ्गादयोऽनियोज्यविषयत्वाद्ब्रह्मणिप्रयुक्त-वास्यादितैश्चयवत्कुंठीनवन्तो दर्शनादीनामर्हत्वादियेषधनेन बहिर्मुखपुरुषस्याभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी-करणेन सार्थका भवन्ति । यद्यपि बहिर्मुखोऽपीष्टं मे भूयादितिष्टं मे मा भूदित्यनुसन्धाय प्रवर्तते । इष्टतत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रहेतुत्वात् । तथापि तदभिमतसोष्टस्याऽनिएत्वात्स्वाभाविकेष्टप्रदर्शनार्थं तदुपयोगात् । तत्तत्कारणपक्षेया 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिभिः फलोपकार्यज्ञाभ्यां सह श्रवणमेव साधनत्वेन विधीयते । चोदनाविषयत्वादिति । तदेतदनुसन्धायोक्तं ब्रह्मप्रतिपादक-

गोस्वामिश्रीमद्विभक्तिविरचितं विवरणम् ।

इति । ब्रह्मज्ञानमिति शेषः । यथा 'स्वर्गकामो यजेते'तिवाक्यस्य विधित्वात् स्वर्गरूपफलजनकयाग-प्रतिपादकत्वं तथात्र 'गोक्षरूपफलजनकब्रह्मज्ञानविधायकविध्यभावाद्वेदोपरत्वमिति भावः । वेदो-परत्वं खण्डयन्ति-तथापी'ति । तादृशविषयभावेऽपीत्यर्थः । 'ज्ञानमि'ति । तस्मादेत्यादि-

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शेषत्वमित्यत आहुः—'यद्यपी'ति । 'तादृशमि'ति । कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं ब्रह्मज्ञानम् । ननु

श्रीलालूपभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

प्रतिपादका अपि सृष्ट्यादिद्वारा ब्रह्ममहिमानं वर्णयन्तो ब्रह्मप्रतिपादका एवेति भावः । ननु सृष्ट्या-र्थवादानां शेषत्वमनुपपन्नम् । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्मृतित्वेन विधिशेषतयैव तेषां सार्थक्य-कथनादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'यद्यपि न विधीयत' इत्यादि । यद्यपि ब्रह्म न विधीयते । स्वतः सर्वदा विद्यमानत्वेनाऽऽविधेयत्वात् । तथात्र सृष्ट्यर्थवादानामनुपयोग इवाभाति, तथापि ब्रह्म-विदामेति परमित्यादौ फलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानाऽपेक्षेता । ब्रह्मज्ञानं तु द्वेषास्ति । स्वरूपज्ञानं, लीलाविशिष्टज्ञानं च । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपज्ञानमुक्त्वा, तस्माद्वा एतस्मादि-त्यनेन सर्गलीला निरूपिता । इत्थं स्वरूपज्ञानं लीलाज्ञानं च परमाप्तिसाधकमिति तन्निरूपकाः सृष्ट्यादिप्रतिपादका वेदान्ता ज्ञानशेषभावं भवन्तोऽत्यन्तमुपयुक्ता भवन्तीत्याहुः—'तादृशमेव

मगधदीपधर्मदिग्दर्शकप्रणीत, प्रदीप ।

कत्वात् ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषतया तेषामपि आशयत्वमव्याहतमित्यर्थः । यद्यपीत्यादि । न विधीयते सृष्ट्यादिवाक्यैर्मोहात्म्यज्ञानं ब्रह्मणि न विधीयते । तथापि विधानाभावेऽपि तादृशमेव ब्रह्मवोधक-

ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पत्त्यामः । पूर्ववैलक्षण्यन्तु भूषणाय । काण्डद्वयस्याऽन्योन्योप-

गोत्तामिभीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मित्यारभ्य उत्पत्त्याम इत्यन्तमित्यलं विस्तरेण । नन्वेवं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं भवेत्तदेव तु बाधकमिति चेत्तत्राह—‘पूर्ववैलक्षण्यमिति’ । अलंकारो ह्ययमस्माकं यत्पूर्ववैलक्षण्यम् । धर्मस्य निवर्गसाधकत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिकृतकृत्यतासाधकत्वान्महदेव वैलक्षण्यम् । तथाच श्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति’ । स्मृतिश्च ‘एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते’ति । ननु तस्य पूर्वापेक्षयाऽभ्यहितत्वे शास्त्रयोनित्वादिति सामान्यग्रहणं निःप्रयोजनम् । उपनिषद्योनित्वादित्यस्यैव सप्रयोजनत्वादित्यत्र आह—‘काण्डद्वयस्येति’ । अध्ययनविधि विषयत्वेन सर्वोऽपि वेदराशिः पुरुषार्थश्च नाऽमृतत्वव्यतिरेकेणाऽन्यो भवितुमर्हति । तथा च ‘स्वर्गकामस्वाराज्यकामादिशब्दवचना-

गोत्तामिभीमद्विरचिता विवरणम् ।

वाक्यादेव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वज्ञानमित्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्राप्तिरूपफलायेत्यर्थः । ‘युक्तमिति’ । फलयुक्तमित्यर्थः । तथा च कुनापि वेदोपरत्वं नास्तीति भावः । ननु पूर्वकाण्डे विधिवाक्यादेव फलप्रतीयतेऽन्यत्र तु तथा नास्तीति वैलक्षण्यमित्यत्र आह—‘पूर्वे’ति । ‘भूषणाय’ति । विधिवाक्यागावेऽपि केवलवाक्यार्थज्ञानादेव फलं जायत इत्याधिक्यमेव भूषणार्थं भवतीत्यर्थः ।

एवंरीत्या भीमासकगत निराकृत्य शास्त्रयोनित्वादित्यत्र शास्त्रपदसारासमाहुः—‘काण्डे’ति । ‘अन्योन्ये’ति । उभयोरैकवाक्यत्वबोधनमित्यर्थः । ‘साधारणे’ति । सूत्र उभयसाधारणकैश्चिद्विरचिता वेदान्तचर्चिका ।

पूर्वतन्त्रे विहितस्यैव फलदत्वमुक्तं, कथमविहितस्य तथात्वमित्यत्र आहुः—‘पूर्वे’ति । वैयर्थ्यनिरासत्वादिति भावः । एतेन पूर्वोक्तोपरत्वमपि निरस्तं ज्ञेयम् । शास्त्रपदाऽऽदानस्य प्रयोजनान्तरम-

श्रीलालपट्टकृत गृहार्थदीपिका ।

ज्ञानमिति’त्यादि । ‘तादृशमेवे’ति । सृष्ट्यादिकर्तृत्वविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्राप्तिरूपाय फलायेत्यर्थः । तथा च तादृग्ज्ञानविषयीभूतलीलाप्रतिपादकत्वेन ज्ञानशेषभूतानि सृष्ट्याद्यर्थवादा इति फलितम् । ननु पूर्वकाण्डेऽर्थवादा विव्युक्तत्वावकत्वेन शेषभावं भजन्तोऽनुपयोगित्वमप्युदन्तः सार्यका भवन्त्यन्यत्र सिद्धपदार्थमहिमानं वर्णयन्तो ज्ञानशेषभाव स्फोरयन्तः सार्यकतामापद्यन्त इत्युक्तं, तथा च धर्मनिरूपकपूर्वकाण्डवलक्षण्यमेव महद्दूषणमित्याशङ्काऽऽहुः—‘पूर्ववैलक्षण्यं तिव’त्यादि । पूर्वकाण्डस्य तत्त्वस्वर्गादिसाधकत्वमुत्तरस्य त्वक्षयरूपब्रह्मातिसाधकत्व-

नारायणीयभीमदिन्द्वारात्मप्रणीतं प्रदीप ।

वाक्यार्थज्ञानविषयब्रह्माहात्म्यविषयकमेव । फलाय यक्तिरूपफलसम्पादनमित्यर्थः । नन्वेव ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं स्यादत आहुः—‘पूर्वे’त्यादि । भूषणाय धर्मस्य निवर्गसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिभोक्तरूपपरमफलसाधकत्वात् धर्मवैलक्षण्य इष्टमेवेत्यर्थः । ‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति’श्रुतेः । ननु तत्रकाण्डस्य पुरुषार्थपर्यवसाने पूर्वस्य च त्रिवर्गोपक्षीणत्वे काण्डद्वयोपसंहारक शास्त्रयोनित्वादितिसामान्योपादानमनुचितं उपनिषद्योनित्वादित्येव चोचितमित्यत्र आहुः—‘काण्डद्वयस्ये’त्यादि । तथा चाध्ययनाप्याप्तविधि विषयत्वेन

कारित्वाय साधारणग्रहणम् । 'यदेव विद्यया करोती' त्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात्कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

गोस्वामिधीमुत्तीपरविरचिता श्रुताभाष्यव्याख्या ।

पूर्वस्य पुरुषार्थत्वमस्ति नवेति सन्देहनिराकरणाय 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिना ज्ञानपूर्वकृतस्य वीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन पुरुषार्थत्वमवाधितमेव सिध्यति । न चैवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादिना पूर्वस्याऽप्युत्तरशेषत्वश्रवणात् । सर्वस्य कृत्वस्त्वर्थः । नन्वेवं साम्यापत्तिरेव स्यादिति चेदिष्टमपत्तिः । 'वेदो नारायणः साक्षादि'त्यादिना साम्यस्य निष्प्रत्युहत्वात् ।

ननु वेदस्य सर्वस्याऽप्यपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कत्वे कथं प्रजापत्यग्निहोत्रश्रवणां कर्तृत्वोक्तिसंपन्ना भविष्यतीत्याशङ्काह—'कर्मब्रह्मणोरिति । क्रियायां प्रविष्टत्वात्क्रियारूपत्वेन

गोस्वामिधीमद्वितीपरविरचितं विवरणम् ।

शास्त्रपदग्रहणमित्यर्थः । एकवाक्यत्वमेवाऽऽहुः—'यदेवे'ति । चतुर्धाध्याये, यदेव विद्ययेति ह्येति सूत्रे षड्यते । पूर्वशेषत्वं प्रथमतो ब्रह्मज्ञानं सम्पादानन्तरं कर्मकरणे कर्मणः पौष्पत्वं जायत इति वेदान्तस्य पूर्वकाण्डाद्वत्त्वमित्यर्थः । एवं पूर्वस्योत्तराद्वत्त्वमाहुः—'तमेवे'ति । कर्मणा च नगवत्प्रसादेन चित्तशुद्धी ज्ञानमुत्पद्यत इति परस्परपक्षितत्वेन साक्षात्त्वादेकार्यप्रतिपादकत्वाच्चैकवाक्यत्वमिति भावः । ननु कथमुभयोरेकार्यत्वमत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मणः

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्याहुः—'काण्डद्वयस्ये'ति । तत्र प्रमाणमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । 'सर्वस्ये'ति । उत्तरस्येति शेषः । नन्वेवमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । प्रामाणिकेऽर्थे तदन्युपगमात् । 'ननु न सर्वोर्ध्व'त्युक्तं विरोधं परिहरन्ति—'कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मज्ञानकाण्डयोः । 'क्रियाज्ञानयोरिति । स्वास्वप्रतिपाद्य-

श्रीलालभट्टकृता गुडार्यदीपिका ।

गतस्त्वैलक्ष्यमयत्र मृणायैवैत्यर्थः । 'काण्डद्वयस्ये'त्यादि । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डमुपकरोति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति श्रुतेरुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डमुपकरोत्येवं यः

भगवद्वीर्यवत्तेमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सर्वोपि वेदराशिः पुरुषार्थपर्यवसायी पुरुषार्थश्च परब्रह्मप्राप्तिरेव नान्यो भवितुमर्हति । इत्थं च पूर्वकाण्डे स्वर्गकामस्वाराज्यादिकामनाश्रवणात् परमपुरुषार्थपर्यवसाने च सन्देहः प्रायः । तन्निरासाय उक्तपुरुषार्थपर्यवसानाय च 'यदेव विद्यया'त्यादिना वीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन कर्मणां पुरुषार्थपर्यवसानमुक्तम् । इत्थं च सर्वस्यापि वेदराशेः पूर्वकाण्डोक्तकर्मशेषत्वमागतम् । एवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वं स्यादत आहुः—'तमेतमि'त्यादि । तथा च वेदानुवचनयज्ञदानतपःप्रभृतिभिर्वैश्वज्ञानेच्छापूर्तैः श्रवणात्सर्वस्य वेदराशेरुत्तरशेषत्वमिति न गौणता । सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मत्वेन साम्ये सिद्धापत्तिः । ननु सर्वस्य वेदस्य समप्रामाण्ये प्रजापत्यग्निहोत्रादीनामपि कर्तृत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्ममात्रपर्यवसितं कर्तृत्वं कथं सिद्धोदित्यत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति । क्रियाज्ञानयोः क्रियाज्ञानस्वरूपयोः । धर्मिपरत्वेनेत्यादि । क्रियायाः

गोस्वामिधीमुरखीपरमिरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतीयमानत्वेऽपि कर्मणो 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेर्धर्मिरूपत्वाज्ज्ञाने प्रविष्टत्वाज्ज्ञानरूपत्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि ज्ञानस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति धर्मिरूपत्वाद्बुद्ध्यकारणत्वनिरूपकयोरपि वाच्ययोरेकवाच्यत्वार्थं विशिष्टैकधर्मनिरूपकत्वस्याऽवश्यं श्रुतेयत्वात् । कर्तृवाक्येषु कर्म-
ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवाक्येषु पूर्वोत्तरकाण्डस्थेषु सर्वत्र विरोधो नास्तीत्यर्थः । धर्मरूपेण भेदेऽपि धर्मिण एकत्वात् । नन्वेवं कर्मकर्तृत्वयोधकानां तेषां परिहृतेऽपि विरोधे प्रजाप्रत्यादिकर्तृत्वबोधकानां कथं सङ्गतिरिति चेत् । तेषामवान्तरकारणत्वेन विरोधस्याऽनवसरपराहतत्वात् । ननूक्तं तस्मात्प-
रस्याऽश्रवणादिति । नैष दोषः । तेषामपि यज्ञतपःप्रभृतिसाधनकरणाऽनन्तरमेव कारणत्वोक्तेः ।
उत्तरकाण्डे ततोऽपि परस्य ब्रह्मणः श्रवणाच्च । न च प्रकरणयोर्दातृत्वस्य तस्य प्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । सर्वस्याऽपि वेदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वात्प्रकरणभेदस्य युद्धिसौकर्यार्थं कल्पितत्वात् ।
अधुनोक्तमर्थगुणसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । पूर्वोत्तरकारणकलापब्रह्मण एव शास्त्रोक्तं कारणत्व सिद्ध-

गोस्वामिधीमुरखीपरमिरचितं विवरणम् ।

क्रियारूपत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेन, धर्मो यस्यामित्येकादशस्कन्धोक्तेर्ब्रह्मणोऽपि धर्मरूपत्वेन धर्मिणोः क्रियाज्ञानयोरेक्यात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि क्रियाज्ञानरूपधर्मिणो विचारार्थकत्वेनैक्यादेव पूर्वो-
त्तरकाण्डगतं कर्तृत्व ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति न विरोध इति भावः । 'सिद्धमि'ति । ब्रह्मणि वेदप्रतिपाद्यं जगत्कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भगवत्क्रियाज्ञानशक्तिरूपयोर्धर्मो धर्मस्तरत्वेन भगवद्भगवतो भगवदभिन्नत्वाच्च यज्ञो वै विष्णु-
र्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेष्व धर्मनिरूपणेनानेन धर्मप्रतिपत्तिसम्पत्तिवादिशिष्टधर्मनिरूपकत्वेनै-
कपादेकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वाद्धेतोः कर्तृवाक्येषु सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डस्थितेषु मिथो न विरोध

श्रीलक्ष्मणभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

परस्पररोपकारकत्वलक्षणो गुणत्वेन चैकहृदित्वसूचनाय शास्त्रयोनित्वादित्यत्र काण्डद्वयसाधारणस्य शास्त्रपदस्य ग्रहणम् । अन्यथा वेदान्तयोनित्वादित्येव वदेत् । नन्वेवमेकहृदित्वं उत्तरकाण्डे ब्रह्मणः कारणत्वोक्तिवत्पूर्वकाण्डेऽपि ब्रह्मकारणत्वोक्तिरित्याह स्वाऽऽहुः—'कर्मब्रह्मणोरि'त्यादि । पूर्व-
काण्डे प्रतिपाद्या या यज्ञात्मकभगवतो धर्मरूपा, तस्यां प्रविष्टस्य भगवतः क्रियारूपत्वम् । उत्तर-
स्मिन् काण्डे प्रतिपाद्य यज्ज्ञान ब्रह्मालोक भगवतो धर्मरूप, तस्मिन् धर्मरूपे ज्ञाने प्रविष्टस्य भगवतो ज्ञानरूपत्वम् । एवं क्रियाज्ञानरूपयोः कर्मब्रह्मणोर्धर्मपरत्वेन धर्मो यो भगवान् तत्परत्वेन तद्रूपत्वे-
नैक्यात्कर्तृवाक्येषु कर्मनिष्ठकर्तृत्वनिरूपकवाक्येषु न विरोधः । अग्निहोत्ररूपे कर्मणि यत्कर्तृत्वं निरूपितं ब्रह्मनिष्ठमेव, कर्मब्रह्मणो भगवद्रूपत्वेनाऽविरोधादिति भावः । एकदेशमित्युपपाधमनु-

भगवदीयधीमद्विजारागमनीतः प्रदीपः ।

धर्मिरूपत्वं 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुत्या, ज्ञानस्य धर्मिरूपत्वं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुत्यावसेयम् ।
न विरोधः वेदे यत्र कापि प्रतिपादितं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति न विरोध इत्यर्थः । तस्मात्
पूर्वोक्तीत्याऽविरोधप्रतिपादनात् । शास्त्रयोनित्वं शास्त्रोक्तकर्तृत्ववत्त्वं ब्रह्मणि सिद्धमित्यर्थः ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति । अन्ये पुनः श्रुत्यनुवाद-

गोस्वामिभीमुरलीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

मित्यर्थः । एकदेशमेतद्वयमनूय दूषयति—‘केचिदि’त्याऽऽरभ्यो‘पेक्षयामि’त्यन्तेन । जन्माद्यस्य-
यत् इत्यस्य संसारव्यतिरिक्तेश्चाऽस्तित्वसाधकाऽनुमाननिरूपकत्वमिति वदन्ति । अनुमानप्र-
कारस्तु—संसारव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति । जगज्जन्मादिकारणत्वादिति । अत्र हेतुनिरूपकत्वादनु-
मानरूपत्वं सूच्यते । अन्ये पुनर्यथा ग्रन्थेण श्रुतिः प्रमाणं तथा ‘यतो ये’त्यादिश्रुत्यनुवादकमि-

गोस्वामिभीमद्विरचितविरचितं विवरणम् ।

नैयायिकमतमनूय दूषयन्ति—‘केचिदत्रे’ति । अत्र ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वविषये । ‘लक्षण-
त्वादिति । लक्षणबोधकत्वादित्यर्थः । ‘अनुमानमिति । तेषां मते लक्षणसेतरेदसाधकत्वात्
गन्धवत्त्वस्य पृथिव्या लक्षणकरणेन पृथिवी इतरेभ्यो विद्यते गन्धवत्त्वात् । यत्रैवं तत्रैवं यथा जलमिति
व्यतिरेक्यनुमानेन यथा पृथिव्या जलादिभेदः सिद्ध्यति, तथाऽनुमानद्वयेन जगत्कर्तृत्वसेतरेभ्यः च
सिद्धौ सर्वैर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपलक्षणकरणेन ‘मस्यस्वरूपं जीवजडव्यतिरिक्तं भवितुमर्हति । जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वात् । यत्रैवं तत्रैवम् । यथा जीव’ इति जीवमिन्द्रियसाधकं व्यतिरेक्यनुमानमित्यर्थः ।
ननु कीदृशानुमानद्वयमिति । चेदुच्यते—प्रथमं जगति कार्यत्वसाधकमेकमतनुमानम् । तथा हि—जगत्
कार्यम् । सावयवत्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् । महत्त्वे सति मूर्तत्वात् । घटादिवदित्यनुमानेन
जगतः कार्यत्वसिद्धौ सत्यामनन्तरं कार्यहेतुकमपरमनुमानम् । तदित्यम् । जगत् सुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम् । कार्यत्वात् । घटादिवदित्यनुमानेन जगति सुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसिद्धिः । अथ च जगत्का-
रणीमृतः चतुर्दशभुवनात्यकविचित्रप्रपञ्चरचनासमर्थो सुद्धिमान् को यत्काक्षायामीदृशजगदुपादानो-
पकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिन्नः कश्चिन्नान्तव्य इति जीवस्य तादृशमिच्छत्वाभावात्प्रकृतेश्च जडत्वादु-
भयमिन्नो भगवानेवैतादृश इत्यनुमानमेव ग्रन्थेण जगत्कर्तृत्वे प्रमाणं, न तु श्रुतिरिति सूत्रकाराऽऽश्रयो
लक्षणकरणेन ज्ञायत इति नैयायिका वर्णयन्ति । अधिकं प्रकाशेऽनुसन्धेयमिति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रमिक्षुमतमाहुः—‘अन्ये पुनरिति । ‘श्रुत्यनुवादकमिति । सूत्रमिति शेषः ।
सूत्रमनुमानोपपन्नकश्रुत्यनुवादकमित्यर्थः । तथा चास्मिन्सूत्रे यतो वा इमानि भूतानि

केचिद्विरचिता येदान्तचरित्रिका ।

इत्यर्थः । तत्तद्वैकदेशिनोः प्रलोकमतमनूय दूषयन्ति—‘केचिदि’त्यारभ्य ‘प्रमाणमित्यन्तेन । अनु-
मानमिति । केवलव्यतिरेक्यनुमानमस्मिन् पक्षे । लिङ्गस्यैव कारणत्वाऽऽश्रुपगमात् । ‘श्रुती’ति ।

श्रीलालभट्टकृता श्रुत्यर्थदीपिका ।

वदन्ति—‘केचिदत्रे’त्यादिना । जन्मादिसूत्रस्य हेतुनिरूपकत्वादनुमानत्वमित्यर्थः । ‘लक्षण-
त्वादिति । जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणादित्यर्थः । लक्षणं ह्यसाधारणो धर्मः । गोः साक्षादिवत् ।
सचेतरभेदसाधकः । तथा च संसारव्यतिरिक्तः परमात्मा । जगज्जन्मादिकारणत्वादित्यनुमानम् ।
‘अनुमानमिती’ति अनुमाननिरूपकवाक्यस्याप्यनुमानत्वव्यवहारादस्य सूत्रस्यानुमानत्वमित्यर्थः ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसारात्मजौतः प्रदीपः ।

अनुमानं केवलव्यतिरेक्यनुमानम् । तथा हि—‘जन्माद्यस्य यत्’ इत्यनेन हेतुसाध्यप्रदर्शनात्
मस्य इतरभिन्नास्तित्ववत् जगज्जन्मादिकर्तृत्वात् यत्रैवं तत्रैवमिति बोध्यम् । श्रुत्यनुवादकं ‘यतो

कमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनुमानश्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तच्च 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति केवलौपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणस्य ।

गोखामिश्रीमद्विरचरविरचिते अनुभाष्यम्याख्या ।

दमनुमानमपीत्याहुः । अनुवादप्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । ननु श्रुतिसत्त्वेऽनुमानस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । यथा श्रुत्या जगज्जन्मादिकारणत्वप्रदर्शनेन तस्य सर्वज्ञत्वादिकं सिध्यति तथा तदनुसार्यनुमानेनापि तत्सिद्धौ दाढ्यमेव भवेदिति भावः । एवं मतद्वय-
शुक्त्वा निराकुर्वन्ति—तत्त्विति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेस्तस्य केवलौपनिषद-

गोखामिश्रीमद्विरचरविरचितं विवरणम् ।

जायन्त इति विषयवाक्यम् । तेन च केवलं कर्तृत्वमेव बोध्यते, न तु जगदुपादानादिकारण-
ज्ञानत्वम् । तदभाव ईश्वरस्य सर्वज्ञता न स्यादित्येतदर्थं श्रुतिबोधितकर्तृत्वहेतुना जगदुपादाना-
ऽभिज्ञत्वं साधनीयम् । तच्चेत्यम् । ब्रह्म पक्षीकृत्य जगदुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानेच्छाकृतमितत्वं
साध्यते । जगत्कर्तृत्वाद्धेतुः । कुलालवत् । कुलालस्य घटकर्तृत्वमस्ति घटाद्युपादानमृत्तिमात्रकची-
वरादिज्ञानमप्यस्तीति तस्य यथा तद्विषयकज्ञानवत्त्वं तथेश्वरस्यापि जगदुपादानविषयकज्ञानेच्छा-
कृतमितत्वस्य सत्त्वात्सर्वज्ञत्व सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्ध्यतीति भावः । सर्वज्ञत्वायेति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्व-
सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । श्रुत्यनुसार्यनुमानमिति । यथाऽऽदौ धूमप्रसङ्गे जातेऽनन्तरं बह्वधुनमिति
कर्तुं शक्यते । एवं श्रुत्या कर्तृत्वशब्दबोधे जातेऽनन्तरं सर्वज्ञत्वानुमितिः कर्तुं शक्यत इति श्रुत्यनु-
सारित्वमनुमानस्येत्यर्थः । 'अनुमानं च'ति । सर्वज्ञत्वे सर्वशक्तिमत्त्वे चानुमानं प्रमाणम् । कर्तृत्वे च
श्रुतिः प्रमाणमिति चकारार्थः ।

एवं च नैयायिकमते सूत्रे विषयवाक्यमेव नास्ति केवललक्षणशुक्तम् । तेन च ब्रह्मण्यनुमानमेव
प्रमाणं श्रुतिस्पर्शोऽपि नास्ति । मिथुमते तु यतो वेति विषयवाक्यं वर्तते, परन्तु तेन विना कर्तृत्व-
रूपहेतुज्ञानाऽभावेऽनुमितिर्न भविष्यतीत्यनुमानोपष्टम्भकमेव सूत्रमिति रहस्यम् । तन्मतद्वयमेको-
कलैव दूषयन्ति—'तत्त्विति' । 'औपनिषदमिति' । बृहदारण्यके शक्त्यपेक्षायां इदं वाक्यम् ।

कैश्विरचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ।

यतो वा इमानि भूतानीत्यादिश्रुत्यनुवादकमवलक्ष्य । हीत्याद्यनुपपद्यते । अनुमानस्य ब्रह्म-
प्रमाणत्वाऽभावमाशङ्क्याहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । 'नन्वे'ति । पूर्वोक्तं द्रव्यमप्यनुमानम् । श्रुत्य-
नुसारित्वात्तस्योपेक्षानर्हत्वमाशङ्क्याहुः—'अनधिगते'ति । श्रुत्यनुसारिणस्तस्य तथात्वाभावात् तत्त्व-
भीलास्तद्वृत्ता गृह्यार्थदीपिका ।

'अन्ये पुनरिति'त्यादि । यथा ब्रह्मणि श्रुतिः प्रमाणं तथा श्रुत्यनुवादकमनुमानमपि प्रमाणमित्याहुः ।
प्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । श्रुतिर्हि जगज्जन्मादिकारणत्वं प्रदर्श्य ब्रह्मणः सर्वज्ञतां
साधयति । तथा तदनुसार्यनुमानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वं साधयत्सर्वज्ञत्वं साधयतीत्यर्थः । एवमनूय
दूषयन्ति—'तच्च तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिना । औपनिषदमिति विशेषणेनोपनिष-

अगवदीपभीमदिच्छारामप्रणीत मदीयः ।

वा' इतिश्रुत्यनुवादकम् । सर्वज्ञत्वाय सर्वकर्तृत्वस्य सर्वज्ञतां विनाऽसम्भवेन सर्वज्ञत्वमिदमे-
त्यर्थः । तन्मतद्वयं दूषयन्ति—'तत्त्विति'त्यादिना । केवलेति नृगन्धेनोपनिषदनिर्निश्चयेपत्वनिरासाम्

मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाद्वत्त्वम् । सन्देहवारकत्याच्छास्त्रस्याऽपि तद्वत्त्वमिति ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे द्वितीयं जन्मापचिकरणम् ॥

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

द्यत्वेनाऽनुमानस्याऽनवसरपराहतत्वात् । यथाकथंचित्तदवगतिसाधनत्वाऽभ्युपगमेऽपि न तस्य प्रामा-
ण्यम् । श्रुत्येकसमधिगतत्वेन प्रमाणलक्षणाऽप्रामाणात् । तदेवाऽऽहुः—‘अनधिगते’ति । ननुपनि-
पन्मात्रवेद्यत्वे श्रवणस्यैव तत्साधनत्वं नान्यस्येति पर्यवस्यति । तथा च मनननिदिध्यासनयोरपि
श्रुतौ तदवगतिसाधकत्वोक्तैस्त्रिणाऽपि प्रामाण्याऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—‘मनने’ति । नहि तयो-

गोस्वामिधीमद्विधिरविरचितं विवरणम् ।

‘पुरुषमि’ति । उपनिपन्मूलप्रमाणकं पुरुषमित्यर्थः । ‘केचले’ति । ब्रह्मणो यावद्यमाणाऽगोचर-
त्वेऽपि प्रतिप्रसवेनोपनिपदेद्यत्वात् केवलपदम् । तेन च विश्वरूपदर्शनं, धातुः प्रसादादिति-
श्रुत्या मननादिद्वारा दर्शनमपि आत्मा चारे द्रष्टव्य इतिश्रुत्या प्रतिपाद्यत इति गानुमानवेद्य-
त्वमिति भावः । ‘उपेक्ष्यमि’ति । एकेन श्रुतिविहायाऽनुमानवेद्यत्वमपरेण च श्रुतिसरकारेणाऽनु-
मानवेद्यत्वमुक्तमिति मतद्वयमपि दूरतस्त्याज्यमित्यर्थः ।

अथैवं येन श्रुतिप्रामाण्यमेव न स्वीक्रियते तत्राद्यवाद्य प्रति किं वक्तव्यमिति चेत् । मैवम् ।
नानाशुक्तिप्रसारणशीलानां बाह्यानां निराकरणार्थमेव त्वदीयं मतम् । न तु ब्रह्मणि प्रामाण्यसिद्ध्यर्थम् ।
एव च वेदप्रामाण्यमभ्युपगच्छता त्वयाप्युपनिपदेद्यत्वं स्वीकर्तव्यम् । तथा च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरावेद्य-
त्वादनुमानप्रसर एव नास्तीत्यलमधिकेन । ‘अनधिगमतार्थे’ति । न अधिगतः अनधिगतः
अज्ञातः । एतादृशो योऽर्थस्तत्र गन्तुत्वात्तद्विषयकयोधजनकत्वादित्यर्थः । प्रमाणस्य अनुमानादि-
प्रमाणस्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिसिद्धेर्ऽर्थं गानुमानं प्रमाणमिति भावः । नचैवं सर्वज्ञत्वसिद्धिर्न
स्याच्छ्रुत्या कर्तृत्वस्यैव बोधितत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मणा विपश्चिता, यः सर्वज्ञः सर्वविदि-
त्यादिना सर्वज्ञतायोधनात् । ननु युक्तिभिरनुचिन्तनं मननं, युक्त्यध्यानुमानरूपा इति मननोपयोगित्वाच्च

कैश्चिद्विरचिता वेदादन्तर्गतमिदम् ।

मिति भावः । ननु मन्तव्य इत्यादिश्रुतौ मननस्याऽपि ब्रह्माऽवगतिसाधकत्वोक्तेः कथमनु-
मानाऽप्रामाण्यमित्यत आहुः—‘मनने’ति । न हि ते स्वातन्त्र्येण तदन्तर्गता किन्तु श्रवणस्यैव
फलोपकार्यद्वयौ इति नोक्तदोषाऽवसरः ।

धीलालमद्वहता गूढार्थदीपिका ।

प्रतिपाद्यत्वं, यतो वाचो नियतन्त इत्यनेन मनोवागगम्यत्वमुक्तमतं उभयोरवैयर्थ्याय प्रमाणा-
न्तराऽगम्यत्वमुपनिषद्भ्यस्त्वं साधनीयम् । तथा चोपनिषदमित्यस्योपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वमिति
सिध्यति स्म । एव सत्यनुमानस्य प्रामाण्यं वदन्तोऽनायासेन प्रत्युक्ताः । ननु केवलानुमानस्याप्रामा-
ण्येऽपि श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य कुतो न प्रामाण्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अनधिगमतार्थगन्तृत्वा-

नयवदीयधीमद्विच्छारामप्रणीतं ब्रह्मणः ।

केवलोपनिषदेद्यत्वमुक्तमित्यर्थः । ‘अनधिगते’त्यादि । तथा चानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यं वेद
एवास्ति ननु अनुमाने इत्यर्थः । ननु ब्रह्मण उपनिषदतिरिक्तवेद्यत्वे मनननिदिध्यासनयोर्ब्रह्मवाग-

१ इति कदाचित्सात् । २ ‘आत्माचारे’ इति श्रुत्या मननं सिध्यति । तत्र ‘गानुमानं प्रसादा’दिति श्रुत्युक्तभगवत्प्र-
सादसद्वत्त्वेन मननेन दर्शनमुच्यते चेत्तानुमानं ब्रह्मणि न प्रामाण्यमिति भावः ।

गोस्वामिधर्मोत्तीघरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वातन्त्र्येण तदन्तुत्वमस्ति किन्तु श्रवणस्यैव फलोपकार्यद्वय इति न किञ्चिदूषणमित्यर्थः । एवं मनन-
निदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वेन, स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वं निराकृत्य शास्त्रस्यापि सूत्रकारकृतस्य
तथैव तन्निराकरणायाह—‘सन्देहवारकत्वादिति’ ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरण सम्पूर्णम् ।

गोस्वामिधर्मोत्तीघरविरचित विपरणम् ।

कथमनुमानस्य निरास इत्यत आह—‘मनने’ति । ‘श्रवणाङ्गत्वमिति’ । श्रवणेन कृत्वात्मदर्शने
जननीये मननादीनां सहकारित्वमित्यर्थः । एवञ्च मननोपयोगित्वेनाऽनुमानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।
नन्वेवं चेदनुमानेनैव मननसिद्धौ वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्यर्थमित्यत आह—‘सन्देहे’ति । श्रवणान-
न्तरं सन्देहे सति मनन न सम्भवति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वादित्यर्थः । ‘तदङ्गत्वमिति’ । मनना-
ङ्गत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्यापीत्यपिकारेणाऽनुमानस्य सङ्ग्रहः । एवं च मनने सहकारिकारणत्वमेवाऽनु-
मानस्य बोद्धव्यमिति सर्वमनवधम् । इति द्वितीयाधिकरणम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु शास्त्रीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या तदन्तुत्वात्कथं केवलोपनिषदेऽप्येतत् आहुः—‘शास्त्र-
स्ये’ति । तन्मननश्रवणमेव वा ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

श्रीलालप्रभुहता गुरुचर्यदीपिका ।

प्रमाणस्ये’ति । श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य श्रुत्यभिगतार्थगन्तुत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु केवलोप-
निषदेऽप्यत्र मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतौ वक्ष्यप्रमितौ मननस्य विहितत्वात् । मनन
हि श्रुतिभिरनुचिन्तनम् । श्रुत्यस्तु पूर्वोक्तानुमानरूपा । अतोऽनुमानमपि वक्ष्यि प्रमाणं कृतो
न भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वमिति’ । वक्ष्यप्रमितौ रूप-
निषन्श्रवणमेव साधनत्वेनोक्तम् । मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणाङ्गत्वेनोपकारकत्वमतो वक्ष्य तूपनि-
षदेकवैद्यमित्यर्थः । ननुपनिषदेकवैद्यत्वे मीमांसायाः किंप्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘सन्देह-
वारकत्वादित्ये’ति ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

भगवद्गीतयोर्महोपाध्यायप्रमाणौ प्रदीपः ।

तिसाधनलोक्तिर्व्यर्था सादत आहुः—मननेत्यादि । श्रवणाङ्गत्वं श्रवणेन वक्ष्यप्रमितौ जननीयायां
सहकारिकारणत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्य व्यासख्यरूपशास्त्रस्य । तदङ्गत्वं श्रवणाङ्गत्वम् ॥ २ ॥
॥ इति प्रमाणव्याये प्रथमपादे द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ॥

अयमर्थः—ये केचन मननं व्याप्तीकृत्यानुमानमपि वक्ष्यि वक्ष्यप्रमितौ वा सर्ववैद्यत्वे प्रमाणत्वेनानुपपन्नमिति चे-
त्स्वान्तरेण वेदहीनप्रामाण्यं सीदुर्निति । कथमिति चेत्—तथावादी प्रष्टव्यं श्रुत्या वक्ष्यं नि वेदेह हात न वा । हात
चेदभिप्रेतार्थहातकत्वादप्रमाणत्वेन निष्प्रमाणं च त्वदभिमतमनुमानं तस्मिन् । अप न हात नि सद्विद्य वा हात
पदहातकत्वादसद्विद्याहातकत्वात् श्रुतेरप्रामाण्यम् । ननु श्रुत्याप्रसरणानां मननविधेरेव प्रामाण्यापहतिर्भवति
इति चेत् । न । मननं हि जीयस्य मनोदोषमपाङ्गत्वं श्रवणस्योपपत्तिर्न वक्ष्यो वक्ष्यप्रमितौ वा । तस्मात् श्रवणकृत-
न्त करणदोषापाकरणेन श्रवणलोपाहृत्य मननस्य । न ननु वक्ष्यि प्रमाणम् । वक्ष्यं न वेदेनैव नि सद्विद्य हातम् ।
वक्ष्यन्तनुमाने क्षममोमाङ्गित्वमपनीयत्वे मन्त्रेण सन्देहमप्याधिकारिणो । एतौडा ।

तृतीयं समन्वयाऽधिकरणम् ।

तत्रैतत् स्यात् । तत्र किं समवायि, निमित्तं, कर्तृ, वा ? किमतो यद्येवम् ? । एवमेतत् स्यात् । यद्येकमेव स्यात्तदा क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं भङ्ग्येत । मृदादिसाधारण्यं

गोत्राभिधीगुरतीपरविरचितं क्षणुभाष्यव्याख्या ।

एवं जन्मादिसूत्रं व्याख्यायैकदेशिमत्तद्वयं निराकृत्य सूत्रान्तरमवतारयितुमाह—‘तत्रे’ति । शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वनिश्चायकत्वे सति । एतदग्रे । उच्यमानं संशयरूपमेव ज्ञानं स्यात् । तथा च कुतो निश्चय इति भावः । कथमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘तत्र किं समवायि निमित्तं कर्तृ चे’ति । तत्र शास्त्रे । उक्तमिति शेषश्चिन्त्यपि सम्बन्ध्यते । ननु विरूपत्वे किं बाधकमित्याहुः—

गोत्राभिधीमद्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

पूवाधिकरणे कार्यलक्षणेन ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणत्वं प्रतिपादितमिदानीं विशेषरूपेण समवायि कारणत्वप्रतिपादकं समन्वयाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैतत्सादित्यादिना । तत्र शास्त्रे । एतत् वक्ष्यमाणम् । स्यात् विचार्य स्यात् । वक्ष्यमाणमेवाऽऽहुः—‘तत्र किमि’ति । तत्र यतो वेति श्रुतौ । ‘कर्तृ चे’ति । कुलालवत्कारणं वेत्यर्थः । तथा च श्रुतौ ब्रह्म जगत् : समवायि-कारणं निमित्तकारणं कर्तृकारणं वा प्रतिपादितमिति विचार्य स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । तदिति त्रयमा-न्तपाठे तद्वच्च समवायिकारणं वेति विचार्य स्यादित्यर्थः । अस्मिन्पाठे ब्रह्मेति प्रतिपादितमिति पदद्वय—

कैश्चिद्विरचितं वेदान्तचन्द्रिका ।

एवं सप्रमाणं ब्रह्मणो लक्षणं निर्णयोक्तकारविधौ निर्वक्तुमशिमधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैतदिति’ । तत्र कारणत्वाद्भौतिकौ एतद्विनिगमनाविरहाद्वक्ष्यमाणसंशयफलपर्यवसानात्मकं दूषणं स्यादित्यर्थः । तमेव संशयं प्रदर्शयन्ति—‘तत्रे’ति । अत्र ब्रह्मेतिशेषः । अत्रोद्ब्रह्मन्ते—‘किमि’ति । यथेवंविधः संशयस्तर्ह्यत ईदृशसंशयात्किमनिष्टमित्यर्थः । नद्यासु विधासु कयाप्येकविधया कारणत्वं ह्रियते, अत एका काऽपि ग्राह्येति भावः । अत्रोत्तरमाहुः—एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्ष्यमाणमनिष्ट स्यादित्यर्थः । तदेवोद्घाटयन्ति—‘यद्येकमि’ति । समवायि निमित्तं वा कर्तृत्वं वा ।

श्रीलालमहर्ष्या गृह्यार्थदीपिका ।

‘यद्येकमेव स्यादिति’ । समवायेव, निमित्तमेव, कर्त्रेव, वा स्यादित्यर्थः । ‘क्रियाज्ञान-शक्त्योर्निरादि’ । यद्येकमेव स्यात्तदा तु मृदादावप्येकस्य समवायिकारणत्वादेः साधिका मयवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीत. मदीय. ।

पूर्वोक्तरीत्या जन्माधिकरणं निर्णय्य सूत्रान्तरमवतारयन्ति—तत्रेत्यादि । तत्र जगत्प्रतिब्रह्मणः कारणत्वे । एतत् स्यात् वक्ष्यमाणसंशयविषयत्वं स्यादित्यर्थः । तत्र संशयविषयकोटीनां मध्ये संशयकोटिगणनामाहुः—‘समवायी’त्यादि । उक्तसंशये किं दूषणमित्याहुः—‘किमत’ इति । यथेवं संशयोऽतः को दोष इत्यर्थः । ‘एवमि’त्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारो दोषः स्यादित्यर्थः । दूषणमेवाहुः—‘यद्येकमित्यादिना । एकं कुलालवत्कर्तृदण्डवन्निमित्तं मृत्पिण्डवत्समवायि एतेषां अन्य-

१ समन्वयो नाम ब्रह्मण सर्वत्र जगति ब्रह्मवादिप्रियरूपेण सम्बन्धवृत्तत्वम् । ननु वेदान्तानां ब्रह्मण्यन्वय इति । तस्य द्वितीयाभिप्रेत्येवैव विद्वासाय ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘किमत’इति । यद्येवमेकस्यैव विरूपत्वम् । अतः किं किं दूषणमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः—‘एवमे-
तत्स्यादिति । एवमुच्यमाने एतद्वाधकं सादित्यर्थः । किं वापकमित्याकांक्षायां गूढाभिसन्धि-
मुदाययति—‘यद्येकमेव’इति । यदि समवायि निमित्तं कर्तुं वैकमेव ब्रह्म सात्तदा ब्रह्मणः क्रिया-
ज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं व्यापकत्वं भज्येतेत्यर्थः ।

अयमर्थः—ब्रह्मणः सैन्धवधनवदेकरसत्वेन क्रियाज्ञानशक्तयोः सर्वत्रैव व्याप्तत्वेन समवायित्वांशे
तदनङ्गीकारेऽस्मदादिवलादेशिकत्वाऽऽपत्त्या निरतिशयत्वं सर्वस्मिन्नपि व्याप्तत्वं भज्येतेत्यर्थः ।
दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’ति । मृदादिसाधारण्यं, कृतकत्वेन-सावयवत्वेन चाऽनित्यत्वं भवेदित्य-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

स्याऽध्याहारो नास्तीति लापयम् । अत एव प्रकाशे श्रीपुरुषोत्तमैः प्रथमान्तपाठ एवाऽऽदृतः । शङ्कते-
‘किमतो यद्येवमिति । यद्येव संवायः सात्तर्हि । अतः अंसात् संशयात् किं भविष्यति न
किमपीत्यर्थः । तथा च श्रुत्या ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणताज्ञाने जाते लक्षणं प्रमाणं च ज्ञात-
मेवातःपरं संशयेन किं कर्तव्यं विचारेण नञ्निरासे च किं फलं भविष्यति न किमपीति भावः ।
उत्तरयन्ति—‘एवमेतत्स्यादिति । एवमनेन प्रकारेण चक्ष्यमाणविचारेणेत्यर्थः । एतत् दोष-
निवृत्तिरूपं फलं सादित्यर्थः । विचारमेवोपपादयन्ति—‘यद्येकमिति । सर्वेषु समवायिनिमित्तादिषु
कारणेषु मध्ये एकं शक्त्यम् । तत्र दण्डादिवन्निमित्तं वा प्रयोज्यकर्तृत्वं वा समवायि वेति त्रयाणां
मध्ये एकं सादित्यर्थः । तदा निमित्तत्वकर्तृत्वयोः स्वीक्रियमाणे—‘क्रियाज्ञानशक्त्योरिति
ब्रह्मणि निमित्तत्वे स्वीक्रियमाणे क्रियाशक्तेः, प्रयोज्यकर्तृत्वस्वीकारे ज्ञानशक्तेः श्वेततरनैरेष्वरूपं निरति-
शयत्वं भज्येतेत्यर्थः । तथा च यथा निमित्तकारणीभूतदण्डे स्वतन्त्रा क्रिया नास्ति, यथा वा प्रयोज्य-
कर्तारि कुलाळे प्रयोजककुलाउपितुनिष्ठं कर्तृत्वज्ञानमादायैव कर्तृत्वज्ञानं तथेतरसापेक्षज्ञानं ब्रह्म-

वेदिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्रायं भावः—यदि मृत्सुवर्णादिवत्समवायित्वं यदि वा दण्डचक्रादिवन्निमित्तत्वं, यदि वा कुला-
लादिवत्कर्तृत्व, तदा तयोर्निरतिशयत्वं सर्वत्र सदैकरसत्वेन यत्सर्वव्याप्तत्वं, तदीयेत । समवा-
यित्वाधंशे ज्ञानाऽऽसम्भवात् । क्रियाया अपि परायत्तत्वात्कर्तृत्वांशेऽपि ज्ञानकर्मेन्द्रियैव तत्प्राप्तव्यात् ।
तयोः प्रादेशिकत्वं सात् । दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’ति । साधारण्यं सावयवत्वं निवृत्तत्व-

सीताल्लभदृक्वा गूढाभेदीभिरा ।

शक्तिरस्त्येवेति तत्साधारण्यं ब्रह्मणोऽपि सादिति निरतिशयत्वं ब्रह्मनिष्ठक्रियाज्ञानशक्त्योरप-
गच्छेदित्यर्थः । तथा च परास्य शक्तिर्विधिधैव श्रूयत, इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मशक्तिषु परत्वं निरि-

मगपदीयधीमदिन्द्राराममधीत. प्रतीप. ।

तदेव सादित्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘क्रियाज्ञाने’त्यादि । तथा चोक्तप्रतिषेधकारणानां
मध्ये यद्येकं कारणं ब्रह्म भवेत्तदा तेषामिवेतरकारणसमवयवानां विना कार्यजनकत्वं न म्याद्ब्रह्मणोपि ।
इत्थं च क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन यन्निरतिशयत्वमितरनैरेष्वेव कार्यजननमामर्ष्यं तद्वज्येतेत्यर्थः ।
ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’त्यादि । साधारण्यं ब्रह्मणो मृत्सुवत्तत्वाऽनि-

च स्यात् । मतान्तरवत् । कथमेवं सन्देहः यावता 'यतो वा इमानि' त्यादिभ्यो निःसन्देहश्रवणात् । एवं हि सः, पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिरिति । 'आत्मन'

गोत्यादिभीमन्पुरटीपरविरचिता अनुभाष्याख्या ।

र्थः । ननु समवायित्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनित्यत्वप्रसक्तौ किं विनिगमकमित्यतो दृष्टान्तेन तत्साधयन्ति—
'मतान्तरवदि'ति । यथा सांख्यभूते प्रधानस्यैव समवायित्वं न पुरुषस्य । यत्परिणामि तद्विकृत-
त्वासाधयवत्त्वाच्चाऽनित्यमिति गृहादौ दृष्टम् । तत्राप्येव ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वप्रसक्तौ दुर्निवारः स्यादि-
त्यर्थः । अधुना सूत्रान्तरमवतारयितुं तत्संपृच्छित्तुल्यकं सन्देहमेव दृढीकर्तुमुपश्लिष्यन्ति—'कथमेवमिति ।
एवमेवंप्रकारकः सन्देहः । कथं कथमुपपद्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यावते'ति । यतो चेत्सादा-
वुत्पत्त्यादिवयाऽधिष्ठानत्वनिरूपणेन निःसन्देहमेव समवायित्वस्य श्रवणादित्यर्थः । 'संशयबीजो-
द्घातेन तं समर्थयन्ति—'एवं हि स' इत्यारभ्य 'सुतरां सन्देह' इत्यन्तेन । सः संशयः । 'एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेवाऽऽहुः—'पञ्चमीति' । ननु पञ्चम्यां सामान्यतः कारणमानवोधनात्मम-
वायित्वं को निवारयेदित्यत आहुः—'पञ्चम्यास्तसिरिति । तत्सेवादानाऽर्थकपञ्चमीनिपय एव

गोत्यादिभीमद्विरचितं विचारणम् ।

अपि स्यादिति भावः । ननु समवायिकारणत्वमेवास्तु इत्यत आहुः—'मृदादिवदि'ति । 'मता-
न्तरवदि'ति । यथा साहचर्यभूते मृदिकारत्वं घटे, मृदिकार्या विकारित्वम् । तथा ब्रह्मण्यपि विकारित्वं
स्यादित्यर्थः । एवं चैतदोपनिवारणार्थं विचारः कर्तव्य इति भावः । एवंहीत्या विचारे प्रसक्तेऽधि-
करणाद्वसंशयमाहुः—'कथमिति'लादिना । 'एवमिति' । समवायि निमित्तकारणं कर्तुं नेत्येवंरूपः
सन्देहः कथमित्यर्थः । ननु कुतो न भवतीत्यत आहुः—'यावते'ति । यावत्पर्यन्तमित्यर्थः । वाक्य-
श्रवणानन्तरमपि सन्देहतादयस्त्वं प्रतिपादयन्ति—'एवं हीति । स सन्देहः । भवतीत्यप्याहारः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मनित्यत्वमनासकामत्वं परस्परसापेक्षत्वं कार्योत्पादने नैयायिकादिमतवद्भवेत् । अत्र नोदकमाहुः—
'कथमिति । एवं पूर्वोक्तविषया । 'निःसन्देहे'ति । यतो चेत्सादिसम्पूर्णवाक्यार्थपर्यालो-
चनया समवायित्वस्य निःसन्देहश्रवणात् । उच्यते—'एवं हीति । सः संशयः ।

श्रीलालभट्टकृतं गृह्यसूत्रटीका ।

धत्वं च न संगच्छेत । दूषणान्तरमाहुः—'मृदादि साधारण्यं च स्यान्मतान्तरवदि'ति ।
यथा मृदिकापटस्य समवायिकारणमेव । दण्डो निमित्तमेव । कुलालः कर्तृव्य । तथा ब्रह्माण्येकमेव
सात्तदा मृदादितुल्यता स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—'मतान्तरवदि'ति । मतान्तरे ब्रह्मणः कर्तृ-

भगवदीयसीमद्विचारमणोलः प्रदीपः ।

सत्यं सावयवत्वं च स्यादित्यर्थः । तत्रोपश्लिष्यकमाहुः—'मतान्तरवदि'ति । यथा च सांख्यैः पुरुषस्य
परिणामित्वमेतदोपादेयं न स्वीक्रियते प्रकृतेश्च सावयवत्वात्स्वीक्रियते । नैयायिकमतमादाय तु कपाल-
तुल्यतया द्रव्यसमवायिकारणतायां ब्रह्मणोऽनित्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । अग्निमाधिकरणपटकं सख्यं
दृढीकुर्वन्ति—'कथमिति'लादिना । एवं प्रश्नकारणं न वेत्याकारकः । यावता निश्चयेन । 'निःसन्दे-
'त्यादि—कारणतासन्देहनिर्गमनं येन सात्तादृशकारणतायाः शुक्तिमात्रेभ्यो निष्पद्यित्यर्थः । एवं

इत्यपि पञ्चमी । निमित्तत्वे न सन्देहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्देहः । तद्वाचकाश्रयणात् । कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः सुतरा सन्देहः । एवं प्राप्त आह—

गोत्यामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विहितत्वेन विश्लेषविशिष्टस्यैव तस्य प्रतीतेर्न समवायित्वं किन्तु निमित्तत्वमेवेत्यर्थः । नन्वत्र तसि-
श्रवणेऽपि 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चमीश्रवणात्कारणत्वमानमेव
प्रतीयतामित्यत आहुः—'आत्मन इत्यपी'ति । अपादानार्थ इत्यर्थः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभे-
दस्याजुचितत्वेनैकवाक्यत्वार्थं तथाऽपि तथा कल्पनीयमित्यर्थः । तदेतत्सर्वमसिन्धवाद्योक्त—'निमित्त-
त्वे न सन्देहः । पञ्चम्यां निमित्तत्वकथनादि'ति । ननु तर्हि कुत्र सन्देह इत्यत आहुः—

गोत्यामिश्रीमद्विदित्वविरचित विवरणम् ।

कथं भवतीत्यत आह—'पञ्चमी'ति । यतो वेति वाक्ये पञ्चमुक्ता । तस्माद्वा एतस्मादिति
वाक्ये साक्षाद्ब्रह्मवाचकादात्मपदादपि पञ्चमी । 'आत्मन' इति । निमित्तत्वे पञ्चम्या निमि-
त्तत्वरूपार्थवाचकत्वे 'न सन्देह' इति । सन्देह एव नास्तीत्यर्थः । 'कथनादि'ति । घण्टाघोषा

केशिद्विरचिता वेदा-तचन्द्रिका ।

ननु पञ्चम्या सामान्यतः कारणतामानवोधनाद्भवति सम्भावना समवायित्वस्यापीत्यत आहुः—
'पञ्चम्या' इति । तसेरपादानार्थकपञ्चमीविषय एव विधानाद्विश्लेषविशिष्टस्यैव कारणत्वस्य प्रती-
तेर्न समवायित्वमपि तु निमित्तत्वमेवेति भावः । नन्वत्र तसिश्रवणेऽप्यात्मन आकाशः सम्भूत
इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चम्यभिधानादस्तु कारणत्वमात्रं [विमानेस्तु तथात्वं] मित्यत आहुः—
'आत्मन इती'ति । हेतावित्यर्थः । 'निमित्तत्व' इति । गूढामिसन्निधुद्वाटयन्ति—'उपा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्वमानमवगच्छन्ति नैयायिकादयस्तद्वत्त्वात् । साङ्ख्यमते प्रकृतेः समवायित्वमेव तद्वत्त्वादित्यर्थः ।
प्रकृतेः प्रज्ञमीमासाशये तु समवायिकारणत्व, निमित्तकारणत्व, कर्तृत्व च, ब्रह्मण्येवेति बोद्धव्यम् ।
'कल्पनायामि'ति । अद्वैतश्रुत्वपुरोधेनोपादानत्वं कल्पनायाम् । यतो वा इमानि त्वादी
निमित्तत्वव्याप्योपादानत्वकल्पनायामित्यर्थः । तथा च पञ्चम्या निमित्तत्वकथनेऽप्यद्वैतश्रुत्येकवाक्य-
ताकरणे यतो वा इमानि त्वादुपादानरूपात् यतो निमित्ताद्भूतानि जायन्त इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः ।

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसामप्रणीत प्रदीप ।

पक्ष्यमाणप्रकारेण । सः सन्देहः । तत्सिरितीति । तथाचाख्यतः पतितः स्वर्गतः पतितः दण्डाद्धत इत्यादौ
पञ्चम्या अपादानत्वशुद्धनिमित्तकारणत्वयोरेव बोधनादिति भावः । ननु 'यतो वे'ति श्रुतौ तसे- सत्येपि
'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यत्र तस्याश्रयणात् कारणत्वान्तरमेव पञ्चम्या बोध्यतामित्याक्षेप एकवाक्यतया
तत्रापि निमित्तकारणताबोधकतां व्यवस्थापयन्ति—'आत्मन' इत्यादिना । निमित्तत्वेनेति । निमित्त-
त्वेन रूपेण निमित्तकारण बोधयतीत्यर्थः । निमित्तत्वकथनात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वबोधनादि-

गोस्वामिश्रीमद्विष्णुस्मरित्विचिता अणुभावव्याख्या ।

‘उपादानत्वे कर्तृत्वे चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘तद्वाचके’ति । नहि यतो वेत्यादावुपादानत्वस्य कर्तृत्वस्य वा वाचकं किञ्चिदस्ति । पञ्चम्या सामान्यतः कारणभास्य प्रतिपादनात् । ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति नियमात्सामान्ये विशेषस्याऽपि सत्वात्सामान्यवाचकस्याऽपि विशेषवाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इत्याशङ्काहुः—‘कल्पनायामिति । सामान्यपरस्य विशेषपरत्वकल्पनायामित्यर्थः । ‘प्रमाणाऽभावादि’ति । विनिगमकाऽभावादित्यर्थः । ननु ‘यतो वे’त्यादावुत्पत्त्यादिनयकारणत्वे कर्तृत्वमेव तस्येति विनिगमनाऽस्तीत्यत आहुः—‘समवायित्व’इति । कदाचित्तत्र यथाकथञ्चिद्विनिगमनायामपि समवायित्वे तदभावात्पूर्वोक्तदूषणप्रसक्तेश्च सुतरामेव सन्देह इत्यर्थः । ननु तर्हि व्यक्तिकनिश्चय एव स्यान्न सशय इति चेत् । न । निर्विशेषं न सामान्यमिति व्याप्ते सामान्ये विशेषमात्रस्य सम्भाव्यमानत्वेन सन्देहसम्भवात् । तथा चैवमेवप्रकारेण सन्देहे प्राप्ते शास्त्रस्य सन्देहप्राकृतात्तन्निराकरणाऽर्थं सूत्रकार आह—

गोस्वामिश्रीमद्विष्णुस्मरित्विचिता विवरणम् ।

दित्यर्थः । एव पञ्चम्या निमित्तत्वे सन्देहो नास्ति, परन्तु ब्रह्मणि निमित्तकारणत्वस्वीकारे क्रियाशक्तिनिरतिशयित्वभङ्गरूपदूषणस्य प्रागुक्तत्वात्कारणतासन्देहतादवस्थमिति भावः । ननु मास्तु निमित्तत्वभन्वकारणत्वमस्त्वित्यत आहुः—‘उपादानत्व’इति । ‘अश्रवणादि’ति । विभक्तिपदयोर्मध्य एकस्याश्रवणादित्यर्थः । ननु कल्प्यत इत्यत आहुः—‘प्रमाणे’ति । ‘सुतरामिति । साहच्यमतीत्या विकारित्वदूषणग्रस्तत्वात्कारणतासन्देहत्वपर्यवसानमित्यर्थः । ‘एवं प्राप्ते’ इति । श्रुतौ तु कारणतोक्ता । परन्तु एतासां कारणताना मध्य एकापि कारणता वक्तुं न शक्यत इति । ब्रह्म कारणमवति न वेत्येव सशये प्राप्ते इत्यर्थः । ‘आहे’ति सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रमाहुः—

केशिद्विरपिला चेदन्तचण्डिका ।

दानत्व’ इति । तत्र हेतुः—‘तद्वाचके’ति । ‘कल्पनायामिति । उपादानत्वकल्पनायाम् । ननु तदभावनिश्चय- एव कुतो न स्यात्कथं सशय इति चेन्न—‘निर्विशेषं न सामान्यमिति । व्याप्तिर्विशेषस्यापि सम्भवात् इति निगमः । तथा चैव समवायित्व एव सशयपर्यवसाने तमपाकर्तुं सूत्रकार आह—

श्रीलालभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

‘प्रमाणाऽभावादि’ति । अन्यथातुपपत्तिरूपप्रमाणाऽभावात् । अद्वैतश्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्वेन यतो वेत्यादौ निमित्तत्वस्य दण्डादिनिष्ठनिमित्तस्वीकरेणाऽप्युपपत्तेरिति भावः ।

भगवदीयश्रीमद्विष्णुस्मरणाय प्रदीपः ।

त्यर्थः । तद्वाचकेत्यादि । कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोर्वाचकपदाश्रवणादित्यर्थः । ननु तन्तुभ्यः पट इति-प्रयोगस्यापि बाधकाभावेन सम्भवाद्वह्मणः ‘तस्माद्वा’ इति पञ्चमीतः समवायिकारणत्वमपि कल्प्यमित्यत आहुः—‘कल्पनायामित्यादि । सुतरां सन्देहः । सावयवत्वानित्यत्वयोरुपपत्त्या सुतरां सन्देह इत्यर्थः । एवं प्राप्ते ब्रह्मणि कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोरभाव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते इत्यर्थः । आह सनाधानरूप सूत्रमाहेत्यर्थः ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वान्मतान्तरनिराकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव समवायिकारणम् । कुतः ? । समन्वयात् । सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्ति-

गोस्तामिथीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तच्च समन्वयात् । ननु तत्र सामान्यरूपेणैव कारणत्वस्य प्रतीयमानत्वाग्निमित्तत्वमपि विचारणी-
यमेवेति कथमुपादानत्वमेव विचार्यत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अपादानपक्षस्या विद्येयस्योप-
स्थितत्वाग्निमित्तत्वं तु व्यक्तमेव श्रुतिसिद्धमिति नाऽऽ विचार्यते । अत एवात्र द्वितीयाऽध्याये ब्रह्मणो
निमित्तत्वमभ्युपेत्य काणादादिमतानां जीवाऽऽद्यऽऽदिनिमित्तत्वप्रतिपादकानां निराकरणं करिष्यति
सूत्रकारः । सूत्राऽवयवान्याचक्षते—‘तदि’ति । समवायिकारणमिति शेषः । हेतुं पृच्छति—‘कुतः’ इति ।
तदेवोपपादयन्ति—‘समन्वयादि’ति । नामरूपऽऽत्मके सर्वस्मिन्कार्यजातेऽस्तित्वादीनि प्रतीयन्ते ।

गोस्तामिथीमुरलीधरविरचित विवरणम् ।

तच्च समन्वयादिति । नव्यसिद्धधिकरणे पूर्वपक्षो न दृश्यत इत्यत आहुः—‘तुशब्द’
इति । ‘पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ’ इति । पूर्वपक्षस्याऽवसर एव नास्तीति तद्विवृत्यर्थं तुशब्द इत्यर्थः ।
तेन कारणताविचारो विषयः । तत्प्रशयः । पूर्वपक्षस्तु न । अस्त्येवेति सिद्धान्तः । उपोद्घातः
सङ्गतिरिति चतुष्टयाहनिदमधिकरणं सूचितम् । ननु ब्रह्मैव निमित्तकारणमिति पूर्वपक्षः कुतो न
स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । ‘श्रुतिसिद्धत्वादि’ति । तथा च तत्र निराकर्तुं
शक्यत इति भावः । नन्येव चेत्तर्हि तस्य स्वीकारः किमर्थमिति आह—‘मतान्तरे’ति । तदर्थ-
निमित्तकारणता यैः स्वीक्रियते तन्मतनिराकरणत्वेनेत्यर्थः । चक्ष्यते द्वितीयाध्याय इति शेषः । सूत्रा-
र्थमाहुः—‘तदि’ति । ब्रह्मणोऽधिकारलभ्यत्वात्सूत्रस्थतत्पदस्य कारणपरत्वमाहुः—‘ब्रह्मैव सम-
वै’ति द्विरपि तत् वेदमन्त्रचन्द्रिका ।

‘तच्च समन्वयादि’ति । ‘पूर्वपक्षे’ति । संशयानुपायादकारणत्वपक्षम् । ननु निमि-
त्तत्वापि सिद्धत्वात्कथं केवलं समवायित्वमेवोच्यत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अग्रे
श्रीलालमद्वैतस्य गुरुचन्द्रिका ।

तच्च समन्वयात् । तद्वैवैव समवायिकारणम् । तत्र हेतुः समन्वयात् । ‘सम्यगनुवृत्त-
त्वादि’ति । अस्तिभातिप्रियत्वेन सर्वं प्रतीयते । तत्राऽस्तीति सदंशः । भातीति चिदंशः । प्रिय
भगवन्मध्वश्रीमद्विचाराममणीय प्रदीप ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अकर्तृत्वासमवायिकारणत्वरूपपक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । ननु तुशब्दो विशेषणधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुः पृष्ट इति कथं व्यावृत्त्यर्थः—एवान-
गृह्यत-इत्यत आहुः—‘मतान्तरे’त्यादि । मतान्तरं व्यावृत्ततिरिक्तार्थोपादानरूप मतान्तरम् ।
निराकरणत्वेन निराकरणं यथा सात्तेन प्रकारेण अग्रे ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्’ इत्यन-
‘तु’ शब्दस्येतरार्थत्वनिरासो वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मैव ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’ति श्रुतिप्रतिपादितं
ब्रह्मैव । समवायिकारणं नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य समवायिकारणम् । सम्यगित्यादि कार्यमाने
सम्यक्सम्बद्धत्वादित्यर्थः । एतदेवोपपादयन्ति—‘अस्ती’त्यादीनां । ननु ब्रह्मधर्मास्तित्वादीनां कार्य-

भातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणाऽन्वयात् । नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् । प्रकृतेरपि स्वमते

गोस्वामिश्रीसुरकीरित्वा भगुभाष्यव्याख्या ।

तानि च तत्कारणनिष्ठाऽस्तित्वादित्थान्वा(१)इति मन्तव्यम् । उपादानगुणानां कार्यगुणाऽऽत्मक-
त्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिभिर्ब्रह्मैव भवतीति तदेवोपादानमि-
त्यर्थः । नन्वस्तित्वादिवच्चैगुण्यस्याऽपि कार्ये प्रतीयमानत्वात्प्रिगुणं प्रधानमेव कथं नोपादानकारण-
मित्यत आहुः—'प्रकृतेरपी'ति । ब्रह्मणः सर्वकारणकारणरूपत्वेन प्रधानमपि तत्कार्यम् । भगवतः
सदृशदिविर्भूतत्वात् । अत एव 'सदशेन जडा अपी'ति । एवं च यथा षष्ठादौ सृदादिवर्माणं प्रतीयमान-
त्वेऽपि न ब्रह्मण उपादानत्वे काचित्क्षतिः । तेषामवान्तरकारणत्वेन मूलकारणनिराकरणाऽसम्भवात् ।
तथा प्रधानस्यापि कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु कार्येऽस्तित्वादिवत्परि-
शोस्वामिश्रीमद्भिरुपरिवरित्वा विवरणम् ।

वापिकारणमि'ति । एवकारेण प्रकृतेर्व्यवच्छेदः । 'सम्यगनुवृत्तत्वादि'ति । जगति ब्रह्मण ।
सम्यगनारोपिताऽनागन्तुकरूपेण, पटे, तन्तुवदनुस्यूतत्वादित्यर्थः ।

ननु पटे तु तन्तोर्मिव्याप्तिर्दृश्यते, ब्रह्मणस्तु प्रपञ्चे केन रूपेणाभिव्याप्तिरित्यत आहुः—
'अस्ती'ति । प्रपञ्चे यदस्तित्वादित्यत्र भासते तत्सच्चिदानन्दरूपब्रह्माऽन्वयादेवेत्यर्थः । ननु नाम-
रूपयोरप्यन्वयो दृश्यत इति नापाया अप्यन्वयोऽस्तीत्यत आहुः—'नामरूपयोरि'ति । एतयो-
र्मन्त्रोपरिपुलक्षकत्वं बोध्यम् । अयं वा इदं नामरूपं कर्म चेति श्रुतेः । कार्यरूपत्वात्
जगदुत्पत्त्यनन्तरं प्रतीयमानत्वेन जन्यत्वात् । तथा व्याप्तेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नाम-
रूपे व्याकरवाणीति श्रुत्या, लोके च पटो रसत तमेव रूपं नाम कथम्(?) इत्यत इति भावः
ननु सत्त्वस्वस्त्वमसामनुवृत्तिदर्शनेन प्रकृतेरेव समन्वयः कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः—'प्रकृते-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

द्वितीयेध्याये । सूत्रं व्याकुर्वन्ति—'तदि'ति । इतरव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । तद्वदुः—'समन्व-
यादि'ति । हेत्वर्थं विशदयन्ति—'सम्यगि'ति । तत्त्वं चाऽनारोपिताऽनागन्तुकरूपेण सर्वत्र विद्य-
मानत्वम् । तदेव दर्शयन्ति—'अस्ती'त्यादि । अस्तित्वादिरूपं यत्सच्चिदानन्दत्वं तेन रूपेण सर्वत्र
• कार्यजतिऽन्वयात् । नहि ब्रह्मव्यतिरेकेण कस्यचिदप्यस्तित्वं स्वतोस्ति । नन्वेव नामरूपयोरपि
सर्वसमन्वयात्तयोरपि स्यादुपादानत्वमिलायक्याहुः—'नामरूपयोरि'ति । जीवरूपेण सर्वत्र व्याक-
रणात् । ननु प्रकृतात्मकानां सत्त्वादिरुणानां सर्वानुवृत्तेस्तदुपादानकमेवेदं सादित्यत आहुः—

श्रीछाण्डोग्यसंहिता गृह्यार्थदीपिका ।

इत्यानन्दाद्य इति सर्वं सच्चिदानन्दरूपममेवेति ज्ञेयम् । नन्विदं मत्तेति प्रत्ययाऽभावात् षट्षष्ठादौ
पटोऽस्ति पटोऽस्तीति प्रत्ययाद्वट्षष्ठादयः पृथगेव सन्ति इति न ब्रह्मणः समन्वय इत्याशङ्क्याऽऽहुः—
'नामरूपयोः कार्यरूपत्वादि'ति । नामरूपात्मकं जगत्कार्यं जन्यम् । स्वकारणजनितसत्ता-
पत्वात् । न पृथक् सार्धदिकसत्तावत् । प्रतीयते तु सत्तामात्रम् । न तु जन्यसत्ता । अतः सत्तामात्र
(पट्यतीयेत तत्कारणनिष्ठमेवेति ब्रह्मणः समन्वयो ह्यवाधितः । 'स आत्मानं स्वयमकुर्वन् स सर्वं

भगवद्गीताश्रीमद्भिरुपरिवरित्वा विवरणम् ।

न्ययवत् प्रकृतिगुणसत्त्वादीनामपि कार्येऽन्वयात्तस्या एव प्रयोपोपादानत्वमस्त्वत आहुः—'प्रकृते'रिति

तदंशत्वात् । अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वेच्छिकमेव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च्छेदाऽप्रियत्वयोरपि प्रतीतेस्तद्दशधर्मवदेव कारणं कस्मान्न गवतीत्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘स आत्मानं स्वयमकुर्वन्’त्यादिभिः सर्वस्याऽपि कार्यजातस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽवान्तरकारणेष्वपि तयोरशून्यवचनत्वादज्ञानकार्ये एवेति मन्तव्यम् । न च तयोर्मूलकारणधर्मत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति बाध्यम् । तस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गेन तत्कारणापेक्षायामनवस्थापत्तेर्दुःपरिहर्त्वात् । अज्ञानकृतत्वे विनिगमकमाहुः—‘ज्ञानेने’ति । गर्भस्थित एव हि वामदेवः सिद्धज्ञानत्वेन गोस्वामिधीनद्वितीयपरिवारित विपरणम् ।

रपी’ति । ‘तदंशत्वादि’ति । बाह्यमनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयारिप्रका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत’ इत्येकादशस्कन्धीयमागवद्वचनैरशये सिद्धे कार्यत्वे नाऽऽगन्तुकत्वानुवृत्तत्वं नास्तीति भावः ।

ननु प्रपञ्चे कस्यचिदुःखं कस्यचित्सुखमिति देशत, एकस्यैव कदाचिदुःखं कदाचित्सुखमिति कालतः, परिच्छेदो दुःखं च दृश्यते, परिपूर्णस्य ब्रह्मणः समन्वये सति तदुभय न स्यादित्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । परिच्छेदोऽप्रियत्वं चाऽज्ञानेनानुभूयत इत्यर्थः । ननु कथमिदं ज्ञायत इत्यत आहुः—

कैश्चिद्विरचिता वैदान्तचन्द्रिका ।

‘प्रकृतेरपी’ति । स्वमते व्यासमते । तदंशत्वाद्ब्रह्मांशत्वात् । बाह्यमनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयारिप्रकेत्येकादशीव्याख्यात् । ननु न यदि कार्येऽन्यवः प्रकृतेस्तर्हि कथं परिच्छेदाप्रियत्वे तत्राहुः—‘अज्ञानादि’ति । प्रतीयेते इति शेषः । ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावात् । ‘ज्ञानेने’ति । ब्रह्मत्वेन ‘ज्ञानेन परिच्छेदाऽप्रियत्वयोर्बाधदर्शनात्’ इति शेषः ।

श्रीबालभट्टकृता गृह्यवेदीयिका ।

भवति पुरुष एवेदं सर्वं’मित्यादिश्रुते । तथा च नामरूपात्मकस्य जगतो ब्रह्माऽभिज्ञत्वेन न पृथक्सत्ता किन्तु ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मण एव सर्वत्र समन्वय इति भावः । ननु जगति त्रैगुण्यप्रतीतेः प्रकृतिसमवायिकारणकत्वमेवास्त्वित्याशङ्काऽऽहुः—‘प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वादि’ति । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिधीयञ्जकः कालो ब्रह्म तन्नित्यं त्वहमित्येकादशवाक्यान्वाहते त्रैशांशत्वम् । तथा च प्रकृतिसमवायिकारणकत्वस्वीकारेऽपि ब्रह्मसमवायिकारणकत्व न हीयत इत्यर्थः । ननु सर्वत्र व्यापकत्वाभावात् प्रतीयते । अतो न सर्वस्य ब्रह्मत्वेत्याशङ्काऽऽहुः—‘अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे’ इति । अविद्यामोहितबुद्धेरविदुषो व्यापकत्वाऽभावः । किन्तु व्यापकत्वतिरोधानम् । ततश्च न ब्रह्मत्वहानिरिति भावः ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसाराभ्यषिक्तं प्रदीप ।

तथा च चैत्रादिकर्तृके कार्ये ब्रह्मणः कर्तृत्वनिर्वापादानत्वेऽपि बाधकाभावः । इत्थं चेतरोपादानकेऽपि ब्रह्मोपादानकत्वमव्याहृतमेवेति भावः । तदंशत्वात् ब्रह्मांशत्वात् । ‘सदृशेन जडा अप्रीत्यनेन सदृशान् प्रकृतेरप्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु प्रपञ्चे परिच्छेदाप्रियत्वयोरपि भानात् तयोरप्युपादानब्रह्मधर्मता स्यादत आहुः—‘अज्ञानादि’त्यादि । अन्यथा गर्भस्यो वामदेवो ‘अहं भनुराग्नं सूर्यश्चे’ति न वदेत् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि’ति श्रुतिश्च न वदेत् । ज्ञानेन ब्रह्मत्वेन सकल्पपादार्थानां

जडजीवान्तर्यामिण्येवैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । सद्रूपे घटरूपक्रियास्त्वि

गोत्रातिथीशुरहोभरविरचिता ऋणभाष्यव्याख्या ।

परिच्छेदाभावं पश्यन् 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चैत्यादिना सर्वरूपत्वं स्वस्यैव ब्रुवन् परिच्छेदं निराकरोति । तथाऽप्रियत्वमप्यज्ञानकृतमेव 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाऽप्रिययोरपह-
तिरस्ती'ति देहाऽप्यासराहितस्य प्रियाऽप्रियसंस्पर्शमुक्त्वा 'अशरीरं शरीरे वा वसन्तं न
मियामिमे स्पृशत'इति तस्यैव पश्चात्तद्रहितस्य प्रियाऽप्रियस्पर्शाभावं दर्शयन्ती तयोरज्ञानकार्यत्व-
मेव श्रुतिनिरूपयति । यतो ब्रह्मांशत्वेन नित्यशुद्धमुक्तस्वभावस्याऽप्यासमन्तरेण सशरीरत्वं तच्छ्रुते
प्रियाऽप्रियत्वे ततोज्ञानमन्तरेणाऽशरीरत्वं च वक्तुं शक्यम् । यतोऽज्ञानं ज्ञानस्यैव निवर्तकमिति
व्याप्तेः सर्वसम्मतत्वात् । तस्मान्न कारणधर्मता तयोर्वक्तुं शक्येति भावः । ननु परिच्छेदस्याऽब्रह्म-
धर्मत्वे 'एकोऽहमि'त्यादिना ब्रह्मणो नानात्वं कथमुच्यत इति चेत्प्राऽहुः—'नानात्वमि'ति ।
तत्र नानात्वं तु 'एकोऽहं बहु स्यामि'त्यादिना रमणार्थत्वादैच्छिकमेव । तेन विना तदसम्भवात् ।
कथं तदित्याकांक्षायामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिण्ये'ति । जडे सदंशः प्रकटः । इतरयोरनुद्ग-

गोत्रातिथीमद्विरचिविरचितं विवरणम् ।

'ज्ञानेने'ति । आत्मानन्दज्ञानेनेत्यर्थः । ननु प्राकृतिकं नानात्वमपि नादरणीयमित्यत आहुः—'ऐ-
च्छिकमि'ति । बहु सामिति श्रुतेरिति शेषः । ननु प्रपञ्चे कया रीत्याऽऽन्यत्र इत्यत आहुः—'जडेति ।
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नात् । नन्वेवं प्रकृत्यन्वयाऽभावे नानात्वानुपपत्तिरित्यत आहुः—'नानात्वमि'ति । 'एकोऽहं
बहु स्या'मिति श्रुतेः । तत्र हेतुः—'जडे'ति । सच्चिदानन्दरूपस्य सदैकरसस्य । ननु ब्रह्मण एकैकांशेन
श्रीलक्ष्मणहस्ता गृह्यन्दीपिका ।

ननु षट्पञ्चनेकमदार्थरूपस्य नानात्वं प्रतीयते न ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वादेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेतिनानात्वनिषेधादित्याशङ्काऽहुः—'नानात्वं त्वैच्छि-
कमेवे'ति । 'एकोऽहं बहु स्यामि'ति श्रुतेर्वहुमवनेच्छया श्रुतमूर्तं यन्नानात्वं तत्त्वन्योन्याऽभाव-
रहितव्यक्तियदुल्लक्षणम् । न ह्येकस्य नानात्वमन्योन्याऽभावमवगाहते । अत एकस्य नानात्वमेच्छिकं,
स्वेच्छया जातं न त्वन्योन्याभावावगाहीत्यर्थः । अत एव श्रुतौ 'एकोऽहं बहु स्या'मित्येकस्य बहु-
मपनमुक्तं नत्वेकोऽहं बहु कुर्यामिति कणमुक्तम् । एकस्य केन प्रकारेणैच्छिकं नानात्वमित्याकांक्षा-
यामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिण्ये'त्यादि । जड एकस्य सदंशस्य प्राकट्यम् । जीवे चिदंशस्य

भगवदीश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

ज्ञानेन । याधदर्शनात् परिच्छेदाप्रियत्वयोर्धाधदर्शनादित्यर्थः । ननु 'तस्मादेकाकी न रमते द्वितीय-
मेच्छदि'त्यादिश्रुतिभिः रमणार्थं 'एकोहं बहु स्यामि'त्यादिश्रुत्युक्तं नानात्वं भगवता स्वीकृतं तच्च
परिच्छिन्नत्वं विना सकलपदार्थानां प्रत्येकं व्यापकत्वे न सम्भवत्यत आहुः—'नानात्वमिति ।
परिच्छिन्नतया नानातत्त्वज्ञातिलैरेकस्मिन् ब्रह्मण्यनुभूयमानं नानात्वम् । ऐच्छिकं स्वस्य रमणार्थमभेदादि
व्यापकतया च जीवानां दृष्ट्यावरणसम्पादनं स्वेच्छया तत् कृतमित्यर्थः । ऐच्छिकत्वमेवोपपादयन्ति—
'जडे'त्यादिना । तथा च जडजीवान्तर्यामिण्यु प्रत्येकं सच्चिदानन्देति त्रिरूपत्वमत्वेपि जडे सदंशस्य
प्राकट्यं चिदानंदांश इच्छयाऽऽवरणम् । एवं जीवे चैतन्यांशस्याधिक्यात् सदानन्दांश ऐच्छिकावरणम् ।

तारतम्येनाविर्भावजडेऽपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाऽऽविर्भावोद्गीकर्तव्यः । भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । नच साधारण्येन सर्वजगत्प्रति परमाण्वादीनामन्वयः सम्भवति ।

गोस्वामिधीमुत्तीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्याः ।

भानत्वादिप्रतीतेरपि कदाचित्सत्त्वादिद्विर्भावोऽपि तारतम्येनाऽवश्यमभ्युपेयः । तथा चैकस्मिन्नैव पदार्थे यत्रैव व्यवस्था तत्र विष्णुपि तथाऽऽविर्भावे किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायो ज्ञेयः । ननु जडे चिदाविर्भावः कथमिव स्यादिति चेत्तत्राऽहुः—‘भगवदिच्छाया’ इति । अत एवाऽ‘स्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूपानामि’त्यादिकं सम्यग्गते । ‘ता आप ऐक्षन्ते’त्यादिपि । अत्राऽप्येवकारार्थो ज्ञेयः ।

गोस्वामिधीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

तथा जडेऽपि ब्रह्मांशयोः चिदानन्दयोरप्याविर्भावोद्गीकार्य इति भावः । नन्वेवं चेत्तर्हि घटः सन्निति सामानाधिकरण्यप्रतीतिवत् ज्ञानं घट इति प्रतीतिः कुतो न जायत इत्यत आह—‘भगवदि’ति । जडे ज्ञानांशस्य स्वीकार्यमिच्छया तिरोहितत्वात् तादृशप्रतीतिरिति भावः । उच्यतीचमावादीनामाविर्भावोऽपि स्वीकार्यमिच्छयेत्येकादशस्कन्धे स्पष्टमिति सर्वमनवघम् ।

कैविलिखिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवं च सति सदात्मके जडे संदशः प्रधानं चिदानन्दांशौ गुणभूतौ तिरोभूतावाच्छाविति यावत् । अनुभवाऽविपश्यत्वं तिरोभावः । एव चिदात्मके जीवेऽपि चिदंशप्रधानमितरी गुणभूतौ । यद्यपि सदशोऽपि प्रधानं तथापि चित्प्राधान्येन तत्प्रतीतेस्तथा । आनन्दांशस्तु तिरोहितः । अन्तर्यामिणि तु त्रयमपि प्रकृतम् । तथाप्यानन्दप्राधान्येनैव तयोः प्रतीतिविपश्यत्वं बोध्यम् । आनन्दः प्रीतिरिव । ननु जडे नातत्वेन ज्ञानविपश्यतास्ति । ननु ज्ञानम् । तत्कर्तृं गुणभावेनापि तद्वत्त्वमिति चेत् । न । पुत्रेति तन्मपतया तरयोऽभिनेदुरिति, त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्वेदोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन्त्रित्यादिवाक्यैरमिनन्दनादेस्तात्वात् । नह्यमिनन्दनं, विना ज्ञानं भवति । ता आप ऐक्षन्तेतिशुबेधः । जडादिषु सदादीनां तारतम्येनाऽऽविर्भावे कारणत्वेन भगवदिच्छैरेलाहः—‘भगवदि’ति । सा चैकोऽहं षड् स्यामित्याकारिका ज्ञेया । परमाण्वां

कैविलिखिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सत्त्वप्रतीतिः । तथा चैकसिन् संदश एव प्रतीतितारतम्यं, तदा सचिदानन्दांशेषु तारतम्येनाऽऽविर्भावे

भगवद्ब्रह्मसूत्रप्रविरचितं प्रदीपः ।

ननु सामानाधिकरण्येन । तथा सति सचिदानन्देतित्रयाणां परस्व बलक्षणे भाने किं चित्रमिति कैमुतिको बोध्यः । भानत्वादीनि । ‘ता आप ऐक्षन्ते’ ‘चक्षुरप्रधीत्’ ‘अस्पन्दनं गतिमतां पुलकन्तरूपानामि’ त्यादिभिरेतर्थाः । ‘तारतम्येने’त्यादि । सदादिषु एकादशप्राकृत्यरूपतारतम्येन । आविर्भावः प्रत्यक्षयोग्यता । नियामकत्वात् तत्तत्तन्माये नियामकत्वात् । मक्षणः सर्वजगत्प्रति समग्राधिकरणत्वं अन्वितामिन्द्रियादिरूपजगति मक्षणं मन्मन्त्रं चोपपाद्येतरस्य जगत्सुखादानत्वं न सम्भवतीत्याहुः—‘नन्ते’ त्यादिना । साधारण्येन सत्त्वनाशोन्वयिकारण्यमेव । सर्वजगत्प्रति कार्यद्रव्यगुणक्रियामुदायरूपजगत्प्रतीत्यर्थः । अन्ययः, मृत्युर्गर्भकार्येषु मृत्युवर्णानामिव भानमित्यर्थः ।

एकस्मिन्ननुस्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । लोके कर्तृविशेषवदुपादानविशे-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यद्वा । ननु तारतम्येनाऽऽविर्भावो को हेतुरित्यत आहुः—‘भगवद्विच्छाया’ इति । ‘तस्मादे-
काकी न रमते’ ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ ‘लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि’त्यादिमिरात्मारामस्य
पूर्णकामस्य प्रयोजनाऽन्तराऽभावाद्गमनेच्छैव नियामिकेति भावः । वैचित्र्य विना तदसम्भवात् ।
तस्य च तारतम्याऽधीनत्वात् । एवमेकरूपत्वेऽपि ब्रह्मणि नानात्वं समर्थयित्वा तस्यैवोपादानत्वं
नान्यस्येति वक्तुमित्येषु तदनुपपत्तिमाहुः—‘न च साधारण्येने’ति । नहि परमाणूनां प्रकृतेर्वा
सर्वसिन्धुपद्मेऽन्वयः कदाचिदपि सम्भवति । आकाशादौ परमतस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु कार्ये हि
कारणानामन्वयः । तथाच दृष्टिव्यादिषु चतुर्ण्यपि तदन्वयस्य निष्प्रत्युहत्वात्कथं नाऽन्वय इत्याश-
ङ्गाऽऽहुः—‘एकस्मिन्नि’ति । नहि परमाणूनामपि सामान्यरूपेणाऽन्वयः सम्भवति । सजातीयाना-
मेवाऽऽरम्भकत्वस्याऽनुपगम्यमानत्वात् । तथाच ‘एकमेवाऽद्वितीयमि’त्यादिभिर्ब्रह्मण एवैकत्वा-
त्तदन्वयस्यैव वक्तुमुचितत्वेनाऽनेकतत्कल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वेनाऽन्याय्यत्वम् । नन्वेकैवाप्तान्वयस्य
कथमन्याय्यत्वमिति चेत् । न । द्वितीयाऽध्याये महर्दीर्घवद्भस्वपरिमण्डलाभ्यामित्यादिना

गोस्वामिश्रीमद्विरचितरचित विवरणम् ।

अत्र समवायिकारणपरमाणुसमन्वयवादी नैयायिकः शङ्कते—‘न चे’ति । समाधानमाहुः—
‘एकस्मिन्नि’ति । ब्रह्मणीति शेषः । नन्वेकैषु समवायित्व न स्वीक्रियते चेत्तत्त्वादीनां षट्-
समवायित्वं न स्यादित्यत आहुः—‘लोके’ति । ‘कर्तृविशेषवदि’ति । कुलालादिलोकेशान्तकर्तृ-
कैश्चिद्विरचितानां वेदाम्बुचन्द्रिका ।

समन्वयेऽनुपपत्तिं दर्शयन्ति—‘नचे’ति । साधारण्य हि कारणतावच्छेदकविशेषधर्माऽनाकान्तत्वम् ।
आकाशादौ तदभावात् पार्थिवादीनां तेषां कालादावपि तथा । आदिना प्रकृत्यादेः सग्रहः । ननु नाय
दोषः । सजातीयानामेव तेषां सजातीयेषु कार्येष्वन्वयस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । आकाशादौ तु कार्यत्व-
स्यैवाऽननुपगमादित्यत आहुः—‘एकस्मिन्नि’ति । एकस्मिन्ब्रह्मणि तत्सद्वा तदेवानुप्रावि-
श’दिति श्रुत्या सिद्धे अनुस्यूते सम्भवति, अर्थात्समवायित्वे सम्भवति सत्यनेकैषां परमाणूनां समवा-
यित्वकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वात् । नन्वेवमपि सति मृत्तन्वाद्विभिरेव घटपटाद्युत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकान्या
तेषामेव तत्त्वमुचितं, न त्वदृश्य ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘लोके’इति । यथा कुलालादेः कर्तृत्वेपि
श्रीलङ्कसदृक्ता गूढवैदीयिका ।

का वाऽनुपपत्तिरिति भावः । ‘लोके कर्तृविशेषवदि’ति । षट्निर्गुप्तिं कर्तृत्वं यथा कुलाले भवदपि-
ब्रह्मणि घटकर्तृत्वं नापनुदति । तथा मृदादौ घटसमवायिकारणत्वं सत्यपि न ब्रह्मणि घटसमवायि-
भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

परमाण्वादीत्यादिपदेन द्विकालयोर्ब्रह्मणम् । ननु पार्थिवादिपरमाणुचतुष्टयस्य प्रत्येकं दृष्टिबीजलादौ
समन्वयोऽस्त्येवेत्यत आहुः—एकस्मिन्नित्यादि । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुगत उपादाने सम्भवति सत्य-
नेकोपादानकल्पनाया गौरवेणान्याय्यत्वादित्यर्थः । ननु यत्रयत्र कार्यत्व सत्रतत्र ब्रह्मोपादानकत्वमिति
विनियतान्वयो न सम्भवति घटपटादौ कार्यत्वे मृदाद्युपादानकत्वस्य च सत्त्वेन ब्रह्मोपादानकत्वस्य
ज्ञामात्रेण न्यभिचारादित्यत आहुः—‘लोके’ इत्यादि । तथा च लोके तत्तत्कार्यं प्रसि तत्तत्कुलालादि-

पग्रहणेऽपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाऽभा-

गोस्वामिध्रीदुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु घटादी मृदादीनामुपादानत्वं प्रत्यक्षतो दृष्टम् । न ब्रह्मणः । तथाच कथं तस्य सम्यगनुवृत्तत्वमित्याशङ्क्य निदर्शनेन समाधानमाहुः—लोके कर्तृविशेषवदिति । यथा प्रत्यक्षतो दृष्टमपि कुलालादिकर्तृत्वं न ब्रह्मकर्तृत्वोपधातकम् । तथोपादानविशेषस्य मृदादेरिन्द्रियेण ग्रहणेऽपि ब्रह्मणि-न व्यभिचारः । उपादानत्वस्येति शेषः ।

ननु शुक्तिरजतादावप्यस्तित्वादिप्रतीतेस्तत्राऽपि ब्रह्मणः समन्वयः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—‘अलीकप्रतीते’ इति । यदलीकं सत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मिन्नित्यर्थः । तत्राऽस्तित्वादिप्रतीतेस्तदव्यवहितोत्तरक्षण एव ‘नेदं रजतमिति’ बुद्ध्या बाधदर्शनेन प्रातिभासिकत्वात् । तद्व्यतिरिक्ताया एव तस्यास्तत्तापकत्वाच्च ब्रह्मकार्यत्वम् । अस्तित्वादिप्रतीतेः समन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनियमाऽभावश्च

गोस्वामिश्रीमद्विरधिरधरविरचितं विवरणम् ।

विशेषवदित्यर्थः । ‘उपादाने’ति । तन्नुपरमाण्वादीनां प्रकृत्यन्तानां ग्रहणेऽपीत्यर्थः । ‘न ब्रह्मणि व्यभिचार’ इति । ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वेन समवायित्वेन च कारणत्वव्यभिचारो नास्तीत्यर्थः । ननु प्रमे स्वात्मिकप्रतीतौ चास्तित्वप्रतीतिर्ज्ञेय इति ब्रह्मणोऽन्वयस्तत्रापि स्यादित्यत आहुः—‘अलीके’ति । ‘प्रतीते’ति । रजतादाविति शेषः । ‘सम्यगिति’ । अन्वये सम्पत्त्वं नाम, अनारोपितानागन्तुरूपेणान्वयत्वम् । जाग्रणोत्तरं विशेषदर्शनोत्तरं सामिकराज्यस्य भ्रमीपरजतस्य च बाधदर्शनात् । सामिके भ्रमीपरजतादौ च सत्ताऽऽरोपितेति तत्र न ब्रह्मकार्यत्वम् । अथ च तादृश-
कैश्चिद्विरचिता येदन्तर्बहिर्भूताः ।

न ब्रह्मणः कर्तृत्वव्यभिचारस्तथा मृत्तत्वाद्युपादानग्रहणेऽपि नोपादानत्वव्यभिचारः । ननु यद्यस्तीति प्रत्ययबलाद्ब्रह्माऽन्वयाङ्गीकारेण ब्रह्मकार्यत्वं तदा शुक्तिरजतादावस्तित्वादिप्रतीतिबलाच्च तदन्वयेन तत्कार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न वा तत्र भगवतोस्तित्वव्यभिचारः । तथाह्यनेन स्वस्यैव बाधात् । स्वेच्छया स्वस्यैव बहुरूपेण भवमानन्तरं स्वप्नेवशावावदित्यर्थः । तथाच तत्र रजतत्वाऽऽरोपादस्तित्वसारोपः ।

श्रीलालनन्दकृत गूढार्थदीपिका ।

कारणत्वाऽभाव इति हार्दम् । तदाहुः—‘उपादानविशेषग्रहणेऽपि न व्यभिचार’ इति । उपादानत्वस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । नन्वस्तिप्रत्ययो रज्जुमुज्ज्वादावप्यस्ति, ततस्तत्रापि ब्रह्मसमन्वयः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याऽहुः—‘अलीकप्रतीते’ इत्यादि । अलीकं यत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मिन्-
भगवदीयधीमदिष्टारामप्रणीत. प्रदीप. ।

विशेषकर्तृत्वत्वेऽपि यथा ब्रह्मणः कर्तृत्वसुरीक्रियते तथा तत्तद्वटादिकार्येषु कपालादिविशेषोपादानसत्त्वेऽपि प्रलोपादानकत्वस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । ब्रह्मणि प्रलोपादानकत्वस्य । ननु यद्यत्रास्तित्व-
प्रियत्वाद्यन्वयस्तत्र प्रलोपादानकत्वरूपं ब्रह्मकार्यत्वमिति नियमाङ्गीकारेऽलीकप्रतीतिसामिकपरध-
योगपथादौ मायाकार्येऽस्तित्वप्रियत्वयोः सत्त्वाच्च प्रलोपादानकत्वरूपब्रह्मकार्यत्वस्यासत्त्वाद्ब्रह्मविचार-
इत्यत आहुः—‘अलीके’त्यादि । सम्पत्तित्यादि । जाग्रणोत्तरं तत्रास्तित्वादिप्रतीतेर्बाधावधिता-

वाञ्छ कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्माद्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत्सर्वं श्रुतिरेवाह—‘स आत्मानः स्वयमकुरुते’ति । निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिसम्मतम् ।

गोस्वामिधीमुत्तीचरविरचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

नास्तीत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसहरति—‘तस्मादि’ति । नन्वेतस्याः प्रतिभासिकत्वमेव कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निरासाय श्रुतिसवादमाहुः—‘एतत्सर्वमिति’ति । तथा चोक्तश्रुत्यनुरोधोपात्तसर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽस्ति-
त्वादप्रतीतिः प्रामाणिकी । विकल्पप्रतीतिस्तु वाच्यारम्भणमानत्वादप्रमाणम् । या पुनः श्रुतिसिद्धा,
सा तु प्रमाणमेवेति तत्त्वम् । ननु यथोपादानत्वसोपपत्तिकं प्रतिपादितं तथा निमित्तत्वमपि कुतो नेत्यत
आहुः—‘निमित्तत्वमिति’ति । सांख्यादीनां काष्ठादादीनां च सर्वेषां वादिनां सम्मतम् । सांख्यानां
मते प्रकृतेर्जडत्वाच्चैतन्योपरागेणैव प्रकृतेः कार्योत्पत्तिरन्युपगमात् । काष्ठादानामपि मते परमाण्वादिसघट्टने
तस्य कारणत्वात् । तथा च विप्रतिपत्त्यभावात् भिन्नतया सोपपत्तिकं निरूपणीयमित्यर्थः ।

गोस्वामिधीमुत्तीचरविरचितं विवरणम् ।

कार्यतानिरूपिता कारणता, ब्रह्मणि नास्तीति, कार्यरक्षणस्य व्यभिचारोऽपि नास्तीत्यर्थः । उप-
सहरन्ति—‘तस्मादि’ति । प्रपञ्चे प्रकटानां सच्चिदानन्दानामेवाऽभिर्भावादित्यर्थः । अत्र प्रमाण-
माहुः—‘एतदि’ति । ‘आहे’ति । एकस्यैव कर्तृत्व कर्मत्वमाहेत्यर्थः । ‘स आत्मानमिति’ति । अत्र
श्रुतावात्मपदस्वार्थादविकृतपरिणामवाद एव सम्मतः । आत्मनो विकाराभावादिति भावः । ननु
समवायिकारणत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितं परन्तु निमित्तकारणत्वं श्रुतिर्वदतीत्यत्र किं कर्तव्यमत आहुः—
‘निमित्तमिति’ति । ‘संमतमिति’ति । केवाश्रिन्मते केवलं निमित्तकारणं नञ् । अस्माभिस्तु श्रुति-
र्वदतीत्येतदर्थं निमित्तवदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणः स्वीकृत्यत इति सर्वसम्मतमिति भावः । एतेन
सर्वविधा कारणता ब्रह्मण्यस्तीति क्रियान्तरशक्त्योर्निरतिशयित्वमद्वे गोस्वामीति सूचितम् ।

केभिर्विरचितः वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वास्तव तदिति भावः । उपसहरन्ति—‘तस्मादि’ति । उक्तयुक्तिर्यः । अन्यत्र समवायित्वस्य
वक्तुमशक्यत्वादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । ननु प्रयोजकत्वादिरूपेण कर्तृनहुत्वसम्भवेऽपि प्रत्यक्षविरुद्ध-
त्वात् समवायिवहुत्वसम्भव इत्यत आहुः—‘एतदि’ति । ब्रह्मातिमित्तस्य समवायित्वनियेषः ।
ब्रह्मण एव समवायित्वम् । नानात्वमितरनिरपेक्षत्वं कार्यस्य सच्चिद्रूपत्वं चान्न सर्वपदार्थः ।
तामेव श्रुतिं दर्शयन्ति—स आत्मानमिति । उक्तार्थान्तदात्मस्वयपदैर्ज्ञेयाः । ननु कारणत्वविचारे
निमित्तत्वस्यापि विचारः कुतो न कृत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वं त्विति’ति । तथा च तत्र विप्रतिपत्त्यभा-

धीकादयमद्वैतवा गूढार्थदीपिका ।

नित्यर्थः । ‘सम्यगन्वयाभावादि’ति । अवाप्यप्रत्ययजनकान्यवाऽस्मानादित्यर्थः । ‘न कार्यत्व-
व्यभिचारावि’ति । कार्यत्वं नास्ति, व्यभिचारश्च नास्तीत्यर्थः । अतीकप्रतीतिं शुक्तिरजततदा

अगवदीपदीपिदीप्यादामनर्गता मदीपः ।

नव्याभावादित्यर्थः । न कार्यत्वेत्यादि । तथा च तत्रान्वित्वरूपहेतुरेवाभावात् ब्रह्मकार्यत्वमपि न
ब्रह्मकार्यत्वस्यान्तित्वे व्यभिचारोपि नेत्यर्थः । ब्रह्मणः समवायिकारणत्व निगमयन्ति—‘तस्मादि’त्यादि ।
निमित्तत्वं ब्रह्मणः कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वमित्यर्थः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वप्रक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

गोह्यामिध्रीमुरलीपरविरचिता आनुभाष्यव्याख्या ।

एवं समन्वयसूत्रं सोपपत्तिकं व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयति-
केचिदित्याख्य 'समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि' सन्तेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तल्लक्षणमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च समर्थितं-तदेव
द्वीकृतं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
वा योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति शेषः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
द्वीकृतमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तत्प्रतिपादकत्वे सर्वमेतद्वेत्तुं तदेव तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थस्यैवाऽवाधितानधिगतसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थं ग्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिक्रिया-
र्थानां स्वार्थेऽग्रामाण्यसम्भवात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकवाक्यतां
सम्पाद्य ग्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽभ्युपगतत्वात्तद्व्यायेन वेदान्तानामपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणगोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा ग्रामा-
ण्यसोपपत्तेरैव स्वार्थं तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्य भिनस्यभिसम्भाव्य तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तनु-समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यत्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि वेदा-
न्तानामक्रियार्थानामपि स्वार्थं सम्प्राप्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति शोकमात्मत्रिद्वित्यादौ

गोह्यामिध्रीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

ननु समवायिकाणस्तन्मान समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायस्याऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रत्यक्षब्रह्मणोरभेद इदं न संगच्छत इति चेत् ॥ न ॥
अस्मन्मते समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव वक्तव्यम् । तस्य बहु स्थानित्योत्तरं
'द्विनिष्ठत्वं संगच्छते' । यथा 'हिरण्यं कुण्डलमित्यत्र हिरण्याऽभिन्नं कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्वं
तद्वदप्रापि सन्त्ययम् । अत एवोक्तमभियुक्तैः—कार्यरूपेण नानात्वसमभेदः कारणमात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वमनवद्यम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकथ्येतुसन्धेयम् ।

अथ सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूय खण्डयन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-
यैरिदिरचिता वेदाग्रगण्यमिदम् ।

वाचं तद्विचारमिय इति भावः । अत्र मतान्तरीयपूर्वप्रक्षसिद्धान्तादर्शाननुय, स्वसिद्धांतदाढ्याय दूषयितु-
मुपक्रमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे । 'पूर्वप्रक्षे'ति । दृष्टो हि तत्त्वार्थः-

श्रीगणेशाय नमः ।

ब्रह्मज्ञपर्यंतं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य व्यभिचारः सादृश्येननिगमाभायः । यत्र यत्रास्तित्वप्रतीतिसात्र
तत्र ब्रह्मसमन्वय इत्याकारकस्य निषमस्याऽभायो नास्ति । अलीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतदेवाम्बत्वेन
उद्भूतस्याभावात्तात्त्विकः । मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

भगवद्गीताश्रीमद्भारतसमन्वयः ।

शोकसिद्धान्तं ररिक्तं मतान्तरव्याख्यानमनूय दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादि । समन्व-

गोस्वामिर्ग्रामद्वितीयविरचितं विवरणम् ।

यित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि'त्यन्तेन । 'पूर्वपक्षनिराकरणाये'ति । शास्त्रयोनित्वस्ये
यः पूर्वपक्षस्तन्निराकरणायैतर्थाः ।

पूर्वपक्षस्तु पूर्वोत्तरकाण्डरूपो वेदः सर्वोऽपि क्रियापर एव । तत्र विधिपठितं वाक्यं मुख्यं
क्रियापरम् । अन्यानि वाक्यानि कानिचित्तद्बोधकानि कानिचिदर्थवादवाक्यानि क्रियाप्राशस्त्यबो-
धकानि । एवंच सर्वोऽपि वेदः क्रियाप्रतिपादक एव, न ब्रह्मप्रतिपादक इति कथं सूत्रे ब्रह्मणि जग-
त्कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणत्वप्रतिपादकमिति । ननु आत्मा चारे द्रष्टव्यः आत्मेत्येवोपासीतेत्यादि-
विधिवाक्यानां ब्रह्मोपासनाद्ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकत्वानामन्येषामपि वाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वाद्ब्रह्म-
प्रतिपादकत्वमपि वेदस्य सम्भवतीति चेत् । न । तस्यापि विधिना उपासनानुकूला क्रिया विधीयते,
अन्येषां च वाक्यानां तदङ्गध्यानार्थं ब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरत्वेनैव निर्वाहे, कारणताया न प्रमाणत्वम् ।
यतो चेति वाक्यं ध्यानविधौ प्राशस्त्यबोधकमिति ।

श्रीलालभट्टकृत गूढार्थटीपिका ।

इदमत्र ज्ञेयम् । शास्त्रयोनित्वादित्यनेन ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं निरूपितम् । तत्र सम्भवति ।
वेदान्तानां प्रामाण्यस्यैव दुरुपपादत्वात् । स्वार्थे प्रामाण्यं हि क्रियार्थस्यैव । अवाधितानधिगताऽसन्दि-
ग्धार्थप्रतिपादकत्वात् । अत एव क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेनाऽक्रियार्थानां विधिनिक-
र्षाक्यतां समाधाय, प्रामाण्यं पूर्वकाण्डे प्रतिपादितम् । एवमक्रियार्थानां वेदान्तानामपि स्वप्रकरण-
गतोपासनाविषयसमर्पकत्वेन प्रामाण्यात् स्वार्थे प्रामाण्यमिति, तत्रोक्तस्य ब्रह्मणः कथं शास्त्रयोनित्व-
मित्युत्सूत्रपूर्वपक्षः । एवं पूर्वपक्षे, तत्तु समन्वयादिति सूत्रकार आह-शास्त्रयोनित्वं अस्ति ब्रह्मणः ।

समावर्तयन्तीति पञ्चरात्रमन्त्रोक्तः मन्त्रः ।

यत्सूत्रं वक्तव्यमित्यन्तेन अन्येन । प्रथमसूत्रे ब्रह्मविज्ञासंप्रतिज्ञाकरणे किं ब्रह्मपदवाच्यमिति जिज्ञा-
सोत्पत्तौ जातायां जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मलक्षणमुक्त्वा ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोः समर्थनं कृतम् ।
एतद्व्यवहरीकरणार्थमेव पुनः शास्त्रयोनित्वादित्युक्तवान् सूत्रकारः । शास्त्रस्य वेदरूपस्य योनित्वात् कार-
णत्वादित्यर्थः । शास्त्रे वेदे प्रतिपादकतासम्भवेन योनित्वं कारणत्वं वा यस्येत्यर्थः । शास्त्रोक्तसर्व-
कारणतावदिति सिद्धम् । एतन्नोक्तं सर्वं तदा सिद्ध्येद्यदि क्रियाप्रतिपादकभिन्नानां सिद्धार्थानां वेदान्तवा-
क्यानां स्वार्थे प्रामाण्यं स्यात् । तदेव तु न । तेषां क्रियाप्रतिपादकत्वाभावात् । तस्मात्पूर्वकाण्डे
क्रियार्थानां कर्मसम्यग्ब्रह्मप्राशस्त्यकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यं यथोरीकृतं
तथा सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसम्यग्ब्रह्मकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा क्रियावाक्यैकवाक्यतयैव
तथा सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसम्यग्ब्रह्मकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा क्रियावाक्यैकवाक्यतयैव
प्रामाण्यमुपासनाविषयेकवाक्यतया प्रामाण्यं न तु स्वातन्त्र्येण स्वार्थे प्रामाण्यम् । इत्थं च 'यतो वा
इमानि'त्यादिशास्त्रोक्तकारणत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोरसिद्ध्या शास्त्रयोनित्वादित्यत्रोपपत्त्यमको हेतु-
सिद्ध इति पूर्वपक्षे प्राप्तं मतान्तरीयाणां समाधानसूत्रम्-तत्तु समन्वयादिति । तेषां मते सूत्रार्थस्तु
तत्तु ब्रह्मणो वेदान्तोक्तकारणत्वेन समन्वयात् सिद्धार्थं योग्यत्वेन सम्यगन्वयात् 'वरति शोकमा-
त्मवित्' 'ज्ञानादेव हि कैवल्यं' 'मक्षीव सन् मक्ष्यायेती'त्यादौ ब्रह्मणो वेदान्तैकसमधिगम्यत्वेन तत्वाप-
कमाधनफलादिप्रतिपादकतया पुरुषार्थपूर्ववसानेन वेदान्तानां स्वार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात् क्रियात्वा-
काहा तेषां प्रामाण्यार्थमिति समाधानमाहः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वप्रक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

गोखामिश्रसूत्रटीकरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव समन्वयसूत्रं सोपपत्तिक व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीय व्याख्यानमनूय दूषयति—
केचिदित्याभ्य 'समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि' लन्तेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तल्लक्षणमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च समर्थितं तदेव
द्वीकर्तुं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
वा योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति श्रेयः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
द्वीकृतमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तत्प्रतिपादकत्वे सर्वमेतद्वेत्तदेव तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थस्यैवाऽऽवयवितानधिगतासन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिक्रिया-
र्थानां स्वार्थेऽप्रामाण्यसम्भवात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकत्वाक्यतां
सम्पाद्य प्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽभ्युपगतत्वात्तद्व्यायेन वेदान्तानामपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणगतोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा प्रामा-
ण्यस्योपपत्तेर्न स्वार्थे तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशङ्कामनसमिसन्धाय तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तुतः समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि ज्ञेया-
न्ताज्ञातक्रियार्थानामपि स्वार्थे सम्पगन्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति श्लोकमात्मविदित्वादौ

गोखामिश्रसूत्रटीकरविरचित विवरणम् ।

ननु समवायिकारणत्वं नाम समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायस्याऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रब्रह्मणोभेद इदं न सगच्छत इति चेत् । न ।
असम्भवे समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव वक्तव्यम् । तस्य बहु सामीतीच्छोत्तरं
द्विनिष्ठत्वं संगच्छते । यथा 'हिरण्यं कुण्डलमित्यत्र हिरण्याऽभिन्नं कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्वं
तद्वदभाषि मन्तव्यम् । अत एवोक्तमभिमुखैः—कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वभनवद्यम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकाशेनुसन्धेयम् ।

अत्र सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूयः खण्डयन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-
यैरिद्विरचिता वेदान्तपत्रिका ।

वान्न तद्विचारविषय इति भासः । अत्र मतान्तरीयपूर्वप्रक्षेदान्तादर्शयन्त, स्वसिद्धांतदात्र्याय दूषयितु-
मुपक्रमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे 'पूर्वप्रक्षे'ति । दृष्टो हि तस्यार्थः—
धोलादयमदृष्टता गूढार्थेदृष्टिका ।

प्रसकार्यत्वं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्येणियमाभावः । यत्र यत्रास्तित्वप्रतीतित्वा-
त्तत्र प्रसमन्वय इत्याकारकस्य नियमस्याऽभावो नास्ति । अलीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतदेवत्वास्त्वत्वेन
लक्ष्यत्वाभावात्तास्तीत्यर्थः । मतान्तरीय व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

भगवद्गीता श्रीमद्भिरुपासमन्वीनः मन्वीनः ।

श्लोकसिद्धान्तं द्वीकर्तुं मतान्तरव्याख्यानान्यनूय दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादिना समन्व-

तिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

गोस्वामिश्रीमद्विपरिवारविधित्वा अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरि’त्यारभ्य ‘मूर्त्त्या एवेत्यन्तेन । पूर्वपक्षस्योत्तरवादिनोऽपि’त्यारभ्य ‘सूत्रेण सिद्ध-
मित्यन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शनेन भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमात्रायस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन
क्रियार्थत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारेण ग्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात्तत्रायेनाऽत्रापि
वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनार्थत्वेन
वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन ग्रामाण्यस्य वक्तव्यत्वात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धतीत्युत्सृज्य पूर्व-
पक्षरचनम् । तत्रोपपद्यते/ यतो जैमिनिरयातो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-
लक्षणमुक्त्वा तत्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कथं तस्य सर्वशेन तत्प्रति-

गोस्वामिश्रीमद्विपरिवारविधित्वा विवरणम् ।

तत्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धम् । अवान्तरवा-
क्यानां धर्मैवावदानादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथा च
धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मस्त्वयं, तत्प्रकाशकानानर्थवादवाक्यानामय च धर्मे प्रकारीभूतं यद्रूप्यदेवतादि,
तत्प्रकाशकानां मन्त्रादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः ।
शङ्कते-‘न चे’ति । नहीत्यर्थः ।

वेदविपरिवारविधित्वा वेदान्तचमिद्विधा ।

जनम् । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति-‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’सेति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-
वान्तरे’ति । स्वप्रकरणगतानामक्रियार्थानामपि मन्त्रार्थवादादीनां प्रकारेति कर्तव्यतात्तच्छेषत्वद्रव्यदेव-
तादिप्रकाशनद्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव सम्बन्धः । ननु चायुर्वा इत्याद्यर्थवादवत्कर्मस्य-
रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकतयोत्तरस्याऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्याप्ततास्य क्रियापरत्वम-
क्षुण्णमेवेत्येत आहुः-‘न चे’ति । अत्र यतस्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेत्येवमेवोक्तं
स्यात् । तत्र हेतुनप्याहुः-‘यत’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरे न वदेदित्याशयः ।

श्रीलङ्कामहर्षा गूढार्थदीपिका ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्वशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति
तदुपपत्त्यै स्वप्रकरणस्यानामेव सिद्ध्यर्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगनिषिधेपत्वेन धर्मे सम-
न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः-‘अवान्तरवाक्यानामिति’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको
न्यमुपपादितवान् । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको न्यमुपपादितवान् । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको न्यमुपपादितवान् ।

आगन्तव्यश्रीमद्विपरिवारविधित्वा मदीयः ।

गविषिशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहेत्यर्थः । कथं प्रयोगनिषिधेपतया सर्वेषां
कर्मणि समन्वय इत्येत आहुः-‘अवान्तरे’त्यादि । अवान्तरवाक्यानां मन्त्रार्थवादरूपसामान्याना-
मित्यर्थः । प्रकारशेषत्वात् यज्ञसाधकमाधनसमुदायमप्यपातादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-
वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया निषयनिर्देशेनाज्ञाप्रकरणिकवेदान्तसामान्यानां
सिद्ध्यर्थप्रतिपादनोपक्षीयानां धर्मे समन्वयाकाङ्क्षागन्तोपीति भावः । नन्वाप्ततास्य क्रियार्थत्वा-

पक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि—जैमिनिर्धर्मजिज्ञासांमेव प्रतिज्ञाय तत्प्र-

गोत्वाग्निमीमुत्तीघरविरचितं अनुभाष्यव्याख्या ।

मूर्तार्थज्ञानस्यैव पुरुषार्थसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन ग्रामा-
ण्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वाच्च । नाऽपि कर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वं स्वप्रकरणगतोपास-
नार्थत्वं वा वक्तुं शक्यम् । एकत्वविज्ञानस्य द्वैतविज्ञाननाशकत्वात्सातन्त्र्येण फलसाधकत्वाच्चेत्यादि-
सिद्धान्तितं कैश्चित् । तत्तु पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘तथा ही’ति ।

गोत्वाग्निमीमुत्तीघरविरचितं निवरणम् ।

अत्र समाधानं समन्वयसूत्रम् । तत्र समन्वय इत्यस्य सम्यक्प्रतिपाद्यतयान्वयः समन्वयः ।
तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । एवं चेतादृश निरतिशयानन्दरूपब्रह्मप्राप्त्युपायभूतब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरं
ब्रह्मचिदाग्रोति परमिति वाक्यम् । ब्रह्मज्ञानार्थमात्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादिनोपासना
विधीयत इति सर्ववेदान्तवाक्यानां मोक्षोपायप्रतिपादकत्वं निर्वच्यमिति ।

ननु कथं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरेकसङ्गतत्वमित्यतः प्रथमं पूर्वपक्षसङ्गतिमाहुः—‘तथा ही’त्यादिना ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्मवयोधमिति, आन्नापस्य क्रियार्थत्वादित्यादिसूत्रैः शास्त्रस्य धर्मप्रमाणत्वे सिद्धे कथं शास्त्र-
माणकं ब्रह्मेति पूर्वपक्षनिराकरणाय योजयन्ति—सिद्धान्तत्वेनेति शेषः । ‘तदि’ति । तत्सूत्रस्य तथायो-

रीत्याहमहृता गृहार्थदीपिका ।

सिद्धवस्तुप्रतिपादकानामपि वेदान्तानां स्वार्थे सगन्ध्यात् । ‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति
तरति शोकमात्मवि’दित्यादी सिद्धवस्तुज्ञानस्य पुनर्थसाधकताप्रत्ययात् । पुरुषार्थसाधकत्वाक्यस्य
स्वार्थे ग्रामाण्याङ्गीकारात् । श्रुत्येकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणोऽधिगतार्थत्वाऽऽभावात् तदन्वष्टानं वेदान्तानां
ग्रामाण्यस्य मेरीषोषेण सिद्धत्वात् । न चोपनिषदां कर्मसमवायिकर्तृदेवताप्रकाशनार्थत्वम् । न वा
स्वप्रकरणगतोपासनार्थत्वम् । अपि तु ‘तरति शोकमात्मवि’दित्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण
फलसाधकत्वाच्चिरूपकाणामसि स्वार्थे ग्रामाण्यमिति सिद्धान्तितं कैश्चित् । तत्तु पूर्वपक्षसिद्धान्तयो-
र्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । यदुक्तमाशायस्य सर्वस्य
क्रियार्थत्वेन पुरुषार्थसाधकत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारा ग्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे
सिद्धत्वात्तज्ज्ञानेनाऽऽप्यक्रियार्थानां वेदान्तानां प्रकारान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थनिरूपकतया स्वप्र-
करणोक्तोपासनार्थत्वेन वा पुनर्थपर्यवसायित्वेन ग्रामाण्याऽऽमवस्यदासति तदुक्तब्रह्मणो न शास्त्र-
योनित्वमित्युत्सर्गपूर्वपक्षरचनम् । तत्तु न युक्तम् । अक्रियार्थानां स्वार्थे ग्रामाण्याऽभावो, निषेक-
वाक्यत्वेन ग्रामाण्यमित्यादिनिर्णय पूर्वकाण्डे पूर्वाऽङ्गीकारात् । उत्तरकाण्डे तु नार्थ निर्णय इत्याहुः—
‘जैमिनिर्हि धर्मजिज्ञासांमेव’त्यादिना । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय धर्मलक्षणमुक्त्वा धर्मप्रति-

भगवदीयधीमदिच्छासमन्वीत प्रदीप ।

तदप्यन्ति—‘तत्पूर्वपक्षे’त्यादिना । बाहुकं पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्वचनम् । उपेक्षार्थीजमाहुः—
‘तथाही’त्यादि । धर्मजिज्ञासांमेवेत्येवकारेण ब्रह्मजिज्ञासागिराकरणमुक्तम् । तत् यज्ञादिरुतं
कर्म । तथा ‘आणायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्थानामिति’तिसृष्टाकर्मप्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य प्रयो-

तिपादकस्य. पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरित्यारभ्य ‘मूर्खा एवेत्यन्तेन । पूर्वपक्षस्योत्तरवादिनोऽपि त्वारभ्य ‘सूत्रेण सिद्ध-
मित्यन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शनं भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमात्रायस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन
क्रियार्थत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारेण ग्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वाच्चर्यायेनाऽत्रापि
वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरेत्तक्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनायत्वेन
वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन ग्रामाण्यस्य त्वक्तव्यत्वात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धतीत्युत्सृज्य पूर्व-
पक्षरचनम् । तन्नोपपद्यते । यतो जैमिनिरयातो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-
उक्षणमुक्त्वा तत्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कथं तस्य सर्वशेन तत्रति-

गोस्वामिश्रीमद्विरचित विवरणम् ।

तत्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धम् । अवान्तरवा-
क्यानां ह्यर्थवादमन्त्रादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथा च
धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मस्त्वन्तं, तत्प्रकाशकानामर्थवादवाक्यानामथ च धर्मे प्रकारीभूतं यद्रूप्यदेवतादि,
तत्प्रकाशकानां मन्त्रादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः ।
शङ्कते-‘नचे’ति । नहीत्यर्थः ।

कैश्वहिरचित वेदान्तपरिच्छा ।

जन्मम् । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति-‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’स्येति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-
वान्तर’ेति । स्वप्रकरणमतानामक्रियार्थानामपि मन्त्रार्थवादीनां प्रकारेति कर्तव्यतातच्छेषत्वद्रूप्यदेव-
तादिप्रकाशनद्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव समन्वयः । ननु चायुर्चा इत्याथर्ववादवक्तृत्व-
रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकतयोचरस्याऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्यात्राप्यस्य क्रियापरत्वम-
क्षुण्णमेवेत्येत आहुः-‘न चे’ति । अत्र यत्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेत्येवमेवोक्तं
स्यात् । तत्र हेतुमप्याहुः-‘यत्’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरं न वदेदित्याशयः ।

श्रीलालबहादुर शास्त्रीयदीपिका ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्वशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति
तदुपपत्तये स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्धार्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन धर्मे सम-
न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः-‘अवान्तरवाक्यानामिति’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको
यो न्यायः स प्रकरणान्तरेणाऽऽपादयितुं शक्यः । प्रकरणान्तरे धर्मस्वरूपवाधस्य ब्रह्मणः प्रतिपादित-

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

गत्रिविशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहृत्यर्थः । कथं प्रयोगविधिशेषतया सर्वेषां
कर्मणि समन्वय इत्येत आहुः-अवान्तरत्वादिति । अवान्तरवाक्यानां मन्त्रार्थवाद्रूपवाक्याना-
मित्यर्थः । प्रकारशेषत्वात् यज्ञसाधकसाधनसमुदायमध्यपातादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-
वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया विषयसिद्धेर्दर्शनात्प्राकारणिकवेदान्तवाक्यानां
सिद्धार्थप्रतिपादनोपक्षिणानां धर्मे समन्वयाकाङ्क्षागन्धोपीति भावः । नन्वामात्रस्य क्रियार्थत्वा-

स्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्विरूपैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् । किञ्च—

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं यशुमाव्यव्याख्या ।

पादकं सम्भवतीति तदुत्पत्त्यर्थं स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्धार्थानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन सम्बन्धयशुपपादितवान् । न चैतावता प्रकरणान्तरे तदापादनं वक्तुं शक्यम् । तत्र भिन्नसैवाऽर्थस्य प्रतिपादितत्वेन तन्नायसाऽत्रापादयितुमशक्यत्वात् । ननुत्तरस्मिन्नपि स एवास्ति नार्थान्तरमित्याशङ्क्याहुः—‘न च सर्वस्मिन्नि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘यत’ इति । जैमिनेः कदाचिद्भ्रमसम्भावनायामपि ततोऽप्यधिकतरविज्ञानस्य तदुपदेष्टव्यस्य तत्सम्भावयितुमशक्यम् । तथा च तेन सर्वज्ञेन भिन्नतयैव ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात्तेनैव गतार्थत्वे पृथक्पृथक्तरुपपन्ना स्यात्तस्मादत्राऽर्थान्तरमेवेति निश्चीयते ।

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

उत्तरयन्ति—‘तद्विरूपे’ति । यदि उत्तरकाण्डं धर्मप्रतिपादकं स्यात्तदा व्यासो ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां न कुर्यादित्यर्थः । ‘सन्देहे’ति । मन्दमध्यमयोरित्यादि । ‘जिज्ञासयो’रिति । धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरित्यर्थः । ‘अलौकिकार्थे’ति । धर्मब्रह्मप्रमितिसाधकत्वमित्यर्थः । ‘तथा सती’ति । धर्म-ब्रह्मणि च वेदस्य प्रामाण्ये मीमांसाधीने सतीत्यर्थः । ननु कर्मणामग्निहोत्रादिरूपाणां केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोरैव पार्थक्येन तदुभयप्रतिपादकत्वे जिज्ञासाद्वयवैयर्थ्यम् । यदि च पूर्वोत्तरमीमांसयोरैव धर्मब्रह्मरूपाऽऽलौकिकार्थसाधकता तर्हि वैशेषिकादिवत्त्वतस्तत्रतया वैदिकाऽनादरणीयत्वं सादित्यत आहुः—‘सन्देहे’ति । नन्वेव जिज्ञासासद्वृत्तस्यैव वेदस्याऽलौकिकार्थसाधकत्वे प्रोक्षणावहननादिसंस्कारवदलौकिकार्थसाधकत्वं स्यादिति तन्निवृत्तये मात्रपदम् । तदेवाहुः—

श्रीलालसमद्वृत्ता गृहार्थवैदिका ।

त्वात् । तदेवाऽऽहुः—न च सर्वस्मिन्वेद इत्यादिना । सर्वस्मिन्वेद उत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव कुतो न जिज्ञास इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तद्विरूपैव व्यासेन’त्यादि । यद्युत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव जिज्ञास्यः स्यात्तदा सर्वज्ञो जैमिनिगुरुमंगवान् व्यासो ब्रह्मजिज्ञासां न प्रतिजानीत । अतो ज्ञायते सर्वस्मिन्वेदे धर्मो न जिज्ञास्यः । किन्तु पूर्वकाण्डे धर्म-उत्तरकाण्डे ब्रह्म-जिज्ञासमित्यर्थेभेदात् प्रकरणभेदात्पूर्वकाण्डव्यवस्थां, नोत्तरकाण्डे नेतव्येति हार्दम् । ननु सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । मीमांसा तु संस्काररूपत्वाद्ग्रीष्वादौ प्रोक्षणवदलौकिकार्थसाधिकेति पृथक्प्रतिज्ञापूर्विका कृतिरित्याशङ्क्य तस्मादप्येव—सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोर्नैतद्विरूपैव अलौकिकार्थसाधकत्वमिति । द्ये सम्भव-

भगवद्गीतानिन्दितारम्भणीया मद्रूप ।

सर्वस्मिन्वेद वेदे धर्मो विचारीय इत्यत आहुः—नचेत्यादि । सर्वस्मिन् उत्तरकाण्डेऽपि । धर्म एवेत्येवकारेण ब्रह्मविचारनिवासः । नचेत्यत्र हेतुः—तद्विरूपेत्यादि । तथा च निष्पत्त्य कदाचिद्भ्रमोपि सम्मान्येत ननु तादृशसंवेदगुरोरिति तादृशेन व्यासेन ब्रह्मविचारप्रतिज्ञायाः पृथक्पृथक्त्वादुत्तरकाण्डस्य ब्रह्मण्येव सम्बन्धो ननु कर्मणि । उत्तरकाण्डस्यापि कर्मणि सम्बन्धाद्गीतारे तु व्यासीयपृथग्जि-

गोस्वामिधर्मिभिरविरचितम् । अनुभाष्यव्याख्या ।

ननु जिज्ञासयोः संस्काररूपत्वेन ब्रह्मादौ प्रोक्षणादिवदलौकिकार्थसाधकत्वात्पार्थक्येन प्रतिज्ञेत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘सन्देहमात्रे’ति । जिज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वेऽपि सामान्य-
रूपत्वेन सन्देहप्रयोजनसूचकत्वेन सन्देहमात्रवारकत्वं तस्य फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन फलान्तरा-
साधकत्वमिति ज्ञापनाय मात्रपदम् । दृष्टे सम्भवत्यष्टकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । विपक्षे बाधक-
माहुः—‘तथा सती’ति । अलौकिकार्थसाधकत्वे सति तत्संस्कृतस्यैव वेदस्य पुरुषार्थपर्यवसा-
यित्वाद्भनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं व्याहृत्येत । एकार्थप्रतिपादकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञा-
से’ति । जिज्ञासासंस्कृतस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात्प्रोक्षणादिवत्संस्कृतस्यैतत्साधनत्वाद्देदजिज्ञासेत्येतान्नैव

गोस्वामिधर्मिभिरविरचितं विवरणम् ।

मित्रत्वात्तत्प्रक्रियापरत्वं वेदस्य कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—‘वेदे’ति । जैमिनेरिदं यद्यभिप्रेतं
सात्तेदेदं प्रतिज्ञावाक्यं श्रूयादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डे धर्मपरमिति भावः । नन्वात्राद्यस्य
क्रियार्थत्वादिति जैमिनिस्मरे प्रवृत्तिरूपक्रियापरविधिवक्तव्यस्य वेदत्वमुक्तम् । मन्त्रार्थवादानामपि
विधिशेषत्वम् । उत्तरकाण्डेऽपि धर्मरूपोपासनाविधिरस्ति । तच्छेषत्वं ब्रह्मप्रतिपादकानां धानयानाम् ।
एवं च सर्वेऽपि वेदः प्रवर्तनारूपक्रियापर इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । सर्वस्याऽभिहितोपादिकर्ण
केन्द्रिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न त्वि’ति । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथे’ति । अप्रामाण्यं सापेक्षत्वरूप ज्ञेयम् । नापि सर्वसि-
द्धिपि वेदे प्रार्थय इति व्यासाशयः । तथा सति वेदजिज्ञासेत्येव श्रूयादिति हृदि कृत्याऽऽहुः—
‘वेदे’ति । यद्यपि ‘सर्वं वेदा यत्पदमात्मनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य’इति श्रुत्या स्मृत्या
तथा वक्तुं शक्यमेव तथापि पूर्वकाण्डे ब्रह्मण एव धर्मत्वेन प्रतिपाद्यता । न तु तत्त्वेनेति, न सर्वस्य
ब्रह्मत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । स्मृत्याशयस्तु धर्मो न वस्तुन्तरं किन्तु मदात्मक एवेति । अतः परं
प्रकारान्तरेणाऽपि तयोर्द्वयोरप्यसङ्गत्वमुपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादि ‘न कोपि दोष’इत्यन्तेन ।
अत्र तन्मते-पूर्वपक्षस्त्वित्यम्—

श्रीलालम्बहृत्वा गृहार्थदीपिका ।

त्यदष्टकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । कुतो नालौकिकार्थसाधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तथा सती’त्यादि ।
‘अन्याधीनत्वेने’त्यादि । अन्याधीनत्वेनेति, मीमांसाधीनत्वेनेत्यर्थः । मीमांसाध्यां संस्कृता एव
वेदाः फलदातार इत्यङ्गीकारे वेदानामन्याधीनत्वापत्तावन्यनिरपेक्षं प्रामाण्यं न स्यादित्याशयः । मीमां-
सायाः संस्कारकत्वाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यादिति’ति । संस्कारार्थं मीमांसक-
संगीकार एकयैव मीमांसया चारितार्थ्ये । अथातो वेदजिज्ञासेत्येकमेव प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः ।

आयदीचभ्रीमविष्णुरामप्रभोक्तं भट्टीयः ।

ज्ञासाप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमेव भवेदिति भावः । ननु प्रोक्षणादिसंस्कारसंस्कृतग्रीहीणामिव जिज्ञासापदवाच्य-
विचारसंस्कृतानां वेदानामलौकिकार्थसाधकत्वमिति संस्कारार्थमेव वेदान्तानां व्यासजिज्ञासा जैमिनि-
जिज्ञासायाः पूर्वकाण्डसंस्कारार्थत्वादित्यत आहुः—‘सन्देहमात्रे’ति । तथा च पूर्वोत्तरजिज्ञासाद्वयस्यापि
वेदार्थसन्देहनिरसनमेव प्रयोजनं ननु वेदसंस्कारसम्पादनमपि । इदमेवाहुः—‘न त्वित्यादिना ।
अलौकिकार्थसाधकत्वं वेदसालौकिकार्थसाधकत्वोपयोगिसंस्कारसम्पादकत्वमित्यर्थः । तथा

साधनं च फलं चैव सर्वस्याऽऽह श्रुतिः स्फुटम् ।

न प्रवर्तयितुं शक्नोति तथा चेन्नरको न हि ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चारितार्थे पार्थक्येन तद्व्यकरणमनर्थकमेव भवेदित्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तनापराणामेव वाक्यानां पुरुषार्थत्वात्प्रमाकरणत्वाच्चाऽतत्परणां तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति तदसङ्गतमित्याहुः—‘किं चे’ति । प्रवर्तकत्वे वाक्यानां तथा वक्तुं शक्यम् । नत्वेतदस्ति तदाहुः—‘साधनं च फलं चे’ति । ब्रह्मवादाऽतिरिक्तेषु मतेषु शब्दश्रवणाऽनन्तरमाविन्यां प्रवृत्तौ शब्दस्य करणत्वं मग्न्युपगम्यते । काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । ननु हृदयते ममेष्टं ममेदं कार्यमिति ज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति तज्ज्ञानजनने वाक्यस्यैव हेतुत्वात्कार्यं त शब्दस्य प्रवर्तकत्वमित्येत आहुः—‘साधनं च फलं चे’ति । श्रुतिविधिवाक्यं सर्वस्याऽपि स्वर्गादियोगादेश्च, कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रप्रमाणकमपि ब्रह्म योऽपहृतपाप्मां, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य आत्माचारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिप्रतिपत्तिविधिविषयतयैव समर्प्यते आक्षेपः । वायव्यं श्वेतमालभेतत्यादिविधिशेषतयैव, वायुर्वै क्षेपिष्टेत्यापथेवादा अर्थवन्त एव ज्ञानविधिशेषतयैव सर्वे वेदान्ताः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’त्यादयोऽर्थवन्तो भवेयुः । इतरथा कर्तव्यविध्यननुपबन्धे वस्तुमात्रकथने, हानोपादानासम्भवात्ससद्गीषा वस्तुमतीतिवाक्यवदानर्थक्यं साद्वेदान्तानाम् । यथा स्वर्गदिः साधनमग्निहोत्रायेवममृतत्वसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति । अत्र समाधिप्रकारस्त्वेवम् । कर्मब्रह्मविद्याकलयोर्वैलक्षण्यान्नैवं वक्तुं शक्यम् । तथाहि—मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मन्तेषु शरीरवाक्सनोजन्यधर्माधर्मफले शरीरोद्ब्रह्मणपूर्वकं प्रियाप्रियरूपे विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे एव । ‘न ह वै सशरीरस्य सत्यः प्रियाप्रिययोरपहन्तिरस्ती’ति श्रुतेः । अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुत्या प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधान्मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य न बोधनालक्षणधर्मकार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न चाशरीरत्वमेव धर्मकार्यम् । तस्य सामाविकत्वात् । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वेव स्थितमिति श्रुतेः । अन्यच्च यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदि-

भवद्दीपधीमदिच्छासाममणीतः प्रदीपः ।

सति वेदानां संस्काराधीनतया लौकिकार्थबोधकत्वाद्वाहीकोरे सति । अन्याधीनत्वेन संस्काराधीनप्रमाणनकत्वेन । अप्रामाण्यमितरानधीनप्रमाणकत्वरूपानपिगतार्थगन्तुत्वरूपं प्रामाण्यं वेदानां न स्यादिति भावः । जिज्ञासाद्वयस्यापि संस्काराद्येले दूषणमाहुः—‘चिदे’त्यादिना । तथा च ग्रीष्मादिषु सकृत्संस्कारस्य यथा लौकिकार्थसिद्ध्युपयोगित्वं तथाथातो वेदजिज्ञासेलेकजिज्ञासयैव पूर्वोत्तरकाण्डयो-लौकिकार्थसाधनोपयोगिसंस्कारसम्भवेन जिज्ञासाद्वयवृत्तेर्यथार्थोदिति भावः । अथ प्रवर्तकविधिवाक्यानामेव प्रवर्तकत्वं पुरुषार्थोपयोगित्वं प्रमापकत्वं च वेदितरत्वाक्यानां च तदेकवाक्यतयोक्तार्थ-पुष्पयोगित्वमिति सिद्धान्तात्कार्यं सिद्धार्थप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्येतदुपपन्नं—‘किञ्चे’त्यादिना । साधनं चेत्यादि । सर्वस्य पूर्वकाण्डे कर्मण उत्तरकाण्डे ज्ञानस्येत्यर्थः । तथा चेष्टसाधनताधीनाया प्रवृत्तिः फलं च सर्वत्रैवोपपन्नं न कोपि विधेर्विशेष इत्यर्थः । ननु विधेः प्रवर्त-

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।
यज्ञ एव हि पूर्वत्र वोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

साधन यागादिः, फल स्वर्गादिरिति बोधयति, न तु प्रवर्तयति । तथा सत्यनिष्टसाधने विपक्षणे युद्धे द्रुपतेन पापण्डमते, मिथ्यात्वेनाऽसाध्येऽपि मोक्षे च प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवर्तकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘तथा चेदि’ति । प्रवर्तकत्वे शब्दस्य सर्वान्वेष्टसाधनेऽविशेषेण प्रवर्तयेदिति न कस्याऽपि नरको भवेत् । अतो दृष्टादृष्टादिदर्शनात् प्रवर्तकत्वं शब्दस्य । ननु तर्हि कस्य प्रवर्तकत्वं त्नाहुः—‘प्रवर्तकस्तु सर्वत्रे’ति । ननु भगवत्प्रवर्तनायां भगवतो वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिः । न हि परमकृपालुः भगवांस्तथा करोतीति तथा न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः—‘सर्वात्मे’ति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेत्यादिभिर्भगवतः सर्वरूपत्वाद्ययासुख सर्वप्रेरणेऽपि न वैषम्यादिप्रसक्तिः । ननु तर्हि भगवान्स्वात्मानमपि कथमेव प्रेरयति । समतयापि प्रेरणे समर्थस्तद्माहुः—‘हरिरि’ति । सर्वास्तु धोनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोः समता । पुरुषः सप्रभादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा ततो विचि-
कित्सैव भवेत् । तथा च राजधान्ते नरक ध्रुवमित्यादीनि कथं सङ्गतानि भवेयुः । राजदण्डादेरप्य-
विषयत्वाऽऽपत्तिश्च । फलस्य स्वरूपस्य च सर्वत्र समत्वेऽस्तण्डं कृष्णवत्सर्वमित्याद्युपपत्तिर्हि-
शब्देन द्योत्यते ।

ननु भगवत एव प्रवर्तकत्वेऽर्थादादीनां वैयर्थ्यमेव भवेदित्यत आहुः—‘यज्ञ एव ही’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विदितपरिवर्णित सिद्धान्तम् ।

एव । ‘नरके’ति । वेदे प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यश्रवणानन्तरं शुभकर्मण्येव प्रवृत्त्या नरको न स्यादि-
त्यर्थः । सर्वत्र काण्डद्वये । ‘सर्वात्मे’ति । एष स आत्माऽन्तर्यामीति श्रुत्या, सर्वान्तर्यामी
एष एव साधु कर्म कारयतीति श्रुत्या, प्रवर्तको हरिरित्यर्थः । ‘यज्ञ एवे’ति । सिद्धाव-

कैश्चिद्विरचिता वैदान्तचन्द्रिका ।

श्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत तदा मोक्षस्याऽनित्यताऽऽपत्तिर्धर्मजन्यस्वर्गादिवदेव
स्यात् । नित्यश्च मोक्ष इति श्रुतिसिद्धम् । अतोऽनुष्ठेयफलनिलक्षणं प्रज्ञविद्याफलं मोक्षाख्यं
नित्यसिद्धमेवेति सिद्धम् । तस्मान्न कर्तव्येयत्वेन प्रलोपदेशो युक्त इति । तत्र पूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्तत्वे-
नाऽसङ्गतत्वादुत्तरस्य त्वसङ्गतत्वं सुतरां भवतीति पूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्ततयाऽसङ्गतत्वं प्रदर्शयन्ति-
‘साधनं चेति’ । ‘सर्वस्ये’ति । साधनस्य फलस्य चेत्यर्थः । तथाच सर्वस्य फलस्य पशुपुत्रादिमोक्षा-
न्तस्य साधनं यागज्ञानादिकमाह । सर्वस्य साधनस्य यागज्ञानादेः फलं स्वर्गादिमोक्षं चाऽऽहेति
साधनः । अथवा सर्वस्य फलस्य कामितस्य पूर्वोक्तस्यैव साधनं पूर्वोक्तमाहेति । फलं त्वनृयोदेः श्यतयै-
वाऽऽहेत्यर्थः । श्रुतिरिग्रहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो, ब्रह्मचविदामोति परमित्यादि ।

ननु शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिर्दर्शनात्कथं न श्रुतेः प्रवर्तकत्वमित्यत आहुः—‘तथा चेदि’ति ।
प्रवर्तकत्वे । हिर्हेतो । सादितिशेषः । ननु श्रुतिमन्तरा कोऽवापरः प्रवर्तक इत्यत आहुः—‘प्रवर्त-

भगवदीयश्रीमद्विदितपरिवर्णित मदीयम् ।

कत्वमेव विशेष इत्यत आहुः—न प्रवर्तयितुमिति । तथा चेत् ‘न निषिद्धमाचरे’दित्यादिविधीनां
प्रवर्तकत्वे । ननु विधेः प्रवर्तकत्वे कः प्रवर्तक इत्यत आहुः—प्रवर्तकस्त्वित्यादि । ननु हरेः प्रवर्तकत्वे

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्च वणाच्छ्रुतौ ॥

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता ब्रजभाष्यव्याख्या ।

पूर्वतन्त्रे स्वर्गसाधनत्वेन यज्ञ एव बोध्यते । स च यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूप इति तद्वोधकत्वाऽपि सिद्धार्थबोधकत्वमस्तीति का कथाऽर्थवादानां सिद्धार्थबोधकत्वे । न ह्यर्थवादानां रोचनार्थत्वेन तत्प्रवर्तकत्वम् । तथा सत्यनासत्त्वं स्यात् । ननु-सिद्धवस्तुप्रतिपादने-निष्प्रयोजनत्वमेव भवेदिति चेत् । न । कर्मसमावाप्तिपदार्थवाधात्म्यज्ञानजननेन सप्रयोजनत्वात् । स्वरूपज्ञानपूर्वकमेव कृतस्य कर्मणः फलसाधकत्वात् । अत एव वायुवै क्षेपिष्ठेत्यादिना क्षिप्रकारित्वविशिष्टज्ञानपूर्वकं वपट्कारो विधेय इत्युक्तं भवति । तथा वपट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नतस्यै रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खदिरोऽभवदित्यादिना खदिरस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा यूपे पशुबन्धनं फलाय नाऽन्यथेति स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेऽपि न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । तावदेव प्रवर्तकत्वाम्युपगमे वादमिति व्रमः ।

ननु न कलञ्जं भक्षयैदित्यादौ लिङ्ग भक्षणस्येष्टसाधनत्वाऽबोधनात् नरकादेरनुपपत्तिः । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वादिति चेत् । न । तस्य रागत एव प्राप्तत्वेन लिङ्गाद्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यागो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मिका मानसी क्रिया । तथा च कथं तस्य भगवद्रूपत्वमित्यत आहुः—‘सिद्ध एव ही’ति । कैव कथा यज्ञस्य वेदवादिनां वेदाभिज्ञानां वेदार्थः सर्वोऽपि सिद्ध एवाऽस्ति । सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । ननु प्रत्यक्षतः कृतिसाध्ये कर्मणि कर्म सिद्धत्वमित्याशङ्क्य तत्र विनिगमकमाहुः—मन्त्राणामिति । श्रुतौ तत्तदुपाख्यानेषु ऋषीणां मन्त्राणां वैदिकानां कर्मणां च कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कस्तिव’ति । ‘सर्वत्रे’ति विहितनिषिद्धयोः । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां भगवति । तत्राहुः—‘सर्वात्मे’ति । अज्ञोपपादयन्ति-वैषम्यनैर्घृण्येनेति सूत्रे । नन्वेवं विधिवाक्यवैषम्यं तत्राहुः—‘यज्ञ एवे’ति । स्वर्गादिकामनायां यज्ञादिरवातुष्टेयस्तत्साधनत्वेनेति बोध्यम् । न तु यागादौ प्रवृत्तिर्वाक्येन सम्पाद्यते । तथा च यागादौ भगवदिच्छाविषयत्वेष्टसाधनत्वबोधनार्थमेव वेदे प्रवृत्तेर्न वेद-वैयर्थ्यमिति भावः । इदानीं प्रसङ्गात् पूर्वकाण्डार्थयागादिकर्मणां ब्रह्मात्मकतया नित्यत्वं वदन्तो वेदस्य साधारणपरतां दूषयन्ति—‘सिद्ध एवे’त्यादिना । सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डयोर्वेदार्थे कर्मज्ञाने । वेदवादिनां वेदकनिष्ठानाम् । तत्र हेतुमाहुः—‘मन्त्राणामिति’ । कृतिभ्येति चकारः सिद्धतुल्यत्वमित्य-

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुधरामप्रणीतः मध्वीयः ।

वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आहुः—सर्वात्मेति । पूर्वत्र पूर्वकाण्डे । सिद्ध एवेति । तथा च ‘यज्ञो वै विष्णु’रिति श्रुतेर्ब्रह्मस्यैव सिद्धत्वम् । का कथेतरेषाम् । नन्वेवं वेदार्थवादानां प्राशस्त्यज्ञानसम्पादनद्वारा प्रवर्तकत्वव्याप्ता इति चेत् । न । व्यर्थवादैः सिद्धार्थवैधर्म्यं यस्य स्वरूपमुक्तं तादृशं तत्स्वरूपज्ञानपूर्वककर्मकरण एव फलं नान्यथेति स्वरूपबोधन एवार्थवादानामुपयोगात् । मया ‘वपट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नतस्यै रसः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरो भवदित्याद्युक्तखदिरस्वरूपज्ञानपूर्वकं मृनिर्ममाणेन पशु-नियोजनापबुधान एव यज्ञात् फलमित्येवं नियमात् । सिद्धत्वमेवोपपादयन्ति—‘मन्त्राणां’मित्यादिना । मन्त्राणां दर्शने ‘स एतं कसणरिः काद्रव्येयो मधमपश्यत्, एतं दक्षितवादमपश्यत्’ इत्यादौ बोध्यम् । तथा

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च सम्मतः ॥

गोत्वामिमीमुरलीपरिरचितः भणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वत्र दर्शनं श्रूयते । यदि तेषां सिद्धत्वं न स्यात्तदा दर्शनस्य श्रवणं कथमुपपद्येत । तस्मात्तात्पर्यत्वेन प्रतीतावपि न कश्चिद्विरोध इति भावः । ननु तस्य सिद्धत्वे कथं तिडादिभिः कृतिप्रतीतिरित आहुः—
'कृतिश्चे'ति । यागस्य भगवद्रूपत्वात्सिद्धत्वेऽपि ध्यानादिभिर्भगवन्मूर्तेराविर्भाववदाधानादिक्रियामिस्त-
दाविर्भावान्निरुद्धस्य घटादेस्तुल्यत्वं कृत्वा ज्ञायते । यत्किमिदं सत्य एव तुल्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् ।
निर्गलितमर्थमाहुः—'वेद' इति । सर्वोऽपि वेदो विध्यर्थवदादिरूपः । स्वार्थ एव वाचकत्वेन । सतां
दैत्यावेशरहितानां मतः सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां ऋषिकर्तृकदर्शनप्रतिपादकान्शुपाख्यानानि
गोत्वामिमीमुरलीपरिरचितं विवरणम् ।

स्वापचानामर्थो यन्नरूपो विष्णुरेव पूर्वकाण्डे घोष्यत इत्यर्थः । सिद्ध एवेत्येवकारेण यजेतेति तिष्ठन्ता-
र्थमावनारूपक्रियाव्यवच्छेदः । 'मन्त्राणामि'ति । स एतं सकर्णारः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यदिति
श्रुतौ मन्त्राणां अपश्यन्पुरोडाशं कर्मभूतं संपन्नमिति श्रुतौ द्रव्याणां दर्शनश्रवणादित्यर्थः ।
'कृतिश्चे'ति । भावनारूपपर्याया विधियोऽप्याकृतिरित्यर्थः ।

ननु सर्वस्य सिद्धार्थत्वे यन्नप्रवृत्तिरूपफलबोधकवाक्यानां तिडादिप्रतिष्ठानां निरर्थकत्वमत
आहुः—'सिद्धतुल्यत्वमि'ति । सिद्धितुल्यत्वमित्यपवादः । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यानां
तिष्ठोध्यकृतेरपि यन्नरूपसिद्धवदर्थसम्पादकत्वेन क्रीडेच्छाख्यापारत्वेन च सार्थकत्वमिति भावः ।
इदं च सर्वं कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे वक्ष्यते । वेदः वाक्यरूपो वेदः । स्वार्थे शक्त्या
लक्षणा वा तत्तद्व्याप्ये । सम्मतः प्रमाणीभूतः । सम्मत इत्यपवादः । चकारेणार्थवाक्यानां लक्ष-
कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

साग्रेऽन्वेति । 'सिद्धतुल्यत्वमि'ति । अत्र श्रूयत इति शेषः । तथा च यागविधियिणी कृतिः सिद्धतु-
ल्यत्वबोध्यमपि श्रूयत इत्यर्थः । ननु सिद्धत्वे कर्मणां सुहुयात्स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादिकृतिश्रवणं विरुध्येतेत्यत आहुः—'श्रुतौ कृतिश्चेत्यादि' । होमयागादिवि-
यणी-कृतिर्होमादीनां, सिद्धस्य घटादेस्तुल्यत्वम् । ज्ञापयतीत्यत्र शेषः । तथा च ब्रह्मात्मकत्वेन सिद्ध-
स्याऽपि घटादेर्यथा कर्तृकरणव्यापारेणैवाऽऽजिर्भावो यथा वा सिद्धस्यैव भगवद्रूपस्याऽपि ध्यानादिभिर-
मिव्यक्तिसादृशवदाधानादिक्रियादिभिरेव भगवद्रूपस्य यागहोमादेरप्याविर्भाव इति । कृतिः कृतियोचकं
भागवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीत प्रदीपः ।

च प्रजापतेरभिहोत्रादिकर्मणां मन्त्राणां च श्रुतौ दर्शनं श्रूयते नित्यं चाग्रेऽतः सिद्धत्वमुक्तमन्यथा
प्रजापतेर्दर्शनोक्तिरनुपपन्नैव स्यादिति भावः । ननु यद्वादिर्मर्माणां सिद्धत्वे विनिवाक्यैर्यज्ञादौ प्रवृत्तिरनु-
पपन्ना स्यादत आहुः—'कृतिश्चेति । तथा च यथा ध्यानादिक्रियाया भगवत्प्राकट्यं तथाधानादिक्रि-
याया-यज्ञात्मनो भगवतः प्राकट्यमिति न क्रियागोचरकृतिवैयर्थ्यमिति भावः । सिद्धतुल्यत्वं सिद्ध-
घटादितुल्यत्वं, यज्ञस्य-कृतिः सप्तादयतीत्यर्थः । निर्गलितसिद्धान्तमाहुः—'वेद इति । स्वार्थे वेदघ-
टकृतत्वदवाच्ये । सम्मतः सतां दैत्यावेशरहितानां मतः प्रमाणत्वेन सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां

‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति’ ‘स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत्’ ‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रस्याग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम’ इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात्, मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् । तस्मात् पूर्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा एव ।

गोस्वामिश्रीसुरलीविरचितः अष्टभाष्यव्याख्या ।

दर्शयन्ति—‘प्रजापतिरकामयत’ इत्यारभ्य ‘तावानग्निष्टोम’ इत्यन्तम् । ननु विरुद्धार्थप्रतिपादकानां तेषां मिथ्यात्वमेवास्तित्यत आहुः—‘नही’ति । वेदो हि भगवद्रूपस्तस्य मिथ्यात्वं को वा वदेत् । ननु भगवतैवोक्तं नवमावतारोपेति चेत् । न भगवान्हि सर्वकर्ता । भोक्ता च । तथा चाऽऽसुरव्यामोहनमपि तत्कार्यमेव । एकं भगवतः कार्यमिति न्यायात् । नहि तथोक्तो भगवतः किञ्चिद्वाधकमस्ति । अमोक्तत्वात् । तथा च बुद्धजन्मतो नवमावतारप्रादुर्भावात्सुरा केनापि वेदेऽक्षरमात्रस्याऽपि मिथ्यात्वं नोक्तमिति न मिथ्यात्वमस्तीति वक्तव्यम् । ननु यद्यदाचरतीति न्यायात्तदुक्तौ किं वाधकमिति चेन्नेत्याहुः—‘युक्तं चे’ति । भगवतः सर्वसमर्थत्वेन सर्वकर्तृत्वेन च तथाकृतौ न किञ्चिद्वाधकम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचितभरविरचित विवरणम् ।

पया प्राशस्त्यार्ये प्रमाणीभूतत्वं वेदस्य बोध्यम् । तेन च पूर्वकाण्डे यज्ञे ब्रह्मणि तात्पर्यात् सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थ इति सिद्धम् । यस्यां श्रुतौ दर्शनध्वणं तादृशश्रुतिमाहुः—‘प्रजापतिरिति । ‘अपश्यदिति । सिद्धस्यैव दर्शनं द्वितीयश्रुतौ । ‘उदमिमीते’ति । कर्मणः सिद्धस्य एवोन्मानसम्भवं इति बोध्यम् ।

पूर्ववदुपाख्यानस्य मिथ्यात्वं खण्डयन्ति—‘नही’ति । बुद्धजन्मनः बौद्धावतारस्य । सम्मतमिति शेषः । पुरोक्तं पुराणेष्वसुरव्यामोहार्थं कृतमित्युक्तम् । ‘युक्तं चे’ति । नहीति पूर्वेणान्वयः । सिद्धार्थे

केचिद्विरचिता वेदान्तपरिद्धका ।

वाक्यं ज्ञापयतीति वार्यो ज्ञेयः । नन्वेवं प्रत्यक्षविरोधाद्देदार्यो लक्षणयान्यस्या ज्ञेय इत्यत आहुः—‘वेद’इति । स्वाद्यो मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्योऽर्थः । कर्मणां दर्शनप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरिति’त्यादि । ननु दर्शनमात्रेण कर्मणां न सिद्धत्वं सिध्यतीत्यत आहुः—‘प्रजापतिर्यज्ञानि’ति । सिद्धस्यैव वस्तुनो मानकरणसम्भवात् । ननुपाख्यानानां सत्यार्थकत्वे वेदार्थस्य सिद्धरूपत्वं सिध्येत्तदेव तु नास्तीति कथं तथेलाशङ्काऽऽहुः—‘न ही’ति । विपक्षे बाधकमाहुः—‘तथा सती’ति ।

श्रीलालमहर्षिता गूढार्थदीपिका ।

दर्शनप्रतिपादकान्याख्यानानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरिति’त्यादिना । ननु सिद्धार्थप्रतिपादकतया पूर्वकाण्डार्थविरुद्धतयोपाख्यानानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वेन मिथ्यार्थत्वमेवास्त्वामतो न वेदस्य सिद्धार्थत्वसिद्धिरत—आहुः—‘नही’त्यादि । ननु बुद्धावतारेण भगवतैव वेदार्थस्य मिथ्यात्वमुक्तमत आहुः—‘बुद्धेत्यादि । पुरोक्तं भगवदतिरिक्तेन केनापि पूर्वं वेदार्थमिथ्यात्वं नोक्तमिति भावः । ननु ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठ’ इतिवाक्यादस्माभिरपि तथोच्यते इत्यत आहुः—‘युक्तं चेति । तथा च शिवे गरलसग्रीवाभक्षणत्ववदासुरव्यामोहार्थं भगवत्स्वयावचनमपि गूणमेव गुणपापफलभोक्तृत्वाभावात् । बीजानां तु तमाचरण उभयलोकनाश एव स्यादिति भावः । तथा सति एकांशेपि वेदानां मिथ्या-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्मरारातेर्गैरलप्रैवेयकत्ववत् । न खेततायता जीवस्य तदुक्तमिति । सर्वनाशजनकत्वात् । नन्वेकत्र विरुद्धांशस्य दृष्टत्वेन तत्र तथोक्तौ न क्रियिद्वाधकमित्यत आहुः—‘तथा सती’ति । एकत्राऽनासत्वेऽन्यत्र को वा निवारयेत् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘मिथ्योपाख्यान’ति । उपसंहरति—‘तस्मादि’ति । जैमिनिर्हि कर्मतत्त्वज्ञो व्यासशिष्यः कथमपि न तद्विरुद्धं वक्तुमर्हति । परन्त्वाधुनिकाः पूर्वमीमांसाया जैमिनिहृतायास्तत्पर्याऽनभिज्ञाः सन्तः क्रियापरत्वं साक्षात्परम्परया वा सर्वस्य विध्यर्थवादमन्नादिरूपस्य वेदस्य वदन्तो बुद्धिहीना एव । सर्वस्यापि वेदस्य तत्तत्स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वात् । तथा

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

उपसंहारमाहुः—‘तस्मादि’ति । अयं भावः । क्रिया द्वित्रिधा सिद्धा साध्या च । तत्र नामवाच्या पुरुषाऽनपेक्षा सिद्धावस्थापत्ता क्रिया । यथा पाकपदवाच्या । तिष्ठन्तत्राच्या पुरुषापेक्षा क्रिया साध्यावस्थापत्ता । यथा पचतीति पदवाच्या । उक्तं च वैयाकरणभूषणे—साध्यत्वेन क्रिया यत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घनादिनिबन्धतः । लक्षणमपि तत्रैवोक्तम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकत्वं सिद्धत्वम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतानवच्छेदकत्वं साध्यत्वम् । एवं च प्रकृते सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य सिद्ध एव यज्ञरूपेयः । सिद्धस्यैव दर्शनं श्रुतौ प्रतिपादित्वात् । मन्त्राणां कर्मणां च तदङ्गत्वमर्थवादवाक्यानामपि स्वावकत्वेन तदङ्गत्वम् । तथा च पूर्वकाण्डे यज्ञपरमुत्तरकाण्डं च ब्रह्मपरमितिरीत्या पूर्वपक्षाऽसङ्गतिर्विध्या । पूर्वपक्षाशयस्तु सर्वस्य वेदस्य सिद्धयर्थेणापरत्वं प्रेरकत्वं चेति । उभयत्रापि यजेत आरमेत्येवोपासीतेति सिद्धपटित्वावयवश्रवणात् । अर्थवादमन्नादिवाक्यानां विष्येकत्वान्यतया प्रामाण्यम् । एवं च यज्ञ उपासनायां च प्रवृत्तिरूपक्रियाया एव मुख्यतया प्रतिपादकत्वं सर्वस्य, न तु ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति ।

कैश्विद्विरचित वेदान्तपत्रिका ।

तत्र दृष्टान्तः—‘मिथ्ये’ति । उपसंहरति—‘तस्मादि’ति । वस्माद्धर्मस्यैव जिज्ञास्यतया, तत्प्रतिपादकपूर्वकाण्डसमन्वयस्य सिद्धरूपस्यैव धर्मस्य च जैमिनेरभिप्रेतत्वम् । तस्मात्स्वाचार्यसिद्धान्तविरुद्धादित्येन तत्तात्पर्याऽनभिज्ञास्तथा वदन्तस्तथाभूता एव । एतेन पूर्वपक्षाऽसङ्गतिः प्रदर्शिता भवति ।

भिलासमदकृता गृहार्थदीपिका ।

एतावता क्रियार्थानामेव पुमर्थपर्यवसायित्वेन स्वार्थे प्रामाण्यमक्रियार्थानां निविशेषतया प्रामाण्यमित्यादिव्यवस्था पूर्वकाण्ड एव नोत्तरकाण्ड इति शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तकानामेव वाक्यानां पुमर्थपर्यवसायित्वात् । ‘नचैवं किमनेने’त्यादिना । ‘अनेन कर्मणा किमुक्तुष्टत्वं ज्ञानिनो,

भगवद्दीव्यधीमद्विचारामणीत प्रदीप ।

र्थत्वे वक्तव्ये सति । वेदानां वेदत्वावच्छेदेन वेदानां । लोकवत् कदाचिन्मिथ्यावक्तृत्वेन लोकैः प्रतीतः कश्चित्सर्वदा मिथ्यावाद्येवायमिति तदुक्तौ न कोपि प्रामाण्यसुरीकरोति तथा भगवदुक्तवेदेत्येकत्राप्रामाण्यनिश्चये सर्वत्रैव तथा स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति—‘तस्मादि’त्यादिना । पूर्वमीमांसानभिज्ञाः व्यासशिष्यतत्त्वविज्ञैर्मिनितात्पर्यानिभिज्ञाः । क्रियापरत्वं कर्मविधायकत्वान्यैर्यथाकथञ्चिदेकवाक्यतया सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यम् ।

१—इत प्रवृत्तिं पदद्वयात्मको भागद्वयित । पुस्तक चैकमेव मिलितम् । तत्र भद्रभोवलभदशमीया सम्प्रदाये निरतिशयश्रीतिनाम्नाम् । अन्येस्तु सम्प्रदायनाममातिशयि शोधनकर्मणि पुस्तकदानमानेणाऽपि नोपकृतम् । इन्त ।।।

उत्तरवादिनोपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । 'यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिपदा या तदेव वीर्यवत्तरं भवती'तित्युपनिषद्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता । नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति बाध्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत एव

गोत्वामिश्रीमुख्यपरिवारिचिता वपुर्भाष्यव्याख्या ।

च तत्रायेन वेदान्तानामपि क्रियापरत्वं समर्थ्य ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं कथं वक्तुं शक्यमिति पूर्वपक्षोऽप्यसङ्गत एवेत्यर्थः । अधुना सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतत्वं प्रतिपादयन्ति—'उत्तरवादिनोपी'-ति । उत्तरस्मिन्ब्रह्मकाण्डे 'ये वादिनो वादमात्रकर्तारो नतु तत्तात्पर्याभिज्ञास्तैऽपि' ब्रह्मज्ञानस्य पूर्वस्मिन्कर्मण्यनुपयोगित्वं वदन्ति । ज्ञानदशायां द्वैतविज्ञानस्योन्नयितत्वेन सकलक्रियाकारकावकाशस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ते हि न केवलमुत्तरतात्पर्याजनभिज्ञाः, किन्तु सर्वस्यापि वेदस्याऽनभिज्ञा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । तथाच नास्ति वचनस्याऽतिभार इति कथं तत्रेति वक्तुं शक्यमिति भावः । ननूक्तमेकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानोन्नयनात्कथं क्रियाकारकावकाश इत्यत आहुः—'नचे'ति ।

गोत्वामिश्रीमद्विरपरिवारिचितं विवरणम् ।

प्रकृतमनुसरामः—एतादृशपूर्वपक्ष्याशयं स्वीकृत्यैव यैः सिद्धान्तितं तदसङ्गतमिमाहुः—'उत्तरे'ति । 'पूर्वानुपयोगित्वमिति । यज्ञानुपयोगित्वमित्यर्थः । 'ब्रह्मज्ञानस्य वदन्त' इति । वेदान्तभागस्य धर्मप्रतिपादकत्वमस्तु वा मा वा, परन्तु ततः शुद्धमुक्तत्वभावप्रवृत्त्याभावात् सत्यामविद्याजगित्केशनिवृत्तौ तस्य सार्थक्यमिति वदन्त इत्यर्थः । छान्दोग्यश्रुत्युपपादनेन वेदानभिज्ञत्वं साधयन्ति—'यदेवे'त्यादि 'प्रवृत्तिरित्यन्तम् । कारणता सहकारिकारणता । उपनिषदर्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ यज्ञे प्रवृत्त्यभावात्सहकारिकारणताया वाध इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—'न चे'ति । उत्तरयन्ति-

कैश्विदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

इदानीं स्वतन्त्रसिद्धान्ताऽसङ्गतिं प्रदर्शयन्ति—'उत्तरवादिन' इति । उत्तरमीमांसायां वादकर्तारः । 'पूर्वाज्ञानमिति । पूर्वस्मिन् कर्माधिकारे । अज्ञानं ज्ञानाभायम् । अत्र हेतुत्वेनेति शेषः । 'पूर्वे'ति । पूर्वस्मिन् कर्मणि । 'वेदे'ति । पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तात्पर्यज्ञानात्तवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । 'सिद्धेवे'ति । एकारेण ज्ञानस्य कर्मण्यपि हेतुत्वाऽङ्गीकारोऽन्योन्याश्रयप्रसक्तमिमांसाकारणत्वक-

श्रीलालमदकृता गुरुर्यदीपिका ।

न किमपीत्यर्थः । समाधिमाहुः—इत्थंभूतत्वाच्चज्ञस्येति । यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिपदा या तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेर्ज्ञातत्वाज्ञातया च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदिति श्रीभागवतवाक्याच्च वीर्यवत्तरत्वादिरूपोत्कृष्टत्वं ज्ञानसहितकर्मण इति भावः । ननु कर्मणः स्वर्गादिरूपपशुपुत्रादिरूप-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसारासम्प्रणीतः प्रदीपः ।

उत्तरवादिन इति । ब्रह्मकाण्डे वादिन एव न तु तत्त्वविद इत्यर्थः । 'पूर्वाज्ञानमिति कर्मस्वरूपाज्ञानमङ्गीकृत्येत्यर्थः । 'पूर्वानुपेत्यादि । कर्मानुपयोगित्वमित्यर्थः । वेदानभिज्ञा इति । ते हि न केवलमुत्तरकाण्डार्थानभिज्ञाः किन्तु सर्वस्यैव वेदस्यानभिज्ञा इत्यर्थः । वेदार्थाज्ञाने हेतुमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । कारणता कर्मानुष्ठाने कारणता । बाधितत्वात् ब्रह्मज्ञानवतां देहादप्यासाभावेन कर्मानुष्ठानस्य बाधितत्वात् । त्यज्यते कर्माधिकारित्वं प्रब्रजेषु गौरीकृत्य इत्यर्थः । न वा वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मात्मैत्यादि । ब्रह्मात्मज्ञानयतः स्वात्मनि प्रसामेदज्ञानवतः । न

वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थम्भूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च, कर्म-
फलवत् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नयानन्नादो भवति महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्येति' । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात्तन्नि-

गोस्तामिध्रीमद्विधिपरिवारिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मज्ञानवत् एवे'ति । आदिपदेन जनकादयोऽपि संगृह्यन्ते । ननु ब्रह्मज्ञान-
वतः कर्माधिकारेण तत्कृतौ कर्मणि कथमुत्कर्षाऽऽधायफलमित्यत आहुः—न चैवमिति । तत्र हेतु-
माहुः—'इत्थमिति' । यथा ब्रह्म तथा यज्ञोऽपि भगवद्रूपत्वादिति ज्ञापनार्थं परस्परपयोगित्वेन
तथादर्शनमिति भावः । ननु तमेव विदित्वेत्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्याऽभूतत्वमेव फलम् । कर्मणस्तु
स्वर्गादिकमिति कथं तुल्यत्वमित्यत आहुः—'किञ्च कर्मफलवदि'ति । न हि कर्मणो लौकिकमेव
फलम् । ज्ञानिकृतस्य तस्य देवयानमार्गेण शुक्तिफलत्वात् । निष्कामकृतस्याऽऽत्मानन्दसाधकत्वाच्च ।
तस्य भगवद्रूपत्वात्सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन च सर्वफलदातृत्वमिति
ज्ञापनार्थं लौकिकमपि फलं दर्शितम् । तथा ब्रह्मज्ञानस्याऽपि-य एवं वेदेत्यादौ लौकिकफलसाध-
कत्वेनेदं दर्शयमानत्वेन न साम्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

गोस्तामिध्रीमद्विधिपरिवारितं विवरणम् ।

ब्रह्मेति । शङ्कते-न चेति । किमनेनेति । ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वसिद्धौ यज्ञकरणरूपाग्रहेण-किमित्यर्थः ।
उत्तरयन्ति-इत्थंभूतत्वादिति । 'यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुत्या विष्णुरूपयज्ञस्यैतद्भूतत्वं नाम एतादृश-

कैश्चिद्विचारिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ल्पनापक्षः परिहृतो वेदितव्यः । अत्र कारणतापदं ज्ञानं सहकारिकारणताबोधकम् । अत्र श्रुतौ विद्याप-
देनाऽऽत्मनि मिदावाचकं ज्ञानम् । श्रद्धापदेन वेदोक्त आस्तित्वबुद्धिः । उपनिषत्पदेन परमात्मस्वरू-
पविषयकरहस्यज्ञानम् । वीर्यवत्तरमनश्चरफलदम् । तत्कर्म भवतीत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य कर्मवृत्तिकारणी-
भूतार्थित्वं

शीलान्तरगृह्यता गूढार्थदेमिका ।

फलस्य श्रूयमाणत्वात्तुच्छफले कर्मणि ज्ञानसाहित्यमशुक्तमित्याशङ्क्य ज्ञानस्याऽपि तुच्छफलजनकत्व-
प्रदर्शनेन कर्मणि ज्ञानानुपकारकतां खण्डयन्ति—'कर्मवद्ब्रह्मफलस्यापी'त्यादिना । नहि हीनफल-
दानमात्रेण कर्मणां हीनत्वं भवति । तथा सति हीनफलदातृत्वस्य ज्ञानेऽपि सत्त्वान्ज्ञानस्याऽपि
तथात्वाऽऽपात इत्यत आहुः—'ब्रह्मफलस्याऽपि लौकिकत्वादि'ति । ब्रह्मज्ञानफलस्येत्यर्थः ।

मनावदीवध्रीमदिच्छासामर्थ्यतः प्रदीपः ।

चेत्यादि । किमनेन मोक्षफलसिद्धिब्रह्मज्ञानवतो यज्ञादिकरणेन किं फल आधिक्यमित्यर्थः । तत्र
हेतुमाहुः—इत्थमित्यादि । यज्ञस्य इत्थम्भूतत्वात् 'सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुते'रितिसुखात्फलव्रतिव-
न्धकयज्ञादिकरणप्रारब्धसमापनद्वारा यज्ञादेरपि मोक्षाधिकारसम्पादकत्वेन व्यासामिश्रेतत्वादित्यर्थः ।
ननु सुसुक्ष्मां यज्ञा नावश्यकाः कर्मफलस्य मनुष्यादिब्रह्मण्ये तु लौकिकस्यैव परमानन्दात्मकस्य श्रव-
णादित्यत आहुः—किञ्च कर्मत्वादि । ब्रह्मफलस्य ब्रह्मज्ञानफलस्य । अत्यन्तेत्यादि । अत्यन्ता-

पेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । नच देहाध्यासस्य कारणत्वम् । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रित्यादिस्मृतेः । तस्मादन्योन्योपयोगित्वे न कोपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचिता अष्टभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मज्ञानस्य केन प्रकारेण कर्मोपयोगित्वमित्यत आहुः—'अत्यन्ते'ति । यद्यप्यविद्यावद्विषयाण्येव शास्त्राणि तथाप्यत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारो नास्ति । तस्य देह एवाऽऽत्मा । न तदतिरिक्तोऽभिमानो । तथा च देहे गते कस्येदं पारलौकिक फलमात्मनो नष्टत्वाददृष्टत्वाच्चास्तीति निश्चयोऽपि न वक्तुं शक्यत इतिज्ञानवतः कुत्र यज्ञेष्वधिकारः । तस्माद्देवान्तरागतो देहाऽतिरिक्तात्माऽस्तित्वे प्रतीते यज्ञाधिकारसम्भवात्तज्ज्ञानमनोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु वेदान्तैः सघाताद्भिन्नत्वेनाऽऽत्मप्रतीतावध्यासस्य निवृत्तत्वात्कथं कर्मकरणमित्यत आहुः—'न चे'ति । तत्र हेतुः—'ब्रह्मार्पणमि'ति । यद्यपि प्रजापतेर्यादिना, वाचारम्भण विकार इत्यादिना च वेदान्तानां द्वेषावोधनप्रकारस्य दृष्टत्वाज्ञानात्वप्रतीतावपि ब्रह्मावगते, सम्भवात्कर्मकृतावप्यनुपपत्त्यभावः प्रत्यक्षत एव श्रुतिसिद्धोऽस्ति । तथाप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यनुसन्धाय स्मृत्युपन्यास इति ज्ञेयम् । उपसहरन्ति—'तस्मादि'ति । नन्वेतयोः पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन तुल्यत्वे 'अवातो धर्मब्रह्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानवता क्रियमाणे यज्ञे आविर्भावित्वम् । तथैव पुराणेषु श्रूयत इति भावः । ननु श्रुतौ कर्मफलश्रवणात् लौकिकफलमुद्दिश्य कर्मणि प्रवृत्तिर्ब्रह्मज्ञानादुचितेत्यत आह—किञ्चेति । ब्रह्मफलस्यापि ब्रह्मज्ञानफलस्यापीत्यर्थः । अत्र श्रुतिस्मृत्यमाहुः—'य एवं वेदे'ति । भृगुप्रपाठरुध्येय श्रुतिः । इदानीं देहाध्यासवतः पुरुषस्य यज्ञाधिकारत्वं स्पष्टयन्ति—अत्यन्तेति । न चेति । न हीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणमिति । तथाच 'परे वासि सन्यज'इति श्रुतिप्रामाण्यादपि अध्यासस्य कारणता नास्तीत्यपि मन्तव्यम् ।

श्रीसायणमहर्ष्या गृह्यसूक्तोक्तिः ।

'लौकिकत्वादिति । य एवं वेदं प्रतिनिष्ठति अन्नवानिति लौकिकफलश्रवणादित्यर्थः । ननु 'कर्मत्वेन देहाध्यासत्वेन कार्यकारणभावाज्ज्ञाने देहाध्यासस्य नाशकत्वं ज्ञानिनः' कर्मप्रसक्तिरित्याशङ्क्य समादधते—'न च देहाध्यासस्ये'त्यादिना । देहाध्यासस्य यज्ञं प्रति कारणत्व नास्ति । व्यतिरेक्यमिचारादित्यर्थः । व्यतिरेक्यमिचारं प्रदर्शयन्ति—'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रित्यादि । 'स्मृतेरिति । अर्प्यते हविर्भिः क्षिप्यते येन तत् अर्पणं हृदादि, तत् मग्नं । हविर्हूयमानं द्रव्यं गृहादि, तदपि मग्नं । होमाधिकरणगतोमिरपि । मग्नत्वात् ब्रह्मरूपेण यजमानेन । यजमानोऽपि आग्नेयधर्मोऽप्यत्रात्मनोऽपि ।

विद्यावतो देहस्थैवात्मत्वेन निर्णयात् यज्ञादिफलस्य च देहोत्तरकालीनत्वेन श्रवणात्कस्य फल भविष्यतीति सुवृत्ता तादृशस्य यज्ञाद्यनुपेक्षासम्भवेनानधिकारादित्यर्थः । तत्रापेधार्थं अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारनिषेधायेम् । कारणत्वं यज्ञादौ कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणमित्यादि । तथा च कर्तृकर्मोदिसर्पेस्तिपुस्करे ब्रह्मत्वेन ज्ञानादेव ब्रह्मात्मफलसोक्तत्वात् नाध्यासस्य कर्मणि तत्कले वा कारणत्वेन भावः ।

सिद्धान्तमुपमदन्ति—तस्मादिति । तथा च मग्नज्ञानस्य देहात्मनिगिरासकतया यज्ञादौ यज्ञानां चान्तं करणशुद्धिद्वारा श्रारण्यमयासनद्वारा वा मग्नविषयाणामुपयोगे न कोपि दोष इति फलितम् ।

तत्कथं सिद्धवद्हेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्थैर्वि-

मोक्षाभिधीमुरलीधरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’ति । अग्रिमस्य विशेषनिराकरणस्य समन्वयार्थत्वात्तस्य पूर्वमेव तत्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव भवेत् ।

ननु यथा ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाय ततस्तस्यैव प्रपञ्चः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे, तथेदमपि समन्वयप्रतिज्ञाप्रतिपादकमिति कुतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादिति । समन्वयादीनां चतुर्णां विचारस्य ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरिक्तत्वात्प्रतिज्ञैव चारितार्थ्ये^१ गिन्नतया तस्या अनुपयोगात् । तस्मात्कर्मब्रह्मणोः परस्परपयोगित्वादेकरूपत्वाच्च न सिद्धान्तस्याऽपि सङ्गतत्वमिति निर्विवादमेव सर्वं पूर्वाक्तम् । उपादानत्वेऽभ्युपगम्यमाने विवादस्थलं प्रदर्शयन्ति—

मोक्षाभिधीमद्विरचिरविरचितं विवरणम् ।

उभयोः स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । इतःपरं सर्वेषां मते सूत्रानभिज्ञत्वमाहुः—‘किंचेति । सिद्धवद्हेतुत्वेनेति । शङ्कराचार्यैकतत्त्वादित्रयकारणीभूतं ब्रह्म पक्षीकृत्य वेदान्तशास्त्रगम्यत्वं साध्यते । समन्वयादिति हेतुः । तत्र सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यात्मनुरगतत्वादिति हेतुवाक्यार्थः । तत्रैवं विचार्यते । सकलशास्त्रसमात्यनन्तरं सन्देहनिराकरणद्वारा सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धो भविष्यति । आदौ तु तस्मात्सिद्धत्वात् सिद्धत्वेन हेतुनिर्देशः कथमिति । इदं च सर्वेषां मत एतादृशहेतुनिर्देशस्य सत्त्वात्पूर्वं बोध्यम् । वैयर्थ्यमिति । अग्रिमग्रन्थे वाक्यानां समन्वय एव साध्यते । सिद्धे सति वैयर्थ्यमिति भावः । ननु यथा प्रतिज्ञा बुद्धिस्वसाध्यग्रन्थविषयिणी तथाऽयं हेतुरपि बुद्धिस्थः प्रतिज्ञागर्भित एवेति सिद्धो हेतुर्न दुष्ट इत्याशयेन शङ्कन्ते—नचेति । प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वं समन्वयं साधयिष्य इति प्रतिज्ञाविषयीभूतहेतुत्वम् । उत्तरयन्ति—अनुपयोगादिति । मोक्षादि(१)मतनिराकरणं तु हेतुप्रयोगं विना

श्रीलालमुद्रका गूढार्थदीपिका ।

सिद्धौ दूषणान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’त्यादिना । समन्वयस्य सिद्धत्वेऽग्रिमवेदान्तसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यर्थः । ‘न च प्रतिज्ञागर्भिते’त्यादि । समन्वयरूपो हेतुः प्रतिज्ञागर्भितः प्रतिज्ञायमानोऽस्त्यतः साध्यत्वेऽपि सिद्धवन्निर्देशदोषो न, व्यासचरणैः प्रतिज्ञातस्य सिद्धत्वादित्याशङ्क्य समादधते—‘अनुपयो-

भगवद्वाच्यमिदं विष्टारममणीत. प्रदीप. ।

उक्तार्थानां ब्रह्मणि सन्देहनिरासायेत्यर्थः । तत्कथमित्यादि । तथा च ब्रह्मणि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानसकलवेदान्तानां समन्वयनिश्चयार्थमेव व्यासशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति सन्देहः समन्वयः कथं सिद्धत्वेन निश्चयविषयत्वेन निर्दिष्टः । वादिनं प्रति पूर्वपक्षनिरासकत्वेन प्रयुक्त इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—अग्रिमेत्यादि । आदायेव समन्वयनिर्णये समन्वयनिर्णयार्थं वक्ष्यमाणाग्रिमशास्त्रस्य वैफल्यं स्यादित्यर्थः । नन्वग्रे करिष्यमाणग्रन्थं बुद्धिस्वीकृत्यायं ग्रन्थो मया कियत इतिवदग्रे समन्वयं साधयिष्य इति मनसा प्रतिज्ञाय सगन्वयादिति हेतुरन्यत्र इत्यत आहुः—‘नच प्रती’त्यादि । प्रतिज्ञागर्भितः अग्रे समन्वयं साधयिष्य इतिप्रतिज्ञाकर्मभूतः । अनुपयोगादिति । तथा च

गोस्वामिश्रीमुखलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘गौणमुख्ये’ति । तदुपादानं गौणं प्रकृतिगुणसम्बन्धसहितं; मुख्यं तद्रहितं वेति विवादः कदाचित्सम्भवेत्स्वीकृतेरित्यादिभिः परिहृतो भविष्यतीति नाऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः ।

मतान्तरीयसमन्वये दूषणान्तर्मप्याहुः—‘न चेति । अत्र ईशतेर्नाशब्दमित्याद्यधिकरणेषु । तत्र ब्रह्मण एव सर्वत्राऽनुस्यूतत्वेनोपादानत्वं सर्वरूपत्वेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वं चेति निर्णयः प्रतीयते । यथाऽस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा द्रमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीत्यादौ जगत्कारणं सूताकाशो ब्रह्म वेति सन्देहे सूत्रकार आह—आकाशस्तद्विज्ञादिति । आकाशो जगदुत्पत्त्या गोस्वामिश्रीमुखलीपरविरचितं विवरणम् ।

न भविष्यतीति तस्य बुद्धिस्थित्य उपयोगाभावादित्यर्थः । गौणमुख्यभावेति । अस्माभिरपि गीमांसकैर्वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्वीक्रियत एव । परन्तु पूर्वकाण्डे शेषस्वरूपगौणत्वेनाऽस्माभिस्तु मुख्यत्वेनेत्येवंरूपस्य गौणमुख्यभावे विवादस्य सत्तात्तत्र हेतुप्रयोगस्योपयुक्तत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादकत्वे तु विवादाभावात्समन्वयरूपहेतुप्रयोगोऽनुचित इति भावः । विवाद इति । ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्व इति शेषः । ननु सम्यक् मुख्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादनं समन्वयशब्दार्थः । एवं च हेतुप्रयोगस्यौचित्यमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—न चेति । अस्तीत्यनेनान्वितं येन रूपेण यावद्दर्शयन्त्वत्वेन रूपेण समन्वयः । सर्वेषां वेदान्त-
श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

गादि’ति । समन्वयादिविचाराणां ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरेकान् । ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञयैव चारितार्थ्यं समन्वयप्रतिज्ञाया अनुपयोगादित्यर्थः । तस्मात्तत्तु समन्वयादिति सूत्रं; ब्रह्मण उपपादानत्वे यः सन्देहो यश्च पूर्वपक्षस्तत्राकारणार्थं प्रवृत्तमिति मन्तव्यम् । ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं आत्मानं स्वयमकुर्वन् स हैतावानासेत्यादिश्रुतिभिः सिद्ध एवाऽस्ति, किमर्थं सूत्रप्रणयनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘गौणमुख्यभावः’ इत्यादि । गुणसम्बन्धयुक्तं सगुणं ब्रह्म समवायिकारणं तद्रहितं मुख्यं ब्रह्म वा समवायिकारणमिति गौणमुख्यभावे विवाद इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणो मुख्यसौबोपादानत्वसाधनार्थं सूत्रकारो भगवान् वादरायण आह—‘तत्तु समन्वयादि’ति । तद्ब्रह्मैव
भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

गीमांसकैः कर्मविध्यपेक्षितकर्मसम्बन्धब्रह्मरूपदेवताप्रकाशकत्वेन वेदान्तानां कर्मविध्यैकवाक्यतया प्रामाण्यं स्वीक्रियते, तत्र तन्मतं दूषयित्वा स्वातन्त्र्येण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुमेव हेतुर्गोबद्धिरुद्गावनीयः स चासिद्धो वादिविजयाहेतुरित्यनुपयोगादित्यर्थः । तन्मतदूषणार्थं व्यासानां समन्वयरूपहेतुसाधनमित्यप्यप्रयोजकमित्याहुः—‘गौणेत्वादि । तथा च वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयस्वरूपि स्वीक्रियत एव परं कर्मविधिशेषतया न तु स्वातन्त्र्येणेति तादृशसमन्वयसाधनमपि न व्यासाभिप्रेतमित्यपि दूषणं बोध्यमित्यर्थः । मायावाद्यमिततसमन्वयस्वरूपं दूषयितुमाहुः—‘न च येने’त्यादि । तथा च सर्वविशेषशून्ये निर्धर्मके ब्रह्मण्यप्यारोपापवादाभ्यां सर्ववेदान्तानां समन्वयो भवदभिमतः, स च न व्यासविचारोचरोऽईशतेर्नाशब्दमित्यारम्भसमाप्तिः सधर्मके ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वयस्य व्यासविचारोचरत्वादित्यर्थः । ननुपादानाभिन्ननिमित्तकारणं ब्रह्मेतिवादिनां सर्वेषामेव मते ‘जन्मापस्यतः’ ‘शस्त्रयोनित्वात्’ ‘तत्तु समन्वया’दिनिसूत्रद्वयेनैव सर्वत्रत्वसर्वशक्तिमत्त्वजगदुपादानत्वनिमित्तकारणत्वात् ब्रह्मणि सिद्धेत्सेतन्वेदान्तात्मवैषम्यं, सूत्रद्वयेनैव सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्य निश्चया-

चारितस्तथाग्रे सूत्रेषु निर्णयोक्तिः । शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात् सम-
वायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् ।

ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः, किं समवायिकारणत्वेन ? । विकृतत्वञ्च स्यात् । अन-
र्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणीयमेवैतत्सूत्रमिति चेत्—

गोत्वमिध्रीशुरलीपरविरचितं अणुभाष्यन्यास्यात् ।

दिकारणत्वेनोक्तः परमात्मैव । तद्विज्ञातृस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वेनाऽनुस्यूतत्वादिलिङ्गादित्येवमादि-
प्रकारेणैव ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयस्य प्रतिपादनाच्च मतान्तरीयः समन्वयः सूत्रकारसम्मतोऽस्ती-
त्यर्थः । नन्वेव सूत्रद्वयेनैव सर्वत्र सर्वशक्ति जगदुपादानकारण ब्रह्मेतिज्ञानस्य सम्भवादग्रे शास्त्रारम्भो-
ऽनर्थक एव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भ’ इति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन यस्मि-
न्नेव विषये विज्ञायस्त्वैव शास्त्रप्रवृत्तिः सार्थिकेति प्रतिज्ञासूत्रव्याख्यान एव समर्थितमित्यर्थः ।

एवं सूत्रार्थ निरूप्योपसंहरति—‘तस्मादि’ति । यस्मान्मतान्तरीयः समन्वयो न सूत्रकार-
सम्मतस्तस्मादुपादानकारणत्वमेवानेन सूत्रेणोच्यत इति सिद्धमित्यर्थः । ननु न वयं कारणत्वं व्याप्ते-
धामः, किन्तुपादानत्वम् । न ह्युपादानत्वे तत्र कथनोत्कर्षः सिद्धयति । प्रत्युताऽनिष्टस्यैव प्रसक्तिरि-
त्याह पूर्वपक्षी—‘ननु कारणमि’ति । यदिपरिणामि तद्विकृतमिति व्याप्तेः । दूषणान्तरमाहुः—

गोत्वमिध्रीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

वाक्यान्तमिति शेषः । मतान्तरस्यैवावादिभिः । तथा—तेन रूपेण निर्णयो नास्तीति पूर्वैशान्वयः ।
तथा चाग्रिमसूत्रेषु सर्वत्र कर्मादिरूपेणैव तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं निःसन्दिग्धमिति नार्थ हेतुप्रयोग
उचित इति भावः । ननु सर्वत्र श्रुत्या सिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यते चेत्तत्र सन्देह एव नोदेतीति शास्त्रारम्भो
व्यर्थ इत्यत आहुः—‘शास्त्रे’ति । गौतमपत्तिरिजिज्ञास्यत्वं चेत्यादिस्थले । उपसंहरन्ति—तस्मादिति ।
ननु विकाराभावार्थ केवलकारणतास्वीकार एवास्त्वित्याशयेनाऽऽशङ्कते—नन्विहति । नन्वाऽमपदस्या-
रस्यादेवाविकृतत्वमिति पूर्वमेवोक्तमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—‘अनर्थे’ति । कार्यस्थानर्थरूपत्वेन विना-
धीत्यालम्बकता नृदायदीपिका ।

समवायिकारणम् । कुतः समन्वयात् । अस्ति—भास्ति—प्रियत्वेन सर्वत्रान्वयात् । इह सर्वत्राऽन्वयोक्त्या
शुद्ध ब्रह्मेवोक्तम् । व्यापकत्वं निर्देशात् । ततश्च शुद्धस्य निर्गुणब्रह्मण एव जगत्समवायिकारणता-
सिद्धिः । अत एव गौणब्रह्मात्मशब्दादित्यनेन गौणत्व परिहरिष्यते । ‘अनर्थरूपत्वेने’ति ।
कार्यस्याऽनर्थरूपत्वेनेत्यर्थः । ‘अयुक्तता चे’ति । समवायिकारणत्वस्याऽयुक्तता चेत्यर्थः । यदि

अतश्चदीप्यधीमद्विच्छादामप्रणीतं प्रदीप ।

दित्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भे’त्यादि । तथा च यत्र यत्र विरुद्धवादिसम्प्रदितो वेदान्तानां ब्रह्मणि
समन्वये सन्देहस्तत्र सर्वत्र सन्देहनिरासार्थं सकलव्यासशब्दोपयोग इति प्रथमसूत्रविचार एवास्माभिः
समर्थितमिति न वैषम्यशङ्कालेशोपीति भावः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दित्यादिना । तस्मात्
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य च वेदसिद्धत्वं तत्र हेतुत्वेन समन्वयादित्यस्योपन्यासः
कृतस्तस्य पुनोक्तरीत्या दूषितत्वादित्यर्थः । अनेन सूत्रेण ‘तत्तु समन्वयादि’तिसूत्रेणेत्यर्थः ।

वादी शङ्कते—नन्वित्यादि । किमित्यादि । समवायिकारणत्वे ब्रह्मणे न कोऽप्युत्कर्षः सिद्ध-
तामर्थः । विकृतत्वमिति । यत्परिणामि तद्विकृतमिनिन्यातेतित्यर्थः । कपाल दृष्टान्तः । दूषणान्तर-
माह—‘अनर्थे’त्यादि । ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे समवायिकारणस्य च कार्यरूपतेतिसिद्धान्तात्

मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'स सर्वं भवति' 'ब्रह्म तं परादा'दित्यादि, 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' 'एकमेवाद्वितीयं' 'वाचारम्भणं विकार' इत्यादि, एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे बाधितानि भवेयुः ।

नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः ? ।

गोस्वामिधर्ममूर्च्छापरिवर्तिता अणुभाष्यव्याख्या ।

'अनर्थे'ति । कार्यस्याऽनर्थरूपत्वेनोपादानस्याऽपि तदभिन्नत्वेन तद्रूपत्वप्रसक्तेरयुक्ततैवोपादानत्वस्येति शेषः । उपसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । यस्मात्पूर्वोक्तदूषणापत्त्यपरिहारोपादानत्वं ब्रह्मणस्तस्मात्त्वन्मत उपादानत्वसमर्थकमिदं सूत्रमनारम्भणीयमेवेति स्थितेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—'मैवमिति' । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेनेदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं भवतीत्यादौ ब्रह्मण एव सर्वरूपत्वोक्तेः समवायित्वस्य श्रुतिसम्मतत्वात्प्र यानि कानिचिदूषणानि प्रतीयमानानि तानि चेत्सूत्रकारो न निवारयेत्तदा शास्त्रस्य तावत्वंशेऽशास्त्रत्वं, ब्रह्मणः समवायित्वाभावेन तावन्ति वाक्यानि च स्वार्थे बाधितान्येव भवेयुस्तस्मात्तारम्भणीयमेवैतदिति प्रकृष्टमात्रम् । ननु तत्र यदुपादानत्वं स्पष्टमेव प्रतीयते तदा तु तस्याऽनारम्भणीयत्वमेव प्रसज्येत । सन्देहं विना शास्त्रस्यागोस्वामिधर्ममूर्च्छापरिवर्तिता विवरणम् ।

शित्वेन । अयुक्ततेति । ब्रह्मणः कार्ये समन्वयेऽयुक्तता । विनाशित्वं स्यादित्यर्थः । समाधानमाहुः—मैवमिति । समाधानार्थं विरुद्धवाक्यानामेकवाक्यातासम्पादनार्थम् । व्यर्थः स्यादिति । स्वार्थेऽप्राग्व्यात् व्यर्थः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणः समवायित्वानावे बहूनां वाक्यानामसङ्गतत्वमुक्तं तन्मध्ये कानिचिदर्थेयन्ति—इदमिति । वाक्यसप्तकम् । प्रथमं मैत्रेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वस्मिन्नात्मभिदः प्रतिपादितः । स च समवायित्वमन्तरेण न घटते । द्वितीयं छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे । तृतीयं पुरुषविधब्राह्मणे । चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वमिदमात्मभिन्नमिति यो वेद तं प्रति ब्रह्म परादात् सः अष्टतत्वाभावरूपं परममं ब्राह्मवादित्यर्थः । पञ्चमं तैत्तिरीये ब्रह्मविरप्रपाठके । तत्रैकस्यैव कर्तृकर्मभावः समवायित्वमन्तरेण न

श्रीशारदाभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

समवायिकारणं ब्रह्माङ्गीक्रियते तदा समवायिकारणकार्ययोरभेदात्कार्यधर्माः कारणेऽप्यायान्तीति ब्रह्मणोऽपि जगन्निष्ठोन्मत्त्वादिधर्मवत्त्वं स्यादिति भावः । 'एतत्सूत्रमिति' । समन्वयसूत्रमित्यर्थः । 'प्रपञ्चरूपप्रतिपादकानामिति' । समवायिकारणतानिरूपणे कार्यकारणयोरभेदात्प्रपञ्चरूपता ब्रह्मणः सिद्ध्यतीति समवायिकारणत्वप्रतिपादकानां, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं स सर्वं भवति आत्मानं स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजापेयेत्यादीनां मुख्यार्थेवापकर्त्त

अणुभाष्यधर्ममूर्च्छापरिवर्तिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ब्रह्मणः कार्यतापत्तिरूपानर्थत्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वपक्षगुपसंहरन्ति—तस्मादिति । अनारम्भणीयं समवायिकारणताप्रतिपादनाय नारम्भणीयमित्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—'मैवमिति' । समवायित्वं उपनिषत्सिद्धं समवायित्वम् ।

ननु ब्रह्मणः समवायिकारणतायाः श्रुतिसिद्धत्वे सन्देहमात्रायाससूत्रप्रवृत्तिसमाधानेऽप्युक्तं आहुः—नन्वेवमित्यादि ।

उच्यते, अस्थूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि, ततो-
न्योन्यविरोधेनैकस्य मुख्यार्थबाधो दत्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्च-
रूपप्रतिपादकानामेव कश्चित् कल्पयेत्, तन्माभूदिति जन्मादिसूत्रवत् समन्वयसूत्रमपि
सूत्रितवान् । तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव अविक्रियमाण एवात्मानं करोतीति वेदा-
न्तार्थः सङ्गतो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

गोत्तमिश्रीमद्विभक्तिरविरचिता जगुभाष्यव्याख्या ।

प्रवृत्तेरित्याहुः—‘नन्वि’ति । अत्र समाधानमाहुः—‘उच्यते’इति । यद्यपि समवायित्वं नि-
स्सन्दिग्धमेव प्रतिपाद्यते तथाप्यस्थूलादिवाक्येषु कार्यतद्धर्मवैलक्षण्यस्य च प्रतीयमानत्वाद्वति-
सशयः । श्रौतत्वाऽविशेषादकतरस्यावस्थाऽशक्यवचनत्वात् । न च संशय एवाऽस्तु किं बाधक-
मिति बाध्यम् । वेदान्तवाक्यानां शक्तितात्पर्याऽवधारणरूपस्य श्रवणस्याऽसिद्धौ सर्वमेव नश्येत् ।
अत एकतरनिश्चयार्थं धर्मप्रतिपादकस्योपजीव्यत्वात्सर्वस्मिन् बाधासम्भवाद्वर्धप्रतिपादकस्यापि श्रौत-
त्वात्सर्वथा बाधाभावेऽपि परिचायकत्वाद्यभ्युपगमेन मुख्यार्थबाधे सर्वोपत्तिरिति कश्चित्कल्पयेत्तत्रि-
षेधार्थं समन्वयसूत्रं प्रयुक्तवान्सूत्रकारः, प्रधानादीनां कारणत्वनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मकारणत्वप्रति-
पादकजन्मादिसूत्रवत् । ततो यज्ज्ञात तदाहुः—‘तथा चे’ति । ननु प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यं, तदप्र-

गोत्तमिश्रीमद्विभक्तिरविरचिता विवरणम् ।

सम्भवति । पष्ठ छान्दोग्ये । सप्तमं तु स्पष्टमेव समवायित्वं वदति । तस्मात् सामान्यकारणज्ञाने ज्ञाते
सामान्यधर्मप्रकारकं ज्ञानं विशेषधर्मप्रकारकविज्ञानसाधनकमिति न्यायात् विशेषधर्मविज्ञानाविवर्तकत्वेनेद-
स्यमावश्यकमिति भावः । पुनः शङ्कते—नन्विति । प्रवृत्तिरिति । तथाच सूत्रप्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्योक्त-
श्रुत्या नि सन्दिग्धं समवायित्वं न प्रतीयत इति शङ्काकर्तुं शक्यं । समाधानमाहुः—‘उच्यते’ इति ।
‘अस्थूले’ति । अस्थूलमनृषित्वादीनीत्यर्थः । अपिना सविशेषप्रतिपादकवाक्यसङ्ग्रहः । ननु ततः
किमिदं व्याहुः—‘तत’ इति । मुख्यार्थ इति । शक्त्या प्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘गौणत्वादिति’ ।
इच्छोत्तरं जायमानत्वेन गौणत्वादित्यर्थः । ‘कल्पयेदिति’ । मुख्यार्थबाधकत्वमित्यादि । ‘जन्मादि-
सूत्रचदि’ति । कर्तृत्वं यथा प्रतिपादितं तथा समवायित्वमपि ब्रह्मणि प्रतिपादितं स्वमते इति ।

श्रीलालभट्टकृत गूढार्थदीपिका ।

कश्चित्कल्पयेदित्यर्थः । ‘ततः कर्तृत्वमपी’ति । कर्मसापेक्ष ईश्वरः । फलं ददातीत्येव कर्माधीनताया-
भीश्वरत्वाङ्गीकृताधामनीश्वरताप्रसक्तौ स्वतत्त्वाभावात्स्वतन्त्रः । कर्तृत्वापेक्षया प्रसक्तिराहित्यात्कर्तृत्वं
भज्येतेत्यर्थः ।

भाष्यदीपश्रीमदिच्छाराममणीत प्रदीप ।

उच्यते समवायिकारणतानिधायार्थं सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वं उच्यते इत्यर्थः । अन्योन्येत्यादि ।
सधर्मकनिर्धर्मकप्रतिपादकनाक्यानां परस्परविरोधेनेत्यर्थः । मुख्यार्थः शून्यार्थः । तत्र सधर्मकनि-
र्धर्मकप्रत्यप्रतिपादकनाक्यानामन्यतरस्य मुख्यार्थबाधकत्वमन्यतरात् । स्वरूपापेक्षया ‘निष्कलं शान्तं’
मित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यापेक्षया । कार्यस्य ‘म एतावानास एतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मानं च स्वयम-
हुरते’त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य लोकानां कार्यत्वेनाभिमतस्य । गौणत्वात् वादिनो गौणत्वाभिमानात् ।
प्रपञ्चरूपेति । प्रपञ्चात्मकब्रह्मरूपेत्यादि । कल्पयेत् मुख्यार्थबाधं कल्पयेत् । तत् कार्यमसप्रतिपाद-

निश्च, अन्यपदार्थस्यै वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्माधीनत्वे त्वनीशिता । ततः कर्तृ-
त्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहात्म्यनाश एव स्यात् ।

गोस्वामिमीमुत्तीपरमिचित्ता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वं चोगमयमपि विरुद्धमिति कथमेकं तस्मात्प्रवः । सम्भवे वा विकृतत्वं कस्मान्न भवतीत्यत
आहुः—‘विरुद्धे’ति । इदमेव हि तस्य सर्वतोऽधिकमाहात्म्यं यत्तद्रूपत्वेऽप्यविकृतत्वमिति विरुद्ध-
धर्माश्रयत्वम् । नह्यन्यस्तादृशो दृष्टः श्रुतो वा । अत एवाऽद्वैतश्रुतिरपि संगच्छते । तस्यैव समवा-
यित्वे साधकान्तरमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्यपदार्थस्येष्टार्थि’ति । भगवतो निमित्तत्वमात्रे-
ऽभ्युपगते कार्यस्याऽन्यत्वमापद्येत । तथा च तत्स्यै कांश्चित्खिनः कांश्चिदुःखिनः प्रलयं च कुर्वन्कथं
विषमो निर्घृणश्च न भवेत् ।

ननु कर्मसापेक्षः सत्वेव तथा करोतीति कथयुक्तदृष्टान्तावकाश इत्यत आहुः—‘कर्माधीनत्व’
इति । यदि कर्मसापेक्ष एव फलं प्रयच्छेत्तदा तत्कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत्स दोषस्तद-
वस्य एव । अन्यच्च तत्सापेक्षत्वादस्वातन्त्र्यात्तद्वेतोरेवेतिन्यायेन च कर्मण एव तदुपपत्तावीश्वरत्वं
कारणत्वं च भज्येत । हेतुव्यपदेशश्च विरुध्यते । तस्मात्सृष्टेरालम्बररूपत्वाऽभ्युपगम एव वैषम्यादिदोषपरि-
हारो नाऽन्यथा । अत एवैव होय साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति ।
एष उ एवाऽसाधु कारयति तं यमधो निनीपते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा

गोस्वामिमीमद्विरिषाविरचितं विवरणम् ।

सिद्धान्तमाहुः—‘तथा चे’ति । सद्गत इति निःसन्दिग्ध इत्यर्थः । तथा च विरुद्धवाक्यैः सन्देहे
जाते सूत्रप्रश्रुतिरिति भावः । ननु विरुद्धधर्माश्रयत्वे कल्पना स्यादित्यत आहुः—‘भूषणाय’ति ।
‘अपाणिपादो जवनो ब्रह्मिणे’त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वरूपभूषणसत्त्वे काल्पनिकत्वं नास्तीति भावः ।
ननु पूर्वसूत्रे कर्तृत्वसिद्धौ ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वं सिद्धत्वेव तावदेव स्वाभिमतसिद्धौ सत्यां
पुनर्ब्रह्मणि समवायित्वस्वीकारो व्यर्थ एव, तदङ्गीकारे च विकृतत्वं गले पतति । लोके घटादिविकारि-
त्वस्य सत्त्वादि सत्त्वादिति समन्वयसूत्रं न कर्तव्यमित्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्ये’ति । ब्रह्म-
णोऽन्यो यः पदार्थस्तदुपादानिका या सृष्टिर्यया कुलाख्ये सृष्टुपादानिकां धर्मादिसृष्टिं करोति तथा स्वीकृ-

भगवदीयधीनदिच्छारमणोत्त प्रदीपः ।

कानां मुख्यार्थवाधनम् । जन्मादीत्यादि । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणतानिरासार्थं ब्रह्मणः कारणता-
व्यवस्थापनाय यथा जन्मादिसृष्टं तथा ब्रह्मणः समवायिकारणताव्यवस्थापनाय समन्वयसूत्रमित्यर्थः ।
फलितार्थमाहुः—‘तथाचेत्यादि । वेदान्तार्थः ‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मे’त्यादिश्रुत्यर्थः । ननु प्रपञ्चतद्धर्म-
वैलक्षण्यं प्रपञ्चतद्धर्मरूपत्वं च ब्रह्मणो विरुद्धमत आहुः । विरुद्धेत्यादि । भूषणाय नहि एताद-
ृशोन्यः कश्चित्सम्भवति इति ब्रह्मण एवासाधारणधर्मत्वाद्भूषणायेत्यर्थः ।

अविकृतस्यैव समवायिकारणत्व उपलम्भकमाहुः—‘किञ्चेत्यादि । अन्येत्यादि । ब्रह्मातिरिक्तपदा-
र्थस्य ब्रह्मणः सृष्टिकरणे । वैषम्येत्यादि । सृष्टानां जीवानां दुःखादिकारणेन वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्यर्थः ।
ननु शुभाशुभकर्माधीन एव परमात्मा जीवानां सुखदुःखे प्रयच्छति न त्वनधीन इति नोक्तदोष इत्यत
आहुः—‘कर्मेत्यादि । अनीशिता स्वतःसाध्याभावः । ततः अस्वातन्त्र्यात् । भज्येत स्वतः
कर्तेति तद्वक्षणादस्वातन्त्र्ये भज्येत्येत्यर्थः । ततः कर्तृत्वमङ्गतः । सर्वमाहात्म्येत्यादि । कर्तृत्वान्य-
थातुपपत्त्या कल्पमानं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमन्त्वमपि भज्येत्येत्यर्थः ।

नन्वेवमेवास्तु, अपदार्थत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेपि न दोषः । 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वं'मिति स्मृत्वैवेति चेत्—

गोस्वामिश्रीमद्भिरुलीधरविरचितं अनुभाष्यन्याय्या ।

भवति पापः पापेन कर्मणेति । वैषम्यनैर्घृण्ये इति सूत्रं तु लोकयुद्धनुसारि । अन्यथा फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुध्यते । नन्वस्यातद्व्याक्तवृत्तं मज्जेतेति यदुक्तं तद्यु परमात्म-
'न्यकर्ता अभोक्ते'त्यादिभिस्तद्भावश्रवणादित्याशङ्क्याहुः—'तत'इति । परमात्मनोऽकर्तृत्वे कर्तृ-
त्वादप्रतीतस्य सर्वस्यापि माहात्म्यस्य नाश एव भवेदित्यर्थः । नन्वकर्तृत्वस्यैव माहात्म्यसाधकत्वात्-
देवाऽस्त्वित्यत आहुः—'नन्वि'ति । ननु तस्याऽकर्तृत्वे कार्यस्य विद्यमानत्वात्कर्तृन्तराऽभावात्तत्प्रती-
त्यनुपपत्तिरित्यत आहुः—'अपदार्थत्वादि'ति । सर्वस्याऽपि कार्यजातस्याऽध्यासिकत्वेनाऽपदार्थ-
त्वादित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरुलीधरविरचितं विवरणम् ।

तायां स्रष्टवित्यर्थः । 'वैषम्ये'ति । वैषम्यं च नैर्घृण्यं च वैषम्यनैर्घृण्ये । एकस्य सुखवत्त्वकरणमेकस्य दुःखवत्त्वकरणं वैषम्यं, दुःखादिसम्पादनं निर्दयत्वं च ब्रह्मणि स्यातामित्यर्थः । अस्मन्मते तु 'स आत्मानं ५ स्वयमकुस्त' 'एकाकी न रमते' 'यदु स्वाभि'त्यादि, 'निर्विकारी निरञ्जन' इति श्रुत्या निर्विकारित्वमपि स्वीकर्तव्यं, श्रुतिप्राप्ताण्यात् । स्वस्रष्टौ स्वयमेव जगद्रूपेण क्रीडतीति वैषम्यनैर्घृण्य-
सम्भावनापि नास्ति । समवायित्वं विना जगद्रूपत्वं च न सम्भवतीत्यतः समन्वयसूत्रं कर्तव्यमिति भावः । एतच्च द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे वैषम्यनैर्घृण्येति सूत्रे व्युत्पादयिष्यते । ननु कर्मापीनत्वे वैषम्यादिदोषो नास्तीत्यत आहुः—'अनीशिते'ति । पुनः शङ्कते—'नन्वि'ति । अपवादाथ-
त्वादि'ति । अपदार्थत्वादित्यपवादः । कर्तृत्वं श्रुत्या मत्प्रतिपाद्यते तदपवादाथमेव वस्तुतः कर्तृत्वं ब्रह्मणि नास्तीति न विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति भावः । नन्वेवं विद्यमानार्थकथनरूपाऽप्राप्ताण्यात्पत्तिरत आह—'रज्जुसर्पवदि'ति । अपथगामिनि घालके भयप्रदर्शनार्थं रज्जुं प्रदर्श्य सर्पोंऽयमित्युच्यते

श्रीलालपट्टकृता सूतार्थदीपिका ।

ननु श्रुत्युक्तत्वात्कर्तृत्वं यथाद्रियते तथा श्रुत्युक्तत्वादकर्तृत्वमेव कुतो नान्वीक्रियत इत्याह—
'नन्वेवमेवास्तु' इति । अकर्तृत्वेमेवास्त्वित्यर्थः । ननु तर्हि श्रुतिपठितस्य कर्तृत्वस्य का गतिरित्या-
शङ्क्याऽह—'अपवादाथत्वादि'ति । श्रुतौ कर्तृत्वं यदुक्तं तस्याऽपवादाथत्वात् । कर्तृत्वमपवा-
दाथैयुक्तम् । प्राप्तिं विना निषेधस्य कर्तृत्वशक्यत्वादिति भावः । नन्वस्तु कर्तृत्वकथनमपवादाथं
तथापि स हैतावानास स आत्मानं ५ स्वयमकुस्तनेत्यादिवाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य
समादधते—'रज्जुसर्पवदयुक्तार्थ'त्यादिना । न ह्यत्र सूदो घटकारणत्वेन ब्रह्मणो जगत्समवायि

अथवादीधर्मदिष्टारामप्रणेत. प्रदीप. ।

ननु निष्कण्ठं शान्तमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेव माहात्म्यमित्यर्थं
चोक्तधर्मरूपमाहात्म्यनाशे इष्टापत्तिरित्यत आहुः—'नन्वेवमित्यादि । एवमेव शुद्धस्य परब्रह्मणः
कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु ब्रह्मणोऽकर्तृत्वेतिरिक्तस्य च कर्तुरभावे प्रथमो न भवेदत
आहुः—'अपदार्थत्वादि । तथा च नावस्तुतः खपुष्पादेः कर्माकाङ्क्षास्तीति भावः । नन्ववस्तुत्वे
प्रथमस्य वस्तुत्वेन प्रतीतिर्न सादत्त आहुः—'रज्जुसर्पत्वादीति । तथा चानस्तुत्वेपि विशेषादर्शनदशा-

मैवम् । तथा सति पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता गणित-
त्वात् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरतीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुक'मिति ।

गोस्वामिभ्रीमुखीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एतदुक्तं भवति । तत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि साक्षादनुपपत्तेरविद्यासाहचर्येण तत्कथनेऽपि न दोषो
न वा प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । अपवादार्यत्वादिति पाठे तु कर्तृत्वं त्वस्थूलादिवाक्यानुरोधादपवादार्थ-
मेवास्तीति तत्पूर्वं तत्कथनेऽपि नानातकामत्वादिदोषप्रसक्तिर्न वा प्रतीत्यनुपपत्तिः । अविद्याया एव
तदुपपत्त्यास्तावत् कारणत्वस्याऽऽभ्युपेतत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'रज्जुसर्पवदि'ति । यथा
रज्जुसर्पस्य विशेषदर्शनादयत्नेनाऽऽध्यासिकत्वेऽपि प्रतीत्युपपत्तिस्त्वैवमपीति भावः । साधकान्तरम-
प्याहुः—'सर्व'मिति । चैतन्यस्य सर्वस्मिन्व्यापकत्वात् । अधिष्ठानत्वेन 'ऐतदात्म्यमि'त्यादौ
कार्यरूपत्वोक्तिर्नतूपादानत्वेनेत्यक्तैव स इति स्थिते समादधते—'मैवमि'ति । प्रपञ्चस्याऽऽध्या-

गोस्वामिभ्रीसद्भिरीधरविरचित विषयणम् ।

तदनन्तरं विनीति तस्मिन् रज्जुदेवेयमित्युच्यते तद्वदेऽपि माहात्म्यज्ञापनेन वैराग्याद्युत्पत्त्याज्वाल-
कार्यकथनं, न तु कर्तृत्वादौ तात्पर्यमिति न दोष इति भावः । न 'न्यात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिस्तु
समवायित्वं वदतीत्यत आह—'सर्वमि'ति । व्यापकत्वं वदति । न तु समवायित्वम् । अत एव
गीतायां विश्वरूपज्ञानानन्तरमेवाहुर्नोक्तं 'ततोऽसि सर्वमि'ति । समाधानमाहुः—'मैवमि'ति ।
पापण्डित्वासुरत्वे तु गीतावाक्यं प्रमाणमाहुः—'असत्यमि'ति । आसुराः अप्रतिष्ठं, न विद्यते ब्रह्मणि

श्रीलालनन्दहता गृध्रायैदीपिका ।

कारणतोच्यते । किन्तु रज्जवामज्ञानकल्पितसर्पकारणतावद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं स्वीक्रियते । तथा च
यथा सर्पोपादानमूलाऽपि रज्जुर्न सर्पगुणदोषाभ्यां संसृज्यते, तथा जगदुपादानं ब्रह्मणि जगद्गुण-
दोषाभ्यां न लिप्यते । एवं सत्त्वुपादानकारणकार्ययोरभेदाद्ब्रह्मणि कार्योऽभेदरूपार्थस्य कार्यगुणदोष-
योक्तृत्वाऽयुक्तस्य रज्जुसर्पवत्कथने दोषो न । रज्जुसर्पोऽभेदस्य रज्जौ सर्पनिष्ठगुणदोषाद्ययोजक-
त्वात् । अत एव सर्वत्र व्यापकतयैव सर्वरूपत्व गीतासूक्तमित्याह—'सर्वं समामोपि ततोऽसि
सर्वमिति स्मृतेऽप्येति चेदिति । ब्रह्मणो व्यापकतया सर्वोधिष्ठानत्वेन सर्वरूपत्वम् । न तु
सर्वस्य ब्रह्मसमवायिकारणतया ब्रह्मभेदः । एव—सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाभावान्मिथ्यात्वम् ।
ततोऽन्यदार्तमिति श्रुत्या ब्रह्मातिरेके ह्यसत्यत्वात् । एवं पूर्वपक्षिणा कर्तृत्व उपादानत्वे प्रपञ्चसत्यत्वे
च खण्डिते तत्समर्थनायाऽऽहुः—'मैवं, तथा सती'त्यादिना । सर्वस्य मिथ्यात्वाद्गीकारे सतीत्यर्थः ।

भगवद्गीतधीनमिच्छाराममणीय. प्रदीप. ।

यां दोषवलायया रज्जुसर्पज्ञानं तथाऽविद्यादोषवलात्सर्वस्य मिथ्यात्वज्ञानरूपविशेषदर्शनाभावकाले
प्रपञ्चस्यापि वस्तुत्वेन भानं नानुपपन्नमित्यर्थः । मिथ्यावादी समाधानान्तरमाह—'सर्वमित्यादि ।
तथा च 'सर्वं समामोपी'ति सर्वं जगद्ब्रह्मामोपि । 'ततः' हेतोः 'सर्वमसि' सर्वपदवाच्योसी-
त्यर्थः । इत्थं च 'अभेदं सर्वं यदयमात्मै'त्यादिश्रुतिः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे'त्यादिरूपा
च या श्रुतिः सा ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वस्मिन् मिथ्यामूले जगति ब्रह्मणस्तत् सत्यत्वाधारोपेण ब्रह्मत्वं
वदति नतु जगत्समवायिकारणत्वेनेति स्मृतितात्पर्यं वाच्यमितम् ।
तदप्यन्ति—मैवमित्यादिना । पापण्डित्यमिति । पापलिङ्गित्वं स्यादित्यर्थः । एतदेवोपादय-

शास्त्रानर्थक्यञ्च, 'सर्वं समामोषी'त्यप्यसङ्गतं स्यात्, वस्तुपरिच्छेदात् । नहि वेदो निःप्र-
पञ्चरूपकथनमुक्त्वा खोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्यातु-

गोस्वामिधीनमुत्पीरपरिचिता अनुभाष्यवाण्या ।

सिकत्वाद्गीर्तुः पापण्डित्वं स्यात् । वेदविरुद्धत्वाद्यर्थान्युपगम एव पापण्डित्वमिति हि स्थितिः । कथ-
मेतस्य वेदविरुद्धत्वमित्यत आहुः—'तादृशे'ति । शारदायौ वेदार्थः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रा-
नर्थक्यं चे'ति । शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वोपपादकस्य जन्माद्यस्य यत् इत्यादेरानर्थक्यं स्यात् ।
तस्याऽकर्तृत्वादित्यर्थः । पुनर्दूषणान्तरमाहुः—'सर्वमि'ति । ब्रह्मणो निमित्तत्वे कार्यस्य तदन्यत्वा-
त्तद्व्याप्तिर्ब्रह्मणो न सम्भवति । तत्र हेतुमाहुः—'वस्ति'ति । लोके हि वस्तुना कार्येण सह कर्तुः
परिच्छेदाद्विज्ञातया स्थितेर्देशेनातन्व्यायेनाऽप्यापि तथा भविष्यतीत्यर्थः ।

गोस्वामिधीनद्वित्रिधरपरिचितं विवरणम् ।

प्रतिष्ठा यस्यैतत्प्रतिष्ठम् । न विद्यत ईश्वरो नियन्ता यस्येतानीश्वरम् । अपरस्परं योपितृरूपसम्बन्धं विना
संभूतमेतादृशमेव जगत् । काम एव प्राणिनां कारणमन्यत्र किमपीत्यर्थः । इत्याहुरिति गीतावाक्यार्थः ।
अवेदमाकूतं—अध्यारोपपादितमेतद् शास्त्रप्रवृत्तिर्हि द्विविधा वक्तव्या । संसारभ्रमनिवारणार्थमीश्वरसत्ता-
साधनार्थं च । तत्र केवलब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वायैरेव अननियुक्तान्येनां वाक्यानां वैयर्थ्यं स्यात् ।
अथ च सर्वैरेव स्वमतरीत्या चेतनस्वरूपं प्रहेत्यङ्गीक्रियत एव पुनस्तत्साधनार्थं प्रवृत्तिर्यथैव । किञ्च,
सर्वं समामोषीत्यप्यसङ्गतं । सर्वसापवादार्थत्वेनारोपितत्वादवस्तुत्वेनाव्याप्यत्वादपरिच्छेदकत्वं,
बोधकत्वाभावादिति मन्तव्यम् । ननु वेद एव तथा वदतीत्यत आहुः—'न ही'ति । निषेधतीत्ये-

धीलाल्लङ्कृतं गुदार्येदीप्तिः ।

'शास्त्रानर्थक्यं चे'ति । प्रथममिथ्यात्वाद्गीर्तये वेदादेः शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन जीवाज्ञान-
कल्पितत्वात्कल्पितस्य मिथ्यापदार्थनिवर्तकसाधनोपदेशाऽसमर्थत्वेनाऽऽनर्थक्यं स्यादित्यर्थः । 'सर्वं
समामोषीत्यप्यसङ्गतं स्यादिति । सर्वस्य मिथ्यात्वाद्गीर्तये सर्वस्यैव वस्तुतोऽभावाद्याप्याऽभावे
व्याप्तिर्धनस्याऽयुक्तत्वादित्यर्थः । असङ्गतत्वे—हेतुमाहुः—'वस्तुपरिच्छेदादि'ति । 'खोक्तं
जगत्कर्तृत्वमि'ति । प्रतीत्या प्राप्तं लोकानुसारि यज्जगत्कर्तृत्वं तदेव श्रुतिर्निषेधति । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते एतस्माज्जायन्ते प्राणः स आत्मानं स्वयमकुर्वतेत्यादिमि-
थ्यावैयर्थ्यलोक्तं जगत्कर्तृत्वं तन्निषेधति । तथा सति प्रक्षालनाद्धि पङ्क्त्यैव दूराद्वरूपदर्शनं वरमिति
न्यायेन जगत्कर्तृत्वोक्तिर्विष्येतेत्यर्थः । यद्योक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधार्थं श्रुत्याऽनूयत इति । तदप्ययुक्तम् ।

भगवद्गीतेश्रीमद्ब्रह्मसंहितापरिचितं । प्रदीपः ।

न्ति—एतादृशेत्यादि—असति वापे वेदस्य मुख्यार्थवाचकत्वं । आहुरत्वस्वरूपत्वेन तेषां पापण्डित्वं द्रढ-
यन्ति—आसुरेण्वित्यादिना । तदेवोपपादयन्ति—'असत्यमि'त्यादिना । असत्यं मिथ्याभूतम् ।
अप्रतिष्ठं अकाल्पनिकधर्मधर्मतद्व्यवस्थापकप्रमाणशून्यम् । अनीश्वरं अकाल्पनिकेश्वरशून्यम् । अप-
रस्परसम्भूतं सर्वस्य कारणकार्यत्वामितस्य मिथ्यात्वात् स्त्रीरुपादिरूपकारणजन्यमित्यर्थः । तथा
सति सर्वं कथं दृश्यत इत्यत आह—कामेत्यादि । तथा चाविद्यमानाणि कामिनी यथा कामिना दृश्यते
एवं द्वेपादनिष्ठमपि दृश्यते तथा मिथ्याभूतमपि दोषात् दृश्यत इति त आहुरित्यर्थः । शास्त्रानर्थक्यं
ब्रह्मणो जगत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिसुबैयर्थ्यम् । असङ्गतं स्यादित्युपपादयन्ति—'वस्ति'-
त्यादिना । तथा च ब्रह्मणो व्यापकत्वं सर्वाल्लव्याप्यवस्तुपरतत्र, तत्र सर्वस्य मिथ्यात्वे व्याप्यवस्तु-

भिर्वेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्यामहे, सर्ववाक्यार्थवाधात् । यथा निर्दोषपूर्णगुण-
विग्रहता भवति तथोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थसाधकम् । मोक्षश्चाविद्या-
निवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन
व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्याख्यानमयुक्तम्, अतो यथाकथञ्चिद्-
व्याख्यानेपि पुरुषार्थसिद्धेर्न कोपि दोष इति चेत्—

गोस्वामिभूमिपुरविरेचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु कर्तृत्वादिकमुक्त्या स्वयमेव निषेधतीत्यनुपपत्त्याऽध्यारोपापवादपरत्वेन श्रुतयो व्याख्या-
यन्त इत्यत आहुः—‘न ही’ति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतिपादकानां किं निर्विशेषत्वमात्रे तात्पर्यमुत
प्रपञ्चवैलक्षण्य इति सन्देह उत्तरं पूर्वसन्देहवारकमित्युक्तेर्गीतावाक्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्र
चाऽवजानन्ति मामित्यादिना प्रपञ्चसाधारण्येन तज्ज्ञानं निन्दित्वा, महात्मानस्त्वित्यनेन
तद्वैलक्षण्येनैव ज्ञानं पुरुषार्थसाधकमित्युक्तम् । तथा जन्मकर्म च मे दिव्यमित्यादिना च । एवं
निर्विशेषप्रतिपादकातां लौकिकतत्त्वविषयमात्रपरत्वेन प्रपञ्चवैलक्षण्य एव तात्पर्यं, न तु स्रोक्तत्रि-
पेधोऽप्यभिप्रेतः । तस्य तदसाधकत्वात् । ननु तत्साधकत्वाभावेऽपि तन्निषेधे बाधकाऽभावात्सोऽप्यत्रा-
स्तीति चेत् । न । तमेव विदिस्वातिमृत्युमेतीत्यत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तं सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टमेव
परमात्मानं परामृश्य तज्ज्ञानस्यैवैतरनिराकरणपूर्वकममृतत्वसाधकत्वमुक्तमिति न श्रुत्युक्तानामपि
धर्माणां निषेधः श्रुत्यभिप्रेत इति सुधीभिरात्मलनीयम् । नन्वाध्यारोपापवादपरत्वेऽपि सामञ्जस्यं
शास्त्रारूढतीन्याये दृष्टमिति कथमेतदन्युपपन्न इत्याशङ्क्योपसंहारेणाऽऽह—‘तस्मादि’ति । तत्र

गोस्वामिभूमिपुरविरेचितः विवरणम् ।

नान्वितम् । अध्यारोपापवादवादिनमुपहसन्ति—‘कृता’ इति । अस्पृश्याः कृता इत्यर्थः ।
वेदान्तार्थस्पर्शोऽपि तेषां नास्तीति सविः । ननु प्रपञ्चसमवायित्वे कार्यदोषो ब्रह्मणि स्यादत आहुः—
‘यथे’ति । वक्ष्यामः । अन्तस्तद्धर्माधिकरण इति शेषः । स एव पुनः प्रत्यवतिष्ठते—‘नन्वि’ति ।
पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थचातुर्विध्यमेवार्थः प्रयोजनं येषां तानि । इदं च वेदान्तशास्त्रं च ।

भीलाद्वयद्वहता गृह्यवेदीपिका ।

अनुवादं विनापि निषेधसाऽजरममरमित्यादिश्रौतवाक्येषूपलभ्यमानत्वात् । नहि कुत्राप्युपनिषत्सु
ब्रह्मणि जरामरणादिकमनूदितमस्ति । न च प्राप्तिं विना निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । प्रान्तप्रत्ययेन
प्रसक्तस्य सुखेन निषेधो शक्यत्वात् । एवं सति लोकप्रतीत्या प्राप्तं यत्कुञ्जलादितुल्यं कर्तृत्वं तस्यैव

भागवदीयधीमदिवक्षाराममणौत मदीय ।

नोऽभावे व्यापकत्वमपि मिथ्यैव भवेदिति फलितम् । समाधानान्तरमाहुः—न हीत्यादिना । तथा
‘चापहतपाप्मे’त्यादि ‘पूर्णकाम निष्कल’मित्यादि प्रपञ्चनिर्लक्षणं ब्रह्म प्रतिपाद्य यदि स्रोक्तकर्तृत्वं
निषेधेन तदा सृष्ट्यादित्वेनाग्रामाण्यं स्यात्सर्वसापि वेदसेत्यर्थः । तिलापः कृताः अग्रमाणीकृता
इत्यर्थः । तदेवोपादयन्ति—सर्ववाक्यार्थत्वादिना । ‘सर्वं सत्त्वि’ति ‘ऐतदात्म्य’मिति ‘स आत्मानं
स्वयमकुरुते’तिवाक्यानां ग्रामाण्यभावादित्यर्थः । सर्ववेदान्तानां मुख्यार्थे ग्रामाण्यार्थमाहुः—यथेत्यादि ।
उपरिष्टात् अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिर्गुरुभ्यः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । 'ब्रह्म चेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदामोति परं' 'न स

गोस्वामिश्रीसुरदीधरविरचिता भण्डभाष्यव्याख्या ।

हेतुमाहुः—'सर्वे'ति । तत्र तस्य सामञ्जस्येऽत्यत्र बहूनां वाक्यानामर्थस्य बाधान्नाऽन सामञ्जस्यमिति भावः । ननु तस्योपादानत्वे कार्यरूपत्वेन प्राकृतत्वमापद्येत्यत आहुः—'अथे'ति । नहि कार्यं प्राकृतं, सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । पुरुषः स्वप्नमादेव तथा पश्यतीत्यादिकमुपरिष्ठात्तदनन्यत्वमारम्भणेत्यादिषु । पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'ति । सर्वाण्यपि हि शास्त्राणि त्रिवर्गसाधकत्वात्पुरुषार्थपर्यवसानानि । वेदान्तशालं तु मोक्षसाधकत्वात्तोऽप्यधिकम् । मोक्षस्तु पञ्चपर्वोऽविद्यानाम एव । यतस्तमेवेत्यादिभिर्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ज्ञानस्य चाज्ञाननिरासकत्वात् । तथा च वेदान्तानां ज्ञानोपयोगित्वेनैवं मोक्षपर्यवसायित्वस्योपपत्तेर्नोऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण सृष्ट्यादिवाक्यानां तदुपयोगित्वं सम्भवतीति तथैव व्याख्यानेन सर्वोपपत्तौ न किञ्चिदुपपत्तिरिति निषेधन्ति—'ने'ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽन्यथातुपपत्त्याऽध्यारोपापवादोऽङ्गीकर्तव्य इति यदुक्तम् । तत्र युक्तम् । यतः पुरुषार्थस्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिकल्पितम् । तस्य संघात-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

'अज्ञानमि'ति । भावरूपं ननु ज्ञानाभावः । इदं च योगशास्त्रे प्रसिद्धम् । 'यथा कथञ्चिदि'ति । तथा च यथा वेदान्तव्याख्यानेन ज्ञानं भविष्यति तथा व्याख्येयम् । ततो ज्ञाने जाते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिब्रह्मरूपस्वरूपावसायकपुरुषार्थसिद्धौ सत्याध्यारोपापवादेन व्याख्यानं युक्तमेवेति भावः । समाधानमाहुः—'ने'ति । पुरुषार्थस्य मोक्षस्य । महारसाहसिका इति । तथा च भवद्वीत्याऽविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षोऽध्यारोपापवादेन व्याख्यानरूपः शास्त्रार्थोऽपि नास्तीति भावः । ननु भवन्मते कीदृशो मोक्ष इत्यत आहुः—'पुरुषार्थ' इति । अवगत इति । तथा भन्तव्य इति शेषः । तेषु वाक्येष्ववगतस्तानि वाक्यान्माहुः—'ब्रह्म चेदे'ति । इदं वाक्यपञ्चकं, ब्रह्मभावः,

श्रीलङ्केश्वरकृष्ण गुरुार्थदीपिका ।

श्रुत्या निषेधः क्रियते । न तु परमालौकिकस्य मनसाप्याकलवितुमशक्यस्य स्वीककर्तृत्वस्य । अत एव जन्नादिसूत्रमाध्ये समवोचद्ब्रह्मवान् भाष्यकारः प्रतीतं च निषेध्यं नाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतमिति । ननु कारणत्वमात्रस्वीकारे दोषाऽभवेऽपि समवायिकारणतास्वीकृतौ कार्यकारणयोरभे-

'अवगच्छत्यप्रतीतेर्निष्ठोत्तरात्प्राप्तं प्रतीते' ।

अध्यारोपापवादखण्डनमसहजानसाद्वी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'त्यादिना । पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थचतुष्टयसम्पत्तिबोधकाणि । इदं च वेदान्तरूपं च । अज्ञानं पञ्चपर्वोक्तं न तु ज्ञानाभावरूपम् । तथा सत्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेः । तथा हि अहमज्ञ इति च धीज्ञानसामान्याभावविपणिं वाच्या । अभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनिवृत्त्यात् । प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे च ज्ञानसामान्यभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् । तथा चाहमज्ञ इति प्रत्यक्षकारणता पञ्चसु सर्वेष्वेव वाच्या नत्वभावे इति फलितं बोध्यम् । ज्ञानेनैव मित्यापदायैव्यावृत्तमज्ञानेनैव । व्याख्यानं वेदान्तानां व्याख्यानम् । यथाकथञ्चित् अध्यारोपापवादप्रकारेणापि ।

पुनरावर्त्तते', 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरं' 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिवृत्तिरिति श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वं, ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्म-
मात्रमज्ञानवद्वा । 'एकस्यैव समांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्यानादिविद्यया च तथेतर' इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् ।

गोत्वमिधीमुरलीपरविरचितं अणुभाष्यम्पारया ।

निवृत्त्यनन्तरमावित्वेन पूर्वं तज्ज्ञानस्य श्रुतिं विनाऽसम्भवात् । तथा च खलु ब्रह्मा शास्त्रार्थं शास्त्रस्य वेदान्तस्यार्थं, प्रयोजनं फलं पुरुषार्थं मोक्षरूपं परिकल्प्य कथं तत्र वेदः सर्वोऽपि यो-
वितुं शक्यः । ज्येष्ठप्रमाणत्वाऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य प्रमाणान्तरानुरोधेन नेतुमश-
क्यत्वात् । नयने वा साहसमाश्रयत्वात्सतामसम्मतमेवेत्युपेक्षाविषयत्वं न व्यभिचरतीति सर्वं सुखम् ।

तर्हि कीदृशः शास्त्रार्थ इत्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—'पुरुषार्थ' इति । तदेवाहुः—'ब्रह्म वेदे'-
ति । ननु ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थत्वम् । प्राप्यप्राप्तकभावस्य भेदसिद्धधीनत्वात् । जीवस्य चाभेद-
बोधकश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मरूपत्वादित्याशङ्क्याऽहुः—'ब्रह्म चे'ति । नहि जीवमात्रं ब्रह्मेति वक्तुं शक्यम् ।
सर्वं एवात्मनो व्युचरन्तीत्यादौ जीवातिरिक्तस्याऽंशिनः प्रतीयमानत्वात् । दूषणान्तरमाहुः—

गोत्वमिधीमुरलीपरविरचितं शिवारणम् ।

परप्राप्तिः, संसारेऽनावृत्तिः, परप्राप्तिस्वरूपं, अन्यभावनश्वरत्वयोर्व्याप्तिरिराकरणं, एतत्पक्षकं बोधयति ।
'पुरुषार्थत्वमि'ति । भवतीति शेषः । तथा च श्रेताश्वतरोपनिषदि मायानिवृत्तिरेव मोक्षः । तैत्तिरीये
ब्रह्मज्ञानेन मायानिवृत्तां परप्राप्तिरेव मोक्षो नत्वविद्यानिवृत्तौ । एकादशस्कन्धे विद्याविषयोर्माया-
जन्यत्वस्योक्तत्वेन मायाविषयोर्भेदादिति भावः । नन्वविद्यावतो जीवस्य ब्रह्मस्वरूपस्य परमव्योमा-
त्मकत्वसम्पादनरूपत्वेन ब्रह्मणोऽप्यविद्यावत्त्वं तस्य पुनः सर्वत्र सत्त्वात्कथं परप्राप्तिकथ्यत इत्यत
आहुः—'ब्रह्मे'ति । 'आत्ममात्रमि'ति । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरात्कृत्वात्मस्वरूपमि-

श्रीछात्रभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

दात्कार्थगता दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याशङ्क्याऽहुः—'यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहते'त्यादि ।
'यथाकथञ्चिद्ब्रह्माख्यानेऽपी'ति । श्रुतीनां—मुख्यार्थप्राप्तेन व्याख्यानेऽपीत्यर्थः । 'जीवस्याऽत्म-
मात्रमि'ति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणालोकभेदेन पञ्चात्मको यः सङ्घातस्तत्र सङ्घाते यो जीवः
स चात्मा तदेव ब्रह्मेति न । किन्तु सर्वस्य य

मगवदीयश्रीमद्दिन्दारामप्रणीतं प्रदीपः ।

खलु द्विपरिकल्पितं अवैदिकावधारोपपन्नादौ कल्पयित्वा सर्वेषां वेदान्तानां निर्धर्मके
ब्रह्मणि तात्पर्यकल्पनं शास्त्रार्थं इति खलु द्विकल्पितम् । तत्र खलु द्विकल्पिततात्पर्याविषये । महा-
साहसिकाः लोकेऽविचारितकर्तारः साहसिकाः, वेदार्थोक्तिरूपेणाविचारितवक्तारो महासाहसिका
इत्यर्थः । वादिमतसिद्धं पुरुषार्थं खण्डयित्वा सिद्धान्ते पुरुषार्थस्वरूपमाहुः—पुरुषार्थ इत्यादिना ।
ननु जीवब्रह्मणोऽधैतन्यव्यक्तिभेदाभावात्, प्राप्तेश्च भेदपूर्वकत्वनियमाद्ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थेत्यत
आहुः—ब्रह्म चेत्यादि ।

तस्मान्न्यायोपबृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवत् ब्रह्म । तस्य ध्रुवणमनननिदिध्या-
सनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च ग्रहिरङ्गरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाधिर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं
परमपुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था इति न्यायैर्वचक्यत्वात् ब्रह्मणः
समवायित्वाय समन्ययसूत्रं वक्तव्यम् एवं ब्रह्मविज्ञासां प्रतिज्ञाय क्लिष्टक्षणकं ब्रह्मेत्याका-
ङ्क्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकजगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तं, एवं त्रिसूच्या जिज्ञा-
सालक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्यवाधिरणम् ॥

गोस्वामिधीमुरर्हत्परमिरचिता अनुयाय्यव्याख्या ।

‘अज्ञानवद्वे’ति । अज्ञानमविद्या । नष्टविद्यावत्त्वं ब्रह्मणः केनापि वक्तुं शक्यम् । एकस्यैव म-
मांशस्येत्यादौ जीनस्यैव तद्वत्त्वध्रुवणात् । ततः क्रियत आहुः—‘तस्मादिति । यस्माद्विद्वदर्थस्य
सर्वस्यापि स्वरूपं न स्वधुष्टिकल्पितं किन्तु शारीकसमधिगम्यं तस्मादित्यर्थः । श्रुत्यर्थो हि सूत्रानुसारे-
णोक्तः स्वाभाविक इति ब्रह्मणो वेदार्थत्वेन तत्स्वरूपं पुरुषार्थस्वरूपं चोभयमपि यादृशं वेदान्ते-
ष्ववगतं तादृशमेवेति मन्तव्यम् । एतावन्निरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—‘तस्मादिति । अस्थूलादि-
वाक्यानां स्वार्थपराये तद्व्यायेनाऽन्येषामपि श्रौतत्वात्परत्वं साऽऽवश्यमाव्यत्वात्तदात्मानं
स्वयमकुरुतेत्यादिसमवायित्वप्रतिपादकवाक्यस्य सन्देहनिराकरणार्थं समन्ययसूत्रकथनस्याऽऽवश्य-
कत्वात्स्वार्थकत्वमित्यर्थः ॥

इति तृतीयाधिरणम् ।

गोस्वामिधीमुरर्हत्परमिरचितं विवरणम् ।

मित्यर्थः । ‘प्रतिपादनादिति । जीवसाधिषावत्त्वांशत्वप्रतिपादनेनांशिवत्त्वप्राप्तिरुचितैवेति भावः ।
ब्रह्मणः सर्वधर्माश्रयत्वमुपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । ‘न्यायोपबृंहिते’ति । न्यायेनोत्तरीमांसास्यो-
पबृंहितः वर्द्धितो यो वेदान्त उपनिषद्भागक्षेपेन प्रतिपादितमित्यर्थः । तस्य सर्वधर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः ।
‘अतिशुद्ध’ इति । तथा च सर्वेषां साधनानां चित्तशुद्धयर्थत्वमेवेति भावः । ‘स्वयमाधिर्भूत-
स्ये’ति । ‘नायमात्मा प्रवचनेने’ति श्रुत्या प्रसाद एवाऽऽविर्भावे हेतुरिति स्वयंपदेन द्योत्यते । तथा च
‘सोऽश्रुते’ इति श्रुत्युक्तं सायुज्यमेव मोक्ष इति भावः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । स्वार्थ एव
ज्ञानार्थ एव । न्यायैः उत्तरीमांसासूत्रैः । सर्वत्र शक्त्यैवोपनिषद्वाक्यप्रतिपादनं व्यासाभिप्रेतमिति
भावः । समवायित्वाय समवायिकारणत्वबोधनायैव ।

इति तृतीयाधिरणम् ।

अनयदीयश्रीमद्विद्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—तस्मादिति । न्यायोपबृंहितं सर्वव्याससूत्रप्रतिपादितं । तस्य
सधर्मकब्रह्मणः । स्वार्थ एव वाक्यार्थ एव । समवायित्वाय ‘स आत्मानं स्वयमकुरुते’ति श्रुति-
प्रतिपादितसमवायिकारणताव्यवस्थापनायेत्यर्थः । प्रतिज्ञाय प्रथमसूत्रेण ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां कृत्वा ।
इत्युक्तं निमित्तकारणत्वमसमवायिकारणत्वरूपलक्षणद्वयवद्भेदेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्रोक्तार्थमुपसंहृत्य
सिद्धमाहुः । त्रिसूत्र्येत्यादि ~

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्यवाधिरणम् ॥ ३ ॥